

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПАЛАТОВСЬКА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.1'367.335:165.194 (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

РОСІЙСЬКЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ
В КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ
(НА МАТЕРІАЛІ УСНОЇ НАУКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ)

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. В. Палатовська

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Палатовська О.В. Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова. – Міністерство освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Київ – Дніпро, 2020.

Дисертація присвячена дослідженню російського складного речення в актуальному й маловивченому когнітивно-дискурсивному аспекті, що цілком вписується в новітню парадигму сучасної лінгвістики. Синтаксис складного речення розглянуто в процесі реалізації цих одиниць у природній мові та мовній діяльності, а також у взаємозв'язку з іншими синтаксичними одиницями та аспектами вивчення процесів утворення і сприйняття наукового повідомлення з орієнтацією на когнітивну діяльність суб'єктів комунікації – мовця та слухача. Такий ракурс бачення проблеми синтаксису складного речення обумовлює *актуальність* дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що синтаксис складного речення вперше у вітчизняній лінгвістиці розглянуто в процесі реалізації цих одиниць у природній мові й мовленнєвій діяльності, а також у взаємозв'язку з іншими синтаксичними одиницями та аспектами вивчення процесів утворення і сприйняття наукового повідомлення з орієнтацією на когнітивну діяльність суб'єктів комунікації – мовця і слухача. За такого підходу дослідницький інтерес не обмежений вивченням формальних структур, наукову рефлексію зосереджено на питаннях породження і сприйняття складних речень у реальному часі реальної комунікації. Проведене дослідження зумовило такі результативні новації: *виявлені й описані* універсальні механізми вбудовування складних речень до спонтанного

науково-професійного дискурсу адресантом повідомлення, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці адресатом в умовах обмеження за часом природного слухового сприйняття; *визначений* дискурсивний статус складного речення в усному науковому монолозі з когнітивних позицій мовця і слухача, зокрема, доведено, що обидва учасники комунікативної інтеракції виокремлюють речення як проміжну одиницю дискурсу, спираючись на її формальну організацію: сильні підрядні зв'язки здебільшого залишаються без змін, слабкі – сурядний і безсполучниковий – з позиції слухача здатні до різноманітних трансформацій; *з'ясовані* закономірності перекодування вихідного усного наукового повідомлення для іншого (писемного) каналу передавання інформації; *укладено* репертуар прототипних засобів синтаксичного зв'язку частин складного речення, закріплений у свідомості сучасних носіїв російської мови; *установлено* співвідношення між формальною організацією прототипної конструкції і типом дискурсу, який вона презентує в зовнішньому висловлюванні; на підґрунті інтеграції традиційних і новітніх методів дослідження *розроблена*, теоретично *обґрунтована* й *апробована* методика комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному спонтанному науково-професійному дискурсі.

Об'єктом дослідження в роботі є російське складне речення. Оскільки межі між простими і складними, монопропозитивними й поліпропозитивними, біпредикативними та поліпредикативними реченнями, особливо в усному модусі комунікації, нерідко бувають невизначеними й нечіткими, то в дисертації досить послідовно залучено до аналізу та зіставлення зі складними реченнями синтаксичні конструкції іншої формальної організації. *Предмет* вивчення – співвідношення конкретних складних речень, породжуваних у реальному просторово-часовому континуумі мовленнєвої ситуації онлайн-спілкування, з ментальною граматикою суб'єктів комунікації – мовця і слухача.

Основні теоретико-методологічні та прикладні результати дослідження складають такі положення:

1. Усний науково-професійний дискурс, який відбувається без оперття на писемний текст, посідає проміжне місце між розмовною і кодифікованою літературною мовою, зазнаючи їхнього одночасного впливу.

2. У протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний спонтанний дискурс є первинним, а усне речення є «прототипом» писемного в аспекті його породження і смислового сприйняття в умовах часового обмеження онлайнової комунікації, коли процес обмірковування в мовця відбувається майже одночасно з реалізацією повідомлення у вербально-звукову форму. Ці процеси не завжди перебігають синхронно, що може відобразитися в різних інтонаційно-гезитаційних і синтаксичних відхиленнях.

3. У ментальній граматиці носіїв мови є певне співвідношення між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу (семантико-синтаксичні інваріанти) та синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису.

4. У семантико-синтаксичних інваріантах відображені як окремі ситуації дійсності, так і нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, що засвоєні в життєвому досвіді носія мови. Саме тому синтаксичні конструкції, що об'єктивують у процесі мовлення різні за семантичним навантаженням когнітивні інваріанти, можуть бути як простими, так і складними реченнями за своєю структурною організацією. Канонічною формою об'єктивації ситуативних комплексів у поверхневому синтаксисі переважно є складні речення, поліпропозитивні за своєю природою та зручніші щодо їхнього породження в спонтанній комунікації.

5. Складне речення, що розчленовано представляє зв'язки та відношення між ситуаціями навколишньої дійсності й має потенційну здатність до значного предикативного ускладнення, є природнішою і простішою

синтаксичною формою трансформації мовленнєво-мисленнєвої діяльності у звукову форму під час породження наукового монологу.

6. Якість об'єктивації когнітивних репрезентацій у мовленнєвому акті залежить від комплексу екстралінгвістичних і власне лінгвістичних складників, що характеризують мовця як мовну особистість. Утім, у стані емоційної напруги й часового обмеження, що здебільшого супроводжують процес породження усного наукового дискурсу, різні мовці – науковці, люди високої мовленнєвої культури – для об'єктивації відповідної когнітивної моделі несвідомо використовують найбільш прості, репрезентативні синтаксичні конструкції (переважно – *складні речення з домінантними засобами зв'язку*), які можна класифікувати як *прототипні*.

7. Вершиною складного речення, його головним конструктивним елементом є засіб зв'язку: він не лише маркує смислові відношення між його компонентами, а й відбиває категорійну роботу свідомості адресанта повідомлення над навколишнім світом. Вибір прототипного сполучного засобу, що добре відомий усім учасникам комунікативного акту, усуває потенційну багатозначність синтаксичної конструкції і полегшує сприйняття усного повідомлення адресатом.

8. Установлений експериментально репертуар прототипних засобів зв'язку між частинами складного речення є відображенням у зовнішньому висловлюванні складних процесів категоризації, що відбуваються у свідомості мовця. Крім того, виявлено в градуальній послідовності альтернативні прототипні синтаксичні конструкції, які зберігаються у ментальній граматиці носіїв мови для об'єктивації відповідних когнітивних структур.

9. У процесі породження писемного дискурсу адресант, маючи у своєму розпорядженні необмежені, порівняно з усною формою мови, часові ресурси, спроможний переглянути весь репертуар наявних у власній свідомості синонімічних синтаксичних конструкцій і якнайкраще репрезентувати відповідну ментальну модель у форматі синтаксичної конструкції,

альтернативної прототипній, відповідно до сформованих у літературній мові традицій і норм наукового стилю.

10. Наявна в розмовній мові та писемному науковому дискурсі асиметрія вибору сполучних засобів зв'язку між частинами складного речення на рівні усного модусу науково-професійного дискурсу зникає, тому що мовець витрачає когнітивні зусилля насамперед на зміст висловлювання, інтуїтивно актуалізуючи зі спонтанної активності свідомості прототипні сполучникові одиниці.

11. Адресат за звукового сприйняття наукового повідомлення може використовувати різні стратегії (макростратегію чи мікростратегію) для його сегментації на синтаксичні одиниці. У цьому разі формальна організація синтаксичних одиниць, з яких складено дискурс, незалежно від обраної стратегії істотно впливає на його членування: «сильні» підрядні зв'язки мовці сприймають нерозчленовано, а «слабкі» (сурядний і безсполучниковий) можуть розпадатися і піддаватися різним модифікаціям, що загалом не впливає на загальне розуміння викладеної інформації.

Підтверджена *гіпотеза* дослідження: на рівні спонтанного наукового монологу асиметрія у виборі сполучних засобів між частинами складного речення, властива науковому й нейтральному мовленню, нейтралізується, оскільки у фокусі уваги мовця перебуває передусім змістове наповнення синтаксичних одиниць, а прототипні засоби зв'язку предикацій автоматично постають з ментальної граматики з огляду на свою когнітивну виділеність.

Отже, в дисертації теоретично обґрунтований потенціал когнітивно-дискурсивного підходу до вивчення синтаксису, що дає змогу наблизитися до опису системи російського складного речення, узгодженого з реальною мовною діяльністю, що зумовлена, по-перше, закономірностями організації індивідуальних мовних систем носіїв російської мови на сучасному етапі її розвитку, а по-друге, умовами реалізації усного науково-професійного дискурсу, обмеженого часом онлайн-комунікації.

Ключові слова: когнітивно-дискурсивний аналіз, науково-професійний дискурс, суб'єкти комунікації, мінілекція, синтаксис, складне речення, дискурсивний статус, синтаксичний зв'язок, прототипні засоби зв'язку, ментальна граматика, когнітивна виділеність.

АННОТАЦІЯ

Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в когнитивно-дискурсивном освещении (на материале устной научно-профессиональной коммуникации). – Квалификационная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Министерство образования и науки Украины; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко; Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара. Киев – Днепр, 2020.

Диссертация посвящена исследованию русского сложного предложения в новейшей когнитивно-дискурсивной парадигме, в рамках которой изучается когнитивная составляющая дискурсивной деятельности человека и рассматриваются способы организации в его сознании языковых и неязыковых знаний, а также их объективация в разных типах дискурса при помощи языковых единиц той или иной формальной организации. Такой ракурс исследования синтаксиса сложного предложения обуславливает **актуальность** темы работы.

Научная новизна исследования состоит в том, что синтаксис сложного предложения рассмотрен в процессе реализации этих единиц в естественном языке и языковой деятельности, а также во взаимосвязи с другими синтаксическими единицами и аспектами изучения процессов порождения и восприятия научного сообщения с ориентацией на когнитивную деятельность субъектов коммуникации – говорящего и слушателя.

В диссертации впервые: 1) *выявлены и описаны* универсальные механизмы встраивания сложных предложений в спонтанный научный дискурс адресантом сообщения, а также когнитивные стратегии сегментации дискурса на синтаксические единицы слушателями, поставленными в условия временного ограничения естественного восприятия; 2) *определен* дискурсивный статус сложного предложения с когнитивных позиций адресанта и адресата устного научного монолога; *доказано*, что оба участника коммуникативной интеракции выделяют предложение как промежуточную единицу дискурса, опираясь на его формальную организацию; 3) *определены* закономерности перекодировки исходного (устного) научного сообщения для другого (письменного) канала передачи информации 4) *установлен* репертуар прототипических средств связи в сложном предложении, закрепленный в ментальной грамматике современных носителей русского языка, а также соотношение между формальной организацией прототипической синтаксической конструкции и типом дискурса, который она объективирует во внешнем высказывании; 5) *разработана*, теоретически обоснована и апробирована методика комплексного когнитивно-дискурсивного изучения сложных предложений в устном научно-профессиональном дискурсе с использованием онлайн-овых и офлайн-овых приемов и технологий на основе интеграции традиционных, психолингвистических, когнитивных и корпусных методов исследования.

Основные теоретико-методологические и прикладные результаты исследования состоят в следующем:

1. Спонтанный устный научно-профессиональный дискурс занимает промежуточное место между разговорным и кодифицированным литературным языком, испытывая их одновременное влияние.

2. При противопоставлении двух модусов научно-профессионального дискурса «устный vs письменный» устный (спонтанный) первичен, а устное предложение является прототипом письменного, однако не в смысле генезиса, а в смысле его порождения и восприятия в условиях временного ограничения

онлайн-коммуникации, когда процесс обдумывания у говорящего происходит практически одновременно с сериализацией сообщения в вербально-звуковую форму. Данные процессы не всегда протекают синхронно, что находит свое выражение в различных интонационно-хезитационных и синтаксических сбоях.

3. В ментальной грамматике языковой личности существует определенное соотношение между ментальной репрезентацией конкретной типовой ситуации или ситуативного комплекса и синтаксическими конструкциями поверхностного синтаксиса, представляющими данный когнитивный семантико-синтаксический инвариант во внешнем высказывании.

4. В семантико-синтаксических инвариантах отражены как отдельные ситуации действительности, так и нерасчлененные комплексы связанных между собой ситуаций, которые усвоены жизненным опытом говорящего. Именно поэтому синтаксические конструкции, объективирующие в процессе спонтанной речи разные по семантической нагрузке когнитивные инварианты, могут быть как простыми, так и сложными предложениями с точки зрения их структурной организации. Однако канонической формой объективации ситуативных комплексов в поверхностном синтаксисе, как правило, являются сложные предложения, которые изначально полипропозитивны и наиболее удобны с точки зрения их порождения в спонтанной коммуникации.

5. Сложное предложение, которое расчлененно представляет связи и отношения между событиями (ситуациями) окружающей действительности и обладает потенциальной способностью к значительному предикативному усложнению, является более естественной и простой синтаксической формой объективации речемыслительной деятельности в звуковую форму при порождении научного монолога.

6. Качество объективации когнитивных репрезентаций в речевом акте зависит от целого комплекса экстралингвистических и лингвистических составляющих, которые характеризуют говорящего как языковую личность.

При этом в состоянии эмоционального напряжения и временного ограничения, как правило, сопутствующих процессу порождения устного научного дискурса, разные говорящие – ученые, люди высокой речевой культуры – для языковой объективации соответствующей когнитивной модели неосознанно используют наиболее простые, репрезентативные синтаксические конструкции (в большинстве случаев – *сложные предложения с доминантными средствами связи*), которые можно классифицировать как *прототипические*.

7. Вершиной сложного предложения, его главным конструктивным элементом является средство связи, не просто маркирующее смысловые отношения между компонентами, но и отражающее категориальную работу сознания адресанта сообщения над окружающим миром. Выбор прототипического союзного коннектора для связи частей синтаксического многочлена, как правило, хорошо известного всем участникам коммуникативного акта, снимает потенциальную многозначность и облегчает десериализацию звучащего текста адресатом научного монолога.

8. Установленный в работе репертуар прототипических средств связи между частями сложного предложения является отражением во внешнем высказывании сложных процессов категоризации, которые происходят в сознании говорящего.

9. В письменном модусе научного дискурса автор сообщения стилистически обрабатывает необходимую информацию, излагая ее в соответствии с нормами кодифицированного литературного языка и уровнем своей языковой компетентности. И чем выше этот уровень, тем более безупречным является письменный дискурс: пишущий использует весь арсенал синтаксических синонимов для выражения своего замысла согласно сложившимся в языке нормам научного стиля.

10. В устном модусе научной коммуникации существующая между нейтральной и научной речью асимметрия в выборе средств связи между частями сложного предложения снимается, так как говорящий тратит

когнитивные усилия прежде всего на смысловую наполненность синтаксических конструкций, интуитивно актуализируя ядерные союзные скрепы для вербальной презентации в поверхностном синтаксисе когнитивных инвариантов тех или иных семантико-синтаксических отношений, облегчая тем самым восприятие информации адресатом.

11. Слушатель при звуковом восприятии научного сообщения может использовать разные стратегии для десериализации его смысла. При этом синтаксическая организация дискурса, независимо от выбранной стратегии, оказывает существенное влияние на его членение: сильные подчинительные связи воспринимаются нерасчлененно, а слабые – сочинение и бессоюзие – могут распадаться и подвергаться различным модификациям, не влияя при этом на общее понимание излагаемой информации.

Проведенное исследование подтверждает *гипотезу*, заявленную в начале работы: на уровне спонтанного научного монолога асимметрия в выборе связочных средств между частями сложного предложения, характерная для нейтральной и письменной научной речи, снимается, поскольку в фокусе внимания говорящего находится прежде всего смысловое наполнение синтаксических единиц, а прототипические средства связи предикаций автоматически извлекаются из ментальной грамматики говорящего в силу своей когнитивной выделенности.

Таким образом, в диссертации теоретически обоснованы возможности когнитивно-дискурсивного подхода к изучению синтаксиса, которые позволяют приблизиться к описанию системы русского сложного предложения, которая согласуется с реальной языковой деятельностью, обусловленной, во-первых, закономерностями организации индивидуальных языковых систем носителей русского языка на современном этапе его развития, а во-вторых, условиями протекания устного научно-профессионального дискурса, ограниченного временными рамками онлайн-коммуникации.

Ключевые слова: когнитивно-дискурсивный анализ, научно-профессиональный дискурс, субъекты коммуникации, мини-лекция,

синтаксис, сложное предложение, дискурсивный статус, синтаксическая связь, прототипические средства связи, ментальная грамматика, когнитивная выделенность.

ABSTRACT

Palatovska O.V. Russian complex sentence in cognitive-discursive interpretation (based on the material of oral scientific and professional communication) – Manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in Philology, specialty 10.02.02 – Russian language. – Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University; Oles Gonchar Dnipro National University. Kyiv – Dnipro, 2020.

This thesis focuses on the Russian complex sentence in the context of topical and poorly explored cognitive and discursive aspect of a novel cognitive paradigm of modern linguistics. The latter aims at determining constant correlations and links between the structures of language and human mind. Such a view on the issue of the complex sentence syntax predetermines the topicality of the research.

The scientific novelty of this research focuses on the syntax of complex sentences in their realization in natural language and speech activity, as well as in their interrelations with other syntactic units and aspects of formation and perception processes of the academic message aimed at cognitive activity of the subjects of communication, i.e. speaker and listener. It predetermines the *scientific novelty* of the research. Within such an approach a scholarly interest does not solely focus on formal structures, but also on the issues of complex sentences generation and perception in real-time mode and in real communication.

The research objective is to study Russian complex sentences of different formal organization as to specificity of their storage in mental grammar of present-day native speakers, as well as mechanisms of their imbedding into oral academic and professional discourse. The monograph also aims at determining a range of

prototypical means linking and arranging these syntactic units in oral academic monologue.

The object of the research is the complex sentence and *the subject-matter* is interrelations of specific complex sentences serialized in real space-and-time continuum of a speech situation of online communication, considering mental grammar of the subjects of communication, i.e. the speaker and listener. The fact that people of high speech culture, i.e. scholars-linguists, whose communicative competence can serve as a sample of present-day academic speech, are the addressors of the analyzed academic monologues constitutes a special research interest.

The main theoretical and methodological, as well as practical and applied results of the study are as follows:

1. Spontaneous oral academic and professional discourse occupies an intermediary position between conversational and codified standard language, being affected by both of them.

2. In opposition of two modes of discourse “oral vs written” oral (spontaneous) discourse is primary and an oral sentence is a “prototype” of a written one, however, not in the sense of origin, but rather in generation and perception of its content within the framework of time limits in online communication, when the speaker’s process of speculation continues almost simultaneously with serialization of a message into verbal and sound form. These processes are not always synchronic, which is embodied in different intonational and hesitant, as well as syntactic failures.

3. In native speakers’ mental grammar there is a certain correlation between mental representation of a specific typical situation or situational set and syntactic constructions of surface syntax, representing this semantic and syntactic invariant in external utterance.

4. Semantic and syntactic invariants reflect both specific situations of reality and inseparable sets of interrelated situations acquired via native speaker’s life experience. That is why syntactic constructions, objectivizing cognitive invariants with different semantic loading in the process of speaking, can be simple and

complex sentences as to their structural organization. However, polypropositional complex sentences, which are easier to generate in spontaneous communication, are a canonical form of situational sets objectivization in surface syntax.

5. The complex sentence, which is disjointed represents links and relations between events (situations) of reality and having a potential aptitude to a significant predicative complication, is more natural and simpler syntactic form of language and thinking activity transformation into a sound form while generating the academic monologue.

6. Quality of cognitive representations objectivization in a speech act depends on a number of extralinguistic and linguistic proper components, characterizing the speaker as a linguistic personality. The research shows that different speakers – scholars of high speech culture – being in the state of emotional tension and time restriction, which predominantly accompany the process of oral academic discourse generation, subconsciously use the simplest, representative syntactic constructions (mainly – *complex sentences with dominant linking means*), which can be classified as *prototypical* ones, to objectivize a relevant cognitive model.

7. A linking mean, which does not solely mark semantic relations between components, but imbeds categorial workings of the addressor's mind over the surrounding world, is the top of the complex sentence, its main constitutive element. Choice of a prototypical syndetic link, which, as a rule, all participants of a communicative act are aware of, withdraws potential polysemy of a syntactic construction, as well as facilitates deserialization of the oral message by the academic monologue's addressee.

8. Experimentally established range of prototypical linking means between parts of the complex sentence is a reflection of complex processes of categorization proceeding in the speaker's mind in the external utterance. Moreover, the research reveals in gradual sequence alternative to prototypical syntactic constructions stored in native speakers' mind to objectivize relevant cognitive structures.

9. While generating written discourse, the addressor, having available unlimited time resources, in comparison with the oral form of language, has a

possibility to review the whole range of synonymous syntactic constructions in their mind and to represent in the best way a relevant mental model in the form of a syntactic construction, alternative to a prototypical one, according to both the traditions formed in standard language and rules of the academic style.

10. In oral mode of academic communication an asymmetry, which is usually between neutral and academic language, as to the choice of linking means between parts of the complex sentence is neutralized as the speaker spends their cognitive efforts, first of all, for the sense of syntactic constructions, intuitively actualizing prototypical linking means for verbal presentation of cognitive invariants of certain semantic and syntactic relations in a surface syntax, thus facilitating the addressee's perception of information.

11. Perceiving the academic message, the listener can use different strategies (macrostrategy or microstrategy) to deserialize its content. Irrespective of the chosen strategy, syntactic organization of a discourse significantly effects its segmentation: «strong» subordinate links are perceived as unsegmented, while «weak» – coordinate and asyndetic ones – can disjoin and undergo various modifications, not influencing general comprehension of the transferred information.

During this research the following *hypothesis* has been confirmed: an asymmetry of choice of linking means at the level of spontaneous academic monologue, which is characteristic for written scientific and neutral language, is abandoned as the speaker's attention is primarily focused on capturing the content of syntactic constructions, while prototypical linking means of predications are automatically extracted from the mental grammar, based on the strength of their cognitive salience.

Thus, the thesis studies the complex sentence in oral academic and professional monologue, performed without considering a written text, via the analysis of its realization in online mode, taking into account regularities of its generation, perception, and storage in the cognitive system of the participants of communication, i.e. the addressor and addressee. Such an approach to language units is, primarily, aimed at researching the language as a specific human cognitive

activity: human language is interpreted as a complex biosocial phenomenon. On the one hand, the latter is of a biological character. On the other hand, it is a dynamic product, playing a primary role in the processes of human cognition, human practical activities, and successful adaptation in present-day society.

Keywords: cognitive-discursive analysis, scientific and professional discourse, communication subjects, mini lecture, syntax, complex sentences, syntax link, discursive status, prototypical linking means, mental grammar, cognitive salience.

Список публікацій здобувача з теми дисертації

*Наукові праці,
в яких опубліковані основні результати дисертації*

Монографії:

1. Палатовская Е.В. Сложное предложение в когнитивно-дискурсивном аспекте: Монография / Научн. ред. Снитко Е.С. Київ: ПП «Фірма “Гранмна”», 2019. 400 с.

Рецензії:

1) *Мусієнко В.П.* Складне речення на перехресті мови і думки. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. «Філологія, педагогіка, психологія». Вип. 38. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019. С. 201–203.

2) *Скоробогатова Е.А.* На пути к созданию теории когнитивного синтаксиса. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. № 3 (69). Харьков: ХНПУ, 2019. С. 53–55.

2. Развитие теории многокомпонентных сложных предложений в русле традиций Харьковской лингвистической школы: Коллект. монография/ Научн. ред. Г. Ф. Калашникова, Я. Н. Прилуцкая. Вып. 3. Харьков: ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2012. 226 с. (разд. 6.1, с. 162–172; 6.2, с. 246–257). У співавт. із Г. Ф. Калашниковою. Авторська частка – 50%.

Статті у фахових виданнях України:

3. Палатовская Е.В., Завгородняя Е.С. Вопросительные предложения в судебном дискурсе А.Ф. Кони. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. № 659. Сер. “Філологія”. Вип.. 44. Харків, 2005. С. 99–104. (Авторська частка – 70%).

4. Палатовская Е.В. Структурно-смысловые модели эпидейктической речи (на материале выступлений академика Д.С. Лихачева). *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип.47. Ч.2. Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2014. С.107–116.

5. Палатовская Е.В. Дискурсивный анализ и теория риторической структуры. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. 2014. Вип. 29. Київ: Вид. центр КНЛУ.С. 89–95.

6. Палатовская Е.В. Лингвистические парадигмы: эволюция vs революция. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2014. № 4 (53). С. 22–25.

7. Палатовская Е.В. О статусе предложения в устном научном дискурсе: экспериментальное исследование. *Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наук. праць*. Вип. 48. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. С.321–332.

8. Палатовська О.В. Синтаксис в антропоцентричному вимірі новітньої лінгвістики. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць*. Вип. 29. Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2014. С. 52–65.

9. Палатовская Е.В. Развитие теории сложного предложения в трудах В. В. Виноградова. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. Харьков, 2015. №1 (54).С.14–19.

10. Палатовская Е.В. Синтаксис мини-лекций в режиме онлайн. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. № 1152. Сер. Філологія. Вип. 72. Харків, 2015. С. 151–155.

11. Палатовская Е.В. Эволюция представлений о тексте и дискурсе в современных научных парадигмах. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО*

КНЛУ. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. 2015. Вип. 31. Київ: Вид. центр КНЛУ. С. 106–110.

12. Палатовская Е.В. Синтаксис устного дискурса: проблемы сегментации. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2016. №1 (56). С.35–40.

13. Палатовська О.В. Когнітивна лінгвістика: термінологічні новації і комп'ютерні метафори. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*: науковий журнал. Чернівці: Вид. дім „РОДОВИД”, 2016. С. 125–129.

14. Палатовская Е.В. Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. Сер. Філологія. Вип. 74. Харків, 2016. С. 46–51.

15. Палатовская Е.В. Научно-профессиональный дискурс: когнитивный аспект изучения. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2016. Вип.44. С.115–121.

16. Палатовская Е.В. Научно-профессиональный дискурс в виртуальном пространстве Интернета. *Вісник Черкаського університету*. Сер. Філологічні науки. № 2. Черкаси, 2016. С. 14–20.

17. Палатовская Е.В. Когнитивные семантико-синтаксические инварианты и механизмы их актуализации в устной научно-профессиональной коммуникации. *Мова і культура*. (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. II (182). С. 178–186.

18. Палатовская Е.В. Синтаксические стратегии членения устного научно-профессионального дискурса (экспериментальное исследование). *Мова і культура* (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. II (187). С. 31–37.

19. Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в синтаксисе говорящего (на материале устного научного дискурса). *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка*: Філологічні науки. Вип. 44. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 248–252.

20. Палатовская Е.В. О грамматических особенностях авторской речи в лирических повестях И. С. Тургенева. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2018. №2 (64). С.30–33.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

21. Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в аспекте когнитивных исследований. *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. Т.22. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014. S. 49–53 (ISSN 2084-4026).

22. Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в контексте смены научных парадигм. *Science and Education a New Dimension*. Philology, II (4), Issue: 24. Budapest, 2014. P. 55–59 (p-ISSN 2308-5258, e- ISSN 2308-1996).

23. Палатовская Е.В. О лингвистической интроспекции как методе научного исследования (опыт самонаблюдения). *Respectus Philologicus*. Vilnius: Vilnius University Press. 2015. № 28 (33). С. 131–139 (ISSN 1392-8295).

24. Palatovska O.V. Unconditional complex sentence: new approaches to study. *Slovak international scientific journal*. Vol.3. №39. Bratislava, 2020. P.27–30 (ISSN 5782-5319).

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Статті в інших виданнях:

25. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в аспекте когнитивной лингвистики: к постановке проблемы. *Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: Збірн. наук. праць*. Харків, 2008. С. 100–106 (авторська частка – 50%).

26. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Репрезентация внеязыковой действительности в структурной схеме многокомпонентного сложного предложения. *Слово в языке и речи: Междунар. сб. науч.тр. в честь 70-летия доктора филол. наук, проф. О. И. Литвинниковой*. Елец, 2009. С. 159–162 (авторська частка – 50%).

27. Палатовська О.В. Складне речення російської мови в когнітивному аспекті. *Теорія і практика наукового дискурсу: філологія, лінгводидактика*. Харків: ХНПУ, 2013. С. 113–118.

28. Палатовская Е.В. Синтаксическая организация эпидейктических речей Д. С. Лихачева. *Актуальні питання російської філології: теорія, методика, переклад*: Матер. міжнар. наук. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2014. С. 99–102.

29. Палатовская Е.В. О соотношении понятий «текст» и «дискурс» в современной лингвистике. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.2. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2015. С. 53–57.

30. Палатовская Е.В. Профессиональный дискурс ученого: устный vs письменный. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.3. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2016. С.105–107.

31. Палатовская Е.В. Синтаксис устного научного дискурса в когнитивных перспективах говорящего и слушающего. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Київ –Черкаси: Вид-во ФОП Гордієнко Є.І., 2018. С. 113–116.

32. Палатовская Е.В. Прототипический подход: изучение сложного предложения. *Мат. IV Всеукр. наук.-практ. Интернет-конф. з міжнар. участю „Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи”* (20 лютого 2019 р.). Харків: Нац. юридичн. ун-т ім. Я. Мудрого, 2019. С. 342–348.

33. Палатовская Е.В. Категория выделенности в когнитивной лингвистике. *Науково-методична спадщина Л. П. Черкасової: продовження традицій: збірник наукових статей*. Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2020. С. 117–122.

Тези наукових доповідей:

34. Палатовская Е.В. Моделирование публичного выступления в спецкурсе по риторике для иностранных студентов-филологов. *Русский язык*

вне России: инновации и традиции в преподавании: Матер. VIII междунар. научно-практ. конф. Вып. 8. Харьков, 2013. С. 233–234.

35. Палатовская Е.В. Трансформационный синтаксис в методике преподавания РКИ. *Инновации и традиции в преподавании русского языка в вузе и школе*: Матер. междунар. научно-практ. конф. Вып. 9. Харьков, 2014. С. 237–239.

36. Палатовская Е.В. Интроспекция как метод лингвистических исследований. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 312–322.

37. Палатовская Е.В. Порождение и восприятие вербального сообщения в триаде: ЧЕЛОВЕК – ЯЗЫК – СОЦИУМ. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016. С. 559–561.

38. Палатовская Е.В. Синтаксический прототип и его окружение. *Когнітивна лінгвістика в міждисциплінарному контексті: теорія і практика*. Матер. Міжнар. наук. конф. КАКЛіП/ ЧНУ ім. Б.Хмельницького. Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2016. С. 34.

39. Палатовская Е.В. Синтаксические трансформационные корреляции “устный → письменный язык”. *Україна і світ: діалог мов та культур: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2017. С. 252–254.

40. Палатовская Е.В. Виртуальная мини-лекция как новый жанр научно-профессионального дискурса. *Коммуникативные стратегии: тезисы IX Междунар. науч. конф. / редкол.: Т. В. Поплавская (отв. ред.) [и др.]*. Минск: МГЛУ, 2017. С. 57–60.

41. Палатовская Е.В. Бессоюзные сложные предложения с позиции новейшего синтаксиса. *Матер. Міжнар. науково-практ. конф. “Ad orbem per linguas. До світу через мови”*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019. С. 235–237.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
АННОТАЦІЯ.....	7
ABSTRACT.....	12
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	26
СЛОВНИК КОГНІТИВНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (метамова дисертаційного дослідження)	27
ВСТУП.....	30
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ АСПЕКТІ.....	47
1.1. Антропоцентризм у мовознавстві: від лінгвістичного психологізму О. О. Потебні до когнітивної лінгвістики ХХІ століття.....	47
1.1.1. Поєднання когнітивних і мовних здібностей людини в системі лінгвістичних поглядів О. О. Потебні.....	51
1.1.2. ХХ століття: вивчення людського чинника в мові.....	59
1.1.3. Когнітивна лінгвістика: становлення та перспективи розвитку.....	63
1.2. Породження і сприйняття вербального повідомлення в тріаді «людина – мова – соціум».....	73
1.2.1. Когнітивна архітектура пізнання і мовна діяльність: основні поняття та комп’ютерні метафори (метамова дослідження)...	75
1.2.2. Мова в режимі онлайн: породження вербального повідомлення.....	84
1.2.3. Мова в режимі онлайн: смислове сприйняття.....	98
Висновки до розділу 1.....	105
Розділ 2. ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ.....	110

2.1.	Лінгвістичні наукові парадигми: еволюція vs революція.....	110
2.2.	Традиційний синтаксис: логіко-граматичний і структурно-семантичний підходи до вивчення складного речення.....	118
2.2.1.	Складне речення в концепції логіко-граматичного напрямку.....	118
2.2.2.	Структурно-семантичний опис системи російського складного речення.....	124
2.2.2.1.	Безсполучникові vs сполучникові складні речення....	128
2.2.2.2.	Сурядність vs підрядність у складному реченні.....	133
2.2.2.3.	Складнопідрядні речення нерозчленованої vs розчленованої структури.....	141
2.3.	Розвиток теорії складного речення в антропоцентрично орієнтованих парадигмах.....	146
2.3.1.	Складне речення крізь призму його семантики.....	147
2.3.1.1.	Глибинна і поверхнева структури речення.....	148
2.3.1.2.	Співвідношення понять: <i>пропозиція / ситуація</i> ↔ <i>диктум / модус</i> (модальна рамка).....	154
2.3.1.3.	Семантична типологія складного речення.....	159
2.3.2.	Складне речення в функціонально-комунікативному синтаксисі.....	168
2.3.3.	Складне речення в когнітивно-дискурсивних дослідженнях.....	170
	Висновки до розділу 2.....	188
	Розділ 3. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В УСНІЙ НАУКОВО-ПРОФЕСІЙНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: ПОРОДЖЕННЯ І СПРИЙНЯТТЯ.....	194
3.1.	Науково-професійний дискурс в умовах інформаційного простору мережі Інтернет.....	197
3.1.1.	Науково-професійна комунікація: інваріантні характеристики	197

3.1.2.	Усне наукове повідомлення: ступінь спонтанності й первинні синтаксичні моделі.....	202
3.1.3.	Віртуальна мінілекція як новий жанр науково-професійного дискурсу.....	213
3.2.	Дискурсивний статус речення в синтаксичній перспективі адресата й адресанта наукового повідомлення (експериментальне дослідження).....	218
3.2.1.	Проблема сегментації усного дискурсу в сучасній лінгвістиці.....	219
3.2.2.	Перший етап дослідження: сегментація усного наукового дискурсу і його трансформація в писемний текст.....	223
	3.2.2.1. Загальна характеристика першого етапу дослідження	223
	3.2.2.2. Статистична перевірка отриманих результатів.....	228
	3.2.2.3. Трансформаційні кореляції «усна мова → писемна мова».....	232
	3.2.2.4. Підсумки першого етапу дослідження.....	240
3.2.3.	Другий етап дослідження: сприйняття усного повідомлення носіями мови.....	242
	3.2.3.1. Загальна характеристика другого етапу дослідження	242
	3.2.3.2. Сегментування дискурсу учасниками експерименту...	246
	3.2.3.3. Аналіз результатів анкетування.....	253
	3.2.3.4. Підсумки другого етапу дослідження.....	256
3.2.4.	Складне речення в синтаксисі мовця.....	259
	3.2.4.1. Поліпредикативні складні речення.....	260
	3.2.4.2. Біпредикативні конструкції.....	274
	Висновки до розділу 3.....	293
	Розділ 4. РОСІЙСЬКЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ ПРОТОТИПІВ: КОГНІТИВНІ ІНВАРІАНТИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХНЬОЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ У СПОНТАННІЙ КОМУНІКАЦІ.....	301

4.1.	Синтаксичні прототипи та їхні когнітивні інваріанти: когнітивно-дискурсивний аспект.....	301
4.2.	Синтаксичний прототип і його оточення: експериментальне дослідження.....	312
4.2.1.	Методика проведення експериментального дослідження: асоціативний експеримент, суб'єктивне шкалювання, метод трансформації.....	312
4.2.2.	Опис етапів експерименту.....	316
4.2.3.	Аналіз першого етапу дослідження: об'єктивація прототипних засобів зв'язку у складному реченні за допомогою асоціативного експерименту.....	320
4.2.4.	Аналіз другого етапу дослідження: синтаксичні конструкції на шкалі ослаблення ступеня прототипності.....	330
	4.2.4.1. Загальна характеристика другого етапу дослідження	330
	4.2.4.2. Методика статистичної обробки інтроспективних звітів учасників експерименту й результати другого етапу експерименту.....	332
	4.2.4.3. Інтерпретація результатів, отриманих при виконанні другого завдання експериментального дослідження.....	342
4.2.5.	Аналіз третього експериментального завдання: трансформація контактної розташованої предикації у складні речення із заданими семантико-синтаксичними відношеннями.....	353
	Висновки до розділу 4	360
	ВИСНОВКИ.....	368
	СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	376
	СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ.....	421
	ДОДАТКИ (1 – 4).....	424

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БСП – безсполучникове складне речення

ЕДО – елементарна дискурсивна одиниця

КЛМ – кодифікована літературна мова

КСО – конструктивно-синтаксична одиниця

ЛМ – літературна мова

МРТ – магнітно-резонансна томографія

НКРМ – Національний корпус російської мови

ПМ – писемна мова

ПР – просте речення

ПСР – поліпредикативне складне речення

СПР – складнопідрядне речення

ССР – складносурядне речення

УМ – усна мова

СЛОВНИК КОГНІТИВНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (метамова дисертаційного дослідження)

Активация (от лат. *activus*) – процес завантаження елементів мовних і немовних знань з довготривалої в короткочасну пам'ять індивіда та їхнє переміщення до фокусу його уваги. Центральні елементи певної категорії мають більшу здатність до активації з огляду на свою когнітивну виділеність, ніж периферійні.

Десеріалізація (англ. *deserialization*) – когнітивний процес делінеарізації (декодування) зовнішнього мовлення з метою встановлення його змісту адресатом усного повідомлення. Процес десеріалізації є оберненим до когнітивної операції **серіалізації**.

Клауза (англ. *clause*) – елементарне просте реченням або частина складного речення (предикація).

Когнітивна виділеність (англ. *cognitive salience*) – властивість або стан об'єкта, завдяки чому він значно вирізняється від інших об'єктів у свідомості носіїв мови. Когнітивна виділеність відіграє важливу роль у процесах сприйняття, засвоєння та зберігання інформації, концентрації уваги й категоризації. Прояви когнітивної виділеності можна спостерігати на всіх рівнях мови.

Модус (англ. *mode*) – когнітивна категорія, що позначає спосіб (канал) освоєння та пізнання світу. У когнітивних дослідженнях розрізняють усний та писемний модуси дискурсу. Таке розмежування пов'язано з головним каналом передавання й отримання інформації: в усному модусі – це акустичний канал, у писемному – візуальний.

Мультимодальність (англ. *multimodality*) – здатність людини до об'єднання під час пізнання навколишнього світу і комунікації кількох модусів (способів) передавання або отримання інформації – вербального, візуального, кінетичного та просодичного.

Офлайн-методики (англ. *offline methods*) аналізу лінгвістичних одиниць

– вивчення лінгвістичної компетентності носія мови, його мовної діяльності, не обмеженої певними часовими рамками, що виявляється у свідомому доборі ним мовних засобів.

Офлайн-режим (від англ. *off-line* і *offline*) існування мови – мова як сховище знань, що перебуває в автономному режимі; засіб акумуляції та впорядковування інформації, що виявляється в зберіганні словника в довготривалій пам'яті носія мови, у лексичній семантиці, статичних аспектах граматики тощо.

Онлайн-методики (англ. *online methods*) аналізу лінгвістичних одиниць – експериментальні дослідження мовної діяльності учасників комунікації в реальному часопросторі «тут і зараз», зосереджені на неусвідомленій активації з довготривалої пам'яті необхідних мовних одиниць та використанні певних комунікативних стратегій у динамічних процесах породження й сприйняття дискурсу.

Онлайн-режим (від англ. *on-line* і *online*) існування мови – використання мови та її одиниць в динаміці, тобто в реальному просторово-часовому континуумі в когнітивних процесах текстопородження й текстосприйняття, що співвідносне з такими когнітивними процесами, як увага, мислення, короткочасна пам'ять, активація, текстопородження, сприйняття, розуміння тощо.

Прототип (англ. *prototype*) – найтипівіший представник варіативного ряду подібних об'єктів певної категорії, який характеризується найбільшою концентрацією її специфічних ознак.

Прототипний ефект (англ. *prototype effect*) – асиметрія між центральними та периферійними членами певної категорії за їхнім когнітивним статусом (когнітивною виділеністю).

Серіалізація (англ. *serialization*) – когнітивний процес, що відбувається під час породження усного повідомлення на етапі лінеаризації (кодування) внутрішнього мовлення в зовнішнє мовленнєве висловлювання адресантом

повідомлення. Процес серіалізації є оберненим до когнітивної операції десеріалізації.

Синтаксичний праймінг (англ. *priming*) – тенденція мовця повторювати синтаксичну конструкцію висловлювання, вимовленого незадовго до цього. Механізм синтаксичного праймінгу пов'язаний із розподілом ресурсів уваги і заснований на активації ментальної репрезентації відповідної синтаксичної структури, яка за можливості й відтворюється адресантом повідомлення в наступних порціях інформації, що економить його когнітивні зусилля.

Хезитація (англ. *hesitation*) – пауза обмірковування в усному спонтанному мовленні, пов'язана із пошуком відповідного слова, граматичної форми тощо.

ВСТУП

Складне речення ніколи не переставало бути об'єктом пильної уваги синтаксичної науки. До початку ХХІ ст. лінгвістика накопичила значний досвід у вивченні цієї синтаксичної одиниці в різних аспектах – логіко-граматичному (Ф. І. Буслаєв, О. Х. Востоков, М. І. Греч та ін.), структурно-семантичному (В. А. Белошапкова, В. О. Богородицький, В. В. Виноградов, С. І. Дорошенко, С. Г. Ілєнко, Г. Ф. Калашникова, І. М. Кручиніна, М. С. Поспелов та ін.), семантичному (Й. Ф. Андерш, Н. Д. Арутюнова, Л. С. Бархударов, О. К. Жолковський, І. О. Мельчук, О. В. Падучева, І. П. Сусов, М. І. Черемисіна та ін.), функціонально-комунікативному (О. В. Бондарко, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, О. О. Лаптева, О. С. Мельничук, А. Мустайокі, Є. М. Ширяєв та ін.).

У мовознавстві нового тисячоліття активно розвивається когнітивно-дискурсивна наукова парадигма, у межах якої вивчають когнітивний складник дискурсивної діяльності людини та розглядають засоби організації в її свідомості мовних і немовних знань, об'єктивованих у різних типах дискурсу за допомогою синтаксичних одиниць різної структурної організації (Т. В. Белошапкова, М. М. Болдирев, Т. Гівон, Ш. Т. Гріс, В. З. Дем'янков, О. Є. Кібрик, А. О. Кібрик, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, У. Манн і С. Томпсон, В. І. Подлесьська, С. Л. Попов, М. В. Русакова, І. І. Сусов, Л. Телмі, О. В. Урисон, О. В. Федорова, В. Чейф, І. С. Шевченко та ін.). О. С. Кубрякова, підкреслюючи міждисциплінарний характер когнітивно-дискурсивного підходу до вивчення мовних об'єктів, зауважує, що «згідно з теоретичними уявленнями в цій новій парадигмі, по суті своїй парадигмі функціональній, при описі кожного мовного явища однаково враховуються ті дві функції, які вони неминуче виконують: когнітивна (за участю в процесах пізнання) й комунікативна (за участю в актах мовленнєвого спілкування). Відповідно, кожне мовне явище може вважатися адекватно описаним

і роз'ясненим тільки в тих випадках, якщо воно розглянуто на перетині когніції й комунікації» [Кубрякова 2004а, с.16].

З огляду на біосоціальний вектор розвитку сучасної лінгвістики в дисертаційному дослідженні вивчено процеси, пов'язані з породженням і сприйняттям російського складного речення під час продукування усного науково-професійного монологу на актуальні теми лінгвістики й когнітивної психології. Для наукового мовлення властивий насамперед писемний модус дискурсу, але в реальній мовленнєвій практиці постійно спостерігаємо усну наукову комунікацію, яку, попри певну підготовленість мовця, здійснюють без опертя на писемний текст і яку вирізняє досить високий ступінь спонтанності. Чинник спонтанності має безперечний інтерес для вивчення принципів і механізмів породження і сприйняття усного складного речення наукового змісту. Отже, у фокусі уваги дисертації перебуває вихідна мова, однак не з погляду її генезису, а в аспекті породження і смислового сприйняття в умовах обмеження в часі, характерного для усного дискурсу.

Особливістю дисертаційної роботи є те, що синтаксис складного речення розглянуто в процесі реалізації цих одиниць в природній мовній діяльності та зорієнтовано на обох суб'єктів комунікації – *мовця* і *слухача*. За такого підходу дослідницький інтерес не обмежений формальними структурами, наукову рефлексію зосереджено на питаннях породження й сприйняття складних речень у реальному часі реальної комунікації і закономірностях їхнього зберігання в ментальній граматиці сучасних носіїв російської мови.

Актуальність теми дисертації зумовлена нагальною потребою теоретико-експериментального дослідження російського складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті з урахуванням питань, які до сьогодні залишаються дискусійними в теоретичному синтаксисі. *По-перше*, виникає потреба вивчення складного речення з когнітивно-дискурсивних позицій, яке давало б чітке уявлення про когнітивні механізми ситуативного вибору поліпредикативних утворень мовцем й адекватне сприйняття їх слухачем під

час усного спілкування в певних просторово-часових межах. Ця проблема є практично недослідженою на матеріалі усного наукового-професійного дискурсу, який, безсумнівно, посідає пріоритетні позиції в комунікативно-інформаційному просторі сучасного соціуму та має істотний вплив на колективну й особистісну свідомість носіїв мови. *По-друге*, проблема типології синтаксичних зв'язків і класифікації сполучних засобів у складному реченні (як відомо, учення про синтаксичний зв'язок становить ядро будь-якої синтаксичної теорії) належить до «вічних» проблем мовознавства. Синтаксичні зв'язки із часом набувають певних модифікацій, і в цьому разі розширюється коло засобів синтаксичного зв'язку, тому виявлення й опис цих процесів з огляду на ментальну граматику сучасних носіїв мови давно є в контексті синтаксичних досліджень. *По-третє*, визначення репертуару прототипних моделей складного речення і характерних для них сполучних засобів становить значний практичний інтерес для оптимізації навчального процесу, зокрема у сфері викладання мови, передусім, іноземним громадянам, тому що реципієнт легше засвоює і запам'ятовує саме прототипні конструкції.

Отже, когнітивно-дискурсивне дослідження складного речення на матеріалі усного наукового дискурсу є актуальним і перспективним на сучасному етапі розвитку лінгвістики й дотичних до неї галузей гуманітарного знання та сприятиме створенню природної моделі мови.

Вивчення складного речення з антропоцентричних когнітивно-дискурсивних позицій передбачає наявність вагомої і різноаспектної **теоретико-методологічної бази**, яка об'єднує праці представників суміжних наукових дисциплін – філософів, лінгвістів, психолінгвістів і психологів.

Теоретичне підґрунтя дисертації склали загальнометодологічні засади Н. Д. Арутюнової, Е. Бенвеніста, В. фон Гумбольдта, Т. А. ван Дейка, В. З. Дем'янкова, К. К. Жоля, О. Є. Кібрика, Г. В. Колшанського, О. С. Кубрякової, Т. Куна, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. С. Мельничука, Р. І. Павільоніса, О. О. Потебні, Д. І. Руденка, Е. Сепіра, Б. О. Серебренникова, П. Серію, Л. Телмі, М. Томаселло, В. Чейфа, Л. В. Щерби; психологічні

дослідження М. А. Алмаєва, Б. М. Величковського, Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, Дж. Міллера, В. Ф. Петренка, Е. Рош, Л. С. Рубінштейна, М. В. Фалікман, Т. В. Черніговської; психолінгвістичні праці Т. В. Ахутіної, М. І. Жинкіна, О. О. Залевської, І. О. Зимньої, О. О. Леонтьєва, М. П. Муравицької, Р. М. Фрумкіної; наукові розвідки представників сучасної дискурсології, когнітивної і функціональної лінгвістики: Ф. С. Бацевича, Т. В. Белошапкової, М. М. Болдирева, О. В. Бондарка, В. Г. Борботька, Т. Гівона, Ш. Т. Гріса, В. З. Дем'янкова, В. І. Карасика, А. О. Кібрика, І. А. Колесникової, Л. Ф. Компанцевої, С. Д. Коулі, О. Д. Кошелєва, О. В. Кравченка, П. Лінелла, А. А. Лучик, А. Мустайокі, В. І. Подлесьської, С. Л. Попова, Т. В. Радзієвської, О. В. Рахіліної, М. В. Русакової, Н. В. Слухай, О. С. Снитко, І. І. Степанченка, І. П. Сусова, І. С. Шевченко та ін.

На становлення синтаксичної концепції вивчення усного складного речення в когнітивно-дискурсивному вимірі значний вплив мали напрацювання із синтаксису складного речення Й. Ф. Андерша, В. Ю. Апресяна, В. В. Бабайцевої, В. А. Белошапкової, В. О. Богородицького, В. М. Бріцина, Ф. І. Буслаєва, Н. С. Валгіної, Г. В. Валімової, В. В. Виноградова, М. В. Всеволодової, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, С. І. Дорошенка, М. Я. Димарського, А. П. Загнітка, Г. О. Золотової, Г. Ф. Калашникової, Т. А. Колосової, М. В. Ляпон, І. І. Меншикова, О. Є. Пекеліс, О. М. Пешковського, В. І. Подлеської, І. С. Попової, М. С. Поспелова, О. В. Урисон, О. В. Федорової, М. І. Черемисіної, О. О. Шахматова, Є. М. Ширяєва, а також теоретичні узагальнення із синтаксису усного мовлення С. І. Бибик, Н. В. Богданової, Т. Г. Винокур, О. А. Земської, Г. Г. Інфантової, О. О. Лаптевої, О. Б. Сиротиніної, Т. П. Скорикової, А. А. Степіхова, Н. Ю. Шведової, С. А. Шульскіс та ін.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що в усному науково-професійному дискурсі, який здійснюють без опертя на писемний текст і який має досить високий ступінь спонтанності, мовець за принципом комунікативної доцільності звертає увагу передусім на смислове наповнення

синтаксичних конструкцій та автоматично дістає зі спонтанної активності свідомості базові моделі складного речення з відповідними прототипними засобами синтаксичного зв'язку. У такий спосіб на рівні усного спонтанного наукового монологу зникає асиметрія у використанні сполучних засобів у складному реченні, властива нейтральному мовленню та писемному модусу наукового дискурсу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 23 грудня 2013 року). Уточнену редакцію теми затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 2 від 24 вересня 2019 року). Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови і літератури народів світу: взаємодія і самобутність» (номер державної реєстрації 11БФ044-01), затвердженої Міністерством освіти і науки України.

Метою дисертації є дослідження російських складних речень різної формальної організації з погляду особливостей їхнього зберігання в ментальній граматиці сучасних носіїв мови та механізмів убудовування до усного науково-професійного дискурсу, який породжується без опертя на писемний текст, а також установлення репертуару прототипних засобів зв'язку, що організують ці синтаксичні одиниці в усному науковому монолозі.

Реалізація зазначеної мети зумовила потребу виконання таких **завдань**:

1) *окреслити* основні етапи формування лінгвістичного антропоцентризму й когнітивізму – від мовознавчих студій О. О. Потебні до сучасних психолінгвістичних і когнітивних напрацювань вивчення мови – у їхніх теоретичних засадах і концепціях, що становлять методологічну базу дисертації, а також *уточнити* термінологічний апарат дослідження;

2) *визначити* та *узагальнити* ключові положення різних синтаксичних шкіл і напрямів, що склали теоретичне підґрунтя дослідження складного речення в новітній когнітивно-дискурсивній парадигмі наукового знання;

3) *параметризувати* інваріантні характеристики науково-професійного дискурсу й означити специфіку усного модусу його існування; *охарактеризувати* віртуальну мінілекцію як новий жанр наукової комунікації, релевантний для вивчення складного речення, а також *виявити* ступінь спонтанності усного наукового монологу, виголошуваного без писемного тексту;

4) *розробити*, теоретично *обґрунтувати* й *апробувати* методіку комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному науково-професійному дискурсі на основі інтеграції традиційних, психолінгвістичних, когнітивних і корпусних методів дослідження;

5) *дослідити* складне речення з урахуванням когнітивної позиції **адресанта** усного наукового монологу, а саме: *визначити* дискурсивний статус складного речення у свідомості мовця; *вивчити* процеси, що накладаються спонтанним характером породження висловлювання без опертя на писемний текст, релевантні для складного речення; *описати* основні структурно-семантичні типи складних речень і найчастотніші засоби зв'язку їхніх компонентів, характерні для усного модусу наукового дискурсу;

6) *проаналізувати* складні речення з урахуванням когнітивної позиції **адресата**, який сприймає наукове повідомлення на слух, а саме: *визначити* когнітивні стратегії слухача під час членування дискурсу на синтаксичні одиниці в режимі онлайн; *установити* дискурсивний статус речення та ступінь стійкості синтаксичних зв'язків у складному реченні за його акустичного сприйняття; *з'ясувати* основні способи трансформації усного складного речення в писемний модус існування;

7) експериментально *виявити* у свідомості носіїв мови (первинних і вторинних мовних особистостей) наявність зв'язків між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу

й синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису, що об'єктивують цей семантико-синтаксичний інваріант у зовнішньому висловлюванні;

8) *укласти* реєстр прототипних засобів зв'язку, що маркують ті чи ті семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення;

9) *установити* співвідношення між формальною організацією прототипної синтаксичної конструкції та типом дискурсу, який вона об'єктивує в зовнішньому висловлюванні.

Об'єктом дослідження в роботі є російське *складне речення*. Оскільки межі між простими й складними, монопропозитивними й поліпропозитивними, біпредикативними й поліпредикативними реченнями, особливо в усному модусі комунікації, нерідко бувають невизначеними й нечіткими, то в дисертації досить послідовно залучено до аналізу та зіставлення зі складними реченнями синтаксичні конструкції іншої формальної організації.

Предмет вивчення – співвідношення конкретних складних речень, породжуваних у реальному просторово-часовому континуумі мовленнєвої ситуації онлайн-спілкування, з ментальною граматиною суб'єктів комунікації – мовця і слухача. У цьому разі особливий дослідницький інтерес має те, що адресантом розглянутих наукових монологів є люди високої мовленнєвої культури – учені-лінгвісти й психологи, чії лекції слугують зразком сучасного наукового мовлення.

Матеріалом дисертації є розшифрування усних мінілекцій автором дослідження з різних освітніх порталів Інтернету та писемні версії деяких лекцій, що представлені на освітньому порталі «ПостНаука» (усього 35 документів, що містять понад 3000 речень), а також фрагменти текстів, дібрані зі створеного в Національному корпусі російської мови (НКРМ) підкорпусу усних лекцій та доповідей на філологічну тематику (усього – 85 документів, що містять 23 978 речень). У всьому матеріалі наукові монологи виголошені без опертя на писемний текст.

Важливою частиною досліджуваного матеріалу є також реакції респондентів (усього – 170 учасників), отримані під час психолінгвістичних експериментів, які проведено в 2014 – 2018 рр. серед студентів старших курсів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту мов світу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди та студентів-іноземців факультету слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету. Усі учасники експерименту навчалися зі спеціальності «російська мова і література, іноземна мова». Їхній добір для участі в експерименті відбувався з урахуванням таких критеріїв: 1) професійне орієнтування респондентів, які мають приблизно однаковий вік, уже здобули базову філологічну освіту, а частина з них продовжує навчання в магістратурі з відповідної спеціальності; 2) певний рівень лінгвістичної підготовки учасників, що не потребувало додаткових коментарів, які могли вплинути на валідність результатів дослідження, оскільки експериментальні завдання містили лінгвістичну термінологію; 3) залучення до участі іноземних студентів для порівняння особливостей ментальної граматики первинних і вторинних мовних особистостей; 4) практичне значення проведених експериментів, оскільки з'ясування стратегій акустичного сприйняття природного наукового дискурсу і визначення репертуару синтаксичних прототипів російської мови саме студентською аудиторією сприятиме оптимізації навчального процесу і, передусім, у методиці викладання російської мови як іноземної. Матеріали експериментальних досліджень подано в Додатках 1–3 до дисертації.

Методологія дослідження спирається на принцип лінгвістичного антропоцентризму, сутність якого полягає в тому, що центром наукових досліджень стає людина як суб'єкт породження й сприйняття мовлення (*мовна особистість*, за Ю. М. Карауловим), а мовленнєва діяльність визнана одним з видів когнітивної діяльності людини, яка забезпечує інформаційний обмін між нею й соціумом (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, В. М. Алпатов,

Н. Д. Арутюнова, Е. Бенвеніст, Б. М. Величковський, О. Є. Кібрик, Г. В. Колшанський, О. С. Кубрякова, Р. І. Павильоніс, Е. Сепір, Б. О. Серебренников, М. Томаселло, В. Чейф та ін.).

Методи дослідження. У дисертації повною мірою відбито новітній міждисциплінарний стан вивчення й опису лінгвістичних одиниць, зокрема синтаксичних, що зумовив вибір методів дослідження. Зміст і характер сформульованих завдань передбачає використання цілого комплексу взаємопов'язаних наукових методів дослідження (загальнонаукових, когнітивно-дискурсивних, традиційних лінгвістичних, психолінгвістичних, корпусних і квантитативних тощо), що варіювалися й поєднувалися один з одним залежно від етапу роботи й досліджуваних проблем. **Загальнонаукові методи** (спостереження, індукція та дедукція, узагальнення, зіставлення й систематизація) передбачали виявлення закономірностей функціонування складних речень різних типів в усному науково-професійному дискурсі та уточнення їхньої типології. **Метод лінгвістичного опису** в поєднанні з **контекстуальним і конситуаційним аналізом** використаний для загальної характеристики й опису науково-професійного дискурсу та синтаксичних одиниць, що його утворюють, а також під час аналізу, систематизації й інтерпретації особливостей функціонування складних речень в усному модусі наукової комунікації. Проте провідним у роботі є **метод когнітивно-дискурсивного аналізу**, у якому всі інші методи інтегруються в єдине ціле. Когнітивно-дискурсивний підхід до вивчення мовних явищ використаний у багатьох роботах сучасних дослідників (М. М. Болдирев, Т. А. ван Дейк, В. З. Дем'янков, А. О. Кібрик, О. С. Кубрякова, В. І. Подлесьська, Л. Телмі, В. Чейф та ін.) і передбачає поєднання процедур дискурсивного і когнітивного аналізу, спрямованого від дискурсу до одиниць, що його утворюють.

На цих засадах у дослідженні створено й апробовано авторську комплексну **методику експериментального вивчення** фактичного матеріалу, складеної із сукупності *онлайн*ових і *офлайн*ових методів і прийомів, що залучають цілеспрямоване *спостереження* над усним науково-професійним

дискурсом, який розгортається в режимі онлайн, його *інтроспективний аналіз* і *реконструкцію* когнітивних семантико-синтаксичних структур за даними зовнішньої синтаксичної форми; використання *польового методу*, що вдало корелює з *теорією прототипів*; звернення до мовленнєвої інтуїції носіїв мови за допомогою різних видів *психолінгвістичного експерименту* (*асоціативний експеримент, суб'єктивне шкалювання, трансформаційний метод, анкетування*). Зазначена методика дала змогу оцінити розбіжності між усними й писемними варіантами мовного матеріалу, визначити дискурсивний статус речення з позиції мовця і слухача та виявити співвідношення між когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами й синтаксичними одиницями поверхневого синтаксису тощо.

Для верифікації отриманих експериментальних результатів у роботі використано *корпусний* і *квантитативні* методи (*статистичний* і *кількісний*). *Статистичний метод* застосовано під час зіставлення кількісних та якісних показників усних речень і їхніх писемних варіантів та обчислення відповідей респондентів під час психолінгвістичних експериментів. *Кількісний метод* передбачив звернення до даних підкорпусу усних лекцій і доповідей, створеного в межах НКРМ, що дало змогу оцінити на великому обсязі мовного матеріалу, по-перше, частотність уживання в усному модусі наукової комунікації складних речень різної формальної організації, а по-друге, наявність у складних реченнях ядерних і периферійних засобів синтаксичного зв'язку для об'єктивації в поверхневому синтаксисі однакового змісту.

Зазначені методи ефективно поєднані в межах одного дослідження, взаємно доповнюючи й підтримуючи один одного для отримання більш достовірної інформації про мовні об'єкти, що вивчаються в когнітивно-дискурсивному аспекті з наміром створення «природної» моделі мови.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що синтаксис складного речення *вперше* розглянуто в процесі реалізації цих одиниць у природній мовній діяльності, а також у взаємозв'язку з іншими

синтаксичними одиницями та аспектами вивчення процесів утворення й сприйняття наукового повідомлення з орієнтацією на когнітивну діяльність суб'єктів комунікації – мовця та слухача. Проведене дослідження зумовило такі результативні новації:

— *виявлені й описані* універсальні механізми вбудовування складних речень до спонтанного науково-професійного дискурсу адресантом повідомлення, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці адресатом в умовах обмеження за часом природного слухового сприйняття;

— *визначений* дискурсивний статус складного речення в усному науковому монолозі з когнітивних позицій мовця й слухача, зокрема, доведено, що обидва учасники комунікативної інтеракції виокремлюють речення як проміжну одиницю дискурсу, спираючись на її формальну організацію: сильні підрядні зв'язки здебільшого залишаються без змін, слабкі – сурядний і безсполучниковий – з позиції слухача здатні до різноманітних трансформацій;

— *з'ясовані* закономірності перекодування вихідного усного наукового повідомлення для іншого (писемного) каналу передавання інформації;

— *укладено* репертуар прототипних засобів синтаксичного зв'язку частин складного речення, закріплений у свідомості сучасних носіїв російської мови;

— *установлено* співвідношення між формальною організацією прототипної конструкції і типом дискурсу, який вона презентує в зовнішньому висловлюванні;

— на підґрунті інтеграції традиційних і новітніх методів дослідження *розроблена*, теоретично *обґрунтована* й *апробована* методика комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному спонтанному науково-професійному дискурсі.

На захист винесено такі **положення**:

1. Усний науково-професійний дискурс, який відбувається без оперття на писемний текст, посідає проміжне місце між розмовною та кодифікованою літературною мовою, зазнаючи їхнього одночасного впливу. Цей модус дискурсу має достатньо високий ступінь спонтанності, незважаючи на потрібну для успішної наукової комунікації попередню підготовку мовця, хоч у цьому разі не можна заперечити значний вплив на нього «писемномовного упередження» (термін П. Лінелла).

2. У протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний спонтанний дискурс є первинним, а усне речення є «прототипом» писемного в аспекті його породження й смислового сприйняття в умовах часового обмеження онлайнової комунікації, коли процес обмірковування в мовця відбувається практично одночасно з реалізацією повідомлення у вербально-звукову форму. Ці процеси не завжди перебігають синхронно, що може відобразитися в різних інтонаційно-гезитаційних і синтаксичних відхиленнях.

3. Для усного науково-професійного дискурсу характерний складний синтаксис із пріоритетним використанням складних речень різної формальної організації, які відрізняються стійкою надмірністю мовних засобів, що дає змогу мовцеві визначити потрібні семантичні акценти в поданій інформації, виокремивши найважливіші відрізки дискурсу; зробити паузу й сфокусувати увагу на наступній порції пропонованого матеріалу.

4. Адресат за звукового сприйняття наукового повідомлення може використовувати різні стратегії (макростратегію чи мікростратегію) для його сегментації на синтаксичні одиниці. У цьому разі формальна організація синтаксичних одиниць, з яких складено дискурс, незалежно від обраної стратегії істотно впливає на його членування: «сильні» підрядні зв'язки мовці сприймають нерозчленовано, а «слабкі» (сурядний і безсполучниковий) можуть розпадатися й піддаватися різним модифікаціям, що загалом не впливає на загальне розуміння викладеної інформації.

5. У ментальній граматиці носіїв мови є певне співвідношення між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу (семантико-синтаксичні інваріанти) та синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису. У семантико-синтаксичних інваріантах відображені як окремі ситуації дійсності, так і нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, засвоєні в життєвому досвіді носія мови. Саме тому синтаксичні конструкції, що об'єктивують у процесі мовлення різні за семантичним навантаженням когнітивні інваріанти, можуть бути як простими, так і складними реченнями за своєю структурною організацією. Канонічною формою об'єктивації ситуативних комплексів у поверхневому синтаксисі переважно є складні речення, поліпропозитивні за своєю природою та зручніші щодо їхнього породження в спонтанній комунікації.

6. Конструкції поверхневого синтаксису об'єднані у варіативні ряди синтаксичних синонімів, що мають ядро й периферію. Ядро варіативного ряду є еталонним синтаксичним прототипом, що об'єктивує когнітивний інваріант у найбільш «чистому» вигляді. Кількісний і якісний склад кожного варіативного ряду, зафіксований у свідомості окремої особистості, залежить від її мовної і комунікативної компетентності, обсягу довготривалої пам'яті та інших чинників. Проте синтаксичні прототипи здебільшого добре відомі всім носіям мови; їх запам'ятовують і засвоюють краще, ніж інші синтаксичні одиниці, тому саме вони виступають колективним надбанням певної мовної спільноти.

7. Складне речення, що розчленовано представляє зв'язки та відношення між ситуаціями навколишньої дійсності й має потенційну здатність до значного предикативного ускладнення, є природнішою й простішою синтаксичною формою трансформації мовленнєво-мисленнєвої діяльності у звукову форму під час породження наукового монологу. Вершиною складного речення, його головним конструктивним елементом є засіб зв'язку: він не лише маркує смислові відношення між його компонентами, а й відбиває

категорійну роботу свідомості адресанта повідомлення над навколишнім світом. Вибір прототипного сполучного засобу, що добре відомий усім учасникам комунікативного акту, знімає потенційну багатозначність синтаксичної конструкції і полегшує сприйняття усного повідомлення адресатом.

8. Визначений експериментально репертуар прототипних засобів зв'язку між частинами складного речення є відображенням у зовнішньому висловлюванні складних процесів категоризації, що відбувається у свідомості сучасних носіїв російської мови.

9. Наявна в розмовній мові та писемному науковому дискурсі асиметрія вибору сполучних засобів зв'язку між частинами складного речення на рівні усного модусу науково-професійного дискурсу знімається, тому що мовець витрачає когнітивні зусилля насамперед на зміст висловлювання, інтуїтивно актуалізуючи зі спонтанної активності свідомості прототипні сполучникові одиниці, тому що вони є когнітивно виділеними.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що виконане дослідження складного речення є потрібним і досить перспективним етапом розвитку когнітивно-дискурсивної теорії синтаксису складного речення, орієнтованого на вивчення мовної діяльності як одного з видів когнітивної діяльності людини. У роботі запропоновано, теоретично обґрунтовано та апробовано оригінальну когнітивно-дискурсивну методику дослідження складного речення, що передбачає інтеграцію традиційних, психолінгвістичних, когнітивних і корпусних методів вивчення наукового дискурсу, завдяки чому виявлено та описано універсальні механізми вбудовування складних речень до спонтанного наукового монологу адресантом повідомлення, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці адресатом; укладено реєстр актуальних для сучасного етапу розвитку російської мови прототипних засобів зв'язку, що маркують семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення.

Визначені в роботі аспекти, зокрема: дослідження ментальної граматики та її реалізації в мовній діяльності носіїв мови – первинних та вторинних мовних особистостей; установлення репертуару прототипних засобів зв'язку, що маркують семантичні відношення між частинами складного речення; запровадження комплексу онлайн-ових і офлайн-ових методів і прийомів аналізу складного речення – слугуватимуть методологічним підґрунтям для нових когнітивно-дискурсивних студій з вивчення як складного речення, так й інших синтаксичних утворень.

Практичне значення дослідження передбачає використання його матеріалів під час викладання таких нормативних курсів, як «Теоретична грамика російської мови: Синтаксис», «Загальне мовознавство», «Історія лінгвістичних учень», а також спецкурсів з когнітивної лінгвістики, зокрема когнітивної граматики, психолінгвістики, практичного курсу російської мови для іноземних громадян. Крім того, отримані експериментально результати, теоретичні узагальнення й висновки роботи можуть бути застосовані в експериментальній психології та психолінгвістиці, формуванні мовленнєвої поведінки публічних ораторів, у написанні підручників і практичних грамастик з російської мови як для її носіїв, так і для іноземців, а також у практиці міжкультурної комунікації й перекладознавства.

Апробація результатів дослідження здійснена на 34 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «The present and future of philology in the digitalized world» (Будапешт, 27–29 червня 2014 р.); «Русский язык вне России: инновации и традиции в преподавании» (Харків, 20–21 грудня 2014 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 19–21 березня 2014 р.); «Актуальные вопросы русской филологии: теория, методика, перевод» (Київ, 10–11 квітня 2014 р.); «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 10 квітня 2014 р.); «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 16 травня 2014 р.); «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 9 жовтня 2014 р.); «Концептосфера національної мови: когнітивний, історико-культурний та дискурсивний аспекти» (Харків, 6–7 жовтня 2014 р.); «Проблеми мовної

особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ, 14–15 листопада 2014 р.); «Иновации и традиции в преподавании русского языка в вузе и школе» (Харків, 17–18 грудня 2015 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 19–21 березня 2015 р.); «Ідеї В. В. Виноградова в сучасній науці про мову й літературу (до 120-річчя від дня народження)» (Харків, 14–15 квітня 2015 р.); «Сущность и явление как методологические функции в научном и философском познании (к 200-летию Шарля Ренувье)» (Кам'янець-Подільський, 2–6 жовтня 2015 р.); «Слово – текст – мовна картина світу», присвячена 180-річчю від дня народження О. О. Потебні (Харків, 5–6 листопада 2015 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 30 березня – 1 квітня 2016 р.); «Семантика мовних одиниць» (Харків, 14–15 квітня 2016 р.); «Актуальні проблеми термінології, перекладу і філології: виклики і перспективи» (Чернівці, 5–6 травня 2016 р.); «Мова і культура» (Київ, 20–23 червня 2016 р.); «Когнітивна лінгвістика у міждисциплінарному контексті: теорія і практика» (Черкаси, 8–10 жовтня 2016 р.); «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ, 10–11 листопада 2016 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 29–31 березня 2017 р.); «Мова і культура» (Київ, 25–27 червня 2017 р.); «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 21–22 вересня 2017 р.); «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 5–6 жовтня 2017 р.); «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 19–20 жовтня 2017 р.); «Коммуникативные стратегии – 9» (Мінськ, 23 листопада 2017 р.); «Художній текст: лексика, граматики, стилістика» (Харків, 15–16 травня 2018 р.); «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 18–20 жовтня 2018 р.); «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 20 лютого 2019 р.); Наукові читання, присвячені вшануванню пам'яті проф. С. І. Дорошенка (Харків, 28 лютого 2019 р.); «Ad orbem per linguas. До світу через мови» (Київ, 20–22 березня 2019 р.); «Мова – текст – дискурс: проблеми структури та семантики» (Харків,

15–16 травня 2019 р.); «Соціокомунікативний простір України: історія та сьогодення» (Київ, 20–21 лютого 2020 р.); Читання пам'яті Л. П. Черкасової «Науково-методична спадщина Л. П. Черкасової: продовження традицій» (Харків, 21 травня 2020 р.).

Публікації. Проблематику, теоретичні положення і практичні результати дисертаційної роботи викладено в 41 публікації загальним обсягом понад 43 др. а. (з них 41,9 др. а. належать особисто авторці): одноосібна монографія (обсягом 25 др. а.); 2 розділи колективної монографії (авторська частка – 0,5 др. а.), 17 одноосібних наукових статей у фахових виданнях України (10,4 др. а.), одна наукова стаття у фаховому виданні України у співавторстві (авторська частка – 0,35 др. а.), 4 одноосібні статті в іноземних наукових періодичних виданнях (2,1 др. а.), а також 17 робіт апробаційного характеру (15 – в українських і 2 – в зарубіжних виданнях загальним обсягом 4,6 др. а.).

Особистий внесок здобувача полягає в розробленні теоретичних засад й оригінальної методики дослідження, доборі й опрацюванні мовного та експериментального матеріалу, формулюванні теоретичних положень і висновків роботи. Наведені в дисертації ідеї, положення і тези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підтвердження ідей здобувачки. Результати дослідження опубліковані у 21 фаховому та іноземному виданні без співавторства; одна публікація, що за своїм жанром є статтею, видана у співавторстві, у якій здобувачці належить 70 % інформації. Матеріали кандидатської дисертації в докторській дисертації не використано.

Структура й обсяг роботи. Робота складається з анотацій трьома мовами, переліку умовних скорочень, словника когнітивної термінології, вступу, чотирьох розділів, висновків, списків використаної літератури (509 позицій) і джерел ілюстративного матеріалу (27 позицій), чотирьох додатків. Загальний обсяг роботи становить 449 сторінок, обсяг основного тексту дисертації – 347 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ

ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

В КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ АСПЕКТІ

Теоретично-методологічним підґрунтям для формування новітнього когнітивного синтаксису є психологічно орієнтовані концепції мови та психолінгвістичні теорії породження і сприйняття мовлення. З'ясування наступності у наукових поглядах О. О. Потебні, Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, Л. С. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, М. С. Трубецького, Л. В. Щерби, М. І. Жинкіна, О. О. Леонтьєва, О. Є. Кібрика, Г. В. Колшанського, О. С. Кубрякової, когнітивістів першого покоління тощо дають змогу зрозуміти витоки та причини виникнення міждисциплінарного підходу до вивчення синтаксису та одиниць, що його складають, а також головні методологічні засади, що уможливають дослідження складного речення у когнітивно-дискурсивному аспекті.

1.1. Антропоцентризм у мовознавстві: від лінгвістичного психологізму О. О. Потебні до когнітивної лінгвістики ХХІ століття

Наслідки науково-технічної революції, які поставили під загрозу існування людини як біологічного виду, та неупинні процеси світової глобалізації, що стирають не лише економічні, а й національно-культурні кордони, змусили світову спільноту в останній чверті ХХ ст. замислитися над сенсом існування людства в найширшому розумінні – від філософських проблем усвідомлення себе як частини навколишнього світу до вирішення цілком конкретних біологічних і психологічних проблем адаптації в соціумі окремого індивіда. Це сприяло підвищенню ролі гуманітарних наук у суспільстві та системі освіти, а в науковому обігу все частіше стали

використовувати таке поняття, як «антропоцентризм» і, відповідно до нього, «антропоцентричний» підхід до об'єкта дослідження.

Поступово антропоцентризм, в якому нещодавно вбачали «принцип деяких релігійно-ідеалістичних вчень, за якими людина нібито є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі» [Кремень, Ільїн 2005, с. 370], переосмислюють, і він стає головним вектором розвитку наукової думки людства. Антропоцентричний підхід набуває загальнонаукового методологічного змісту як принцип осягнення дійсності, у центрі якої перебуває людина зі своїми потребами. Але сама сутність і роль людини в навколишньому світі набуває дещо іншого значення: людина – це вже не господар Всесвіту, а його складова частина, біологічна істота, яка має існувати в природньому світі, не порушуючи своєю діяльністю рівноваги цього світу [Палатовська 2014, с. 54].

Відомий лінгвіст і філософ мови Г. В. Колшанський писав: «Вихідною точкою теоретичної і практичної діяльності людини є антропоцентризм. Людина як суб'єкт співвідноситься насамперед з природним довкіллям, потім з навколишнім соціальним світом, потім з індивідумом і, нарешті, із самою собою (самопізнання). Якими б не були своєрідними взаємини людини з цими чотирма сторонами об'єктивного світу, можна все ж таки говорити про те, що найбільш людськими із цих взаємин є, безумовно, взаємини “людина – людина”. <...> Взаємини “людина – людина” потрапляють найбільше під дію суб'єктивного чинника як за характером самих об'єктів, що чинять вплив (у цьому разі суб'єктів-індивідумів), так і за характером їхніх взаємин, побудованих цілковито на людських засадах» [Колшанський 2013, с. 86-87. Тут і далі переклад з російської наш. – О.П.]. Цілком зрозуміло, що «антропоцентрична» переорієнтація наукового пізнання не могла не торкнутися лінгвістики як науки про мову, адже саме «мова відіграє дієву роль як засіб вираження суб'єкта, що пізнає світ, чим виступає в цьому разі сама людина як частина світу» [там само, с. 87]. Закономірна взаємодія з лінгвістикою інших антропоцентричних наук (антропології, валеології,

культурології, нейробіології, психології, соціології, філософії, екології та ін.) і, як наслідок, виникнення суміжних дисциплін, інтеграція яких відбувається на основі людського чинника, – психолінгвістики, соціолінгвістики, нейролінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики та ін. – дають підстави науковцям на межів'ї ХХ–ХХІ ст. говорити про виникнення антропоцентричної парадигми в мовознавстві, яка полягає в перемиканні «інтересів дослідника з об'єктів пізнання на суб'єкта, тобто аналізується людина в мові й мова в людині» [Маслова 2010, с. 9].

Однак, аналізуючи сучасний стан як лінгвістики, так і наукового знання загалом, вважаємо правомірним не виокремлювати в мовознавстві антропоцентричну наукову парадигму, а говорити про антропоцентричний підхід до аналізу мовних об'єктів, оскільки реалізація цього підходу в сучасних лінгвістичних дослідженнях, на нашу думку, є одним із виявів глобальної гуманізації знання на сучасному етапі розвитку науки. А вже в межах загальної «антропоцентричної мегапарадигми» наукового знання співіснує з іншими й активно розвивається новітня когнітивно-дискурсивна парадигма лінгвістики.

Варто зауважити, що становлення глобальної антропоцентричної мегапарадигми в науці останньої третини ХХ ст. посилило вплив лінгвістики в системі не тільки гуманітарного, а й наукового знання взагалі – у комп'ютерних науках, філософії, психології, нейробіології, створивши у такий спосіб підґрунтя для об'єднання цих дисциплін у великому міждисциплінарному проекті когнітивних наук. Так, наприклад, осмислюючи стан гносеології, яка становить основу будь-якого теоретичного пізнання, український філософ К. К. Жоль ще в 1980-ті рр. констатував: «Традиційні уявлення про гносеологію та її повноваження, уявлення, що були поширеними ще в ХІХ ст., зазнали серйозних випробувань у ХХ ст., коли відбулася революція в природознавстві, коли міцно утвердилися теоретична лінгвістика, соціологічний підхід до мислення, когнітивна психологія. Стало очевидним, що на нинішньому етапі розвитку філософської науки гносеологу не обійтися

без серйозних лінгвістичних знань, оскільки ставка на одну лише рефлексію з приводу знання, його структури, форм пізнання без врахування реальної, а не уявної діяльності свідомості, яку неможливо уявити поза особливостями мовного функціонування, залишає без відповіді низку питань, що мають кардинальне філософське значення <...>. Це повною мірою можна віднести до проблеми осмислення й оцінки нового знання» [Жоль 1984, с. 164].

На думку І. І. Степанченка, «процес зміни наукових парадигм знову надав актуальності низці методологічних проблем, які вже неодноразово поставали в попередні періоди розвитку науки про мову, але не були остаточно вирішені. До них належать проблеми мовного мислення, ролі мови в процесі пізнання людиною світу, межі між мовним і немовним у змісті тексту, зв'язку значення і поняття, співвідношення статичної та динамічної мови тощо» [Степанченко 2014, с. 95].

Проблема співвідношення мови та мислення залишалася центральною за будь-якого методологічного підходу до мови. На різних етапах розвитку лінгвістики науковців цікавили питання, пов'язані із взаємодією людини як частини об'єктивного світу (природи, соціуму та культури) і мови як креативної системи, призначеної для адекватного відображення та пізнання цього світу. Когнітивно-дискурсивний аналіз складного речення, запропонований у цьому дослідженні, спирається на методологічні постулати загальнонаукового антропоцентризму. Тому вважаємо за необхідне розглянути насамперед історичний контекст, у якому відбувалося становлення антропоцентричного підходу до аналізу мовних одиниць в ракурсі проблеми співвідношення мови й думки, породження і сприйняття вербального повідомлення учасниками комунікативного акту. Адже, за словами О. О. Потебні, основоположника лінгвістичного антропоцентризму у вітчизняному мовознавстві, основне завдання граматики полягає в тому, «щоб довести до свідомості завдання, які має мова як знаряддя думки, і засоби, якими досягаються ці завдання. А завдання ці полягають, між тим, у пізнанні світу в тісному сенсі шляхом виокремлення свого **Я**, над яким працює і наука,

і все людство, йдучи різними шляхами, тобто користуючись різними мовами як знаряддям пізнання» (цит. за [Харциев 2015, с. 201]).

1.1.1. Поєднання когнітивних і мовних здібностей людини в системі лінгвістичних поглядів О. О. Потебні

Когнітивна лінгвістика виділилася в окремий напрямок мовознавства у середині 70-х років ХХ ст., однак значна частина її концептуальних ідей була виголошена значно раніше. Загальновідомо, що передвісником когнітивного підходу до мови вважається В. фон Гумбольдт, котрий проголосив, що мова – «це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [Гумбольдт 1984, с. 304]. Випередивши свій час практично на два століття, вчений писав: «Люди розуміють один одного не тому, що передають співрозмовникові знаки предметів, і навіть не тому, що взаємно налаштовують один одного на точне і повне відтворення ідентичного поняття, а тому, що взаємно зачіпають один в одному одну й ту ж саму ланку ланцюга чуттєвих уявлень і начал внутрішніх понять, торкаються до одних і тих самих клавіш інструменту свого духу, завдяки чому в кожного спалахують у свідомості відповідні, але не тотожні смисли» [Гумбольдт 1984, с. 165–166].

Ідеї гумбольдіанства набули поширення в Російській імперії багато в чому завдяки діяльності одного з найяскравіших представників Харківської лінгвістичної школи – професора О. О. Потебні, який не тільки розвинув теорію свого попередника, але й запропонував своє оригінальне бачення проблем, пов'язаних із взаємодією думки та мови в мовленнєвій діяльності людини. Теоретичні погляди О. О. Потебні не втрачають своєї актуальності і в ХХІ ст. Л. І. Шевченко зазначає: «Концептуалізоване поняття “вербалізація думки” дістало обґрунтування в філософії мови (і поширилося практично в усіх напрямках мовознавства) вже в постпотебнянський час. Проте сутність цієї фундаментальної дослідницької категорії, її поняттєвий обсяг, численні підходи до окреслення природи вербалізації думки й методів наукової інтерпретації дихотомії думки і мови знаходимо саме в О. Потебні» [Шевченко

2014, с. 249].

До наукової спадщини О. Потебні неодноразово зверталися лінгвісти, філософи, психологи та літературознавці (Д. М. Овсяннико-Куликовський, А. Білий, В. І. Харциєв, В. В. Виноградов, Ф. П. Філін, М. Г. Ярошевський, С. Д. Кацнельсон, Л. А. Булаховський, В. Б. Шкловський, Д. Ф. Острянин, Ф. М. Березин, О. І. Білодід, В. Ю. Франчук, Л. І. Шевченко та багато інших). Кожен дослідник інтерпретував теоретичні погляди вченого з огляду на сферу своїх наукових інтересів, конкретних завдань дослідження та позицій того наукового напрямку або школи, до якого належав. Однак жодна робота, присвячена вивченню наукової спадщини О. О. Потебні, не є до кінця вичерпною і не охоплює всіх граней його діяльності, що, мабуть, і неможливо, якщо виходити з ідеї самого вченого про те, що «за допомогою слова не можна передати іншому своєї думки, а можна тільки пробудити його власну» [Потебня 1999, с. 232].

Сучасні лінгвісти, що працюють в руслі когнітивного підходу до мови, вбачають у роботах О. О. Потебні низку ідей, які «відіграли історичну роль у когнітивних дослідженнях мови» [Кибрик А.А. 2015, с. 25]. Зупинимося на основних методологічних положеннях філософсько-діяльнісної програми вченого, що стосуються проблем співвідношення когнітивних і мовних можливостей людини, розглянутих крізь призму постулатів сучасної когнітивістики.

У своїх працях О. О. Потебня неодноразово наголошує, що мова – це динамічне утворення, яке реалізується тільки в мовленнєвій діяльності, завбачаючи у такий спосіб ідеї функціонального, або системно-діялісного, підходу до мови, який утвердився в лінгвістиці лише в останній третині ХХ ст.: «Мова є вічно повторюваним зусиллям (роботою) духу зробити членороздільний звук вираженням думки <...> Це – визначення не мови, а мовлення, як воно щоразу вимовляється <...>; але, власне кажучи, **тільки сукупність таких актів мовлення <...> є мовою**» (виділено нами. – О. П.) [Потебня 1999, с. 28]. За такого підходу лінгвістичний опис мовних одиниць

є системним, тому що враховує єдність форми та семантики й особливостей функціонування мовних одиниць, а також їхню функціонально-прагматичну обумовленість тим чи тим типом дискурсу. Визначення мови, запропоноване в ХХІ ст. О.Є. Кібриком, співзвучне наведеному вище висловлюванню О.О. Потебні: «Мова є **соціально орієнтованою** семіотичною (знаковою) системою, що використовується як **механізм здійснення мовної діяльності**. **Мова і мовлення, з погляду функціонального підходу, не протиставлені, а взаємодоповнювані**» (виділено нами. – О. П.) [Кибрик А. Е. 2010, с. 323].

На соціальній орієнтованості мови наголошував і О.О. Потебня: «Насправді мова розвивається тільки в суспільстві, і до того ж не тільки тому, що людина є завжди частиною цілого, до якого належить, саме свого племені, народу, людства, не тільки внаслідок необхідності взаємного розуміння як умови можливості громадських заходів, а й тому, що людина розуміє саму себе, тільки перевіривши на інших людях зрозумілість своїх слів...» [Потебня 1999, с. 30]. Отже, мова, в розумінні вченого, забезпечує не лише інформативну, тобто передачу будь-якої інформації іншим членам мовного колективу, а й когнітивну функцію, яка спрямована на набуття знань про реальний або вигаданий світ, їхнє осмислення і зберігання, що уможлиблюється тільки в результаті мовленнєвої діяльності. Відповідно, ці функції в концепції О.О. Потебні нерозривно пов'язані з мисленням та когнітивними здібностями людини [Палатовская 2016з, с. 49].

Наступна методологічно значуща характеристика мови в концепції вченого – це її безперервний еволюційний розвиток, який слід урахувати в побудові мовних теорій, оскільки «...**в історії мови, у психологічних спостереженнях сучасних нам процесів мовлення – ключ** до того, як відбувалися ці процеси на початку життя людства» (виділено нами. – О. П.) [Потебня 1999, с. 44]. Ця думка корелює з сучасними ідеями про створення еволюційно-синтетичної теорії мови, що ґрунтується на синхронічно-діахронічному підході до її опису, який розуміють так: «Синтетичний складник покликаний урахувати як внутрішньосистемні, суто лінгвальні

властивості мови та процесів її синхронного функціонування, так і міжсистемні вимоги, що висуваються іншими підсистемами, такими як мислення, представлення знань, емоції, пам'ять тощо, що тісно взаємодіють з мовною підсистемою. Еволюційний складник має слугувати основою для пояснення еволюції мови і процесів її становлення та розвитку в дитини» [Кошелєв 2015, с. 137].

Обґрунтовуючи еволюційний поступ і перманентне вдосконалення мови, яка обслуговує дедалі складніші потреби людства, що розвивається, О. О. Потебня досить часто залучає на підтвердження своїх положень приклади з дитячого мовлення, у якому, на його думку, зберігається багато рис протомови. Такий погляд на онтогенез мови цілком узгоджується з настановами сучасної когнітивної лінгвістики: «Подібно до розвитку дитячої мови, еволюцію людської мови також можна представити у вигляді двох ліній розширення сенсорної протомови: семантичної і синтаксичної, зумовлених розвитком когнітивних та розумових спроможностей протолюдини» [там само, с. 149]. Проте не слід забувати і про зворотний вплив: мова зумовлює якісні зміни в людському мисленні, бере участь у когнітивних процесах формування думок. Кодування в мовні структури здійснюється, на думку О. О. Потебні, паралельно з розумовою діяльністю: «Мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона не відображення сформованого світогляду, а складник її діяльності» [Потебня 1999, с. 43]. При цьому історично сформована система тієї чи тієї мови впливає на організацію мислення людини та кодування нею свого життєвого досвіду мовними знаками, тобто мова начебто вказує «шлях, по якому змушена прямувати <...> думка саме тому, що вона говорить і думає <...> мовою» [Потебня 1999, с. 202]. Ця ідея, висловлена більш ніж на півстоліття раніше, багато в чому збігається з гіпотезою лінгвістичної відносності, відомою в лінгвістиці як гіпотеза Сепіра–Ворфа [Кравченко 2013, с. 284 – 307, Кудрявцева 2014].

Отже, на думку О. О. Потебні, вже на просунутому етапі розвитку людського суспільства ні мислення, ні мова не становлять самотійних

модулів, вони тісно взаємопов'язані й узгоджено взаємодіють у складних когнітивних процесах опрацювання, зберігання та передавання інформації. Однак учений усвідомлює, що ставити знак рівності між думкою та її словесним утіленням неможливо, тому що «при розумінні думки мовця не передаються, але слухач, розуміючи, створює свою думку. <...> ... тому розуміння в сенсі тотожності думки мовця і слухача є ілюзією, у якій дійсною виявляється тільки певна подібність, аналогічність між ними, що пояснюється схожістю інших сторін людської природи» [Потебня 1999, с. 226].

О. О. Потебня був одним із перших у славистиці, хто звернув увагу на психологічну природу мови і на те, що «мовознавство почало потребувати допомоги психології», вивчаючи, як і психологія, передусім «людину, що говорить» [Потебня 1999, с. 45], передбачивши певною мірою появу нової антропоцентрично орієнтованої галузі лінгвістичного знання – психолінгвістики.

На думку вченого, всі науки природничого циклу перебувають у нерозривному зв'язку одна з одною: «Природа містить у собі 1) людину й 2) усе те, що не-людина, отже, що оточує людину, зовнішнє стосовно до неї. Звідси поділ усіх наук на два розряди, з яких один має на меті вивчити людину, а інший – зовнішню природу. Такий поділ, звісно, приблизний, бо частини того й того відділення так тісно пов'язані між собою, що не видається можливим провести різку межу між ними» [Потебня 1999, с. 199].

Ці погляди на співвідношення наук, які вивчають людину та навколишній світ, виявляють разючу подібність із сучасною когнітивістикою, яка, що буде показано далі, позиціює себе широкомасштабним міждисциплінарним проектом: «Прикметна особливість когнітивної парадигми полягає в тому, що вона принципово відмовляється від внутрішньої замкненості лінгвістики і розглядає себе у зв'язку із сусідніми науками, які вивчають людину, її розум, її мозок і навіть тіло. Цей підхід ґрунтується на тій очевидній обставині, що мова нерозривно пов'язана з іншими когнітивними підсистемами – представленням знань, мисленням, пам'яттю, емоціями тощо»

[Кибрик А. А. 2015, с. 21].

Стисло схарактеризувавши основні погляди О. О. Потебні на сутність мови, звернемося до питання про взаємозв'язок мови та мислення в концепції вченого і проведемо деякі паралелі з сучасними дослідженнями. Саме цій проблемі присвячено книгу «Думка і мова» (1862), про яку відомий український філолог В. І. Харциєв (учень й один із перших дослідників спадщини О. О. Потебні) пише: «<...> відношення думки до слова становить тло всієї роботи, основним завданням якої є питання “звідки і куди ми йдемо” в сенсі прогресу думки» [Харциєв 2015, с.200]. Сам же О. О. Потебня вбачає таке завдання свого дослідження: «Питання про відношення думки до слова становить віч-на-віч перед іншим питанням – про походження мови, і навпаки, спроба усвідомити початок людського мовлення, неминуча за всякого зусилля піднятися над масою одиничних даних мовознавства, передбачає певний погляд на значення слова для думки та міру його зв'язку з душевним життям узагалі» [Потебня 1999, с. 5].

Спираючись на Г. Штейнталя, який обґрунтував психологічний погляд на мову в європейському мовознавстві, О. О. Потебня стверджує, що «думка існує незалежно від мови» [Потебня 1999, с. 7]: «Творча думка живописця, скульптора, музиканта не може виразитися словом і здійснюється без нього, хоча й передбачає значний ступінь розвитку, який дається тільки мовою. Глухонімиї теж постійно мислить – і до того ж не лише образами, як художник, але й про абстрактні предмети, – без звукової мови...» [Потебня 1999, с. 41]. Водночас мислення первинне щодо мови, оскільки в історії людства були відомі й домовленнєві періоди, коли «люди жили як тварини, потім відчували спонуку об'єднатися в суспільство та знайти засіб взаємного повідомлення думки» [Потебня 1999, с. 8].

Такий погляд цілком узгоджується із сучасними уявленнями про паралельне функціонування вербального і невербального мислення¹ Так,

¹ Література з цього питання досить велика і деякі роботи загальноновизнані хрестоматійними, наприклад [Выготский 1982]. Серед найбільш значущих робіт нового

О. С. Кубрякова, узагальнюючи вивчення типів мислення в психології та лінгвістиці, зауважує: «Сучасна наука не в змозі провести чіткого розмежування між мовленнєвим і немовленнєвим мисленням. Перехід від одного типу мислення до іншого може, на наш погляд, мати різний характер. Індивідуальні оперативні одиниці мислення можуть не мати знакового, тобто конвенційного характеру» [Кубрякова 1991, с. 29].

Вивчення мовних одиниць на матеріалі писемного мовлення було завжди притаманне лінгвістиці з огляду на цілу низку причин, з-посеред яких доступність і зручність для аналізу писемного тексту відіграють не останню роль. Тільки з 70–80-х років ХХ ст. вчені розпочали цілеспрямовані дослідження усного розмовного мовлення та дійшли розуміння його як окремого модусу¹ використання мови ([Земская 1988, 2006; Лаптева 1976, 2003; Сиротинина 1974; Фонетика спонтанной речи 1988] та ін.). У сучасній лінгвістиці ([Линелл 2009, 2014; Кибрик А.А., Подлеская 2006, 2009; Чейф 2015] та ін.) утверджується думка про те, що «усний дискурс – це первинна, фундаментальна форма використання мови. Усне мовлення первинне як на філогенетичному рівні, так і на онтогенетичному» [Кибрик А.А. 2015б, с. 600]. Про те саме пише й О. О. Потебня, вважаючи, що пояснення того, як улаштована природна мова, потрібно шукати в усному мовленні, дитячій мові, фольклорних творах тощо, оскільки практична граматики, яка вивчається в процесі опанування мовою, є ідеальною і не відповідає реальній мовленнєвій

тисячоліття хотілося б назвати такі: [Величковский 2006; Зимняя 2001; Кибрик А. Е. 2008, 2010; Когнитивная психология: история и современность. Хрестоматия 2011; Компьютеры, мозг, познание... 2008; Кравченко А. В. 2013; Кубрякова 2004, 2012; Черниговская 2013; Язык и мысль 2015].

¹ Термін «модус» має різне трактування в науках, що вивчають роботу людської свідомості – філософії, психології, лінгвістиці тощо. В когнітивно-дискурсивних лінгвістичних дослідженнях останніх років це поняття застосовують як категорію, що позначає спосіб освоєння та пізнання світу в комунікації, тобто розрізняють усний і писемний модуси існування дискурсу. Така опозиція пов'язана із різними каналами передавання і отримання інформації: в усному модусі – це насамперед акустичний канал, у писемному – візуальний. [Кибрик А.А. 2009, с. 5]. У подальшому викладі термін «модус» використаний саме у такому значенні.

діяльності [Потебня 1999, с. 48].

У сучасних когнітивних дослідженнях мислення трактується як процес устанавлення зв'язків між поняттями та уявленнями, за такої умови часто цитують вислів Л. С. Виготського: «Будь-яка думка прагне **поєднати** щось із чимось, має **рух, напрямок, <...> розв'язує якесь завдання**» (*виділено нами. – О. П.*) [Выготский 1956, с. 376]. У вченні О. О. Потебні знаходимо подібне судження: «Тут тільки ясніше скажемо, що власне людська аперцепція – судження, уявлення та поняття – відрізняється від тваринної тим, що породжує **думку про необхідність з'єднання своїх членів**» (*виділено нами. – О. П.*) [Потебня 1999, с. 141]. Потебня стверджує, що справжнього значення слово набуває лише в мовленні, а «вирване зі зв'язку слово стає мертвим» [Потебня 1999, с.56]. Саме тому науковець вважає за необхідне залучати зв'язні тексти для дослідження того чи того мовного явища. Відповідно до цього, у філософсько-діяльнісній програмі О. О. Потебні особливого статусу набувають синтаксичні зв'язки та семантичні відношення між мовними одиницями, які на сьогодні становлять ядро будь-якого граматичного вчення.

Отже, у концепції О. О. Потебні мову визнано динамічним соціально орієнтованим утворенням, а мовну здатність людини розглянуто в єдності з процесом мислення та еволюційного розвитку мови, що узгоджується із сучасними уявленнями про цей людський феномен як психофізичний об'єкт.

Концептуальні погляди вченого стосовно відношення думки до мови стали теоретичним підґрунтям його конкретних мовознавчих досліджень. Як слушно зауважив О. І. Білодід, Олександр Потебня «створив психолінгвістичну модель народження слова, речення та частин мови в процесі осягнення людським розумом нескінченно різноманітних явищ та процесів навколишнього світу, творчо застосував й апробував її у своїх власних дослідженнях генетично-еволюційного розвитку, граматичної структури східнослов'янських мов від давнини до нашого часу» [Белодед 1977, с. 45].

Подальший розвиток лінгвістики засвідчив, що передові для свого часу

ідеї О. О. Потебні, на жаль, не отримали належної оцінки та послідовного розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст.: лінгвістична думка услід за порівняльно-історичним мовознавством спрямувалася до ідей структуралізму, хоча завжди були науковці, котрі розуміли, що ні порівняльно-історичний метод, ні формальний підхід до мови не здатні адекватно описати механізми породження та сприйняття мовних висловлень, а також процеси отримання, зберігання і передання знань засобами мови. У другій половині XX ст., за словами О. Є. Кібрика, відбуваються «корінні зрушення в лінгвістичній ідеології» у напрямку вивчення «людського чинника» в мові» [Кибрик А.Е. 2010], що змушує вчених знову звернутися до наукової спадщини О. О. Потебні, ідеї якого багато в чому випереджали і завбачали основні тенденції світової лінгвістичної думки нового тисячоліття.

1.1.2. XX століття: вивчення людського чинника в мові

Упродовж тривалого часу в мовознавстві, услід за Ф. де Соссюром, розмежовували такі поняття, як мова і мовлення, текст як статичний продукт і мовленнєва діяльність суб'єкта, тобто структурно-семантичну організацію мови та її динамічне функціонування вивчали ізольовано одне від одного. Однак низка лінгвістів дотримувалася погляду, що мова як семіотична система й мовлення як засіб спілкування є цілісним об'єктом, дослідження якого неможливе без звернення до мовленнєвої діяльності людини.

У роботах видатних лінгвістів першої половини XX ст. – М. С. Трубецького, О. М. Пешковського, О. О. Шахматова, І. І. Мещанінова, Л. В. Щерби та ін. – наголошено на необхідності вивчення мовних явищ в аспекті мовленнєвої діяльності людини. Так, наприклад, М. С. Трубецької пише: «Мовлення та мова передбачають одне одного. Вони нерозривно пов'язані одне з одним і можуть розглядатися як дві взаємопов'язані сторони одного і того ж явища – “мовленнєвої діяльності”» [Трубецкой 1960, с. 7].

Ще більш конкретно і чітко антропоцентричний підхід до мови реалізовано в працях Л. В. Щерби. Він описує мову як систему, особливості

якої можна виявити лише через мовленнєву діяльність індивіда, упорядковуючи його лінгвістичний досвід. Учений виокремлює «потрійний аспект мовних явищ», у якому розрізняє: *мовленнєву діяльність* як процес говоріння і розуміння, *мову* як упорядкований лінгвістичний досвід (словник і граматику) та *мовний матеріал* як неупорядкований лінгвістичний досвід, тобто як «суму окремих актів говоріння і розуміння, які мали місце в історії цього індивіда і які тривають у спогаді» [Щерба 1974б, с. 69], або, «мовою лінгвістів, це “тексти”» [Щерба 1974а, с. 26]. «Відповідно, – наголошує Л. В. Щерба, – треба домовитися строго відрізнити мову як процес говоріння і розуміння, мову як опрацьований лінгвістичний досвід, що зумовлює можливість цих процесів, і, зрештою, мову просто як певну суму готових фраз, інакше кажучи, як неупорядкований лінгвістичний досвід» [Щерба 1974б, с. 69], зазначаючи водночас, що «це лише різні аспекти однієї, яку ми маємо в досвіді, мовленнєвої діяльності» [Щерба 1974а, с. 26]. Отже, на думку вченого, саме мовленнєва діяльність людини є тим, що визначає розвиток мови і що слід узяти за основу при її дослідженні.

У 1960–80-х рр. з’являються праці Р. Павільоніса, Г. В. Колшанського, Н. Д. Арутюнової, О. Є. Кібрика, тритомник «Людський фактор в мові», у створенні якого взяли участь Б. О. Серебренников, О. С. Кубрякова, В. І. Постовалова, В. М. Телія, О. М. Шахнарович та інші науковці. У цих дослідженнях на тлі загального захоплення структуралізмом утверджується й послідовно здійснюється антропоцентричний підхід до аналізу мовних об’єктів за допомогою вивчення людського чинника в мові: «Мова є продуктом розумової діяльності людини й одночасно формою цієї діяльності», а «основою її існування є адекватність розумового мовного процесу тому світові, що відображається» [Колшанский 1984, с. 26]. Ці дослідження ґрунтуються на таких методологічних засадах:

1. Позалінгвістичне за суттю питання про співвідношення мови і мислення в мовленнєво-мисленнєвій діяльності людини при породженні мовленнєвого висловлювання розв’язується на користь мислення і ґрунтується

на постулатах, які віддзеркалюють погляди структуралістів на цю проблему, а саме:

1) зовнішнє середовище є первинним, а мовний світ вторинний і відображає структуру й властивості зовнішнього середовища;

2) мислення є глобальним породжувальним модулем і вносить панівний домінуючий внесок у створення фрази [Кошелев 2008, с. 412, 416].

2. Знімається різке протиставлення мови й мовлення, властиве структуралізму, «оскільки система суспільно релевантних стереотипів наявна в кожному акті живого мовлення» [Кубрякова 1991, с. 19].

3. Увага дослідників перемикається з мовного об'єкта на суб'єкт (мовну особистість), який продукує вербальний твір і таким способом стає немовби його частиною: адже смислове наповнення міститься у свідомості людини, яка його створює.

4. Мовні явища розглядаються не як статичні, а як динамічні об'єкти, тобто «занурені в життя», у контекст як у широкому (тобто контекст біологічний, соціальний, національний, культурний), так й у вузькому розумінні (тобто в межах найближчого оточення – висловлювання або тексту).

5. Посилюється інтерес до мовної прагматики, тобто вивчення вербального твору ведеться з урахуванням комунікативної ситуації, а саме: пресупозицій та інтенцій адресанта й адресата висловлювання, місця та часу здійснення комунікації, ілюктивних завдань комунікантів, виду комунікації (усний чи писемний модус ведення дискурсу) тощо.

6. Функціонування мови в процесах породження і сприйняття мовленнєвих творів розглядається у взаємодії з когнітивною діяльністю людини, а саме з процесами мислення, уваги, пам'яті тощо [Палатовська 2014, с. 57–58].

Зі сказаного стає зрозумілим, що антропоцентричний підхід у лінгвістиці розмежовує поняття людського чинника в мові на два складники: «людину як об'єкт пізнання і мову як атрибут людини», що «не суперечить єдиній онтологічній природі мови, а отже, сприяє пізнанню світу

у всіх конкретних різновидах його явищ, що слугують предметом практичного і теоретичного опанування людиною та закріплення результатів цього пізнання в мовній матерії, і визначає специфіку цього чинника у функціонуванні мови» [Колшанский 2013, с. 88].

Отже, мова забезпечує взаємозв'язок, інформаційний обмін між людиною (її мисленням) і її буттям у соціумі (зовнішнім середовищем), виконуючи насамперед когнітивну (забезпечує пізнання) та комунікативну (забезпечує спілкування) функції.

Стосовно термінологічного використання словосполучення «людський чинник у мові» можна погодитися з поглядом І. І. Степанченка, який пише про невдалість цього терміна, «оскільки важко собі уявити існування мови поза людиною» [Степанченко 2014, с. 94]. Адже, за слушним зауваженням Е. Бенвеніста, «мова – в природі людини, і людина не виготовлювала її <...>. У світі існує тільки людина з мовою, людина, що говорить з іншою людиною, і мова, у такий спосіб необхідно належить до самого визначення людини» [Бенвенист 1974, с. 293]. Однак словосполучення «людський чинник у мові» на сьогодні набуло загально визнаного термінологічного статусу та широко використовується в науковій лінгвістичній літературі.

Мова як інструмент комунікації і як інструмент пізнання, збереження та передачі інформації є предметом вивчення в комунікативно-функціональній та когнітивно-дискурсивній лінгвістичних парадигмах, які розвиваються в руслі глобального антропоцентризму, властивого сучасній науці.

У комунікативно-функціональних дослідженнях розглядається людина в соціумі і комунікативному просторі з урахуванням усього комплексу прагматичних настанов (комунікативних стратегій, тактик, інтенцій тощо), а в центрі уваги напрацювань когнітивно-дискурсивного напрямку перебуває «проблема зв'язків між мовою і мисленням, питання отримання, збереження, обробки і використання знань, зокрема і мовних» [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 5].

Отже, пройшовши складний шлях гуманізації наукового пізнання,

лінгвістика ХХІ ст. орієнтується на вивчення мови як специфічної когнітивної діяльності людини. У сучасних лінгвістичних теоріях мова, дана людині, трактується як складний біосоціальний феномен, що, з одного боку, має біологічну природу, а з іншого – становить собою динамічний, постійно змінюваний продукт соціуму й культури, який відіграє першорядну роль у процесах пізнання людиною навколишнього світу, у її практичній діяльності та успішній адаптації в сучасному соціальному житті.

1.1.3. Когнітивна лінгвістика: становлення та перспективи розвитку

Ще в ХІХ ст. О. О. Потебня в статті «Психологія поетичного і прозового мислення» так сформулював основне завдання лінгвістики: «Визначити ту частку думки, яка без членороздільного звуку неможлива, а також з'ясувати її вплив на інші сторони людської діяльності становить широке завдання мовознавства. Таке завдання мовознавства було б і в такому разі, якщо б усе людство говорило однією мовою: *і в цьому разі мовознавство залишалось наукою про форми, які приймаються думкою до появи її в ремеслі, мистецтві, науці, і навпаки – про вплив цих проявів на саму думку*» (виділено О. О. Потебнею. – О. П.) [Потебня 1976, с. 201–202]. Над розв'язанням цього завдання в другій половині ХХ ст. почала працювати когнітивна лінгвістика, яка є невід'ємною частиною сучасних когнітивних наук.

Про зародження і розвиток когнітивної лінгвістики написано багато ґрунтовних оглядів (див. в [Герасимов 1985; Дем'янков 1994; Кибрик 1994; Кошелєв 2008; Кубрякова 1994, 1995, 2004; Паршин 1996; Попова, Стернин 2007; Селіванова 2008; Скребцова 2000, 2011; Слухай, Снитко, Вільчинська 2011] та ін.), у яких проаналізовано концепції зарубіжних учених – засновників цієї дисципліни (М. Джонсона, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, Л. Телмі, Р. Томліна, Ч. Філлмора, У. Чейфа та ін.), а також нові напрямки когнітивних досліджень, що активно розвиваються

в лінгвістиці на пострадянському просторі (когнітивна семантика, порівняльна концептологія, проблеми категоризації і концептуалізації тощо). Постійно оновлюються роботи, присвячені загальним питанням когнітивної лінгвістики, оскільки цей напрямок і нині перебуває в процесі активного становлення та сталого розвитку, а сам термін «когнітивний», який раніше визначався лише як “пізнавальний” або “такий, що стосується пізнання”, у сучасній науці набув нового значення – “ментальний”, “внутрішній”, “інтеріоризований” [Кубрякова 2004, с. 9].

Однак становлення й розвиток нової наукової парадигми відбувається непросто. Сучасна когнітивна лінгвістика доволі неоднорідна, в ній співіснують багато альтернативних напрямків і наукових шкіл, які часто взаємно ігноруються. З’являється мода на вживання терміна «когнітивний» та іншої суміжної термінології. «Саме по собі вживання когнітивної термінології не гарантує істотних теоретичних досягнень...», – зазначає В. І. Герасимов [Герасимов 1985, с. 216]. У деяких сучасних роботах висловлюється думка про кризовий стан когнітивної лінгвістики ([Кошелєв 2015; Фрумкіна 1999] та ін.), а саме поняття «когнітивний підхід» потрактовано в літературі по-різному, тому в рамках цього дослідження необхідно передусім окреслити наше розуміння аналізованого поняття.

В історії науки зазвичай говорять про два покоління когнітивістів. Винахід комп’ютера і, як наслідок, створення штучного інтелекту, розвиток експериментальної психології та теорії генеративної граматики зумовили появу когнітивної науки першого покоління, яка з самого початку позиціювалася міждисциплінарним проектом дослідження *процесів пізнання*, а саме: *отримання, зберігання, використання та передавання* знань людиною і комп’ютерними системами.

Історію виникнення когнітивістики американський психолог Джордж Міллер датує 11 вересня 1956 року, коли на симпозіумі з опрацювання інформації в Технологічному інституті (США, штат Массачусетс) було виголошено три епохальних доповіді – самого Дж. Міллера, лінгвіста

Н. Хомського і фахівців у галузі створення штучного інтелекту А. Ньюелла і Г. Саймона¹. У центрі уваги доповідачів були внутрішні процеси пізнання, до дослідження яких можуть бути застосовані інформаційні технології (див. про це докладніше в [Міллер 2005]).

У статті «Когнітивна революція з історичного погляду» Дж. Міллер пише: «Я залишав симпозіум із переконанням, радше інтуїтивним, аніж раціональним, що експериментальна психологія, теоретична лінгвістика та комп'ютерне моделювання пізнавальних процесів – частини ширшого цілого і що в майбутньому ми побачимо їхній поступальний розвиток та координацію...» [Миллер 2005]).

На кінець 1970-х сформувався «когнітивний шестикутник», що складається з дисциплін, які об'єдналися у великий міждисциплінарний проект під назвою «когнітивна наука»: його основою стали експериментальна психологія, лінгвістика та комп'ютерні науки (інформатика, кібернетика, штучний інтелект). До проекту приєдналися також філософія пізнання (гносеологія), антропологія й нейробіологія, яка тільки зароджувалася (див. *Рис. 1.1.*).

Однак говорити про повну інтеграцію когнітивних наук у єдину дисципліну не випадає і сьогодні. Попри низку успішних міждисциплінарних проектів, що реалізуються на сучасному етапі, проблеми у взаємодії різних сфер наукового знання виникають на найрізноманітніших рівнях: від концептуальних теоретичних розбіжностей до створення єдиної метамови когнітивної науки, що ускладнена через наявність термінологічної омонімії. Сам Джордж Міллер у 2005 р. констатував: «Деякі ветерани тих років ставлять

¹ «Народження» когнітивної лінгвістики часто пов'язують з Міжнародним лінгвістичним симпозіумом в Дуйсбурзі (Німеччина) навесні 1989 року, на якому були засновані журнал «Когнітивна лінгвістика» (Cognitive Linguistics) і серія монографій «Дослідження з когнітивної лінгвістики» (Cognitive Linguistics Research) [Рахилина 1998, с.275]. Проте ми схильні розглядати зародження когнітивної лінгвістики в сукупності з іншими когнітивними науками.

питання, чи була програма успішною та чи є зараз те, що ми могли б назвати “когнітивною наукою”. Стосовно мене, то я вважаю за краще говорити про “когнітивні науки” – у множині. Проте первісна ідея єдиної науки, яка досліджувала б, як людський розум уявляє світ й опрацьовує інформацію, а також те, як ці його можливості структурно й функціонально втілені в людському мозку, усе ще настільки приваблива, що протистояти їй неможливо» [Миллер 2005, с. 110].

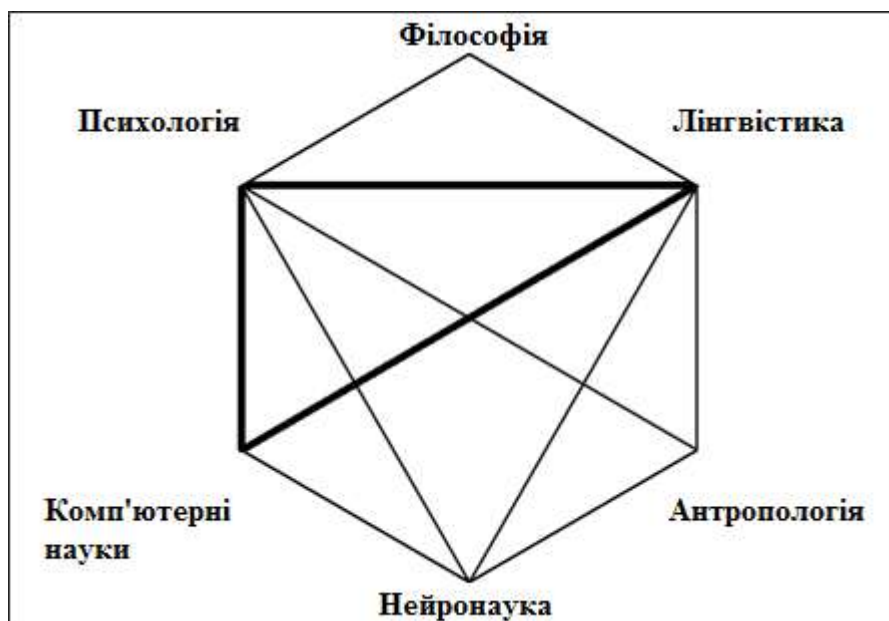

Рис. 1.1. Когнітивні науки першого покоління, підґрунтям яких є лінгвістика, психологія та комп'ютерні науки [Миллер 2005].

Примітка. Лінії, що поєднують назви двох наукових дисциплін, показують міждисциплінарні дослідження, які здійснювалися вже до кінця 1970-х років. Дж. Міллер відзначає: «Кожна лінія на цій схемі позначала сферу міждисциплінарних досліджень <...> і потребувала об'єднання методичного інструментарію двох дисциплін, розташованих на кінцях лінії. Так, кібернетика використовувала поняття, випрацьовані комп'ютерною наукою <...>. Лінгвістика та психологія об'єднуються в психолінгвістиці <...> тощо» [Миллер 2005].

Не спостерігаємо єдності й усередині самої когнітивної лінгвістики, хоча задля справедливості слід зазначити, що для її досягнення докладено значні і цілеспрямовані зусилля міжнародної спільноти когнітивних лінгвістів [Кравченко 2013, с. 7–20].

Головним методологічним постулатом й основною сферою перетину різних дисциплін у когнітивній науці першого покоління стало положення, яке прийнято називати «комп'ютерною метафорою пізнання». Суть його полягає в тому, що пізнання ототожнюється з процесом опрацювання інформації технічним пристроєм, а мозок постає як певний біологічний «суперкомп'ютер», що здійснює операції перетворення структур, у яких розміщене знання. Основним методом досліджень було комп'ютерне моделювання, яке мало б корелювати з процесом людського пізнання. Причому до числа вихідних настанов, спільних для всіх когнітивних наук першого покоління, входило положення про те, що *«сьогодні можна свідомо залишити поза увагою при вивченні когнітивних структур і процесів емоційні, культурологічні та історичні фактори, що впливають на них (виділено нами. – О. П.)*, хоча й визнається, що така процедура має *методологічно тимчасовий характер» (виділено нами. – О. П.)* [Кратк. слов. когнит. терм. 1997, с. 60]. За цих обставин мова розглядається як автономний модуль, що працює відокремлено від інших пізнавальних модулів, які входять до когнітивної системи людини.

Дослідження когнітивістів першого покоління часто критикували за відсутність «людського чинника», оскільки в них запропоновано моделі, що не враховують мотивувально-спонукального рівня людського пізнання, його соціальної природи та залежності від тієї чи тієї культурної традиції, а також фізіологічних процесів людини як суб'єкта отримання й передання інформації. Так, наприклад, Г. Гарднер, формулюючи концептуальні положення когнітивної науки першого покоління, першим її постулатом вважає такий: «Говорячи про людську когнітивну діяльність, необхідно вести мову про ментальні репрезентації й постулювати рівень аналізу, повністю відокремлений від біологічного та нейронного, з одного боку, і соціологічного та культурного, з іншого» (цит. за: [Кравченко 2013, с. 106]).

Н. Хомський та його послідовники, виходячи з комп'ютерної метафори пізнання, розвивають ідею про те, що мовна здатність людини є вродженою

й локальною, незалежною від загального когнітивного апарату людини. У трансформаційній граматиці процеси породження та сприйняття мовлення потрактовано як перетворення знаків і їхніх систем (слів та граматичних структур) за певними правилами, планами, схемами на основі вродженої мовної компетентності.

Однак практика навчання мови, зокрема іноземної, на основі цієї теорії, попри деякі дуже продуктивні методики, які активно використовуються в лінгводидактиці й сьогодні, загалом засвідчила її неспроможність. Опанування готовими мовними моделями, без сумніву, певною мірою полегшує процес як породження, так і сприйняття мовленнєвого повідомлення, але не становить єдиного й універсального шляху засвоєння мови, тому що людина замість креативного природного опанування мовою має витрачати час і когнітивні зусилля на заучування і запам'ятовування моделей та правил, створити скінченний список яких не видається можливим.

Поступово когнітивна наука відходить від комп'ютерної метафори пізнання, і в дослідженнях останніх десятиліть, як зазначає М. В. Фалікман, «система пізнавальних процесів людини дедалі частіше виступає не як абстрактна “система опрацювання інформації”, а як система функцій, що склалися під час еволюції і властивих людині, що має тіло з певними фізичними характеристиками та вступає у взаємодію із середовищем, у якому вона живе, що входить до певних соціальних груп і належить до певної культури» [Фалікман 2014, с. 5].

Визначальним принципом когнітивної лінгвістики стає так зване «когнітивне зобов'язання» (*cognitive commitment*) Дж. Лакоффа [Lakoff 1990, р. 40], з огляду на яке «когнітивна лінгвістика має враховувати ті знання про мислення (*mind*) та мозок, які були отримані в суміжних науках, особливо в психології та нейробіології» [Кибрик А.А. 2015б, с. 602]. Безпосереднє спостереження за процесами пізнання неможливе, тому воно здійснюється передусім за допомогою вивчення мовної здатності і мовної компетентності людини як біологічного виду.

Визначення поняття *мовної здатності* в представників різних шкіл принципово не відрізняється: вона визначається «як *система* потенційних мовних уявлень (Л. В. Щерба); *потенційна готовність* носіїв мови до розуміння та вироблення мовлення (Г. І. Богін); *пристрій*, призначений для здійснення певних процесів, який має можливості (й обмеження, що на них накладаються), які визначаються матеріальним субстратом – мозком (О. О. Залевська)» [Бутакова 2011, с. 11].

Мовна компетентність є наслідком когнітивного розвитку індивіда в процесі навчання та соціальної взаємодії й необхідною умовою реалізації мовної здатності, оскільки передбачає наявність у нього необхідних мовних знань та навичок для використання в мовній діяльності. Такий погляд на природу розвитку мовних здібностей суперечить концепції мови «як розумового органу» Н. Хомського, який, по суті, заперечує розвиток мовлення у філо- й онтогенезі й постулює вродженість та незмінність мовної компетентності, яка визначається як певний внутрішній потенціал опрацювання символічної інформації, незалежний від інших когнітивних здібностей, притаманних людині [Хомский 1995].

Мовна компетентність сформована, якщо людина «має уявлення про систему мови, що вивчається, і може користуватися цією системою на практиці» [Азімов, Щукін 2009, с. 362]. За такого розуміння «когнітивний підхід до мови передбачає, що мовна діяльність становить собою один із видів когнітивної діяльності людини і мовні явища можуть бути адекватно зрозумілими лише в контексті інших когнітивних процесів, як-от представлення знань, пам'ять, увага, свідомість» [Кибрик А.А. 2015а, с. 5]. Тому проведення лінгвістичних досліджень із урахуванням даних суміжних наук, а також із використанням деяких їхніх методів та методик є необхідною умовою для отримання достовірних результатів та побудови неупереджених лінгвістичних теорій.

М. В. Фалікман, аналізуючи сучасний стан когнітивних наук, наочно показує «внутрішньопарадигмальні зрушення» у бік нейронаук на прикладі

модифікованого когнітивного шестикутника Дж. Міллера (див. *Рис. 1.2.*). За цих обставин науковець висловлює занепокоєння модою на переведення в нейробіологічну сферу когнітивних розвідок, що призводить до зміни традиційних для когнітивних філософії, психології, лінгвістики проблем й об'єктів вивчення в бік досліджень мозкових механізмів пізнання [Фалікман 2015]. Домінування нейробіології в сучасній когнітивістиці та її істотний вплив на всі інші когнітивні дисципліни зумовлене значними досягненнями цієї науки протягом останніх десятиліть, зокрема розширенням можливостей дослідження мозку людини завдяки появі комп'ютерної і магнітно-резонансної томографії (МРТ), що дозволяє візуалізувати його роботу під час виконання різних пізнавальних завдань.

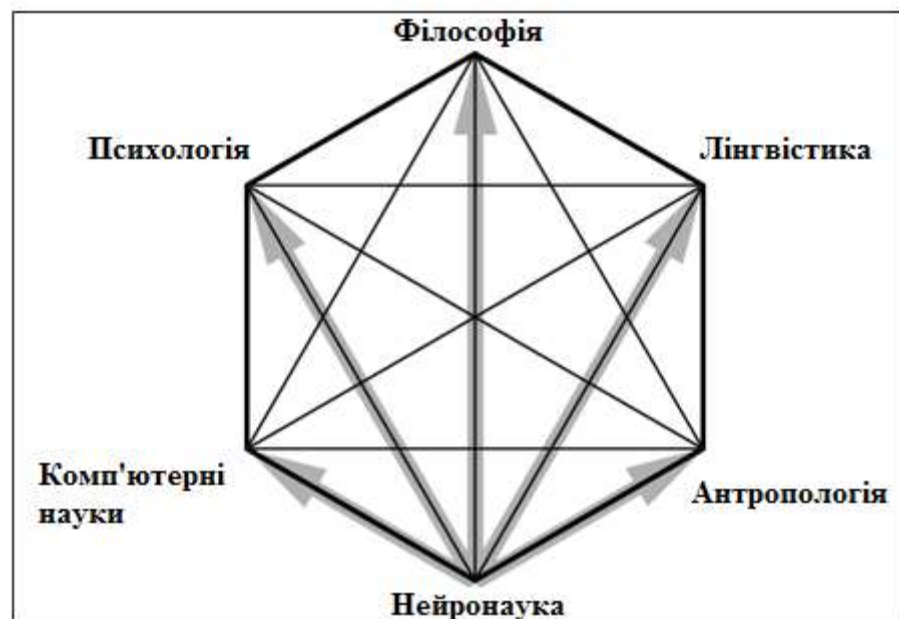

Рис. 1.2. Основні напрямки міждисциплінарних досліджень у когнітивній науці в перші десятиліття XXI ст. (за [Фалікман 2015]).

Внутрішньопарадигмальне зрушення, яке сталося в когнітивних науках останнім часом, у мовознавстві виявилось в бурхливому розвитку нейролінгвістики як прикладної науки, що вивчає «систему мови у співвіднесенні з мозковим субстратом мовної поведінки» [Лингв. енциклоп. слов. 1990, с. 327 (у подальшому викладі – ЛЭС – О.П.)], та її зближення

з іншими когнітивними науками. Прихильники нейролінгвістичних досліджень стверджують про необхідність переведення традиційних пізнавальних настанов і теоретичних засад мовознавства у сферу «біологічної реальності» та створення теорії біологічно орієнтованої лінгвістики, убачаючи перспективи вивчення мови в інтеграції лінгвістики з нейронауками [Черниговская 2013], а новітні лінгвістичні дослідження в межах когнітивних наук «поєднують доробок психолінгвістики стосовно зв'язку між мовою і свідомістю із доробком нейролінгвістики щодо репрезентації мови у мозку» [Жаботинська 2018, с. 6].

Однак, на нашу думку, варто погодитися з міркуваннями М. В. Фалікман про те, що на сучасному етапі розвитку когнітивних наук «нейролінгвістика, яка бурхливо розвивається, не знімає проблем і предмета лінгвістики як такої – закономірностей будови, функціонування та розвитку мови, яка, віддзеркалюючи закономірності людського пізнання, існує незалежно від окремо взятого індивіда та його мозку» [Фалікман 2015]. Водночас в дослідженнях, що виконуються в руслі когнітивної лінгвістики, мова вивчається «не лише як унікальний об'єкт, що розглядається в ізоляції, але значною мірою й як засіб доступу до всіх ментальних процесів, що відбуваються в голові людини та визначають її власне буття і функціонування в суспільстві» [Кубрякова 2004а, с. 9].

Справді, мовна діяльність здійснюється завдяки універсальним когнітивним механізмам, залишаючи за індивідом право вибору найбільш оптимальної вербальної форми представлення знань, які *вже існують* (!) в мові й які були зафіксовані раніше в індивідуальному досвіді цього індивіда. Отже, структури тієї чи тієї мови, з яких складаються продукти мовної діяльності – тексти, що належать до того чи того типу дискурсів, – становлять для дослідника вихідний матеріал, вивчаючи який можна виявити закономірності відображення в мові процесів сприйняття, зберігання і передавання знань. О. Є. Кібрик, автор програмної статті «Лінгвістичні постулати» (1983), яку вважають маніфестом сучасного функціоналізму, в

одному з постулатів наголошує¹: «Усе, що стосується існування й функціонування мови, входить у компетенцію лінгвістики» [Кибрик 1992, с. 20]. Отже, до завдань сучасної когнітивної лінгвістики належить подальше дослідження пізнавальних процесів людини як біологічного виду і їхньої взаємодії із соціумом та культурою з урахуванням досягнень класичного мовознавства й опертям на традиційні об'єкти вивчення (речення, висловлювання, текст, дискурс).

У зв'язку зі сказаним все ще залишається актуальною «ідея цілеспрямованої реконструкції когнітивних структур за даними зовнішньої мовної форми», висловлена ще у 2008 році О. Є. Кібриком [Кібрик А.Е. 2008, с. 203]. Науковець пише про те, що така реконструкція «спирається на постулат про початкову когнітивну вмотивованість мовної форми: настільки, наскільки мовна форма мотивована, вона “відображає” когнітивну структуру, що стоїть за нею» [Кібрик А.Е. 2015, с. 32]. Це положення є концептуальним для нашого дослідження складного речення та когнітивних структур, що за ним знаходяться.

Видається також дуже цікавою позиція О. Є. Кібрика стосовно «вічного» питання мовознавства: *що первинне – мова чи мислення*. Складність цієї проблеми, а також наявність альтернативних поглядів приводить ученого до необхідності чіткого обґрунтування своєї позиції і розмежування історичного, якісного, структурного, динамічного та дослідницького її складників [Кібрик А.Е. 2010, с. 324]:

1. *Історична* первинність: «Відповідь, мабуть, однозначна: первинною є когнітивна здатність».

2. *Якісна* первинність: «Виникнення мови якісно змінює людське мислення. Мабуть, можна припустити, що з погляду виникнення людини мова якісно первинна».

¹ Вважаємо функціоналізмом лінгвістичний підхід до вивчення мови, за якого форма мовної одиниці пояснюється через її функції (див. [Алпатов 2018, с. 29 – 33; Федорова 2017, с. 230 – 231] та ін.).

3. *Структурна* первинність: «Важливим розрізненням є (вимушена) лінійність мовної структури і багатовимірність когнітивної структури. Тому вони не ізоморфні, та при переході від когнітивної до мовної структури потрібна принаймні лінеаризація першої і навпаки». Питання про первинність не має відповіді.

4. *Динамічна* первинність: «Це питання про мовленнєво-мисленнєву діяльність і розгортання дискурсу. На відміну від часто вживаної презумпції, що мова кодує вже сформовану думку, я вважаю, погоджуючись із Потебнею та Сепіром, що мовна структура розгортається паралельно з мисленнєвою діяльністю». Якщо це так, то питання про первинність не має відповіді.

5. *Дослідницька* первинність: «Для лінгвіста первинною є **мовна структура**» (виділено нами. – О. П.).

Підтримуючи ці погляди, приймаємо за вихідне в нашому дослідженні складного речення таке методологічне положення когнітивної лінгвістики другого покоління: **мовна діяльність є одним із видів когнітивної діяльності людини, а мовна форма об'єктивує когнітивні структури людської свідомості та мислення.**

1.2. Породження і сприйняття вербального повідомлення в тріаді «людина – мова – соціум»

Мовна діяльність відбувається в широкому соціальному та культурному контексті. Услід за М. Томаселло, вважаємо, що «контекст спілкування людей – це не просто все те, що присутнє в їхньому безпосередньому оточенні ... Радше, це все, що пов'язане з поточною соціальною взаємодією, тобто все те, що кожен із учасників комунікації сам вважає дотичним до справи і що, на його погляд, інші теж вважають дотичним до справи <...>, і так далі до нескінченності. Такий спільний інтерпсихічний контекст і є тим, що ми <...> можемо назвати спільним знанням або ж рамкою спільної уваги (*joint attentional frame*)» [Томаселло 2011, с. 79].

Науковець вважає, що спільні знання і здатність у процесі діяльності поділяти наміри інших людей є базовими умовами мовного спілкування. Для успішної комунікації в реальному житті, крім безпосереднього знання системи мови, за допомогою якої ця комунікація здійснюється, необхідний цілий комплекс інших знань та умінь: звернення до попереднього досвіду і пам'яті, розвинені увага та уява, врахування чинника адресата, усвідомлення наявних обмежень і правильне використання різних комунікативних стратегій у різних ситуаціях спілкування, своєчасне перемикання вербальних та невербальних культурних кодів тощо. Іншими словами, для породження та сприйняття мовних знаків необхідна «кооперація спільників» (М. Томаселло).

З одного боку, автор, продукуючи текст, завжди розраховує на його розуміння реципієнтом, прагне тим чи тим способом вплинути на нього – сформулювати нове уявлення про подію чи явище дійсності; змінити емоційний стан слухача (читача) чи закликати його до певних дій тощо. З іншого боку, адресат під час сприйняття повідомлення намагається прогнозувати цілі й установки адресанта, передбачити задум його висловлювання, активізувати у власній свідомості наявні знання з предмета мовлення. А динамічний характер мовної системи, наданої в розпорядження комунікантів, полягає у її варіативності, в тому, що вона пропонує як адресантові, так і адресатові повідомлення цілий репертуар засобів та правил побудови різних типів дискурсу та граматичних моделей, які можуть бути використані в акті комунікації. Тому за мовною особистістю завжди залишається право на вибір найбільш ефективного варіанту, придатного для тієї чи тієї ситуації спілкування. Відповідно до цього для здійснення успішної й ефективної комунікації індивіди, які беруть у ній участь, незалежно від їхніх ролей, мають бути активними суб'єктами.

Новітні дослідження нейробіологів підтвердили цей факт і засвідчили, що при породженні та сприйнятті мовних повідомлень виникає практично дзеркальна активність певних ділянок мозку учасників комунікації. Група науковців-нейробіологів Принстонського університету, досліджуючи за

допомогою магнітно-резонансного томографа (МРТ) взаємозв'язки ділянок мозку мовця та слухача в процесі природної комунікації, дійшли висновку, що «в середньому виробничі процеси мовця передують і, ймовірно, зумовлюють дзеркальну активність, яку можна спостерігати в мозку слухачів під час розуміння» [Stephens et al. 2010, p. 3. *Тут і далі переклад з англійської наш. – О. П.*]. Водночас було встановлено, що, хоч активність мозку слухача відображає активність мозку мовця з певною затримкою, у деяких слухачів спостерігаються випереджувальні реакції на сприйняту інформацію. За наявності таких зв'язків розуміння між мовцем і слухачем істотно полегшується [Stephens et al. 2010, p. 1].

Проте процеси продукування та сприйняття вербального повідомлення мають власні закономірності перебігу. У зв'язку зі сказаним вважаємо цілком слушним таке твердження В. Б. Касевича: «Хоча спільність відповідних процесів безсумнівна, а ще більше безсумнівний їхній тісний зв'язок, – досить сказати, що мовець слухає не лише партнера при зміні ролей, але й сам себе з метою самоконтролю, – специфічність творення та сприйняття мовлення потребує їх окремого розгляду» [Касевич 1988, с. 904].

Дослідження складних речень з когнітивно-дискурсивних позицій неможливе, по-перше, без звернення до ментальної граматики носіїв мови, в якій когнітивні структури повністю або частково зберігаються у відповідній «мовній упаковці» (В. Чейф), а по-друге, без опису творчого процесу об'єктивації даних когнітивних структур у процесах породження та смислового сприйняття вербальних повідомлень. Тому в наступних параграфах цього розділу дисертації розглянемо процеси породження та сприйняття мовлення більш детально, виходячи із когнітивної архітектури пізнання.

1.2.1. Когнітивна архітектура пізнання і мовна діяльність: основні поняття та комп'ютерні метафори (метамова дослідження)

Однією з умов реалізації когнітивного підходу до мовних явищ

є вироблення єдиного понятійного апарату, який можна було б використати в різних когнітивних науках. Так, наприклад, лінгвістика і психологія є різними галузями наукового знання, проте їхні інтереси завжди мали точки дотику та сфери збігу, на що неодноразово вказували вчені, починаючи від представників психологічного мовознавства XIX ст. і закінчуючи сучасними когнітивістами. Як психологів, так і лінгвістів завжди цікавили процеси пізнання людиною дійсності, а також участь, роль і співвідношення в цих процесах мови та мислення. Т. В. Черніговська зазначає: «Якої б позиції у визначенні основних властивостей свідомості ми не дотримувалися, найважливішим є пошук адекватного коду – кандидата на розшифрування. Не бачу більш сильного кандидата, ніж вербальна мова, за допомогою якої, як я дедалі більше переконуюсь, мозок і розмовляє з нами, за її допомоги ми маємо надію хоч якось дістатися смислів і структур, знаків та інструментів, якими насправді послуговується мозок» [Черниговская 2013, с. 22]. Відповідно, в сучасних когнітивних дослідженнях лінгвістика та психологія часто використовують спільну термінологію, частина якої є базовою для обох дисциплін.

Антропоцентричний підхід до мови зумовив появу також нових понять, тоді як деякі традиційні були частково переосмислені та переформульовані. Отже, частина термінології із понятійного апарату цього дослідження потребує обґрунтування та коментарів.

Одна із центральних опозицій мовознавства – кореляція понять «мова» і «мовлення», введена в науковий обіг Ф. де Соссюром, – на сьогодні переосмислюється щодо обмеження термінологічного вживання поняття «мовлення». Це обумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку лінгвістики переважає інтегральний підхід до мовної системи та її функціонування в соціальному досвіді людини, що враховує єдність форми, семантики й особливостей уживання мовних одиниць, а також їхню функціонально-прагматичну обумовленість тим або іншим типом дискурсу. Отже, значення терміну «мова» об'єднує й орієнтовану на соціум семіотичну систему,

і механізм здійснення мовної діяльності. Термін «мовлення» за такого підходу стає надмірним і використовується за традицією у випадках, коли слід протиставити статичність мови та процесуальність її функціонування. На цей факт звертає увагу О. А. Земська в одній із останніх своїх робіт: «Уважний читач одразу ж помітить, що ми характеризуємо об'єкт свого дослідження як *розмовну мову*, а в працях, у яких розглядався цей об'єкт, ми називали його терміном *розмовне мовлення*. Ми чинили так упродовж тривалого часу, не бажаючи поривати з давньою традицією функціонування терміна «*розмовне мовлення*» в русистиці. Однак час узяв своє» (*виділено нами. – О.П.*) [Земская 2004, с. 240].

Таке розуміння опозицій «*мова / мовлення*», «*мовний / мовленнєвий*» прийняте за основу і в нашому дослідженні. Не заперечуючи термінологічного вживання понять «*мовлення*», «*мовленнєвий*» з урахуванням наявних у лінгвістиці традицій, ми, за можливості, замінюємо їх на терміни «*мова*» і «*мовний*».

Первинна орієнтованість когнітивної науки на комп'ютерну метафору, а також активне входження комп'ютерних технологій у повсякденне людське існування послужили причиною використання в термінологічному апараті сучасної лінгвістики нових термінів, етимологічно пов'язаних із програмуванням та штучним інтелектом. До таких термінів належать переосмислені комп'ютерні поняття, які досить точно, на наш погляд, характеризують два можливих режими існування мови – це режими *офлайн (offline)* і *онлайн (online)*¹.

¹ У сучасній науковій літературі спостерігається також варіативність у графічному оформленні цих слів: *on-line* – *online* – *онлайн*; *off-line* – *offline* – *офлайн*. Вважаємо, що в наукових роботах, написаних східнослов'янськими мовами, доцільно використовувати кириличний запис цих понять без дефіса, оскільки навіть в англійській мові-оригіналі на сучасному етапі її розвитку написання разом використовується частіше, ніж дефісне, крім того, оформлення слова кирилицею більш зручне при словотворі похідних слів типу: *онлайн* – *онлайнний*, *офлайн* – *офлайнний*. Графічне вживання слова *офлайн* без подвоєння -ф- у російськомовних текстах на теперішній час уже закріплено на електронному науково-

Щоб уникнути термінологічної омонімії, зауважимо, не заглиблюючись в історію питання, що терміни *онлайн (online)* і *офлайн (offline)* доволі активно використовуються в інших галузях знання, де мають інше тлумачення. Хоча ці слова й увійшли до активного складу російської мови, їхнє лексичне значення поки що не є сталим, а розмежування цих понять, як і контексти їхнього вживання, досить широкі, умовні й розмиті. Так, у комп'ютерній термінології *бути онлайн (to be online)* означає, що користувач комп'ютера або іншого технічного засобу доступний для взаємного спілкування з іншими користувачами в Інтернеті, а *бути офлайн (to be offline)*, відповідно, значить, що користувач у цей момент відсутній у мережі. У соціології ці терміни набули дещо іншого значення: *онлайн-комунікація* передбачає віртуальне спілкування учасників інтеракції за допомогою комп'ютера або інших технічних пристроїв, *офлайн-комунікація* – це традиційна комунікація в реальних темпорально-просторових координатах.

Поняття «офлайн» і «онлайн» отримали значне поширення в когнітивних дослідженнях мови останнього десятиліття ([Величковский 2006; Кибрик А.А. 2015а, 2015б; Подлеская 2014; Kibrik 2011; Mertins 2014; Matlock, Winter 2015; Talmy 2007] та ін.).

Узагальнюючи досвід вживання цих термінів у новітніх лінгвістичних роботах, А. О. Кібрик і О. Д. Кошелєв пропонують такі визначення: «Режим off-line – це мова як сховище знань; сюди відносяться зберігання словника в довготривалій пам'яті, лексична семантика, статичні аспекти граматики. Режим on-line – це все, що пов'язане з комунікацією та дискурсом, передаванням інформації між умами співрозмовників, використання мови в реальному часі» [Кібрик А. А. 2015а, с. 22].

Отже, режим онлайн передбачає використання мови між індивідами

в реальному часі й співвідноситься з такими когнітивними процесами, як *увага, мислення, короткочасна пам'ять, активація, текстопородження, сприйняття, розуміння* тощо. Явища офлайн характеризують мову, що перебуває в автономному режимі, коли вона є засобом зберігання та впорядкування інформації. До таких когнітивних феноменів належить *довготривала пам'ять людини, лексикон, фреймова семантика, концептосфера* тощо.

Відповідно до цього розмежування мовних режимів науковці виділяють *офлайн- і онлайн-методи* дослідження лінгвістичних одиниць.

Офлайн-методи зосереджені насамперед на лінгвістичній компетентності адресата або адресанта повідомлення і не вимірюються в реальному часі. За їхньою допомогою вивчають і описують усвідомлені процеси виробництва та розуміння мовлення. До офлайнових прийомів та завдань належать, наприклад, інтроспективний аналіз мовного матеріалу «експертами» (лінгвістами) та «наївними» носіями мови, анкетування носіїв мови, різні види роботи з текстом, реченням або словом, що не обмежені певними часовими рамками.

В онлайн-дослідженнях вимірюється мовна діяльність індивідів у координатах реального часу, тобто дослідник може вивчати динаміку безпосередньої і, частково або повністю, неусвідомленої обробки вербальних повідомлень під час їхнього породження та сприйняття. До онлайн-прийомів і експериментальних операцій належать, наприклад, відстеження рухів очей читача під час читання, вивчення мовних девіацій і автокорекцій у спонтанному мовленні, аналізування синтаксичних одиниць, що виникають за умов, обмежених певними часовими рамками (див. про це докладніше в [Garrod 2006; Lewis, Phillips 2015; Mertins 2014; Matlock, Winter 2015] та ін.).

Офлан- і онлайн-методи аналізу мовного матеріалу мають свої переваги та недоліки, проте на практиці можуть взаємно доповнюватися, що є досить зручним для опису взаємодії та співвідношення свідомих і несвідомих процесів, що відбуваються при породженні та сприйнятті

вербальних повідомлень з урахуванням когнітивної вмотивованості мовної форми, яку використовує адресант повідомлення в усному або писемному модусі мовної діяльності.

До сьогодні більшість досліджень у східнослов'янському мовознавстві була спрямована на вивчення мовних явищ типу *офлайн* – лексичної семантики, метафоризації, категоризації та концептуалізації навколишньої дійсності, формування концептосфери окремої мовної особистості або цілого соціокультурного колективу (М. Ф. Алефіренко, А. П. Бабушкіна, Т. В. Белошاپкова, М. М. Болдирев, Т. П. Вільчинська, С. Г. Воркачов, К. Ю. Голобородько, І. А. Голубовська, С. А. Жаботинська, В. В. Жайворонок, В. І. Карасик, В. М. Карпухіна, З. Д. Попова, О. Г. Савченко, Н. В. Слухай, І. А. Стернін та ін.). Однак останнім часом спостерігається зростання інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців до онлайн-процесів породження та розуміння вербальних повідомлень, спонтанного мовлення, побудови та сприйняття дискурсу, які розглядаються в умовах реального часового обмеження з позицій когнітивного підходу до мови (С. І. Бібік, Т. Гівон, А. О. Кібрик, М. О. Коротаєв, Д. С. Коршунов, П. Лінелл, Ю. О. Нігматуліна, С. Л. Попов, О. І. Рієхакайнен, У. Чейф, Л. Талмі, В. І. Подлесьська, М. В. Русакова, А. І. Рико, С. Б. Степанова, О. В. Федорова та ін.). У цих дослідженнях обґрунтовується погляд, що непідготовлена онлайн-комунікація є первинною та більш фундаментальною формою існування мови, з якої й необхідно починати побудову логічної і несуперечливої лінгвістичної теорії, а писемну мову слід розглядати як адаптацію цієї первинної фундаментальної системи до вторинного каналу передачі інформації [Кибрик А.А., Подлеская 2006, с. 139]. Вивчення мови за такого підходу стає можливим лише з урахуванням когнітивного зобов'язання, запропонованого Дж. Лакоффом, про яке вже згадувалося вище. Отже, перш ніж звернутися до когнітивних процесів породження та сприйняття мовлення, вважаємо за необхідне розглянути когнітивну архітектуру пізнання, прийняту в сучасних психологічних

дослідженнях.

Поняття «когнітивна архітектура», що виникло спочатку в комп'ютерних науках, передбачає моделювання внутрішньої структури пізнання загалом, а не окремих його механізмів, якими є процеси породження та сприйняття [Anderson 1983]. Пізнавальні процеси формують у людини знання про світ, яке можна визначити «як об'єкт, що має аргіоті суб'єктивну природу і який у комунікативному акті передається іншій особі» [Йокояма 2005, с. 43].

Процес навчання та опанування різних видів діяльності означає набуття індивідом нового знання, навичок категоризації інформації, вміння відрізнити загальне та часткове, типове й індивідуальне, і провідна роль у цьому процесі належить мові.

Незважаючи на особливості пам'яті, уваги та мислення, які розрізняються у різних індивідів, пізнавальні процеси людини як біологічного виду мають єдину когнітивну архітектуру, котра недоступна безпосередньому спостереженню, тому її моделювання можливе, передусім, з опертям на дослідження механізмів мовної діяльності. Цей факт відзначається Б. М. Величковським у його масштабній праці «Когнітивна наука: Основи психології пізнання»: «Різні напрямки у психології та за її межами розходяться в оцінці окремих фактів, але єдині у визнанні критичної ролі мови, мовлення та писемності як каталізаторів специфічно людських пізнавальних досягнень» [Величковский 2006, т. 2, с. 44].

Аналіз наукової літератури з цього питання ([Величковський 2006; Фалікман 2014, 2015; Чейф 1983, 2008; Anderson 1983] та ін.) дає змогу узагальнити сучасні уявлення про когнітивну архітектуру пізнання в такий спосіб. Пізнавальні процеси як система переробки вхідної інформації мають рівневу організацію і здійснюються на перетині двох осей: осі психологічного часу (*минулого, теперішнього та майбутнього*) й осі власне пізнавальних процесів конкретних або абстрактних об'єктів: *відчуття, сприйняття, мислення*. На осі психологічного часу розміщуються наскрізні процеси, які

організують наші знання: психологічне минуле (*пам'ять*), психологічне сьогодення (*увага*) і психологічне майбутнє (*уява*), які включаються в механізми породження та розуміння мовлення. Відомості про навколишній світ людина отримує за рахунок власне пізнавальних процесів – відчуттів, сприйняття та мислення. Сприйняття як усного, так і писемного модусів дискурсу є процесом побудови образу, що виникає в результаті впливу чуттєвої фізичної енергії, яка перебуває у фокусі уваги людини *тут і зараз*. Причому усний і писемний модуси дискурсу розрізняються у формі вираження матеріального знака: усний модус має звукову форму вираження у вигляді акустичного сигналу, а графічна форма писемного сприймається візуально.

У процесі сприйняття підключається попередній досвід людини, зокрема й вербальний, а мислення встановлює зв'язки між інформацією, що знаходиться у фокусі актуальної зараз уваги, і вже наявними в довготривалій пам'яті різними категоріями, та за необхідності формалізує цей досвід у мовні структури, створюючи нове знання і моделюючи в уяві очікування, що перебувають у площині майбутнього або минулого. Уява здатна побудувати модель свідомості учасника комунікації і спрогнозувати ситуації, які до цього ніколи нею не сприймалися, але для цього необхідний спеціальний код, яким і є мова.

Мислення є необхідною умовою формування свідомості, феномени якої «специфічно пов'язані з рівневою організацією пізнавальних процесів, відображаючи зміст роботи актуально провідного рівня» [Величковский 2006, т.1, с. 345]. У свідомості сконцентровано весь життєвий досвід людини, її уявлення про себе, про навколишніх людей, відчуття, враження, явища, події тощо.

У цій роботі ми навмисно не розглядаємо окремо поняття «мовна свідомість» та його етнокультурну специфіку, оскільки цей термін не має однозначної інтерпретації в науковій літературі і потребує спеціального висвітлення, що не входить до завдань нашого дослідження ([Залевская 1999,

2003; Величковский 2006; Дейк 1989, Когнитивная психология 2011; Леонтьев 2008; Языковое сознание 2004] та ін.). На думку О. С. Кубрякової, «мовна свідомість як сукупність смислів, що мають мовну прив'язку, – тільки частина свідомості в цілому, так само, як мислення – тільки частина ментальних процесів, що відбуваються у свідомості» [Кубрякова 2004а, с.13-14].

У дисертації використовуємо термін «свідомість», не поділяючи його на окремі модулі (когнітивна, мовна, комунікативна тощо), і тим самим наголошуємо на цілісність цієї рефлексивної психічної діяльності людини як біологічного виду, що здійснюється в контексті певного соціуму та культури за безпосередньої участі мови.

Отже, *мова*, поряд з *пам'яттю*, *увагою*, *мисленням*, є психічним процесом, «який відбувається лише у взаємодії з іншими психічними процесами» [Залевская 2003, с. 31], формуючи свідомість і забезпечуючи взаємодію людини з навколишнім світом.

Переходячи до інтерпретації сучасних уявлень про два взаємопов'язані та взаємообумовлені когнітивні процеси – породження і сприйняття мовлення, наголошуємо на необхідність і доцільність включення в термінологічний апарат нашого дослідження термінів «*серіалізація*» і «*десеріалізація*», запозичених із програмування.

У комп'ютерних науках *серіалізація* – це процес послідовного кодування даних однієї структури в іншу для передавання їх по мережі або збереження файлів, а процес, обернений до серіалізації, тобто відновлення початкової структури після її передачі по мережі або зі збережених файлів, називається *десеріалізацією*. Як відомо, словом *серія* позначається «група чи ряд предметів, однорідних або таких, що мають спільну об'єднувальну для них ознаку» [Больш. слов. иностр. слов 1998, с. 215]. Оскільки усне мовлення є послідовним рядом зручних для вимовляння сегментів (серій), вважаємо цілком коректним використовувати термін *серіалізація* для пояснення когнітивного процесу породження усного повідомлення в режимі онлайн на етапі, коли адресант здійснює *лінеаризацію* (*перекодування*) внутрішнього

мовлення у зовнішнє (вербально-звукове) висловлювання. Для позначення процесу, оберненого до серіалізації, тобто виявлення смислу висловлювання на етапі його сприйняття (*декодування, деліанерізації*) адресатом повідомлення будемо використовувати термін *десеріалізація* [Палатовська 2016].

1.2.2. Мова в режимі онлайн: породження вербального повідомлення

Услід за О. С. Кубряковою, терміном *породження мовлення* ми позначаємо «процес мовленнєвої діяльності, що спостерігається, коли починає звучати мовлення або коли на папері починає фіксуватися певне висловлювання» [Кубрякова 1991, с. 11]. Проблема породження мовлення продовжує залишатися ключовою в антропоцентрично орієнтованій лінгвістиці, яка вивчає «мову в дії», вже не одне десятиліття. Сам термін *породження* безпосередньо пов'язаний й асоційований з трансформаційною породжувальною граматиною, яка по суті не займалася дослідженням реальних процесів мовної діяльності: генеративні моделі речень, незважаючи на їхню назву, здебільшого були інтерпретацією готових синтаксичних конструкцій. Тому деякі вчені, далекі від генеративістики, щоб уникнути аналогій, вважають за краще використовувати іншу термінологію – *продукування мовлення, виробництво мовлення, процеси вербалізації* тощо (див., наприклад, праці [Залевская 1999; Чейф 1983] та ін.). Однак у більшості робіт ([Зимняя 1976, 1978, 2001; Касевич 1988; Кубрякова 1991; Леонтьев 2007, 2008] та ін.) все ж таки міцно утвердився термін «*породження мовлення*», який за традицією вживатиметься і в цьому дослідженні.

Попри те що проблемам породження мовлення присвячено значну кількість робіт психологів, психолінгвістів та лінгвістів (Л. В. Виготський, О. Р. Лурія, М. І. Жинкін, О. О. Леонтьєв, Т. В. Ахутіна, О. О. Залевська, І. О. Зимня, О. С. Кубрякова, В. Левельт, У. Чейф та багато ін.), повний цикл цього процесу досі не описаний з єдиних позицій, хоча в дослідників і не

виникає суттєвих розбіжностей щодо цього процесу. Незважаючи на це, у науковій літературі й сьогодні з'являються описи нових моделей породження мовлення, а вже наявні дослідники продовжують уточнювати та оновлювати. Мабуть, це відбувається з двох причин: по-перше, на сучасному етапі розвитку наукового знання представники всіх зацікавлених у цьому питанні наук, хоча й дотримуються єдиних поглядів на потрібну природу (фізіологічну, психологічну та лінгвістичну) процесу породження висловлювання, однак у конкретних дослідженнях, виходячи зі сфери своїх наукових інтересів, приділяють більше уваги якомусь одному аспектові; по-друге, нові досягнення когнітивних наук, що бурхливо розвиваються, зокрема нейробіології, змушують учених знову переглядати й уточнювати сформовані уявлення про процеси породження мовлення. Як зауважила О. О. Залевська, вивчення процесу породження мовлення – «це розробка *гіпотез про хід названого процесу*, його *моделювання* на підставі даних, що отримуються з різних джерел» [Залевская 1999, с. 205], тому необхідно продовжувати комплексні інтеграційні дослідження, у яких можна буде «брати до уваги наукові результати в різних галузях науки про людину та послідовно виходити з принципу цілісності психічного як сукупного продукту взаємодії біологічного й соціального, психіки та реальності» [там само, с. 205].

Практично всі моделі породження мовлення, які залишаються актуальними в сучасній славістиці (див. праці О. О. Леонт'єва, Т. В. Ахутіної, С. Д. Кацнельсона, І. О. Зимньої, О. О. Залевської, В. Б. Касевича та ін.), так чи інакше спираються на теоретичні настанови та базові постулати найвизначніших психологів ХХ ст. – Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонт'єва, М. І. Жинкіна та О. Р. Лурії. Назвемо найважливіші положення цих дослідників, що набули подальшого осмислення та розвитку в сучасних моделях породження мовлення.

1. У межах теорії діяльності, яку розробляли незалежно один від одного С. Л. Рубінштейн та О. М. Леонт'єв, було запроваджено поняття «фазової будови» акту діяльності, спрямованого на досягнення

усвідомлюваної індивідом конкретної мети. У найзагальнішому вигляді структура діяльнісного акту має такий вигляд: «Першою фазою або першим етапом діяльності є її мотивація, продуктом якої виступає інтенція (намір) і відповідна настанова. Друга фаза акту діяльності – орієнтовні дії. Третя фаза – планування діяльності. Четверта фаза – виконавча, це реалізація плану. Нарешті, остання, п'ята фаза – це фаза контролю» [Леонтьев 2008, с.64]. Принципова відмінність комунікативної діяльності полягає в тому, що вона здебільшого є не самоціллю, а необхідною умовою реалізації інших видів діяльності – предметно-практичної та пізнавальної. Проте, попри свою специфіку, вона характеризується фазовою структурою, що уподібнює її до організації інших видів діяльності.

Ідея фазової структури акту породження мовлення належить Л. С. Виготському, який представив його у вигляді таких послідовних етапів: «рух від мотиву, що породжує будь-яку думку, до оформлення самої думки, до опосередкування її у внутрішньому слові, потім у значеннях зовнішніх слів і, нарешті, у словах» [Выготский 1956, с. 380-381]. Услід за Л. С. Виготським поетапне, багаторівневе перетворення задуму висловлювання на об'єктивоване в зовнішньому мовленні висловлювання лежить в основі більшості наявних моделей породження мовлення, які часто відрізняються між собою лише кількістю етапів та характером їхньої інтерпретації. Фазова організація процесу породження мовлення досить умовна і зручна для осмислення в теоретичних цілях, на практиці ж дослідження засвідчують можливість перебігу цих процесів паралельно на всіх виокремлених рівнях, про що свідчать мовленнєві збої, хезитації, обмовки, переформулювання тощо, які виникають у процесі породження вербального висловлювання [Levelt 1983, p. 278-283].

2. Перший і другий рівень породження мовлення, на думку Л. С. Виготського, належать до внутрішнього мовлення, яке вчений розумів як «особливе за психологічною природою утворення, особливий вид мовленнєвої діяльності, що має абсолютно специфічні особливості і перебуває у складних

відношеннях з іншими видами мовленнєвої діяльності» і за функціональним призначенням, і за своєю природою [Виготський 1982, с. 316]. Концептуальне положення вченого про наявність у внутрішньому мовленні як вербальних, так і авербальних компонентів було розвинене М. І. Жинкіним у теорії кодових переходів у внутрішньому мовленні. Внутрішнє мовлення, за М. І. Жинкіним, використовує особливий внутрішній «предметно-схемний» код, який має невербальну природу. Дослідник уважав, що «мова внутрішнього мовлення вільна від надмірності, властивої всім натуральним мовам» [Жинкин 1964, с.36], а смислові зв'язки відображаються образами-уявленнями (предметами), а не мовними знаками. Образи-уявлення в мисленні людини групуються, формуючи між собою певні зв'язки і вибудовуючи у такий спосіб певні схеми.

Предметно-схемний код внутрішнього мовлення становить «єдність, кожен елемент якої не вимовляємо, але за яким можна відновити слова будь-якої мови, що вимовляються, якщо є правила перекладу, а вони елементарні, оскільки предмети вже названі в натуральній мові» [там само, с.35]. Відтак використання мови неможливе без фази внутрішнього мовлення: «Без образотворчої мови внутрішнього мовлення була б неможливою жодна натуральна мова, але і без натуральної мови діяльність внутрішнього мовлення безглузда» [там само, с.36]. Динаміка породження висловлювання, за М. І. Жинкіним, реалізується як перехід від предметно-схемного до вербального коду мови, на якому здійснюється комунікація.

3. О. Р. Лурія в процес породження мовленнєвого твору на першому мотивувально-спонукальному етапі вводить поняття загального задуму, «з якого починається процес формування висловлювання» [Лурія 1975, с. 9], наголошуючи тим самим, що думка породжується й оформляється на основі загального задуму мовленнєвого твору, який не виражений у словах конкретної мови, але діє як пусковий механізм для породження мовлення. Після цього через етап внутрішнього мовлення формуються глибинні синтаксичні структури, оскільки, на думку науковця, будь-яке розгорнуте висловлювання «є не стільки комплексом лексичних одиниць (слів), скільки

системою синтагм (цілих висловлювань)» [там само, с. 37].

Отже, модель породження мовлення «від думки до слова», запропоновану свого часу Л. С. Виготським, поступово замінюють сучасні моделі «від смислу до тексту» через те, що, за слушним зауваженням О. С. Кубрякової, «"словна" модель ПМ (породження мовлення. – О.П.) вже принципово недостатня, бо в ній не враховуються ані роль компонента мовленнєвої діяльності, який розуміється більш широко, ані роль синтаксичних структур і дериваційних процесів, що мають місце в здійсненні ПМ» [Кубрякова 1991, с. 24].

Оскільки до завдань нашого дослідження не входить докладний аналіз усіх моделей породження мовлення (див. докладні огляди в [Залевская 1999, с. 203–234; Зимняя 2001, с. 238–296; Кубрякова 1991, с. 21–81; Леонтьев 2008, с. 84–126]), які часто відрізняються, як уже було зазначено, лише кількістю виокремлених рівнів та ступенем розгортання їхньої інтерпретації, по суті лише уточнюючи і доповнюючи одна одну, простежимо вплив і роль мови в когнітивній архітектурі породження мовлення, а також позначимо місце синтаксису в цих процесах.

І. О. Зимня, аналізуючи наявні в сучасній науці моделі породження мовлення, зазначає: «Ще Л. С. Виготський намітив і теоретично обґрунтував три основних рівні здійснення мовленнєвого висловлювання, перший з яких визначений ним як думка або синтаксис словесних значень, другий – як словесний синтаксис і граматику слів, а третій – як фазове мовлення, що вимовляється. Перші два рівні об'єднуються Л. С. Виготським у план *внутрішнього мовлення*, тоді як третій визначається як *зовнішнє мовлення*. У схемах породження мовлення, запропонованих іншими авторами, <...> загалом простежується, а в деяких авторів і просто зберігається та сама трьохетапна структура побудови мовленнєвого висловлювання» [Зимняя 2001, с. 238].

В основі виокремлених у дослідженні етапів породження мовлення знаходиться *психолінгвістична теорія*, розроблена О. О. Леонтьєвим та

іншими представниками його школи. Учений наголошує, що ця «концепція є саме теорією, а не моделлю породження <...>. Інакше кажучи, вона побудована у такий спосіб, що здатна залучати до себе різні моделі породження: покладений в її основу евристичний принцип <...> допускає, що в процесі породження мовлення той, хто говорить, може обрати будь-яку конкретну модель такого породження» [Леонтьєв 2008, с. 113], і «тим самим залучає їх у себе як окремі випадки. А це означає, що вона “знімає” проблему експериментального доведення психолінгвістичних моделей, які протистоять одна одній, і має більшу пояснювальну силу, ніж кожна з цих моделей, взята окремо» [там само, с. 120].

Отже, процес породження вербального повідомлення можна представити у вигляді схеми, яка узагальнює й поєднує найбільш відомі психолінгвістичні (Л. С. Виготський, О. О. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Т. В. Ахутіна, І. О. Зимня) та лінгвістичні (С. Д. Кацнельсон, В. Б. Касевич) моделі породження мовлення, зберігаючи три його етапи і не вступаючи в суперечність з теорією, запропонованою психолінгвістичною школою О. О. Леонтьєва (*Схема 1.1.*).

Розглянемо кожну частину схеми докладніше.

I. Мотивувально-спонукальний етап. Як зауважив В. Б. Касевич, у процесі породження мовлення «відправним пунктом виступає взаємодія (потенційного) мовця з дійсністю, а кінцевим – той чи той вплив на партнера по комунікації. Взаємодія з дійсністю створює проблемну ситуацію, у найширшому сенсі цього терміна, причому таку, що для розв’язання проблеми доречно, з погляду даного індивіда, використовувати мовлення як єдиний або проміжний інструмент» [Касевич 1988, с. 904].

Проблемна ситуація, що виникла й потребує розв’язання, потрапляє у фокус уваги мовця та є мотивувальним чинником породження повідомлення, визначає його комунікативні наміри, а також прагматичні, модальні й модусні характеристики, сприяючи таким способом формуванню задуму майбутнього висловлювання.

Породження вербального повідомлення

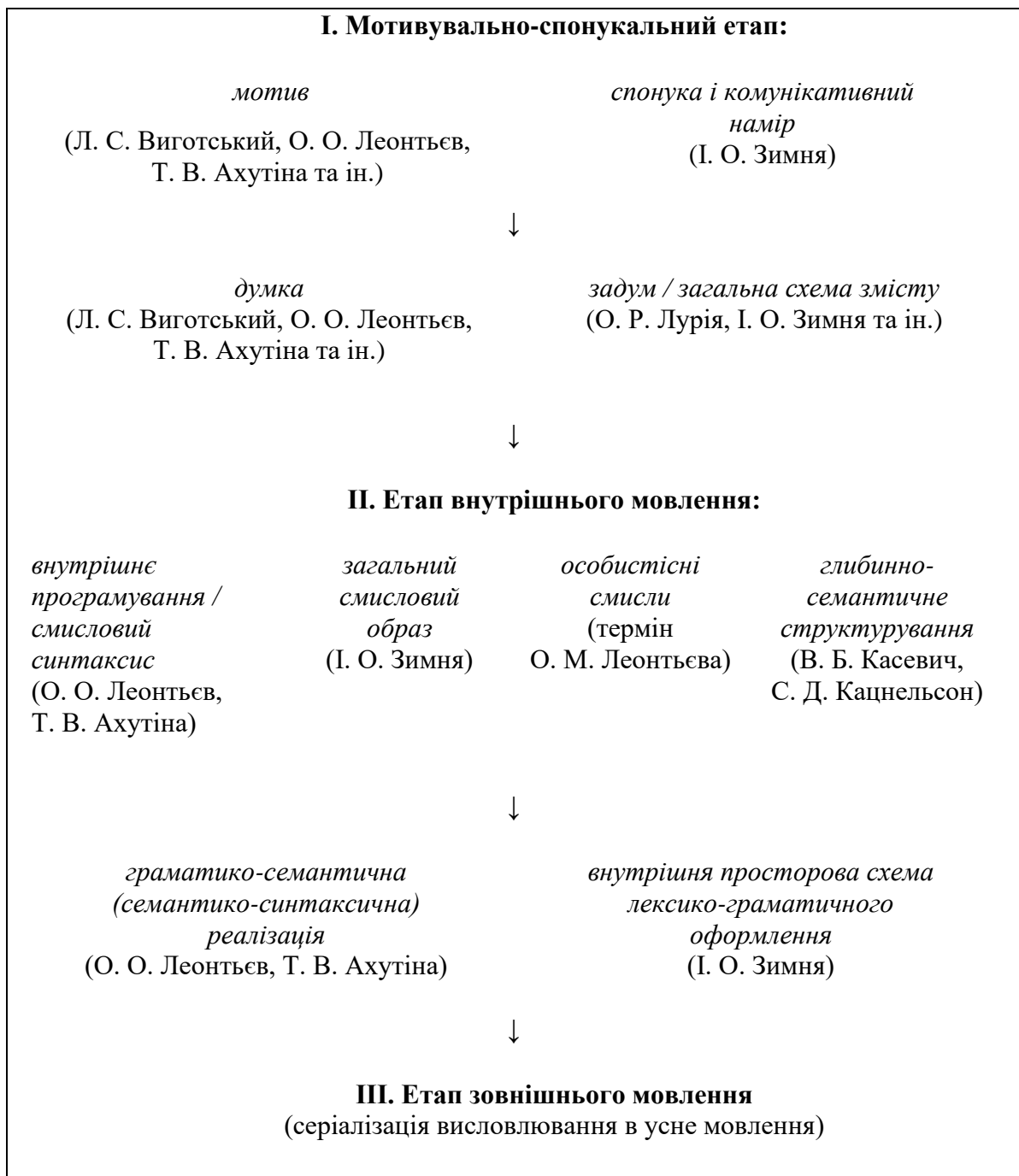

Схема 1.1. Узагальнена модель породження вербального повідомлення на підґрунті психолінгвістичної теорії, висунутою О. О. Леонтєвим.

Задум зароджується у вигляді певної загальної схеми реалізації комунікативних намірів і становить собою результат взаємодії таких компонентів: ситуації спілкування, її зумовленості культурним і соціальним контекстом, а також попереднім немовленнєвим і мовленнєвим досвідом

індивіда, який бере участь у комунікації.

К. К. Жоль зазначає: «Наявність задуму в розумі того, хто говорить, пише, думає, – свідчення активності свідомості, для якої мова (природна або штучна) – не «одяг» думки, а думка у своїй безпосередній даності, безпосередня діяльність думки у формі свідомої, мотивованої діяльності. Так мотивована інтелектуальна діяльність може виражатися в пізнавальному ставленні до дійсності. Зміни в цій дійсності позначаються на змінах у формі та змісті наших знань. Однак, оскільки знання кодується в різноманітних мовних матеріалах, оскільки воно невіддільне від мови лише в абстракції, конвенційно, остільки зміни, що відбуваються, зачіпають і смислоутворювальний аспект свідомої діяльності людини» [Жоль 1984, с. 164].

Отже, можна дійти висновку, що вже на *мотивувально-спонукальному етапі*, який не пов'язаний безпосередньо з мовою, мовець опосередковано відчуває її вплив, оскільки соціум, культура й мова тісно та безпосередньо пов'язані між собою. Однак первісний задум не є остаточним: у ході дискурсу мовець (чи автор писемного тексту) може його неодноразово переосмислювати та змінювати.

II. *Етап внутрішнього мовлення*. Продуктом мислення, яке починається із загального задуму, загальної схеми майбутнього висловлювання, є зароджувані «особистісні смисли» (термін О. М. Леонтьєва), що становлять собою множину індивідуальних когнітивних моделей автора повідомлення. Другий етап породження мовлення починається з рівня *внутрішнього програмування*, який «є ієрархією пропозицій, що лежать в його основі» [Леонтьєв 2008, с. 114]. Формування конкретних ієрархічних відношень і розподіл семантичних ролей майбутнього висловлювання залежать від когнітивних настанов та пріоритетів адресанта відповідно до загального задуму повідомлення, що виник на першому мотивувально-спонукальному етапі. Внутрішня програма є змістом повідомлення, його мисленнєвим інваріантом, який утримується в короткочасній пам'яті автора при

перекодуванні в зовнішнє мовлення.

Описуючи формування внутрішньої програми висловлювання, О. О. Леонтьєв вводить поняття *ситуації-теми* (те, про що говорять комуніканти), яка зумовлює втілення когнітивних структур в мовних структурах і має свою *тему* та *рему* [там само, с. 114]. В. Б. Касевич уточнює, що на цьому рівні, або рівні глибинної семантики, як він його називає, «ми маємо справу не з дискурсивним мисленням, а з такою психічною діяльністю, відносно якої поняття суб'єкта і предиката просто незастосовні (з огляду на загальну аморфність когнітивних структур), тому говорити, імовірно, можна тільки про прототему та проторему. Прототема і проторема – це “зародки” теми та реми, які намітилися в загальному дифузному образі, сфері первинного розшарування останнього» [Касевич 1988, с. 905]. Про це ж пише і Т. В. Ахутіна, що досліджувала механізми синтаксису в процесі породження мовлення у хворих на афазію. Учений зазначає, що робота з випробуваними дала змогу виявити на рівні внутрішнього програмування так звану «смыслову форму» організації висловлювання: *смысловий* синтаксис цього рівня організований як «*топiк – комент*», тобто мовець вирізняє основну та другорядну інформацію і відповідно до цього формує подальшу ієрархію пропозицій [Ахутіна 1989, с. 194 – 197].

На думку дослідників, індивідуальні «особистісні смисли» на рівні внутрішнього програмування можуть формуватися як у невербальному кодi (предметно-схемний код за М. І. Жинкіним), так і у вербальному або змішаному кодах [Кубрякова 1991, с. 60-61; Леонтьєв 2008, с. 115], готуючи тим самим перехід до рівня граматико-семантичної реалізації. Мовець об'єктивує суб'єктивне внутрішнє мовлення через використання *прототипних мовних моделей представлення тієї чи тієї ситуації*. У такий спосіб «вербальна мова “об'єктивує” індивідуальний досвід, забезпечуючи опис світу та комунікацію» [Черниговская 2013, с. 25].

Специфіка рівня граматико-семантичної реалізації, на думку О. С. Кубрякової, «полягає в тому, щоб знайти “правильну” форму для

породженого змісту, а закономірності такого підведення людина вже має завдяки своєму попередньому досвіду роботи зі знаками мови. Отже, поступовий перехід одиниць «проміжної мови думки», тобто одиниць переважно невербальної природи, у мовні знаки відбувається не як переклад з одних в інші, а як послідовне перетворення зазначених одиниць в особистісні смисли та як зв'язання цих останніх із прийнятою для них у системі національної мови формою мовних знаків певного класу для створення зовнішнього мовленнєвого висловлювання» [Кубрякова 1991, с. 79].

Відповідно до даних сучасної психолінгвістики О. О. Леонтьєв на граматико-семантичному рівні виокремлює кілька фаз, що мають різний характер, – ієрархічний або лінійний:

1) *тектограматичну*, унаслідок якої утворюється набір нелінійно розташованих одиниць мовного коду даної мови, які ще не мають повної семантики;

2) *фенограматичну*, у результаті якої відбуваються процеси лінеаризації під час розподілу семантичних ознак між одиницями даної мови, а також актуальне членування висловлювання;

3) практично одночасно з попередньою здійснюється перехід до фази *синтаксичного прогнозування*, на якій мовець робить припущення про синтаксичну організацію висловлювання та приписує його компонентам відповідні мовні параметри;

4) на фазі *синтаксичного контролю* адресант повідомлення уналежнює прогнозоване висловлювання із попередніми задумом, програмою, ситуацією спілкування тощо [Леонтьєв 2008, с. 116-120].

Розглянемо дві останні фази, пов'язані з синтаксичним оформленням висловлювання, більш докладно.

Оскільки змістова частина висловлювання на граматико-семантичному рівні вже визначена і залишається здебільшого постійною, адресант комунікативного акту починає добирати найбільш адекватну, на його погляд, мовну форму для її вираження, яка залежить від цілої низки чинників (мовної

компетентності та попереднього досвіду комуніканта, його попередніх знань з теми висловлювання, психологічного й фізіологічного стану в момент спілкування, темпераменту, пам'яті, кількості отримувачів повідомлення, наявності чи відсутності обмежень у часі та інших умов). Т. В. Черніговська зазначає: «Послугуючись комп'ютерною метафорою, можна впевнено сказати, що в адресанта повідомлення “на вході” наявні одні й ті самі когнітивні моделі, які він, з урахуванням, безумовно, усіх умов перебігу дискурсу, а також залежно від усного або писемного модусу його реалізації серіалізує в зовнішнє мовлення по-різному» [Черниговская 2013, с. 22].

На фазі *синтаксичного прогнозування* адресант здійснює семантичне синтаксування речення. На думку Т. В. Ахутіної, під час цієї фази з'являється семантичний ланцюжок типу *агєнс – об'єкт – дія* тощо. Вона описує такі структурні особливості семантичного синтаксису цієї фази: «1) їхня многочленність (кількість членів структури не менша ніж два); 2) опосередкування мовними значеннями всіх членів структури; 3) семантична вмотивованість – закріплення семантичних функцій за місцями фрейму¹; 4) їхня роль у когнітивній організації матеріалу – категоризація компонентів ситуації відповідно до виконуваних ролей» [Ахутина 1989, с. 194]. Отже, на думку дослідниці, паралельно або з деяким запізненням семантичні структури перетворюються на поверхневі формально-граматичні структури типу *S – P – O*, що властиві тій мові, якою здійснюється комунікація, через заповнення їх лексичними одиницями, щоб потім перейти на артикуляторний рівень.

Схожих поглядів дотримується й В. Б. Касевич: «Процес побудови

¹ Фрейм, у нашому розумінні, – це «одиниця представлення знань, відображена в минулому, деталі якої можуть бути змінені при сприйнятті поточної ситуації. Фрейм становить собою цілісну структуру інформації, видобуту індивідом з пам'яті в новій ситуації» [Когнитивная психология 2011, с. 20]. Наявність у свідомості людини фреймів з їхньою ієрархічною структурою, яка може бути змінена або доповнена за необхідності новою інформацією, забезпечує, на думку Т. А. Ахутіної, можливості руху думки та її «замикання» [Ахутина 1989].

висловлювання, його синтаксису, має керуватися семантичним рівнем, на якому представлено основну смислову структуру майбутнього висловлювання. Від характеру смислової структури і залежить те, яким буде висловлювання, зокрема його синтаксис. Однак такій структурі – семантичній – має відповідати теж структура – тільки синтаксична» [Касевич 1988, с. 904]. Отже, семантичний план висловлювання тісно взаємодіє з **поверхневим синтаксисом** і реальними **синтаксичними конструкціями**, що є принциповим для нашого дослідження.

Опис фази *синтаксичного контролю* в О. О. Леонтьєва [Леонтьєв 2008, с. 118–119], на нашу думку, відповідає тому, що в повсякденній мові метафорично називають «муками слова» чи «муками творчості», яких зазнає людина, що говорить чи пише, опинившись перед вибором найбільш вдалої мовної форми з варіантного ряду наявних у власному мовному досвіді синонімічних структур для найкращої вербальної презентації свого повідомлення. Аналізуючи цей етап породження мовлення, О. О. Леонтьєв доходить висновку: «У нашому уявленні синтаксична структура висловлювання аж ніяк не задана з самого початку або задана лише частково і добудовується в самому процесі породження. На «вході» блоку реалізації ми маємо відомості про програму, контекст, ситуацію: крім того, нам задані класи прогнозів, самі прогнози та їхня вірогідність, правила співвіднесення прогнозів і «граматичних обставин» та деяка інша інформація. На цій основі і відбувається конструювання висловлювання» [Леонтьєв 2008, с. 119-120].

Гадаємо, що в ситуації відсутності часових обмежень, яка властива писемному модусу комунікації, цей процес може бути досить тривалим; той, хто пише, знову і знову співвідносить обрану синтаксичну форму та її лексичне наповнення із загальним задумом повідомлення, контекстом, ситуацією спілкування в пошуку найбільш вдалої, на його думку, реалізації комунікативного наміру. В усному ж спонтанному мовленні синтаксичний контроль здійснюється практично паралельно з «виходом» у зовнішнє мовлення. Звідси частотне використання в спонтанній комунікації

стандартних синтаксичних структур, які на сьогодні найбільш активні в мовній практиці суспільства і насамперед активуються з довготривалою пам'яті мовця, а також наявність численних збоїв, хезитацій, що властиві усному модусу комунікації на етапі зовнішнього мовлення.

Під час розгляду наявних у сучасній науці моделей породження мовлення не можна залишити без уваги питання, стосовно якого не спостерігається повної однастайності дослідників, це питання про послідовність або паралельність процесів вибору синтаксичної конструкції і лексичних одиниць, які її наповнюють на граматико-семантичному рівні. Ми поділяємо погляди О. С. Кубрякової про те, що «в різних типах мовлення співвідношення синтаксичного компонента з номінативним може набувати різного характеру» [Кубрякова 1991, с. 44 - 45], при цьому у свідомості мовця є стійкі мовні моделі, характерні для розгортання того чи іншого типу дискурсу. Зауважимо ще раз, що про поділ рівнів породження мовлення на етапах, які йдуть за мотивувально-спонукальним, можна говорити лише умовно, адже породження мовлення рекурсивне: описані процеси можуть відбуватися паралельно, поєднуватися, спізнюватися й накладати взаємні обмеження, що в процесі спонтанного говоріння призводить до помилок, збоїв, доповнень, уточнень, синтаксичного перепланування тощо (див. [Краткий сл. когнит. терм., с. 130–134; Кубрякова 1991, с. 45–46] та ін.).

Під час перебігу дискурсу всі його складники можуть бути рухомими та мінливими – фізичний стан, урахування цілей, інтенцій, асоціацій автора повідомлення, кількість учасників комунікації та їхня реакція на продуковане повідомлення, часові рамки тощо – усі ці чинники зумовлюють коригування первісного задуму, стилю викладу матеріалу, а отже, і його лексико-граматичного оформлення. Важко не погодитися з О. С. Кубряковою, яка зауважує: «Головне, що хотілося б наголосити у зв'язку з цим, – це можливе розрізнення дистанцій між задумом, думкою та мовленнєвим твором, яке в одних типах мовлення мінімальне й несуттєве, але в інших – дуже й дуже значне. Досить порівняти в цьому плані спонтанне мовлення, коли і думка,

і мовленнєве висловлювання постають на наших очах одночасно, з мовленням, яке заздалегідь обмірковували та готували» [Кубрякова 1991, с. 27].

Для того щоб процес комунікації був ефективним у будь-якому типі дискурсу, адресант при породженні вербального повідомлення має враховувати зворотний зв'язок із адресатом, проте в ситуації усної комунікації це набуває особливої актуальності. Мовець з огляду на свій мовний та позамовний досвід моделює повідомлення відповідно до рівня знань та інтересів слухача, оптимізує мовлення, добираючи не лише відповідні граматичні та лексичні мовні засоби, але й у деяких випадках і відповідні артикуляцію та інтонацію (наприклад, у ситуаціях міжкультурної комунікації, коли спілкування відбувається через мову-посередницю або коли лише для одного з учасників комунікації мова, що використовується, є рідною).

Для забезпечення зв'язності розгорнутого монологічного дискурсу у випадках його усного породження особливу роль відіграє *синтаксис*. Зазвичай таке мовлення характеризується конструюванням простих і складних речень із використанням ефектів синтаксичного праймінгу¹, тобто за принципом синтаксичного паралелізму, однорідності предикативних одиниць та їхніх блоків у складному реченні, а також різних типів повторів (сполучних засобів, анафори, хіазму, анадиплосису тощо) і дублюючих референційних форм (іменників та займенників). Подібна синтаксична надмірність та рекурсивність усного дискурсу забезпечує зв'язність продукованого тексту і, як наслідок, полегшує розуміння його реципієнтом.

Отже, породження мовлення є складним багатокомпонентним процесом, в основі якого знаходиться злагоджена робота, що ведеться за рахунок взаємодії психічного та мовленнєво-мисленнєвого видів діяльності людини в контексті її соціальної активності. За образним висловом Т. В. Ахутіної, формування мовного висловлювання становить собою «живу драму

¹ *Синтаксичний праймінг* – тенденція мовця вживати синтаксичну конструкцію, що була вимовлена незадовго до цього (про це докладніше у 3.2.2.3 цієї роботи) [Грис 2015; Русакова 2013; Федорова 2009, 2013б].

мовленнєвого мислення», що складається з кількох актів, кожному з яких відповідає свій синтаксис – смисловий, семантичний та формально-граматичний [Ахутина 1989]. Задум висловлювання, який виникає на мотивувально-спонукальному етапі, на рівні внутрішнього програмування перетворюється на ієрархічну систему особистісних смислів, організованих за правилами смислового синтаксису. На рівні граматико-семантичної реалізації смисловий синтаксис змінюється структурами семантичного синтаксису, які тісно взаємодіють з поверхневим формально-граматичним синтаксисом і через фазу синтаксичного контролю набувають конкретного мовного втілення в зовнішньому мовленні.

Кожен суб'єкт, який залучається в комунікацію, має сформовану та зафіксовану в пам'яті індивідуальну систему знань (часто суб'єктивних) стосовно предмета мовлення, яка лише частково збігається з аналогічними системами інших членів конкретного мовного колективу. Однак здебільшого ці системи знань комунікантів співвідносні за такими параметрами, як повнота, глибина, особистісні пріоритети в організації знань тощо. Саме цей чинник і є одним із провідних для ініціації комунікативного процесу. На думку М. І. Жинкіна, «за наявності у двох людей тотожних понять обмін інформацією не відбудеться, тому що жоден із партнерів не може додати нічого нового. З іншого боку, якби системи знань у різних людей були абсолютно різними, то комунікація була б також неможливою, оскільки тут немає спільних пунктів її – інформації – опрацювання» (цит. за [Новиков 1983, с. 41]). Отже, слід звернутися до розгляду когнітивних процесів, що відбуваються в іншого учасника комунікативного акту – адресата вербального повідомлення.

1.2.3. Мова в режимі онлайн: смислове сприйняття

Сприйняття та *розуміння* мовлення, хоч і є основними поняттями гуманітарного знання взагалі та когнітивних наук зокрема, досі не отримали загальноприйнятого тлумачення. У деяких дослідженнях терміни

«сприйняття» й «розуміння» вживають як синоніми, в інших ці поняття розмежовують і розглядають як два окремих, хоча й безпосередньо пов'язаних між собою модулі когнітивної діяльності. І. О. Зимня називає ці процеси одним терміном «*сміслове сприйняття*», посилаючись на С. Л. Рубінштейна, який писав, що «... термін “сприйняття” має подвійне значення. Він позначає, з одного боку, образ предмета, який виникає в результаті процесу сприйняття, але він означає також і сам цей процес сприйняття. <...> Для того щоб правильно зрозуміти сприйняття, треба обидві ці сторони – акт і зміст сприйняття – брати в їхній єдності» (цит. за [Зимня 2001, с. 299]).

Сміслове сприйняття І. О. Зимня розглядає «як процес розпізнавання вербальних образів та встановлення смислових зв'язків між ними на основі розуміння розкритих предметних відношень» [там само, с. 298]. Це потрактування видається цілком слушним, тому далі будемо використовувати термін «*сміслове сприйняття*» для опису механізмів з'ясування людиною смислового наповнення вербального тексту, адже кінцевим результатом ефективного комунікативного акту має бути адекватне розуміння повідомлення адресатом для подальшої спільної з адресантом предметно-практичної діяльності або ж для використання отриманих знань у пізнавальних цілях.

Якщо породження мовного повідомлення є процесом, що здійснюється у напрямі *від смислу до тексту*, то його сприйняття має зворотну спрямованість – *від тексту до смислу*. Лінійно організований усний чи писемний текст десеріалізується реципієнтом в ієрархічно організовані когнітивні моделі для подальшого зберігання та використання їх в інших видах діяльності. Найбільш повно психолінгвістична модель сприйняття мовлення розглянута в роботах І. О. Зимньої [Зимня 1976, 2001]. Дослідниця характеризує процес сприйняття як діяльність реципієнта, що складається з трьох основних етапів – *спонукального, формувального та реалізуючого* [Зимня 2001, с. 340], вони узагальнені у *Схемі 1.2*.

Смислове сприйняття вербального повідомлення

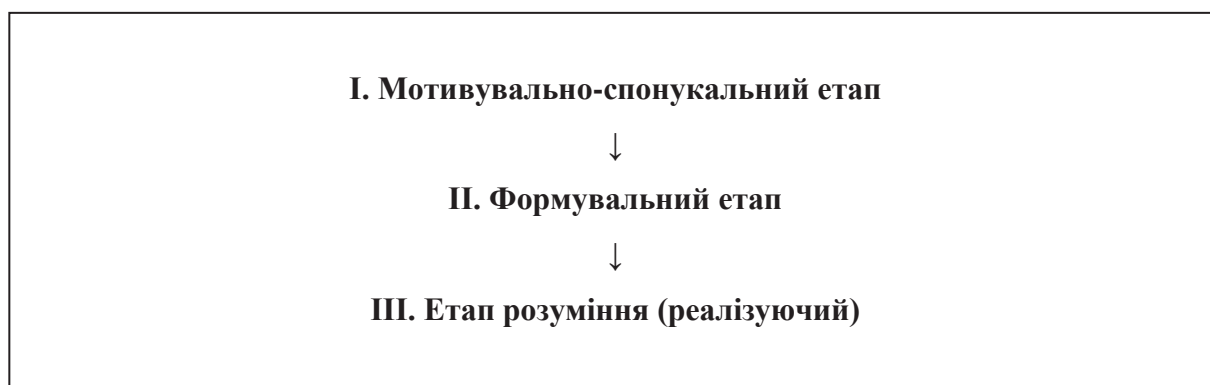

Схема 1.2. Модель смислового сприйняття вербального повідомлення за даними І. О. Зимньої (2001).

I. Перший – *мотивувально-спонукальний* – етап здійснюється на основі сформованої комунікативної ситуації і виниклого в реципієнта мотиву до сприйняття повідомлення. Зацікавленість в отриманні необхідної інформації може з'явитися ще до акту безпосередньої комунікації, забезпечуючи у такий спосіб готовність індивіда до сприйняття й розуміння мовлення.

II. *Формувальний* етап сприйняття «містить чотири взаємопов'язані і взаємовключні фази:

- 1) фазу смислового прогнозування;
- 2) фазу вербального звернення;
- 3) фазу встановлення смислових зв'язків а) між словами і б) між смисловими ланками;
- 4) фазу формулювання смислу» [Зимня 2001, с. 340].

Когнітивна діяльність на цьому етапі уможлиблюється завдяки зверненню почутого або прочитаного з попереднім досвідом реципієнта і моделюванню нових образів, що виникають у результаті сприйняття й мислення.

III. Завершальним етапом процесу смислового сприйняття є розуміння сказаного чи прочитаного, або *поява нового знання*.

В. З. Дем'янков – дослідник феномену *розуміння* (у нашій роботі синонімом цього терміна є словосполучення «смислове сприйняття») з

когнітивних позицій, уналежнює його до інтерпретувальної діяльності, яку зводить до дев'яти основних модулів [Демьянков 1983; Кратк. слов. когнит. терминов 1997, с. 124 -126]. Розглянемо їх докладніше.

Модуль 1. *Використання мовних знань*, тобто розуміння дискурсу реципієнтом, відбувається за певного рівня мовної компетентності та впевненості в знанні мови.

Модуль 2. *Побудова та верифікація гіпотетичних інтерпретацій* полягає в тому, що, «розуміючи дискурс, ми не чекаємо, поки закінчиться чергове речення (щоб після цього почати його аналізувати): розуміння паралельне лінійному розгортанню мовлення. Однак, з огляду на лінійність, складні відношення між членами структур (висловлювання, дискурсу тощо) подаються мовби у «сплющеному» вигляді» [Демьянков 1983, с. 58]. Тому для адекватного сприйняття в процесі десеріалізації лінійного висловлювання необхідні такі операції: 1) розпізнавання істинних ієрархій висловлювання, які не завжди однозначні; 2) переосмислення зрозумілого раніше; 3) вибудовування інтерпретацій на умовній шкалі правдоподібності, наявній у досвіді реципієнта, і 4) «розуміння “ відразу” тим легше, чим довше ми спілкуємося» [Демьянков 1983, с. 59], тобто когнітивна система реципієнта «підлаштовується» до умов комунікації та безпосередньо до адресанта повідомлення.

Модуль 3. *«Засвоєння» сказаного*. Розглядаючи цей модуль, доречно навести таке твердження О. О. Потебні: «Люди розуміють один одного не у такий спосіб, що справді передають один одному знаки предметів <...> і не тим, що взаємно змушують себе оприявнювати одне й те саме поняття, а тим, що зачіпають один в одному ту саму ланку ланцюга чуттєвих уявлень і понять <...> унаслідок чого в кожного постають відповідні, але не ті самі поняття» [Потебня 1976, с. 313]. Це твердження цілком узгоджується з сучасними уявленнями про процес сприйняття і розуміння мовлення. Так, наприклад, автор теорії ментальних моделей Ф. Н. Джонсон-Лейрд зауважує: «Сприйняття створює ментальну модель, розуміння мовлення створює

ментальну модель, а мислення і міркування – це внутрішні операції з ментальними моделями» [Когнитивная психология 2011, с. 344]. Отже, людина при «освоєнні» почутого використовує цілком внутрішні ресурси свого світу. Вона може по-своєму інтерпретувати почуте повідомлення, убудувати у власний модельний світ або відкинути його чи використати частково.

Модуль 4. Інтерпретатор здійснює *реконструкцію намірів автора*, тобто з'ясовує задум, наміри та мотивацію висловлювання.

Модулі 5 – 9 встановлюють *зв'язки всередині модельного та внутрішнього світів*, а також міру розходження між ними, співвідносять *модельний світ* інтерпретатора з його *безпосереднім сприйняттям дійсності* та забезпечують *лінію й «тональність»* поведінки реципієнта (емпатію, вибір кооперативної або деструктивної стратегії комунікації тощо). В. З. Дем'янков так пояснює ці процеси: «Інтерпретуючи вираз, ми звертаємося до мовних знань, отримуємо модельний світ, що залучається в рамки нашого внутрішнього світу, з одного боку, і реконструюється внутрішнім світом автора мовлення, з іншого. Так встановлюються і (гіпотетичні) задуми автора. Модельний світ ми зіставляємо з власним внутрішнім світом, різною мірою нами ж усвідомленим. Модельний світ, власний внутрішній світ і запас знань коригуються в результаті співвіднесення між собою. Наслідок цього співвіднесення орієнтує нас як у мовленнєвих, так і в немовленнєвих діях. Інтерпретаційні операції – когнітивні процедури – схожі на побудову та верифікацію гіпотез-передбачень. Взаємодія модулів і їхній «настрій» визначають різні тональності розуміння, що регулюють, зі свого боку, подальше розуміння ...» [Кратк. слов. когнит. терм. 1997, с.126].

За уважного аналізу стає зрозумілим, що представлені модулі розуміння як інтерпретувальної діяльності, описані В. З. Дем'янковим, не суперечать психолінгвістичній моделі смислового сприйняття, а, радше, доповнюють її з урахуванням когнітивного складника цього процесу. Отже, доповнення психолінгвістичних моделей *породження / сприйняття* мовлення

прагматичним та когнітивним складниками розширює наші уявлення про цей процес і наближає до створення моделі мовної діяльності, що адекватна дійсності.

Описані вище процеси породження та сприйняття вербального повідомлення підтверджуються новітніми напрацюваннями нейробіологів, які, досліджуючи активність мозку мовця і мозку слухача за допомогою МРТ, підтвердили факт їхньої «дзеркальної» біологічної активності, наявність якої істотно полегшує розуміння почутого реципієнтом. Це об'єктивне підтвердження того факту, що вербальна комунікація є спільною діяльністю адресанта і адресата повідомлення: «Лінгвісти, філософи, когнітивні та соціальні психологи й нейрофізіологи давно постулювали погляди про те, що сприйняття та продукування мовлення тісно пов'язані між собою. Наші результати документують постійну динамічну взаємодію між мозком мовця і мозком слухача під час природної комунікації та демонструють на подив прямий і тісний нейронний зв'язок між цими, апріорно незалежними, процесуальними системами» [Stephens et al. 2010, p. 4-5].

Узагальнюючи все сказане вище, зобразимо комунікативний акт у вигляді процесу, у ході якого відбувається породження інформації (передачі знань) *суб'єктом-автором (S1)* та її смислове сприйняття (отримання знань) *суб'єктом-реципієнтом (S2)*, у такий спосіб (див. *Схему 1.3*).

Наведена схема, попри свою значну умовність, дає змогу отримати наочне уявлення про те, що процес презентації знань, здійснюваний суб'єктом – автором повідомлення, та його смислове сприйняття суб'єктом-реципієнтом відбувається за рахунок злагодженої роботи всіх когнітивних підсистем учасників комунікативного акту.

ВЗАЄМОДІЯ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ КОМУНІКАЦІЇ

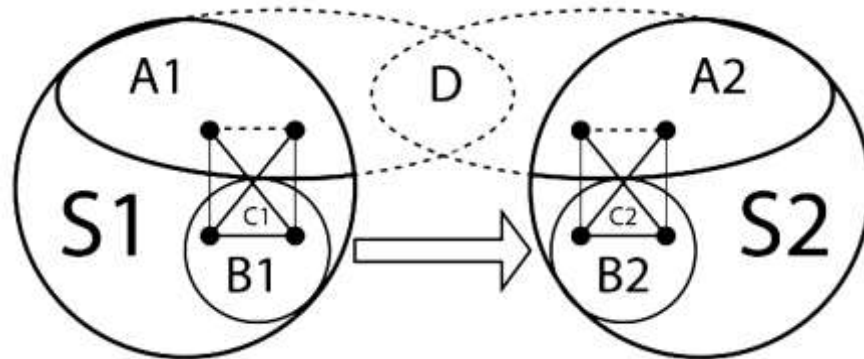

Схема 1.3. Інтерфейси суміжних областей презентації / отримання знань у процесах породження та сприйняття вербального повідомлення, де:

S1 – когнітивна архітектура суб'єкта – автора повідомлення:

● ***глибинний рівень:***

A1 – довготривала пам'ять, у якій міститься попередній досвід (знання, уявлення про об'єкти, ситуації дійсності та зв'язки між ними);

B1 – внутрішнє програмування («особистісні смисли») повідомлення і його лексико-граматичне оформлення на етапі внутрішнього мовлення;

C1 – короткочасна пам'ять (об'єкти, ситуації, що перебувають у фокусі уваги в момент комунікації) і встановлення часових зв'язків між ними (мислення), які показані умовними лініями, що з'єднують об'єкти.

● ***поверхневий рівень:***

➡ – *серіалізація (= лінеаризація) повідомлення в усне мовлення (дискурс).*

S2 – когнітивна архітектура суб'єкта – реципієнта повідомлення:

B2 – безпосереднє сприйняття усного мовлення (дискурсу) і процес десеріалізації висловлювання у внутрішнє мовлення (поява «особистісних смислів»);

C2 – «освоєння» почутого: усвідомлення зв'язків між об'єктами (ситуаціями) дійсності в короткочасній пам'яті і зв'язки з наявним у довготривалій пам'яті досвідом, сенсоформування (мислення), яке показане умовними лініями між об'єктами, що приводить до моделювання нового знання;

A2 – довготривала пам'ять, у якій міститься попередній досвід (знання, уявлення про об'єкти, ситуації дійсності і зв'язки між ними).

D – сфера перетину пресупозицій (загальних попередніх знань) суб'єктів комунікативного акту (S1 і S2).

- - - - - – переривчасті лінії показують дискретність і розмитість, що спостерігаються в роботі когнітивних підсистем, а також рухомий характер точок перетину системи знань, що містяться в психологічному минулому (довготривалій пам'яті) суб'єктів комунікації.

Отже, безпосереднє лінгвістичне спостереження за цією роботою можливе лише через *дискурс* з урахуванням усіх його складників у координатах мови, соціуму, культури. Дискурс у цьому разі постає як об'єкт, що має поверхневу (семіотичну) та глибинну (когнітивно-семантичну) структури, взаємодія яких забезпечує процеси передавання та отримання знань суб'єктами комунікації.

Висновки до розділу 1

У першому розділі представлено історичну ретроспективу становлення та розвитку когнітивної лінгвістики; показано її тісні зв'язки з іншими науками, передусім із психологією та із психолінгвістикою, які досліджують когнітивну систему людини; описано наявні в сучасній науці про мову моделі породження та сприйняття мовного висловлювання. Вивчення й осмислення наукової літератури з наведених питань уможливило формулювання основних методологічних постулатів, на яких ґрунтується теоретична концепція когнітивно-дискурсивне дослідження складного речення в цій дисертації:

1. Мислення – це глобальний породжувальний модуль, внесок якого у створення вербального повідомлення є домінантним.

2. Функціонування мови в процесах породження та сприйняття мовних висловлювань потрібно розглядати у взаємодії з усією когнітивною діяльністю

людини, а саме із процесами мислення, уваги, пам'яті тощо. Мова, поряд з іншими психічними процесами, формує свідомість людини і забезпечує її взаємодію з навколишнім світом.

3. Мова є семіотичною системою, орієнтованою на соціум і використовуваною для реалізації мовної діяльності, отже, мова і мовлення не протиставлені, а доповнюють одне одного.

4. Мовна діяльність є одним із видів когнітивної діяльності людини, а мовна форма в зовнішньому мовленні віддзеркалює когнітивні структури, які людина конструює у своїй свідомості, суб'єктивно пізнаючи об'єктивний світ. Спостереження за всіма компонентами, з яких складена когнітивна система людини як біологічного виду, можливе передусім крізь призму мовної діяльності.

5. Результатом мовної діяльності постає дискурс. При вивченні дискурсу та одиниць, з яких він складається, необхідно враховувати такі чинники:

1) дані про мислення та мовну діяльність, отримані в суміжних з лінгвістикою науках («когнітивне зобов'язання» Дж. Лакоффа);

2) соціальний, національний та культурний контекст, у якому здійснюють комунікацію;

3) прагматичну ситуацію: пресупозиції й інтенції адресанта та адресата висловлювання, їхні ілокутивні цілі, модус комунікації (усний чи писемний), стиль і жанр мовленнєвого твору.

6. Мовні одиниці, зокрема синтаксичні, що є складниками дискурсу, когнітивно мотивовані.

У цьому розділі процеси породження та смислового сприйняття вербальних повідомлень описані в координатах «думка – мовна структура – думка» з урахуванням досягнень психології, психолінгвістики та нейронаук. Завдяки цьому зроблено важливий для подальшого дослідження висновок про те, що вербалізація знань та смислове сприйняття цих знань відбуваються завдяки спільній злагодженій роботі когнітивних систем учасників комунікації. Спостереження та вивчення когнітивно-мовної діяльності

комунікантів можливі насамперед через *дискурс* та одиниці, з яких він складається. До останніх належать й синтаксичні одиниці, зокреме й *складне речення*.

У когнітивних науках переважає інтегральний підхід до мовної системи та її функціонування в соціальному досвіді людини. Новим аспектом у випрацьовуванні теоретичного підґрунтя цього дослідження є перегляд традиційної для лінгвістики термінологічної опозиції *мова (мовний)/мовлення (мовленнєвий)*. У новітніх лінгвістичних дослідженнях термін «мова» розуміють і як семіотичну систему, і як механізм реалізації мовної діяльності. Термінологічне вживання поняття «мовлення» за такого підходу постає надмірним, цей термін використовують за традицією у випадках, коли потрібно протиставити статичність мови та процесуальність її функціонування. Таке розуміння наведеної опозиції прийняте за основу в пропонованому дослідженні. Не заперечуючи використання понять «мовлення», «мовленнєвий» з урахуванням наявних у мовознавстві традицій, у дисертації, за можливості, замінюємо їх на терміни «мова» і «мовний».

Первинна орієнтація когнітивної науки на комп'ютерну метафору, а також активне входження комп'ютерних технологій і, як наслідок, комп'ютерних термінів у повсякденне життя людини зумовили використання в метамові дисертації нових понять, етимологічно пов'язаних із програмуванням та штучним інтелектом. До таких термінів належить переосмислена комп'ютерна лексика, яка досить точно, на наш погляд, характеризує два можливих режими існування мови, – це режими *онлайн* (використання) і *офлайн* (зберігання).

Режим *онлайн* передбачає використання мови між індивідами в реальному часі і співвідноситься з такими когнітивними процесами, як *увага*, *мислення*, *короткочасна пам'ять*, *породження текстів*, *сприйняття*, *розуміння* в умовах, обмежених часовими рамками безпосереднього комунікативного акту. Явища *офлайн* характеризують мову, що перебуває в автономному режимі, коли вона є засобом зберігання та впорядкування

інформації для подальшого використання в режимі онлайн. До таких когнітивних феноменів належать *довготривала пам'ять людини, лексикон, фреймова семантика, концептосфера* тощо.

Відповідно до таких уявлень у сучасних лінгвістичних дослідженнях розмежовують *офлайнові й онлайнкові методики* аналізу мовних одиниць.

Офлайн-методики зосереджені на вивченні лінгвістичної компетентності комунікантів та свідомому доборі ними мовних засобів, який не обмежений певними часовими рамками.

Онлайн-методики слугують для дослідження мовної діяльності учасників комунікації в реальному часопросторі «тут і зараз», зосереджуючись насамперед на неусвідомленій активації з довготривалою пам'яті необхідних мовних одиниць та використанні певних комунікативних стратегій у динамічних процесах породження та сприйняття дискурсу.

Використання сукупності онлайн- та офлайн-приймів і операцій в експериментальній частині цього дослідження дали змогу проникнути в ментальну граматику носіїв російської мови й пояснити особливості породження і сприйняття складних речень в усному науково-професійному дискурсі.

До метамови дослідження введено нову термінологічну опозицію: *серіалізація* (когнітивний процес, який здійснюється під час породження усного повідомлення на етапі лінеаризації (кодування) внутрішнього мовлення в зовнішнє мовленнєве висловлювання адресантом) та *десеріалізація* – процес, обернений до серіалізації, що позначає делінеарізацію (декодування), установа змiсту висловлення адресатом. Коректність і зручність використання цих термінів для опису етапів лінеаризації внутрішнього мовлення в зовнішнє та декодування сенсу почутого можна обґрунтувати тим, що і серіалізація, і десеріалізація звукового повідомлення здійснюються певними серіями – зручними для промовляння та сприйняття сегментами, або дискурсивними одиницями. Дискурсивний статус і місце складного речення в цих когнітивних процесах будуть розглянуті в третьому

розділі роботи.

У межах когнітивно-дискурсивної парадигми мова – це інструмент для безпосередньої об'єктивації думки у вербальне повідомлення. У зв'язку з цим виникає важливе дослідницьке питання про роль синтаксису та його одиниць, зокрема складного речення, у цьому процесі. Адже синтаксис кожної конкретної мови слугує не для безпосередньої номінації предметів, явищ та їхніх властивостей у процесі комунікації; а для того, щоб актуалізувати доступними йому засобами семантико-синтаксичні зв'язки та логічні відношення між елементами тієї чи тієї інформації для її сприйняття, упорядкування, зберігання й подальшого використання в комунікативній діяльності людини. Уважаємо, що завданням когнітивно-дискурсивного синтаксису складного речення є з'ясування власне лінгвістичних закономірностей і механізмів актуалізації в цих мовних одиницях синтаксичних зв'язків та семантичних відношень, що закріплені у свідомості носіїв мови й забезпечують їхню повноцінну комунікацію.

РОЗДІЛ 2

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ

У мовознавчій традиції дослідники неодноразово зверталися до вивчення природи, сутності та проблем класифікації складних речень. Починаючи з середини ХІХ ст. ці синтаксичні одиниці викликають постійний інтерес лінгвістів, що знайшло своє відображення в численних дослідженнях, у яких обґрунтовано виділення складного речення як окремої одиниці синтаксису, зібрано величезний мовний матеріал, здійснено його систематизацію та класифікацію, запропоновано різні підходи (іноді досить суперечливі) до його вивчення, які базуються на постулатах різних парадигм лінгвістичного знання. У цьому розділі подано огляд теоретичних підходів різних наукових шкіл та напрямків до вивчення складного речення, що певною мірою є вагомими для нашого дослідження.

Передусім розглянемо поняття *лінгвістична парадигма*, уявлення про яку склалися в сучасній лінгвістиці, й визначимо вектор розвитку нових підходів до аналізу мовних об'єктів, актуальний у межах вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивній парадигмі.

2.1. Лінгвістичні наукові парадигми: еволюція vs революція

Термін «парадигма» відомий у лінгвістиці давно, традиційно він позначає «ряд протиставлених мовних одиниць, кожен член якого визначається відношеннями до інших членів ряду» [Русск. яз. 2003, с. 324]; відповідно виділяються парадигми різних мовних рівнів. Нового загальнометодологічного значення цей термін набув після виходу в світ книги американського історика й філософа Т. Куна «Структура наукових революцій» (1962). Учений пише: «Під парадигмами я маю на увазі визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковій спільноті модель

підстановки проблем та їх рішень» [Кун 1977, с. 11]. І далі: «Запроваджуючи цей термін, я мав на увазі, що деякі загальноприйняті приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади, які містять закон, теорію, їхнє практичне застосування й необхідне обладнання, – всі у сукупності дають нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження» [там само, с. 28]. Базуючись на досягненнях фізики та інших природничих наук, Т. Кун доводить, що «розвиток науки рухається не шляхом плавного нарощування нових знань на старі» [Микулинский, Маркова 1977, с. 279]; дослідник не визнає кумулятивності наукової думки, вважаючи, що зміна наукових парадигм у різних сферах знання відбувається в результаті періодичних наукових революцій. Незабаром його ідеї поширюються в методологію лінгвістики, де ця теорія здобула як прихильників, так і супротивників.

Мовознавці, котрі заперечують теорію наукових революцій стосовно лінгвістики, аргументують це тим, що розвиток лінгвістичних учень без наступності знань неможливий, тому «різких парадигм розриву» в цій науці не існує ([Степанов 1985; Серіо 1993] та ін.). О. С. Кубрякова, загалом не заперечуючи можливості існування двох типів пізнавальної діяльності – як еволюційної, так і революційної, зазначає: «Лінія розвитку лінгвістики досить складна – відкидаючи своїх безпосередніх попередників, учені використовують водночас більш ранні джерела, завдяки чому “парадигми розриву” характеризують насамперед зміну суміжних поколінь, але вони існують, і їхньої наявності не можна не визнати. <...> У цьому сенсі можна вважати, що в кожній парадигмі є своя історія і що простежувана загальна лінія розвитку будь-яких ідей має не просто точки, а цілі періоди розриву й забуття попередніх традицій» [Кубрякова 1995, с. 163]. Як приклад дослідниця наводить перехід від описового порівняльно-історичного мовознавства до структуралізму, від структуралізму – до генеративізму, які «навіть чи <...> можна охарактеризувати як плавне нарощування» знань [там само, с. 163].

Історія мовознавства сягає своїми коренями давнини і знає, якщо й не наукові революції, як в інших галузях знання, то, за образним висловом П. Б. Паршина, «теоретичні перевороти» (до них можна віднести, наприклад, прихід у науку генеративної лінгвістики) та «методологічні заколоти» (як, наприклад, поява когнітивної лінгвістики) [Паршин 1996, с. 19]. Однак, поряд з цими крайніми «революційними» сплесками в розвитку мовознавчої науки, як нам видається, лінгвістиці більш притаманна еволюційна динаміка розвитку й усталення розроблених у її межах теорій, про що свідчить сучасний стан мовознавства.

Проблема зміни та співіснування наукових парадигм потрактовано сучасними дослідниками по-різному. Одна з найбільш «мирних» точок зору належить швейцарському лінгвістові П. Серіо: «Ми вважаємо, що в лінгвістиці (та взагалі в гуманітарних науках) парадигми змінюють одна одну і не заперечують одна одну, але накладаються одна на іншу, співіснують в один і той самий час, ігноруючи одна одну» [Серіо 1993, с. 52]. М. П. Кочерган дотримується подібних поглядів, зазначаючи, що в сучасному мовознавстві «парадигми ніби накладаються одна на одну і навіть співіснують, то ігноруючи одна одну, то зближуючись» [Кочерган 2003, с. 5].

Інші вчені визначають зміну парадигм в описі мови по-різному: як рух 1) по колу (Д. І. Руденко) або 2) по спіралі (Ю. С. Степанов); 3) як коливання маятника (П. Б. Паршин) або 4) як поліпарадигмальне співіснування кількох наукових парадигм одночасно при домінуванні однієї або двох (О. С. Кубрякова). На наш погляд, сучасне співіснування в лінгвістиці різних наукових парадигм і велика кількість шкіл та напрямків у межах кожної парадигми доводять правомірність саме четвертої точки зору.

І. І. Степанченко зауважує з приводу співіснування різних парадигм: «З одного боку, здається, що чим більше лінгвістичних парадигм лежать в основі дослідження мовних фактів, тим глибшими та більш різнобічними будуть отримані результати. Однак, з іншого боку, не варто забувати про те, що обрана модель аналізу визначає не тільки кут зору, під яким дослідник

аналізує текст та його одиниці, а й у відомому сенсі впливає і на об'єкт аналізу, трансформує, модифікує його» [Степанченко 2014, с. 104].

Здається, що одночасне співіснування різних поглядів на один і той самий мовний об'єкт, трансформація й модифікація цього об'єкта в результаті наукового аналізу на різних методологічних засадах – явище закономірне і зумовлене логікою розвитку наукової думки. Так, наприклад, у всіх новітніх лінгвістичних дослідженнях учені спираються на базові досягнення структуралізму, в межах якого було детально описано устрій мовної системи взагалі та її синтаксичного рівня зокрема.

Сьогодні тривають дослідження в руслі різних наукових парадигм, зорієнтованих не лише на теоретичні установки та попередній досвід, що творчо розвивається та доповнюється, а й на активне використання методів дослідження суміжних дисциплін – психології, філософії, нейронаук тощо. В. Чейф зауважує з цього приводу: «Врешті-решт, звісно, ми маємо бути відкритими до сприйняття усього найкращого, що є в кожному з конкуруючих підходів. Адже ми прагнемо до розуміння об'єкта досліджень, секрети якого розкрити вкрай важко, – я маю на увазі природу людського мислення й мови. Поєднання будь-яких конструктивних ідей із різних підходів може виявитися корисним, оскільки наші спільні цілі збігаються» [Чейф 2008, с. 178 - 179].

На рубежі XX – XXI ст. поняття «парадигма» міцно утверджується в методології мовознавства й у східнослов'янському мовознавстві з'являється ціла низка значних досліджень, у яких використовується цей термін для осмислення динаміки розвитку наукової лінгвістичної думки [Алефиренко 2014; Дем'янков 2009; Зеленько 2010, 2013; Кошелєв 2008; Кочерган 2003; Кубрякова 1995; Норман 2001; Паршин 1996; Руденко 1990; Селіванова 2008; Степанов, Проскурин 1993; Степанов 2013; Степанченко 2014; Шевченко 2014]. На думку О. С. Кубрякової, «поняття парадигми становить собою <...> зручний спосіб виділити якісь концептуальні єдині моменти за зовнішнім різноманіттям підходів, засіб виявити схожість «на глибині», прокреслити основні лінії розвитку науки в певний період та виділити головні тенденції в її

поступальному русі. Це поняття диктує необхідність визначити ключові концепти певних епох і відрізнити еволюційні періоди від революційних, охарактеризувати природу новаторських ідей» [Кубрякова 1995, с. 165]. Проте тлумачення цього терміна в лінгвістиці досить неоднозначне, не спостерігається також чітких критеріїв виділення парадигм у описі мови.

Дослідники пов'язують наукові парадигми «з певним стилем мислення в науці» [Степанов, Проскурин 1993, с. 4; Серіо 1993, с. 37], ототожнюють з поняттям «погляду на мову» [Серіо 1993, с. 38; Алефиренко 2014, с. 18]. Однак основним у визначенні парадигми наукового знання є саме «методологічний підхід» до цього поняття, тому, услід за Д. І. Руденком, вважаємо, що парадигма – це «... домінуючий дослідницький підхід до мови, пізнавальна перспектива, методологічна орієнтація, широка наукова течія (модель)...» [Руденко 1990, с. 19].

Серед критеріїв, необхідних для виокремлення наукової парадигми, О. С. Кубрякова розмежовує три взаємопов'язаних модулі: *установчо-засновковий*, який визначає підстави й передумови для її формування; *предметно-пізнавальний*, в якому визначаються підходи до об'єкта дослідження та напрямки його аналізу, і *процедурно-технічний*, який становить собою сукупність методів та методик дослідження, що відповідають першим двом модулям [Кубрякова 1995, с. 167].

Основним при виділенні наукових парадигм є хронологічний принцип, що, власне, відповідає одному із завдань використання цього поняття, з яким «слід виконати немовби подвійну функцію: з одного боку, відображаючи оригінальність та своєрідність поглядів певного напрямку або школи, а з іншого, сприяючи періодизації історії науки при зміні однієї парадигми знання на іншу» [Кубрякова 1995, с. 157]. П. Серіо до часової ознаки їхнього виділення додає також «параметр простору»: «...на відміну від фізики, але аналогічно до філософії в лінгвістиці відіграє роль те, де розвивається та чи та концепція: як історія самих концепцій, так і системи їхніх протиставлень іншим концепціям не одні й ті самі всюди, вони залежать від країни або,

точніше, від тієї чи тієї культурної традиції» [Серіо 1993, с. 38]. Однак кількість парадигм, що хронологічно виділяються в історії лінгвістики, у працях різних дослідників варіюється.

Традиційно виокремлюють три парадигми наукового лінгвістичного знання: порівняльно-історичну, системно-структурну і функціональну (або антропоцентричну) [Маслова 2010, с. 7]. П. Б. Паршин, аналізуючи «загальний вектор» розвитку лінгвістики ХХ ст., при виділенні парадигм вдається до діалектичної тріади «традиція (теза) – модерн (антитеза) – постмодерн (синтез)», яка «пов'язана з різними стадіями усвідомлення діалектики альтернативності / неальтернативності світу та способів його опанування людиною» [Паршин 1996, с. 20 - 21]. П. Серіо також веде мову про три лінгвістичні парадигми: «...еволюція теоретичних уявлень у сфері лінгвістики постає як перехід від семантичної парадигми («філософія імені») до синтаксичної парадигми («філософія предиката») і далі до прагматичної парадигми («філософія егоцентричних слів»)» [Серіо 1993, с. 38]. О. С. Кубрякова, віддаючи належне революційній сутності та значущості для розвитку лінгвістики генеративної граматики, розглядає її як окрему наукову парадигму та відводить місце між структуралізмом і новою, інтегральною за своєю суттю, функціональною парадигмою [Кубрякова 1995].

О. О. Селіванова визначає п'ять наукових парадигм: порівняльно-історичну (генетичну), структуралістську (таксономічну), комунікативно-функціональну (прагматичну), когнітивну (когнітивно-дискурсивну) і синергетичну, яка формується в наш час і, на думку дослідниці, покликана представити мову (як синергетичну суперсистему) у взаємозв'язку з іншими суперсистемами (культури, соціуму тощо) [Селіванова 2008, с. 34 - 36].

Існують інтерпретації наукових лінгвістичних парадигм, базовані на інших підставах для їхнього виділення. Так, наприклад, важливою в контексті нашого дослідження є класифікація О. Д. Кошелева, в основу якої покладено ступінь участі мови й авербального мислення в породженні висловлювання.

Вчений дещо порушує хронологічний принцип і виділяє такі п'ять парадигм опису мови:

- 1) соссюрівську, в якій домінує внесок мови;
- 2) хомскіанську – переважає внесок мови;
- 3) мельчуківську – внесок мови й мислення приблизно рівний;
- 4) традиційну – переважає внесок мислення;
- 5) антисоссюрівську, або когнітивну, де домінує внесок мислення в процесі породження мовного повідомлення [Кошелєв 2008, с. 400 - 401].

Сам О. Д. Кошелєв зауважує «синхронне» існування та розвиток визначених ним парадигм, хоча й не заперечує хронологічності їхнього виникнення та спадкоємності поглядів: «Якщо ми тимчасово видалимо з наведеного списку традиційну парадигму, то парадигми, що лишилися, – 1), 2), 3) і 5) – утворюють хронологічно та ідейно спадкоємний ряд. Кожна парадигма породжувалася новаторською теорією Ф. де Соссюра, Н. Хомського, І. О. Мельчука та А. Вежбицької – Дж. Лакоффа, з'являлася пізніше від попередньої, і її автор (чи автори), як правило, враховував (брав, змінював чи відкидав) постулати попередніх парадигм» [там само, с. 426].

Все сказане дає змогу зробити висновок, що, попри деякі розбіжності як у кількісному, так і в якісному виділенні лінгвістичних наукових парадигм, за уважного аналізу можна побачити певні закономірності просування наукової думки в мовознавстві й узагальнити еволюцію інтерпретаційних підходів до аналізу мовних об'єктів у вигляді такої схеми (див. *Схему 2.1.*).

На схемі представлено онтологічні вектори, ключові підходи, інакші, порівняно з попередніми, ракурси дослідження мовних об'єктів, що відповідають певній науковій парадигмі опису мови. Попередні підходи до вивчення різних лінгвістичних об'єктів можуть бути предтечею, фундаментом для подальших, вони можуть спростовувати попередні, перетинатися, об'єднуватися між собою, повертатися до більш ранньої парадигми тощо. Однак для вироблення повної і несуперечливої лінгвістичної теорії необхідно розглядати мовні об'єкти дослідження з різних аспектів, а в деяких випадках

варто використовувати інтеграцію різних підходів, тому вивчення та осмислення досягнень попередніх поколінь видається не тільки важливим, але й необхідним. Саме так, на нашу думку, слід розуміти поступальний еволюційний розвиток лінгвістичних теорій в історії мовознавства, який не позбавлений, утім, деяких періодів «революційного неприйняття» усталених лінгвістичних постулатів.

1) МОВНИЙ ОБ'ЄКТ ЯК ФАКТ МОВИ →   2) СТРУКТУРА МОВНОГО ОБ'ЄКТА →   3) СЕМАНТИКА МОВНОГО ОБ'ЄКТА →   4) ФУНКЦІЇ МОВНОГО ОБ'ЄКТА →   5) МОВНИЙ ОБ'ЄКТ ЯК РЕЗУЛЬТАТ МИСЛЕННЯ

Схема 2.1. Еволюція нових підходів до інтерпретації мовних об'єктів дослідження в історії мовознавства [Палатовская 2014б, с. 25].

Розвиток синтаксису та вивчення синтаксичних одиниць, у тому числі й складного речення, відбувався відповідно до наведених вище закономірностей. Так, наприклад, Н. Д. Арутюнова, характеризуючи хронологію еволюції синтаксичних теорій, окреслює такий її напрям: «від логічної до психологічної, потім до формально-граматичної концепції, від яких повернуло до теорій комунікативних, семантичних і прагматичних» [ЛЭС, с. 450], – і, додамо, до когнітивно-дискурсивних, активний розвиток яких припадає на початок нового тисячоліття.

Будь-яка високорозвинена мова має складний синтаксис і, як наслідок, характеризується частотним використанням складних речень. Складному реченню властиві багатовимірні структура та семантика, що надає можливість об'єктивувати в одній структурі складні семантичні відношення й синтаксичні зв'язки, що виникають на рівні ментальних репрезентацій.

Очевидно, що теорія складного речення, яка може стати ядром його вивчення в когнітивно-дискурсивній парадигмі, вже існує, якщо поєднати

в одне ціле всі узгоджені між собою концепції різних підходів до аналізу цієї синтаксичної одиниці (від традиційного до функціонального). Однак далеко не всі положення попередніх граматик можуть бути автоматично перенесені в когнітивний синтаксис, оскільки когнітивно-дискурсивний опис синтаксису складних речень передбачає не лише аналіз їхньої формальної організації та особливостей семантичного наповнення, а й вивчення дискурсивних чинників, способів зберігання в пам'яті певних синтаксичних одиниць та їхнє співвіднесення з ментальними структурами знання носіїв мови.

Розглянемо питання теорії складного речення, розроблені в межах різних шкіл та напрямків, які можуть бути покладені в основу його вивчення в новій – когнітивно-дискурсивній – парадигмі наукового знання.

2.2. Традиційний синтаксис: логіко-граматичний і структурно-семантичний підходи до вивчення складного речення

Аналіз сучасного стану синтаксичної науки надає можливість, попри різні вихідні настанови, віднести логіко-граматичний і структурно-семантичний напрямки вивчення складного речення до традиційного описового синтаксису, у рамках якого було закладено методологічне та теоретичне підґрунтя аналізу цієї багатовимірної семантико-синтаксичної одиниці, а нерозв'язані цими науковими школами завдання спонукали синтаксистів почати пошук нових шляхів та підходів до її аналізу.

2.2.1. Складне речення в концепції логіко-граматичного напрямку

Наукове осмислення складного речення в російському мовознавстві почалося в другій третині XIX ст. в межах порівняльно-історичної наукової парадигми й отримало в російській лінгвістичній традиції назву *логіко-граматичного*, або *традиційного*, напрямку. Лінгвістичний аналіз складного речення був закладений М. І. Гречем і О. Х. Востоковим, а потім отримав

розвиток у роботах таких видатних російських вчених, як І. І. Давидов, Ф. І. Буслаєв, Д. М. Овсяннико-Куликовський та ін.

У межах логіко-граматичної школи склалося первинне розуміння складного речення як особливої цілісної конструкції, що відрізняється від простого речення тим, що поєднання речень у ньому можливе двояким способом – за допомогою сурядного чи підрядного зв'язку. Так, наприклад, у книзі Ф. І. Буслаєва «Історична граматики російської мови: Синтаксис» (1858) наведено таке визначення складносурядних і складнопідрядних конструкцій:

«§ 130. Мовлення може складатися: з речень окремих, або поєднаних одне з іншим. Із сукупності двох або кількох речень формується речення **складне**, що так зветься на відміну від **простого**, не поєданого з іншими (*тут і далі збережено виділення, зроблені автором, та авторську пунктуацію*. – О. П.). Поєднання речень в одне ціле відбувається двояким чином:

1) Або одне речення становить частину іншого, як наприклад у складному „*кто осторожен, тот редко ошибается*”, *кто осторожен* становить частину наступного за ним: *редко ошибается*, й заміняє йому підмет. Такі складні речення можуть бути згорнені до простих; напр., „*осторожный человек редко ошибается*”.

2) Або поєдані речення не входять одне в інше у вигляді окремої частини, а залишаються самостійними; наприклад, у складному: „*на бога надейся, а сам не плошай*” два простих самостійних речення поєдані сполучником *а*.

У першому разі поєднання речень називається **підрядністю**, бо одне речення підпорядковується іншому, становлячи його частину; а в другому – **сурядністю**» [Буслаєв 2006, с. 29 – 30].

Зацитований параграф містить конститутивні характеристики складного речення, які досі визнаються *інваріантними* за *будь-якого підходу* до його аналізу, а саме:

1) поділ складних речень на *складносурядні* і *складнопідрядні*, що

базується на протиставленні сурядного та підрядного синтаксичних зв'язків, яка базується на *рівноправності / нерівноправності* частин, що входять до складного речення;

2) *формальними показниками* сурядності та підрядності є сполучні засоби зв'язку, що поєднують «прості речення в одне складне»;

3) Ф. І. Буслаєв першим вказав на певний *ізоморфізм* між *простим і складним реченням*, обґрунтовуючи свій погляд можливими синтаксичними перетвореннями формального складу складного речення на просте без втрати змісту.

Наведені характеристики складних речень залишаються центральними до сьогодні за будь-якого підходу, вони отримали подальше обґрунтування і розвиток практично у всіх синтаксичних теоріях та слугували базою для створення різних класифікацій цих синтаксичних одиниць.

У наступних параграфах вказаної праці вчений описує різні види синтаксичних трансформацій: *«скорочення* цілого речення в окремий член», *випущення* тієї частини речення, *«яка може бути легко передбачена»*, і *злиття* двох або кількох речень в одне [там само, с. 32 - 39], завбачаючи таким способом деякі ідеї трансформаційного синтаксису та теорії функціонально-семантичних полів.

Перші класифікації складносурядних та складнопідрядних речень (і ці класифікації виявилися надзвичайно життєздатними) були розроблені в межах логіко-граматичного синтаксису. Так, класифікація складносурядних речень ґрунтувалася на функціонально-семантичних властивостях сурядних сполучників і з тих пір, як зауважила В. А. Белошапкова, істотно не змінювалася: «Починаючи з граматики М. І. Греча, всі описи складносурядного речення будувалися за одним принципом: серед складносурядних речень за характером смислових відношень між компонентами і відповідно до семантичних груп сполучників виділялися *єднальні, розділові та протиставні* речення. Змінювався, стаючи більш детальним, лише опис семантичних груп всередині цих класів. Крім того, до

трьох класів складносурядних речень, що традиційно виділяються, пізніше були додані ще два: *пояснювальні* речення, в яких частини пов'язані відношеннями пояснення або уточнення, і *присуднувальні* речення, в яких друга частина містить “додаткове повідомлення” з приводу змісту першої частини» [Белашапкина 1989, с. 740].¹

Однак найбільший інтерес «логіцистів» полягав у виробленні типології складнопідрядного речення, яке складається з нерівноправних, різнорівневих частин – головної і підрядної. Термін «підрядне речення» вперше з'являється в «Російській граматиці» О. Х. Востокова, в якій учений визначає підрядну частину складного речення як розгорнутий член простого речення: «Замість одного означального або додаткового слова може доданим бути до підмета або присудка ціле підрядне речення» [Востоков 1831, с. 226].

О. Х. Востоков та його послідовники у своїх поглядах на сутність речення як одиниці синтаксису відштовхувалися від ідеї загальної (універсальної) граматики й орієнтувалися передусім на класичну схему логічного судження «*S є P*», прямо виводячи синтаксичні категорії з категорій логічних. Об'єктом класифікації у представників логіко-граматичного напрямку є підрядні частини складнопідрядних речень, а не складні речення як цілісні одиниці. Тип підрядної частини визначався за аналогією з членами простого речення за допомогою логічного питання, яке ставиться від головної частини до підрядної. Вважалося, що підрядна частина у структурі складного речення виконує ті ж функції, що й головні та другорядні члени в простому реченні. Найбільш завершеного вигляду логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень набула в роботах Ф. І. Буслаєва. Відповідно до його класифікації, виокремлюються *підметові, додаткові, означальні та обставинні*

¹ Пізніше складносурядні речення були покласифіковані більш диференційовано. Так, наприклад, М. В. Ляпон виокремлює складносурядні речення зі сполучниками диференційованих значень і їхніми аналогами, які мають факультативно-коментуюче, причинно-наслідкове й градаційне значення, та в яких сполучні слова й поєднання засобів зв'язку не є сполучниками у власному розумінні цього терміна [Русская грамматика 1980, с. 629-633]. Більшість таких конструкцій до сьогодні викликає розбіжності в оцінці лінгвістів (див. про це докладніше в 2.2.2.2.).

(часу, місця, причини, мети, допустові, порівняльні й умовні) підрядні речення [Буслаєв 2006, с. 30-31].

Статус безсполучникових складних речень у руслі логіко-граматичного напрямку не був визначений: вони розглядалися не як особливий вид складного речення, а як речення з «випущеними» сполучниками, внаслідок чого розподілялися на основі їхньої смислової співвідносності між складносурядними та складнопідрядними реченнями.

Резюмуючи сказане, наголошуємо на безсумнівних перевагах логіко-граматичного підходу до складного речення, до яких слід віднести передусім визнання кореляції між логічними формами мислення та граматичною структурою мови: «Сутність сформульованої Ф. І. Буслаєвим логіко-граматичної точки зору, якщо відкинути її «логіцизм», полягає в утвердженні того, що логічні категорії мислення виражаються в мовних граматичних категоріях» [Кривоносів 1993, с. 39]. Це положення логіко-граматичної школи було взяте на озброєння сучасною лінгвістикою і підтвержене пізнішими розвідками науковців уже на новому, більш високому рівні інтеграції логіки й мовознавства.

По-друге, в рамках цього підходу було обґрунтовано ізоморфізм та можливість синонімічної заміни різних типів простого та складного речень. І зрештою, слід зазначити, що термінологічний апарат, який досі використовується для опису формальної організації складного речення та характеру синтаксичних відношень між його компонентами, був запроваджений у науковий обіг представниками логіко-граматичного напрямку мовознавства.

Основним недоліком логіко-граматичного підходу є те, що в ньому ігнорується когнітивна, семантична та граматична природа складного речення як єдиного цілого, яке має свою специфічну структуру та семантику, оскільки у багатьох випадках смислові відношення, що виражаються частинами складносурядних речень або головною і підрядною частинами

складнопідрядних речень, значно складніші й різноманітніші, ніж відношення між членами простого речення або в ланцюжку простих речень.

Інший досить істотний недолік логіко-граматичного напрямку безпосередньо пов'язаний з першим і полягає у підміні аналізу складнопідрядного речення як цілісної синтаксичної одиниці та відношень, що виникають між його частинами, на опис та класифікацію тільки підрядних частин. Крім того, класифікація підрядних компонентів у різних типах складнопідрядних речень здійснюється на різних підставах. В одних випадках тип підрядного, як уже було зазначено, визначається за синтаксичною роллю члена простого речення, місце якого займає підрядна частина (хоча, слід зауважити, в багатьох випадках повного паралелізму не спостерігається, бо деякі види підрядних, наприклад підрядні наслідкові або приєднувальні, не мають точних аналогів серед членів простого речення). А в реченнях з опорним займенником у головній частині однакові підрядні можуть розподілятися по різних типах складнопідрядних речень залежно від того, яким членом речення в головній частині є займенниково-співвідносне слово. Наприклад:

1) *Тот, кто любит родину, должен служить ей* (складнопідрядне речення з підрядним підметовим).

2) *Тот человек, кто любит родину, должен служить ей* (складнопідрядне речення з підрядним означальним).

З іншого боку, підрядні частини, що мають різну структуру та семантику, у логіко-граматичній класифікації можуть належати до одного типу. Наприклад:

1) *Тот, кто шел впереди, молчал.*

2) *Как хорошо, что вы приехали вовремя* (Л. Толстой).

Такі речення у межах логіко-граматичного напрямку класифікуються як складнопідрядні з підрядними підметовими.

На подолання цих суперечностей у логіко-граматичній теорії складного речення були спрямовані зусилля представників структурно-семантичного

напрямку, в розумінні яких формальні та змістові ознаки речення мають перебувати у рівновазі та становити основу їхньої несуперечливої класифікації.

Попри всі вказані недоліки, логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень упродовж тривалого часу була основною в шкільному та вищівському курсах синтаксису російської мови, а типологія підрядних частин тільки уточнювалася й доповнювалася аж до середини ХХ ст. Аналогія між підрядними частинами складних речень, які займають позицію підмета, означення, обставини тощо, та головними і другорядними членами простого речення підтримується в класифікаціях, розроблених представниками сучасного семантичного синтаксису, як це буде показано нижче.

2.2.2. Структурно-семантичний опис системи російського складного речення

В. О. Богородицький у «Загальному курсі російської граматики» (1904) висловив принципово інше уявлення про складне речення як цілісну синтаксичну одиницю: «У всякому складному реченні його частини становлять одне зв'язне ціле, так що, будучи взятими окремо, вже не можуть мати цілковито колишнього смислу або навіть зовсім унеможлиблюються, подібно до того як морфологічні частини слова існують тільки в самому слові, але не окремо від нього; отже, ні та, ні інша частина складного речення, строго кажучи, не є самостійними, а тільки разом утворюють одне ціле» [Богородицький 2011, с. 229]. Дослідник вважав, що потрібно «прагнути того, щоб безпретензійно визначити типи зв'язків або відношень між обома частинами складних речень і способів формального позначення цих зв'язків у мовленні (включаючи й відсутність з'єднувальних слів, так само як порядок слів та інтонацію)» [там само, с. 229].

Під час створення типології складнопідрядних речень, на думку В. О. Богородицького, необхідно враховувати такі критерії: «1) до чого

належить підрядне; 2) які формальні слова використовуються (а також інші засоби – інтонація тощо) і 3) які смислові відтінки в кожному випадку належать самим підрядним...» [там само, с. 230].

Ідеї В. О. Богородицького були розвинені й послідовно реалізовані в 1950-х роках у працях М. С. Пospelова, в яких наведено основні положення про граматичну природу складного речення як «ціліснооформлену» одиницю, визначено принципи структурно-семантичної класифікації складнопідрядних і безсполучникових складних речень, а також описано випадки, «коли визначення природи зв'язку між елементами складного речення виявляється утрудненим» [Пospelов 1950, с. 335]. В результаті вчений доходить висновку, що «складові частини складного речення не можна розглядати як окремі речення, а тільки як взаємопов'язані і тому несамостійні елементи єдиної синтаксичної побудови» [Пospelов 1950, с. 337], тож в основу класифікації складного речення має бути покладений поетапний аналіз, який передбачає послідовне включення структурних і семантичних критеріїв класифікації.

Такий метод аналізу синтаксичного об'єкта дослідження надав можливість науковцям, услід за М. С. Пospelовим, виявити та описати велике розмаїття російських складних речень як цілісних граматичних структур із урахуванням особливостей їхньої формальної та смислової організації (В. А. Белошапкова, Г. В. Валімова, Г. Ф. Гаврилова, С. Г. Ілленко, Г. Ф. Калашникова, Т. А. Колосова, І. М. Кручиніна, С. Ю. Крючков і Л. Ю. Максимов, М. В. Ляпон, О. К. Федоров, Г. П. Уханов та ін.). Найбільш повною і завершеною є структурно-семантична класифікація, запропонована в працях В. А. Белошапкової [Белошапкова 1967; Граматика 1970; СРЛЯ 1989]. Класифікація В. А. Белошапкової досі визнається однією з найавторитетніших у сучасній русистичі і становить базу для подальшого вивчення та уточнення формальної, семантичної і комунікативної організації російського складного речення.

Отже, до кінця 1970-х років в описі російського складного речення утвердився структурно-семантичний підхід, згідно з яким синтаксичне

значення та типологія складного речення визначаються на власне мовних, а не логічних засадах. Попри деякі відмінності, в основі всіх структурно-семантичних класифікацій складного речення, у яких зроблено спробу подолати суперечності логіко-граматичного підходу, лежать такі постулати [Палатовская 2014д, с. 55]:

1. «Складне речення в цілому має значення, що не виводиться з простої суми значень частин, що до нього входять, які за своєю будовою близькі до простих речень» [Виноградов 1975, с. 285], отже його можна визнати, поряд зі словосполученням та реченням, окремою синтаксичною одиницею.

2. Складні речення – поліпредикативні, тобто складаються з окремих частин – предикативних одиниць, пов'язаних між собою змістовно і формально. Предикативні одиниці, синтаксично контактуючи одна з одною, мають здатність до певних формальних змін, а саме: втрачають інтонацію завершеності, допускають включення до свого складу різних засобів зв'язку, потребують певного співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків у предикативних частинах, допускають еліпсис семантично й конструктивно необхідних елементів тощо.

3. Основа формальної організації складного речення – його структурна схема, яка є зразком (моделлю), де відображено мінімальну кількість предикативних одиниць, необхідних для реалізації абстрактної моделі в мовленні; вид синтаксичного зв'язку і можливі лексико-граматичні засоби його вираження; порядок розташування його частин.

4. Складні речення поділяються на *сполучникові* та *безсполучникові* за наявністю або відсутністю в них формального показника – засобу зв'язку між предикативними одиницями. Безсполучникове складне речення є особливим різновидом складного речення, воно «виступає в мовленні насамперед як закінчена синтаксична одиниця повідомлення, в якій відбивається складна думка мовця, що виражає взаємовідношення предметів і явищ реальної дійсності» [Поспелов 1950а, с. 29].

5. Сполучникові складні речення відповідно до традиції поділяються на

складносурядні та складнопідрядні; сурядність і підрядність предикативних одиниць передбачає наявність не лише різних формальних показників зв'язку (сурядних та підрядних засобів), а й певних смислових відношень між частинами складного речення.

В. А. Белошапкова пропонує таке визначення складного речення, що стало вже хрестоматійним: «...складне речення може бути визначеним як *поєднання предикативних одиниць на основі синтаксичного зв'язку, побудованого за певною структурною схемою і призначеного для функціонування як єдиного комунікативного цілого*» [Белошапкова 1989, с. 725].

Виходячи з цього визначення, необхідно ще раз назвати і наголосити принаймні три новаторських для свого часу фундаментальних характеристики складного речення, які надалі уточнювалися і розвивалися синтаксистами різних наукових шкіл, не зумовлюючи у цьому разі принципових розбіжностей між ними. До таких характеристик належать *поліпредикативність* структурної організації складного речення (1) при її *комунікативній цілісності* в практиці мовного спілкування (2), а також наявність властивих тільки складному реченню *структурних моделей* (3).

Особливої уваги та ґрунтовного розгляду заслуговують проблеми, пов'язані зі створенням структурно-семантичної типології складного речення, в основу якої покладено такі конститутивні характеристики:

1) наявність / відсутність *засобу зв'язку* між предикативними частинами складного речення (*сполучниковість / безсполучниковість*);

2) для складного речення зі *сполучниковим зв'язком* – розмежування *сурядного / підрядного зв'язку* предикативних одиниць;

3) для *складнопідрядного речення* – віднесення підрядної частини до всієї головної предикативної одиниці чи до одного з її членів (*розчленованість / нерозчленованість структури*).

Названі ознаки складного речення, частково описані ще в роботах представників логіко-граматичного напрямку, у структурно-семантичній

школі викристалізовані в фундаментальні, якими вони залишаються і до сьогодні за будь-якого інтерпретаційного підходу до вивчення цих поліпредикативних конструкцій.

Проблеми, пов'язані 1) з розмежуванням сполучникових / безсполучникових складних речень, 2) визначенням меж сурядних та підрядних складних конструкцій, а також 3) зі створенням несуперечливої типології складнопідрядних речень, досі залишаються найбільш дискусійними проблемами синтаксису, тому перебуватимуть у центрі нашої уваги при подальшому аналізі різних підходів до вивчення складних речень.

2.2.2.1. Безсполучникові vs сполучникові складні речення

У мовознавстві досі не існує єдиної думки з приводу статусу безсполучникових складних речень і, відповідно, єдиної класифікації, яка задовольняла б усіх дослідників. Це обумовлено передусім тим, що немає однаковості у поглядах на саму природу безсполучниковості. Можна виокремити три різних погляди на цю проблему в сучасній лінгвістиці.

1. До 50-х років ХХ ст. у мовознавстві панував погляд на безсполучникове складне речення як речення з «випущеними сполучниками» [Пешковский 2009]. Ф. Ф. Фортунатов, О. М. Пешковський, О. О. Шахматов та інші вчені вважали, що безсполучникове складне речення має тісні системні зв'язки зі сполучниковими складними реченнями, а певний інтонаційний тип їхнього оформлення замінює сполучники і сполучні слова. За такого підходу до безсполучникового складного речення не враховується той факт, що одна й та ж сама інтонація може відповідати як сурядним, так і підрядним відношенням, і частину досліджуваного мовного матеріалу просто неможливо описати з цих позицій. Новітні дослідження спонтанного мовлення переконливо довели, що в усному модусі дискурсу інтонаційний критерій не є релевантним для виділення синтаксичних одиниць різного рівня складності. Адаже в процесі спонтанного породження висловлювання мовець може робити хезитації (паузи обдумування), фізіологічні паузи вдиху/видиху та міняти

інтонаційний малюнок фрази навіть після підрядних або сурядних сполучників [Рыко, Степанова 2009; Нигматулина, Риехакайнен 2014; Слепокурова 2013].

2. Відповідно до структурно-семантичного підходу безсполучникові речення постають як певна ізольована частина системи складних речень, що не спирається на систему сполучникового складного речення, і тим самим надає безсполучниковості статусу окремого граматичного зв'язку. В. В. Виноградов стверджує, що «коло відношень, що виражаються безсполучниковими складними реченнями, не збігається з відповідними функціями складносурядних та складнопідрядних речень. Відрізняються вони від інших типів складних речень своєю компактністю і своїми широкими можливостями зчеплення та поєднання простих речень» [Виноградов 1975, с. 288]. Неважко помітити, що в цьому висловлюванні вчений апелює насамперед до функціональних та структурних особливостей безсполучникових конструкцій, випускаючи при цьому характер семантичних відношень між їхніми компонентами.

М. С. Пospelов перший запропонував структурно-семантичну класифікацію безсполучникових складних речень, розділивши їх на дві основні групи – конструкції *однорідного* та *неоднорідного* складу, всередині яких виділяються типи речень відповідно до смислових відношень між частинами: в безсполучниковому складному реченні *однорідного* складу предикативні одиниці рівноправні й пов'язані між собою перелічувальними та протиставними (зіставними) відношеннями; у реченнях *неоднорідного* складу частини залежні одна від одної і виражають відношення обумовленості, обґрунтування або розкриття змісту подальшого попереднім [Пospelов 1950а, с. 344, 347].

Ця класифікація виявилася надзвичайно перспективною, проте потребувала осмислення й уточнення. В україністиці ідеї М. С. Пospelова розвинув С. І. Дорошенко, який пропонує «замість термінів “речення однорідного (однотипного) складу” і “речення неоднорідного

(неоднотипного) складу” використовувати терміни “речення з однофункціональними предикативними частинами” і “речення з різнофункціональними предикативними частинами”» [Дорошенко 2014, с. 7]. Учений висловлює також сумніви з приводу зарахування конструкцій із протиставними (зіставними) відношеннями до класу однорідних (однофункціональних) безсполучникових складних речень: «Перераховані ознаки: протиставлення однієї частини іншій, вираження логічної антитези, заперечення одного і твердження іншого – не можна співвіднести ні з рівноправністю, ні з незалежністю, ні з однорідністю предикативних частин, властивих конструкціям однорідного складу. Вони відповідають особливостям безсполучникових речень неоднорідного складу, які, за словами М. С. Поспелова, “виражають ту чи іншу залежність одне від одного” їхніх складових частин» [Дорошенко 2014, с. 6].

Зазначену суперечність у структурно-семантичній класифікації В. А. Белошапкова розв’язує за рахунок того, що всі безсполучникові та складносурядні речення спочатку поділяються на *відкриті* й *закриті* структури, які не розрізнялися логіко-граматичною школою [Белошапкова 1989, с. 763–771]. Основною граматичною ознакою відкритої структури визнається можливість її необмеженого продовжування за збереження єдиного граматичного значення. На думку В. А. Белошапкової, складносурядні речення «відкритої і закритої структур є абсолютно різними типами складного речення», які по-різному співвідносяться як зі складнопідрядними, так і з безсполучниковими складними реченнями. Складносурядні речення закритої структури, мінімальний склад яких передбачає поєднання двох предикативних одиниць, за цією розрізнявальною ознакою однотипні зі складнопідрядними реченнями, і «разом з ними протистоять складносурядним реченням відкритої структури, мінімальні конструкції яких є поєднанням невизначеної кількості предикативних одиниць» [Белошапкова 1989, с. 741]. Що стосується співвідношення складносурядних і безсполучникових складних речень, то в класифікації

В. А. Белошапкової безсполучникові складні речення з єднально-перелічувальними відношеннями між компонентами разом із відповідними типами складносурядних речень належать до відкритих структур: «Усі речення відкритої структури – як безсполучникові, так і сполучникові – подібні за будовою; навіть більше, в реченнях відкритої структури можливе поєднання безсполучникового і сполучникового зв'язку» [Белошапкова 1989, с. 766]. Причому, продовжує дослідниця, «ознака відкритості / закритості структури складного речення має більшу розрізняльну силу, ніж ознака безсполучникового / сполучникового зв'язку. <...> Складні речення відкритої структури в цілому становлять **особливий формальний тип складносурядного речення** (виділено нами. – О.П.), який характеризується більшою внутрішньою однорідністю, а протиставлення безсполучниковості і сполучникового зв'язку не є таким істотним, як протиставлення безсполучниковості і сполучникового зв'язку у реченнях закритої структури» [там само, с. 766].

Безсполучникові складні речення закритої структури становлять собою замкнуті двокомпонентні структури, класифікація яких ґрунтується на наявності / відсутності формального показника синтаксичних відношень. В. А. Белошапкова виокремлює речення типізованої структури, у яких формальний показник синтаксичних відношень між предикативними одиницями наявний, і речення нетипізованої структури (без формального показника). У таких реченнях протиставлення сурядності / підрядності зникає.

Проте передати всі нюанси семантичних відношень, що виникають у різних типах безсполучникових складних речень, на формальній основі не видається можливим: сполучні засоби зв'язку відсутні, інтонація варіативна, тому спиратися можна лише на лексичний склад предикативних одиниць. Саме на цьому ґрунтується принципово нове осмислення безсполучникових складних речень та їхньої семантичної структури в роботах Є. М. Ширяєва. Вчений вважає, що центральним питанням у сучасних поглядах на цей тип речень є питання про те, «чи можна диференціювати безсполучникові складні

речення подібно до сполучникових на сурядні й підрядні» [Ширяєв 1986, с. 17]. Науковець намагається знайти чіткий критерій для диференціації сурядності й підрядності, який увійшов в лінгвістику під назвою «критерій Ширяєва» (див. про це докладніше в 2.2.2.2). У результаті аналізу значного мовного матеріалу (розмовного мовлення, мови художньої літератури та книжних функціональних стилів) дослідник доходить висновку, що системний опис безсполучникового складного речення можливий лише через опис семантики предикативних одиниць, з яких воно складається, а система смислових відношень, що виникають в таких реченнях, не може повною мірою відповідати смисловим відношенням, що виникають у сполучниковому складному реченні, тому вони становлять особливий клас складних речень. Водночас учений не заперечує й очевидної схожості деяких безсполучникових складних речень з відповідними типами складносурядних та складнопідрядних речень [Ширяєв 1986, с. 108-110].

3. Третій підхід до визначення синтаксичного статусу безсполучникового складного речення виключає безсполучниково поєднані предикативні одиниці із системи складного речення. Найбільш послідовно цей погляд представлений у працях І. М. Кручиніної, на думку якої, «безсполучниковість не є граматичним зв'язком» [Русская грамматика 1980, с. 465] через те, що неможливо об'єктивно розмежувати текст і безсполучникове складне речення. Вважаючи, що інтонація як критерій виокремлення безсполучникового складного речення без опертя на формальні структурні показники не здатна утворювати синтаксичні відношення, І. М. Кручиніна виносить в академічній «Російській граматиці» (далі – РГ-80) опис цих речень за межі розділу «Складне речення». Вона визначає такі синтаксичні конструкції як безсполучникове поєднання речень, яке, хоч його й можна порівняти за деякими його показниками зі сполучниковим складним реченням, втім є одиницею текстового рівня [РГ-80, с. 634 – 636].

Подібність синтаксичної організації безсполучникового складного речення і тексту відзначали й інші вчені. Так, наприклад, Г. В. Валімова

зазначає, що в безсполучникових конструкціях «протиставлення складного речення та низки речень може слабшати й навіть нейтралізуватися, оскільки відсутній яскравий виразник синтаксичних відношень», маючи на увазі засіб зв'язку між частинами безсполучникового складного речення [Валімова 1975, с. 185].

Отже, проблеми, пов'язані з розмежуванням безсполучникового складного речення і, з одного боку, сполучникових речень, а з іншого боку – одиниць тексту, так і не отримали однозначного вирішення в руслі структурно-семантичного напрямку. Традиційно показниками зв'язку компонентів у безсполучниковому складному реченні вважають «інтонаційні та ритмомелодичні засоби, структурно-граматичну співвіднесеність частин, типізовані лексичні елементи, співвідносні займенники» (виділено нами. – О. П.) [Бабайцева, Максимов 1987, с. 238].

У зв'язку з цим все ще залишаються актуальними такі важливі для нашого дослідження питання: які конструкції слід визначати як безсполучникові – тільки ті, в яких відсутній лише сполучниковий елемент чи взагалі будь-який показник зв'язку предикативних одиниць? Як можна класифікувати речення зі зв'язковими елементами *слідовательно, поэтому, однако, так* тощо? Ці питання тісно пов'язані з проблемою розмежування сурядності та підрядності у складному реченні.

2.2.2.2. Сурядність vs підрядність у складному реченні

Для структурно-семантичної синтаксичної школи, як, втім, і для логіко-граматичного напрямку, характерний «бінарний» підхід, що передбачає досить жорстке розмежування сурядних та підрядних конструкцій, де тип синтаксичного зв'язку предикативних одиниць визначається, виходячи з типу зв'язкового засобу – сурядного або підрядного [Белошапкина 1989; Валгіна 1991; Грамматика 1970; РГ-80]. Так, наприклад, у «Російській граматиці» «зв'язок називається сурядним, якщо він оформлюється сурядними сполучниками, і підрядним, якщо він оформляються підрядними

сполучниками та сполучними словами» [РГ-80, с. 462], за таких умов розподіл сполучників на сурядні та підрядні розглядається як сформований історично і задається списком. Однак розподіл складних речень на сполучникові та безсполучникові, а також протиставлення в них сурядності й підрядності досі залишаються найбільш дискусійними питаннями російського синтаксису.

М. І. Черемисіна і Т. О. Колосова відзначають, що «теоретичні засади цих поділів, порядок їхнього застосування, а отже, й мотиви, що визначають їхню особливу значимість, залишаються неясними» [Колосова, Черемисіна 1984, с. 69]. Труднощі, пов'язані з розмежуванням сполучникових та безсполучникових складних речень, а також сурядних і підрядних конструкцій у системі сполучникових складних речень, тісно пов'язані між собою й актуалізують потребу вироблення несуперечливих критеріїв для визначення понять «сполучник» і «сполучниковий засіб зв'язку» компонентів у поліпредикативних конструкціях. Від вирішення цього питання залежить, чи може безсполучниковість мати статус самостійного синтаксичного зв'язку, які речення слід уналежнювати до безсполучникового складного речення, а які до сполучникових складних речень, як розмежовувати складносурядні і складнопідрядні конструкції.

Одним із перших, хто почав пошук чітких формалізованих правил для визначення сурядних та підрядних конструкцій, був О. М. Пешковський. В основу розмежування сурядних та підрядних сполучників учений поклав принцип оберненості. На думку дослідника, різниця між сурядними і підрядними сполучниками полягає в тому, що сурядні перебувають між компонентами складного речення, «не зливаючись внутрішньо з жодним із них», а підрядні сполучники, навпаки, утворюють з підрядним реченням «одну цілісну смислову масу» [Пешковський 2013, с. 412-414]. Для доведення своїх поглядів науковець використовує метод перестановки предикативних одиниць, називаючи його лінгвістичним експериментом. Порівняємо:

1) *Он не пошел в школу, и у него болит голова / У него болит голова, и он не пошел в школу.*

2) *Он не пошел в школу, потому что у него болит голова / У него болит голова, потому что он не пошел в школу.*

Приклади свідчать, що в сурядності відношення зазвичай є оберненими, оскільки показник зв'язку розміщений немовби між співвідносними частинами речення і зміст конструкції за переставлення компонентів принципово не змінюється, а у разі підрядності відношення між частинами необернені й підрядний сполучник входить до однієї із частин речення. Однак наведені вченим докази не набули логічної завершеності і не могли бути поширені на всі типи сполучникових складних речень (про це докладніше в [Ширяев 1986, с. 17 – 22]).

О. М. Пешковському належить також слушне спостереження з приводу речень, у яких розмежування сурядності та підрядності неможливе зовсім. Воно стосується складного речення з подвійними сполучниками типу *лишь только – как, едва – как, только что – как* тощо «зі значенням близького перебігу одного факту за іншим у першій частині і раптового перебігу тих самих фактів один за іншим у другій частині: *Только что он вошел, как началась музыка*» (тут і далі виділено О. М. Пешковським. – О. П.) [Пешковский 2013, с. 416]. Вчений визначає такі складні речення терміном «*взаємна підрядність*», оскільки подібні «випадки <...> доводиться поставити, власне, поза сурядністю і підрядністю як особливий вид зв'язку, при якому незворотно відношення виражене одночасно й однорідне в обох співвідносних...» [там само, с. 417]. У російській граматичній традиції такі речення зазвичай уналежнюють до складнопідрядних, а їхня специфіка в багатьох випадках не обумовлюється.

До складних випадків у розмежуванні сурядності та підрядності в складному реченні на початку 1950-х років звертався В. В. Виноградов, який писав про те, що «успадкований від давньої традиції поділ усіх складних речень на складносурядні та складнопідрядні дуже схематичний і умовний. Покладені в основу його поняття сурядності й підрядності не визначені точно

та не розкриті всебічно» [Виноградов 1975, с. 286], аргументуючи сказане такими спостереженнями:

1) складні речення, частини яких «взаємно обумовлюють одна одну», як, наприклад, поєднання підрядних допустових сполучників у першій частині складного речення з сурядними протиставними сполучниками у другій (*хотя – но; несмотря на то, что – все же и др.*): *Хотя концерт уже закончился, но зрители не расходились;*

2) сурядні складні речення, в яких при глибшому аналізі можна помітити елементи підрядності (наприклад, складносурядні речення зі сполучниками *и, а*, семантика яких ускладнюється причиново-наслідковим значенням завдяки сполучному аналогу *потому, поэтому, значит* та ін.): *Погода прекрасная, и поэтому мы можем искупаться в реке;*

3) складні речення, в яких спостерігається взаємне підпорядкування компонентів (за наявності подвійних сполучників *лишь только – как, едва – как, только что – как* и др.): *Только что он вошел, как началась музыка;*

4) конструкції з елементами сурядності при наявності традиційного підрядного зв'язку: *Отец долго не приезжал из города, что беспокоило всю семью* (Пор.: *Отец долго не приезжал из города, и это беспокоило всю семью*) [Виноградов 1975, с. 286 - 287].

Аналіз подібних конструкцій надав можливість В. В. Виноградову дійти висновку: «Отже, під час вивчення складних речень не слід захоплюватися механічним рознесенням різних їхніх видів за рубриками сурядності та підрядності, а потрібно прагнути повно й усебічно описати структурні особливості всіх основних типів складних речень. Необхідно зосередити увагу на всіх конструктивних формах складного речення, включаючи й інтонацію, й порядок слів, і наявність або відсутність співвідносних зі сполучником слів, і синтаксичні функції типізованих лексичних елементів, і різні способи морфологічного вираження синтаксичного зв'язку, наприклад за допомогою форм виду і часу дієслова тощо» [Виноградов 1975, с. 288]. Слід зауважити, що вчений зосереджується насамперед на формальних критеріях

розмежування сурядності та підрядності, залишаючи поза межами своєї уваги семантику як самих сполучникових елементів, так і поєднаних ними предикативних одиниць, адже саме семантичні відношення між частинами дають змогу віднести такі конструкції до перехідних типів.

В. А. Белошاپкова при розмежуванні сурядності та підрядності звертає увагу на те, що сурядні засоби зв'язку можуть використовуватися в простому реченні для поєднання однорідних членів речення, а підрядні ні [Белошاپкова 1967, с. 101]. Цей метод також не є універсальним, оскільки деякі підрядні засоби зв'язку зустрічаються і в простому реченні. Наприклад:

У него очень обаятельная, хотя и некрасивая внешность (приклад узято із [Тестелец 2001, с. 258]).

У лінгвістиці також усталився вже згадуваний «критерій Ширяєва». Учений для розрізнення сурядності та підрядності звернувся до поліпредикативних (багатокомпонентних) складних речень з однорідною сурядністю підрядних, у яких можливе одночасне поєднання і сурядних, і підрядних сполучників, та дійшов висновку, що супідрядність притаманна лише підрядним предикативним одиницям із підрядними засобами зв'язку, а сурядні такої здатності не мають. Водночас вчений враховує й потенційну здатність складних речень до розгортання. Порівняємо:

(+) *Он сказал, что светит солнце, но что все-таки холодно/ Светит солнце, **но** все-таки холодно*

(-) *Светит солнце, **но** все-таки холодно, **и** **но** все-таки не хочется идти гулять* (приклади взяті із [Ширяев 1986]).

Запропонована методика не універсальна й може бути використана, на думку самого автора, лише «...у сфері простих (*а, если* та под.) і складних (*потому что* та под.) сполучників, які становлять ядро цієї службової частини мови» [Ширяев 1986, с. 18-22]. Так, наприклад, у результаті застосування цього критерію Є. М. Ширяєв уналежнює речення з сурядними протиставними сполучниками *однако, зато* до розряду безсполучникових «особливої групи, в яких смислові відношення між предикативними конструкціями

експлікується сигнальними словами» [Ширяев 1986, с.22], оскільки ці засоби зв'язку не здатні поєднувати підрядні частини поліпредикативних складних речень. На нашу думку, таке віднесення є дискусійним і потребує перевірки за допомогою інших формальних критеріїв розмежування сурядності та підрядності.

Досить цікаві спроби змінити традиційні уявлення про сполучники та їхні аналоги зроблено і в інших роботах ([Городенська 2010; Зализняк, Падучева 1975; Ильенко 1976; Черемисина, Колосова 1987] та ін.), проте самі автори, наголошуючи на складності об'єкта дослідження, визнають, що «...теоретично бездоганних підстав диференціації сурядних / підрядних сполучників і, відповідно, сурядних / підрядних зв'язків немає» [Ширяев 1986, с.19], а всі відомі методики розмежування сурядних і підрядних засобів зв'язку фактично застосовні тільки до ядерних сполучних елементів мовної системи і «не працюють» для показників зв'язку, розміщених на периферії вираження тих чи тих семантичних відношень. Проте сформовані в синтаксисі формальні методи розмежування сурядних і підрядних конструкцій за необхідності можуть бути використані як синтаксичні тести, що забезпечують у більшості випадків досить високий ступінь надійності. Найбільш повно формальні критерії розмежування сурядності та підрядності описала О. Є. Пекеліс у «Російській корпусній граматиці» [Пекеліс 2015].

Вважаємо, що основною, хоча й не єдиною, причиною труднощів, що виникають при протиставленні безсполучникового та сполучникового (сурядного і підрядного) зв'язків є той факт, що в реальній комунікації у позиції сполучника можуть використовуватися не лише власне сполучники, що становлять ядро засобів зв'язку в складних реченнях, але й різні сполучникові сполуки, займенникові прислівники, відносні займенники, а також комбінації сполучників із прийменниково-відмінковими формами займенників, частки, вставні модальні слова, дейктичні елементи тощо. Корпус зв'язкових засобів, як і інші елементи мовної системи, перебуває у невпинному процесі формування, розвитку та змін, на що вказує

М. І. Черемісіна: «Багато мовних елементів, які беруть на себе цю функцію (тобто функцію засобу зв'язку частин у складному реченні. – О.П.), перебуває в стадії перебудови, формування не лише нових скріп, а й нових типів скріп. <...> Багато таких засобів зв'язку не визнаються як сполучники (переважно тому, що вони не вкладаються у прокрустове ложе підрядних і сурядних), але водночас вони вочевидь виконують функції скріплення, тобто є аналітичними показниками і виразниками характеру відношень між предикативними частинами складного речення» [Черемисина, Колосова 2000, с. 25]. Подібні спостереження були зроблені свого часу ще О. М. Пешковським: «Є в мові немало слів, які набули відтінку сполучниковості порівняно недавно і збиваються то на прислівник, то на вставне слово. Маючи ще малу, так би мовити, сполучникову силу, вони не можуть об'єднувати речення в щось ціле й тому вживаються переважно після паузи, хоча в окремих випадках можуть створювати і складне ціле. Такі: *тоже, также, однако, однако же, тем не менее, между тем, при этом, при том*» [Пешковский 2013, с. 425 - 426]. Далі вчений продовжує: «Усі ці слова можуть відігравати допоміжну сполучникову роль, приєднуючись до сполучників першого роду (*а все-таки, и тем не менее, а между тем, но зато, и зато* тощо), і в цих випадках вони, звичайно, можуть пов'язувати частини складного цілого» [там само, с. 426]. Схожі міркування наведено і стосовно «сполучникових слів, що мають підрядне значення» – прислівників *потому, поэтому, оттого, вследствие того, несмотря на то* тощо, а також вставних слів та сполук *итак, и вот, значит, следовательно* тощо [там само, с. 442].

Погляди на це питання О. М. Пешковського, а також наведений ним ілюстративний мовний матеріал цікаві передусім тим, що дають змогу простежити динаміку формування засобів зв'язку, характерних для російського складного речення, протягом практично ста років його розвитку. У сучасних синтаксичних дослідженнях деякі з названих ученим слів «із сполучниковим відтінком» визнаються повноцінними сполучниковими

засобами зв'язку (наприклад: *однако, тоже, также, несмотря на то... что*), інші ще перебувають у стані наближення до сполучників.

Проблема визначення інтегральних критеріїв для розмежування сполучникових елементів, а також включення в їхній ряд нових лінійних показників зв'язку привели до появи нових термінів: *дейксиси* (С. Г. Ілленко), *релятиви* (М. В. Ляпон), *функтиви* (М. І. Черемисіна), *кон'юнктори* і *суб'юнктори* (О. М. Полікарпов, С. А. Шульскіс), *аналоги сполучників, сполучникові поєднання, сполучникові сполучення* (РГ–80), *сполучні елементи* (В. А. Белошапкова), *скріпи* (Т. О. Колосова, М. І. Черемисіна).

Нова термінологія, на думку вчених, дає можливість зосередитися на певному аспекті дослідження, не потребуючи лексико-морфологічного коментаря стосовно їхньої належності до тієї чи тієї частини мови. У нашому дослідженні на позначення показників зв'язку в складних реченнях використовуватиметься поняття *сполучний конектор* (І. В. Белявцева, Н. О. Голубєва), яке трактується нами досить широко й поєднує всі типи слів, що виступають у даній функції та належать до різних лексико-граматичних груп.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики утвердилася точка зору, «що в сучасній російській мові вже утворився значний пласт сполучних засобів, які по лінії сурядності та підрядності не протиставляються» [Черемисіна, Колосова 2000, с. 26], а сама система складного речення не може розглядатися як опозиція *сполучникового* (всередині якого чітко протиставлені *сурядність / підрядність*) і *безсполучникового зв'язків*. У кожному сформованому виді складного речення є ядро структурно-семантичних типів і периферія, в зоні якої утворюються дифузні та синкретичні зони. Такий підхід до опозиції *сурядність / підрядність* на рівні складного речення визначається в лінгвістиці як «градуальний» і протистоїть «бінарному», в якому сурядний та підрядний зв'язки «жорстко» протиставляються один одному.

«Градуальний» підхід обґрунтований у роботах М. І. Черемисіної та представників її школи [Черемисіна 1979; Черемисіна, Колосова 1986;

Черемисина, Колосова 2000; Подлесская 1992], що залучали до аналізу не лише російську мову, а й мови інших систем, зокрема «алтайської типологічної спільноти», котрим чітка опозиція сурядності та підрядності не властива. В. І. Подлесська послідовно застосувала цей підхід на матеріалі японської мови, зобразивши опозицію сурядності та підрядності у вигляді певної шкали, на полюсах якої розміщені ядерні сурядні та підрядні конструкції, а в проміжках розташовуються різні синкретичні структури. В основу виділення сурядності дослідницею було покладено принцип симетричності відношень (типу *кон'юнкції* і *диз'юнкції*) між предикативними одиницями, а підрядності – асиметричні відношення (по типу *імплікації*). Отже, що менше ознак симетрії в поліпредикативній конструкції, то ближча вона до полюса підрядності [Подлесская 1992].

Така позиція є дуже цікавою і вартою уваги, проте для російського складного речення, як нам здається, більш справедливим є твердження О. Є. Пекеліс про те, що «стосовно мов європейського стандарту, включаючи російську, кращим є, мабуть, такий підхід, який поєднує в собі риси бінарності та градуальності» [Пекеліс 1915]. На користь «традиційного» бінарного підходу свідчить той факт, що в російській мові виявляють регулярні граматичні показники сурядного/підрядного зв'язків – сполучники та сполучні слова, за допомогою яких організоване ядро системи складного речення; однак на периферії досить часто можна помітити випадки, аналіз яких можливий тільки із застосуванням градуального підходу.

2.2.2.3. Складнопідрядні речення нерозчленованої vs розчленованої структури

У структурно-семантичній класифікації складнопідрядні речення розділені на речення *нерозчленованої структури* (одночленні), в яких підрядна предикативна одиниця належить до опорного слова в головній частині, і речення *розчленованої структури* (двочленні), в яких вона характеризується віднесеністю до всієї головної частини [Белашапкова 1989].

Частини складнопідрядних речень *розчленованої структури* у структурно-семантичній класифікації пов'язані між собою *детермінантним* зв'язком, що має неприслівний характер, тому підрядні предикативні одиниці можна співвіднести з детермінантом – членом речення, що належить до всього складу речення і поширює його загалом. Засобом вираження відношень між предикативними одиницями в таких реченнях є семантичні сполучники (*когда, если, чтобы, потому что, как, хотя, так что* та ін.). Пор.:

Когда наступит лето, мы поедем на море / Летом мы поедем на море.

Типологія складнопідрядних речень *нерозчленованої структури* базується на характері опорного слова в головній частині і морфолого-семантичній характеристиці засобу зв'язку (сполучника або сполучного слова) в підрядній предикативній одиниці. Такі речення у свою чергу діляться на складнопідрядні з прислівним зв'язком (*з'ясувальні, присубстантивні, прикомпаративні*) і складнопідрядні з кореляційним зв'язком (*займенниково-співвідносні*). Займенниково-співвідносний тип складнопідрядних речень об'єднав складні речення, конститутивною ознакою яких є наявність *співвідносного слова* (Т-займенника) у складі головної предикативної одиниці, до якого безпосередньо належить підрядна частина, заповнюючи його лексичну спустошеність (синсемантичність). У логіко-граматичній типології такі складнопідрядні речення, як уже було показано вище, поділені за різними класами. У структурно-семантичній класифікації послідовний аналіз семантики та функцій опорних займенників у головній предикативній одиниці і засобу зв'язку (сполучник або сполучникове слово) в підрядній частині складнопідрядних конструкцій дав змогу відмежувати займенниково-співвідносні складнопідрядні речення з обов'язковим Т-займенником від факультативних займенникових компонентів у головній частині речень із прислівним зв'язком. Пор.:

Это был (тот) юноша, которого мы вчера встретили по пути домой / Я тот, кого никто не любит.

Прагнучи уникнути аналогії з логіко-граматичною класифікацією, представники структурно-семантичного напрямку спочатку відмовилися й від використання традиційних термінів для найменування як підрядних речень (*означальні, додаткові, обставинні* тощо), так і семантико-синтаксичних відношень, які вони виражають (*об'єктні, означальні* тощо), замінюючи їх на нові поняття, що відображають структурну або функціональну специфіку предикативної одиниці (*з'ясувальні, присубстантивні, ототожнювальні* тощо). Це не було беззастережно прийнято усіма синтаксистами. Певний ізоморфізм у структурній організації простого та складнопідрядного речення очевидні. На цьому наголошує і В. А. Белошاپкова, яка зазначає, що «у прислівних і детермінантних реченнях зв'язок між головною та підрядною частиною має аналоги на рівні зв'язку слів» [Грамматика 1970, с. 682].

В академічній «Російській граматиці» повертається вже й певна «традиційна термінологія». І. М. Кручиніна, автор розділу про складнопідрядні речення нерозчленованої структури, зазначає, що в реченнях нерозчленованої структури з прислівним зв'язком підрядна предикативна одиниця, що залежить від опорного слова в головній частині, займає «позицію, у певному розумінні аналогічну до позиції члена речення» [РГ-80, с. 466]. До таких конструкцій відносяться складнопідрядні речення з підрядними 1) *об'єктно-з'ясувальними* і 2) *означальними* частинами:

1) *Известно, что* слоны в диковинку у нас (І. Крилов) / *Мы знаем, что* слоны в диковинку у нас.

2) *Деревня, где* скучал Евгений, была прелестный уголок. (О. Пушкін) / *Деревня, в которой* скучал Евгений, была прелестный уголок.

Неважно помітити, що в першому прикладі підрядні частини заміщають синтаксичні позиції підмета та додатка, а в другому – означення у простому реченні.

Отже, можна зробити висновок, що попри всі розходження у позиціях логіко-граматичного і структурно-семантичного підходів до складного речення, «їх об'єднує одна спільна риса: уявлення лінгвістів про будову

простого речення екстраполюються на устрій складного» [Колосова 2000, с. 65]. Очевидний ізоморфізм, що спостерігається в будові простого і складного речення, певна річ, не залежить від використання тієї чи тієї термінології, проте в семантичному синтаксисі, як це буде показано нижче, його було закріплено і на термінологічному рівні.

Інша суперечність структурно-семантичної типології, помічена синтаксистами, полягає в порушенні єдиних класифікаційних принципів у класифікації складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Так, наприклад, Є. М. Ширяєв відзначає як перевагу, а Т. О. Колосова як «вразливе місце» той факт, що класифікація цих конструкцій ґрунтується на різних підставах: одні типи речень виокремлюються на основі частиномовної належності опорного слова в головній предикативній одиниці (присубстантивні і прикомпаративні), а інші (підрядні з'ясувальні) визначаються за семантикою опорного слова¹.

Справді, в ідеалі будь-яка наукова класифікація має здійснюватися з урахуванням єдиних класифікаційних ознак. Однак труднощі при створенні типології такої багатоаспектної одиниці, як складне речення, в межах одного підходу неминучі, і це є стимулом для пошуку нових ракурсів аналізу об'єкта дослідження. А. А. Лучик слушно зауважує: «Здійснений попередніми поколіннями аналіз мовних елементів за класифікаційними ознаками, що

¹ Характеризуючи структурно-семантичну класифікацію складнопідрядних речень із прислівним зв'язком, Є. М. Ширяєв стверджує: «Безсумнівною перевагою структурно-семантичного напрямку слід вважати те, що було показано, які морфолого-семантичні характеристики опорного слова головної частини обслуговує підрядна частина. Виділяються, наприклад, підрядні частини з опорним словом *который*, що обслуговують іменники головної частини в плані частиномовних характеристик (*Это был тот дом, который мы искали*), підрядні частини зі сполучником *что*, обумовлені лексичним значенням головного слова (*Они поняли, что пора уходит*)» [Ширяев 2000, с. 33]. Т. О. Колосова з цього ж приводу зазначає: «Вразливим місцем опису прислівних речень є, щоправда, те, що одні їхні різновиди виділяються залежно від граматичної природи (частиномовної приналежності) опорного слова головної частини (присубстантивні та прикомпаративні), а інші ж – залежно від семантичної природи опорного слова (з'ясувальні). Очевидно, природа мовних одиниць настільки різноманітна, що створити несуперечливу типологію складнопідрядних речень, у яких **форма і зміст класифікованих об'єктів завжди б збігалися** (виділено нами – О. П.), нелегко, а може й, неможливо» [Колосова 2000, с. 63].

спонукало комплексні дослідження будувати переважно на одиницях з повним охопленням класифікаційних критеріїв, по суті, представив статистику сучасної мовної системи. На наше переконання, відбиттям творчих процесів мови є саме коло тих одиниць, що залишилися поза класифікаційними схемами, які сьогодні визначаються як перехідні явища мовної системи. Виявлення таких структур, їхня параметризація, встановлення закономірностей формування, умов набування нетипових ознак, зрештою, моделювання їхньої форми вираження і внутрішньої організації, яке сприятиме пізнанню тенденцій розвитку мовної системи, – майбутнє завдання граматистів...» [Лучик 2014, с. 49].

Як видно з поданого короткого ретроспективного огляду, однозначні об'єктивні критерії розмежування безсполучникових і сполучникових, а в межах сполучникових – сурядних і підрядних – речень структурно-семантичною школою так і не були виявлені. Однак потенційна відкритість структурно-семантичної класифікації, запропоновані в ній можливості інтеграції з іншими підходами, можливість доповнення й уточнення вже виділених структурно-семантичних типів складного речення з урахуванням особливостей їхньої семантики є безперечною перевагою і причиною того, що в сучасній лінгвістиці, зокрема у викладанні синтаксису у вищій школі, саме формально-семантична типологія стала загальноновизнаною як «вихідна, відправна точка» вивчення складного речення (див., наприклад, в [Бабайцева, Максимов 1987; Белошапкова 1989; Валгина 1991] та ін.). Надалі зусилля вчених, спрямовані на подолання суперечностей, наявних у традиційному синтаксисі, були зосереджені як на удосконаленні структурно-семантичного підходу до складного речення, так і на пошуках інших підстав для класифікацій цих синтаксичних одиниць ([Дымарский 2008; Меньшиков 2012, 2013; Сложное предложение...2000] та ін.).

Загальнотеоретичний поворот лінгвістики до «людини, що говорить», та до антропоцентричного погляду на мову і мовну діяльність зумовив появу

принципово нових підходів до аналізу складного речення та розробку семантичних і функціональних типологій таких одиниць синтаксису.

Методологічні установки, які лежать в основі антропоцентричного підходу, що став домінуючим в останній третині ХХ ст., поширилися на всі мовні рівні – від фонетики до синтаксису, адже в мовній системі все взаємопов'язане і виконує відповідні функції в мовній діяльності людини. У зв'язку з цим традиційні базові поняття синтаксису – *слово* й *речення* – зазнають певних змін, переглядаються й переосмислюються дослідниками з нових позицій. Традиційні граматики, спираючись на теорію мовних рівнів, основною одиницею мови визнавали *слово*. У новітньому синтаксисі статусу основної одиниці мови набуло *речення*: адже саме в реченні мовець втілює своє уявлення про ту чи іншу ситуацію реальної чи вигаданої дійсності. Я. Г. Тестелець на початку своєї ґрунтовної праці «Вступ до загального синтаксису» (2000) пише про те, що «сам зміст поняття «синтаксис» за останні 40 років збільшився в багато разів, оскільки було виявлено багато надзвичайно важливих фактів, про які не знали традиційна і структуралістські граматики» [Тестелець 2000, с. 27].

2.3. Розвиток теорії складного речення в антропоцентрично орієнтованих парадигмах

Перехід від структурно-семантичної до антропоцентрично орієнтованої лінгвістики дав новий імпульс синтаксичним дослідженням, що свідчить про безупинну динаміку наукового пізнання та закономірний розвиток теорії складного речення в контексті загальнолінгвістичної зміни підходів до вивчення мовних об'єктів. Ще на початку 1970-х рр. І. М. Кручиніна зауважила: «З переважного об'єкта традиційного, або класичного, мовознавства синтаксис складного речення дедалі більше перетворюється на одну із центральних проблем всієї сучасної лінгвістики, інтерес до якої з боку представників інших наукових напрямків зростає в міру того, як зміцнюються

тенденції до семантизації синтаксису, з одного боку, і до досягнення закономірностей формальної та семантичної організації зв'язного тексту – з іншого» [Кручинина 1973, с. 111]. Синтаксисти поступово усвідомлюють, що речення є такою одиницею мови, адекватне уявлення про яку можна отримати тільки вивчаючи її в трьох вимірах – *значення, форми і функції*. Це зумовлює пошук нових принципів опису російського складного речення, орієнтованих на аналіз речення «від значення до форми» з урахуванням особливостей функціонування цієї одиниці в реальній практиці людського спілкування.

2.3.1. Складне речення крізь призму його семантики

Середина 60-х років ХХ ст. ознаменована в русистичі активним розвитком семантичного синтаксису, що істотно змінило підходи до вивчення складного речення. Н. Д. Арутюнова у своєрідній образній формі коментує загальний інтерес лінгвістів до синтаксичної семантики: «З середини 60-х років почалося те, що можна назвати штурмом семантики речення. Наступ ведеться практично з усіх боків: він розгортається з лексикологічних позицій, і з плацдарму граматики, і по лінії з'ясування ситуативних значень, і з боку логіки, яка має в цій сфері безсумнівний пріоритет, і силами лінгвістики мовлення» [Арутюнова 1976, с. 6].

Оскільки у центрі нашої уваги перебуває складне речення, зупинимося насамперед на тих аспектах семантичного синтаксису, які є принципово важливими для осмислення об'єкта цього дослідження:

- 1) розмежування *«глибинного» (семантичного)* і *«поверхневого» (граматичного) синтаксису*;
- 2) моделювання варіативних рядів *синтаксичних синонімів методом трансформації*;

3) представлення *семантичної структури* речення (пропозиції) і її співвідношення з *диктумом* та *модусом* (*модальною рамкою*)¹;

4) створення семантичної типології складного речення, що базується на принципі *від змісту до форми*.

2.3.1.1. Глибинна і поверхнева структури речення

Ідея існування глибинних та поверхневих синтаксичних структур, яка вперше з'явилася в роботах Ч. Хоккета [Бархударов 1973, с. 55-56], остаточно оформилася в концепції генеративної (у ранніх версіях – трансформаційної) граматики Н. Хомського та отримала значний резонанс у світовій лінгвістичній спільноті². У радянському мовознавстві найбільш послідовного

¹ Терміни *диктум* і *модус* уперше в подібному значенні були використані Ш. Баллі у книзі «Загальна лінгвістика та питання французької мови»: «Експліцитне речення складається <...> із двох частин: одна з них корелятивна процесові, що формує уявлення (наприклад, *la pluie* «дош», *une querison* «одужання»); за прикладом логіків ми будемо називати його *диктумом*. Друга частина містить головну частину речення, без якої взагалі не може бути речення, а саме вираження модальності, корелятивної операції, виробленої мислячим суб'єктом. Логічним і аналітичним вираженням модальності є *модальне дієслово* <...> (наприклад, *думати, радити, бажати*), а його суб'єктом – *модальний суб'єкт*: обидва разом утворюють *модус*, що доповнює диктум» [Баллі 1955, с. 44]. У нашому дослідженні у цьому значенні використовуємо термін «*модальна рамка*» замість поняття «*модус*» з метою запобігання термінологічній багатозначності, якої воно набуло в сучасній лінгвістиці. Як уже було зазначено вище, термін «*модус*» у роботі вживається як дискурсивна категорія, що позначає головну класифікаційну ознаку, яка розрізняє опозицію усного та писемного типів дискурсу.

² Американський лінгвіст Ноам Хомський (Noam Chomsky) – засновник і теоретик породжувальної (генеративної) лінгвістики – упродовж понад півстоліття є одним із найавторитетніших та цитованих вчених-лінгвістів на нашій планеті. Сьогодні внесок Н. Хомського та його школи в розвиток світової науки ні в кого не викликає сумніву, однак, мабуть, погляди жодного з лінгвістів не викликали стількох суперечок, дискусій, розбіжностей, ніхто не мав стількох відданих шанувальників і відчайдушних супротивників, скільки цей видатний учений. До завдань нашого дослідження не входить детальний аналіз теорії генеративної граматики, тим більше що про неї написано чимало ґрунтовних критичних і аналітичних праць, статей та оглядів ([Алпатов 2005, с. 310 - 324; Бархударов 1973, с. 50 - 61; Гурьянова 1998; Кубрякова 1991, 1995 та ін.; Паршин 1996, с. 19-42; Тестелец 2000, с. 502-553] та ін.). Слід також відзначити досить цікаву дискусію радянських учених про глибинний і поверхневий синтаксис, яка відбулася на сторінках журналу «Вопросы языкознания» (1976, № 5).

розвитку вона набула в моделі «ЗМІСТ ↔ ТЕКСТ» І. О. Мельчука та О. К. Жолковського й їхніх послідовників, а основні ідеї генеративізму були сприйняті семантичним синтаксисом і надалі когнітивною лінгвістикою. На думку О. В. Падучевої, підґрунтям цього розмежування є такий засновок: «Мова – це система, що слугує для вираження та передачі інформації, емоцій, думок, тобто значень. Тим самим виявлення відповідності між формальною стороною текстів, що допускаються в мові, та їхніми значеннями є одним із центральних завдань опису мови» [Падучева 1975, с. 548].

Вихідна концепція полягає в тому, що в кожному реченні виділяються дві структури – *поверхнева* та *глибинна*, де глибинна структура виражає семантичний зміст речення, а поверхнева визначає його граматичну форму вираження й є знаковою формою презентації глибинного змісту у вигляді лінійної послідовності слів. Співвідносяться ж вони одна з одною за допомогою граматичних трансформацій, оскільки глибинна структура, як зазначає Л. С. Бархударов, може бути визначена «тільки шляхом *зіставлення* даного речення з іншими, семантично ідентичними реченнями тієї ж мови, які відображають суттєві смислові зв'язки елементів речення одного з іншим» [Бархударов 1973, с. 54].

Базовим компонентом генеративної граматики Н. Хомського, а також інших моделей мови, що описують семантику через синтаксис, є певні трансформаційні правила, за допомогою яких глибинні структури перетворюються на зовнішнє висловлювання. Графічно це можна зобразити у такий спосіб (див. *Схему 2.2.*).

Зі *Схеми 2.2.* стає зрозуміло, що одна й та ж сама глибинна структура може бути реалізована в багатьох поверхневих структурах: у цьому разі ми маємо справу з синтаксичною синонімією у поверхневому синтаксисі. Однак у реальній мовній практиці можна спостерігати і зворотний процес: одна й та ж сама поверхнева структура, поміщена в різні контексти, може відповідати різним глибинним структурам (явище синтаксичної омонімії).

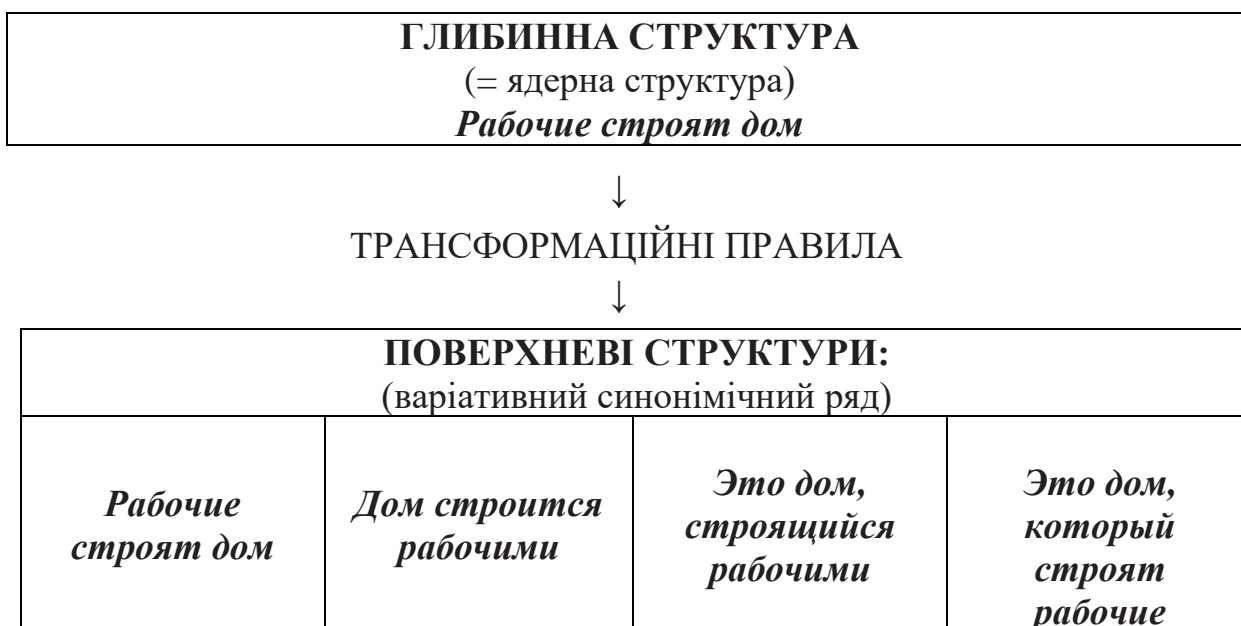

Схема 2.2. Інтерфейс між глибинною та поверхневою структурами речення в моделях граматики та моделях типу «зміст ↔ текст»¹.

Представлення глибинних структур у поверхневому синтаксисі здійснюється шляхом виконання спеціальних правил – трансформацій. Розвиток трансформаційного синтаксису приводить до переосмислення традиційних поглядів на складне речення та до появи його нових типологій, у яких відправною точкою аналізу синтаксичної конструкції є її зміст, семантичний інваріант. Так, на думку І. М. Кручиніної, «у трансформаційних та породжувальних граматиках, де просте й складне речення розглядаються часто як “кореляти однієї і тієї ж структури змісту”, перевагу нерідко віддають ознаці семантичної складності, що спричиняє перегляд поняття «складне речення» в напрямку як розширення, так і певного обмеження його обсягу» [ЛЭС 1990, с. 471].

У синтаксичних дослідженнях знову постає проблема класифікації підрядних речень, що була б альтернативною структурно-семантичної та

¹ Незважаючи на подібність вихідних позицій з багатьох питань, різниця між «породжувальними» моделями та моделями типу «зміст ↔ текст» полягає в тому, що перші позиціонуються їхніми творцями як «генератори» граматично правильного речення-висловлювання, а другі – лише як своєрідні «передавачі», що транслюють зміст у зовнішнє висловлювання та навпаки.

усувала б деякі її суперечності. Однією з перших таких робіт на матеріалі російської мови було дослідження відносного підпорядкування, виконане А. А. Залізником та О. В. Падучевою [Залізник, Падучева 1975]. Учені показали, що у складнопідрядних реченнях із займенниково-співвідносним зв'язком «*обов'язкове співвідносне слово – сполучне слово **кто***» досить легко трансформувати у структури зі зв'язком «*необов'язкове співвідносне слово – сполучникове слово **который***». Пор.:

Тот, кто шел впереди, молчал / (Тот) человек, который шел впереди, молчал.

Вказана трансформація дала дослідникам підстави для перегляду традиційної структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень та об'єднання подібних речень в один тип із означальними підрядними. В інших роботах також розглядаються процеси розгортання та згортання предикативної одиниці у складі складного речення [Черемисина, Колосова 1987, с. 28–34]. Згідно з цим складне речення вивчають як поверхневу структуру-трансформ, яку можна безпосередньо спостерігати й яка є результатом певних трансформацій – складання (при сурядності) або інкорпорування (при підрядності) – вихідних («ядерних», або «глибинних») конструкцій, представлених характерними для певної мови структурними схемами. Для кожного типу предикації встановлюються набори необхідних перетворень та можливості їхньої сполучуваності [Кубик 1970].

В основі трансформаційного методу Н. Хомського була ідея про те, що семантику синтаксичної конструкції можна описати, виявивши її семантичний інваріант («глибинну» структуру), який є однаковим для поверхневих синтаксичних одиниць різної формальної організації. Це уможлиблюється шляхом виявлення всіх трансформаційних перетворень – синтаксичних синонімів. Синтаксичними синонімами можуть уважатися два й більше різноструктурних речення з подібним лексичним складом, що пов'язані трансформаційними відношеннями, якщо вони взаємообернені й взаємозамінні в одному контексті. Н. Хомський виходив із того, що в процесі

трансформації глибинних структур їхній інваріантний зміст залишається незмінним, отже для розуміння речень-трансформів загалом досить розуміти зміст їхньої спільної глибинної структури. Однак подальші емпіричні дослідження не підтвердили цього теоретичного засновку, і він зазнав критичного перегляду. Так, наприклад, М. Кубик, розвиваючи теорію синтаксичної синонімії в руслі генеративної граматики, звертає увагу на семантичне «зрушення» при трансформації однієї конструкції в іншу: «Кожна трансформація супроводжується більш-менш помітним зрушенням у значенні» [Кубик 1970, с. 10].

Згодом стає зрозуміло, що аналіз змістового складника речення без урахування контекстного оточення, інтенцій мовця та ситуації спілкування не може адекватно представити модель природної мови. Той, хто говорить або пише, вибирає певну синтаксичну одиницю для втілення свого задуму, яку не завжди можна замінити на синонімічну модель-трансформ, оскільки на узагальнені значення накладаються додаткові відтінки значення, мовленнєвий досвід мовця, особливості його сприйняття дійсності та багато інших «людських чинників». Залишаючись у рамках генеративної граматики, просто неможливо врахувати зазначені антропоцентричні чинники, тому поступово трансформаційний метод втрачає свої позиції і перестає «використовуватися як спосіб представлення синтаксичної, а тим більше семантичної структури речень» [ЛЭС 1990, с. 520].

Тим не менше значний інтерес до ідей породжувальної граматики привів до остаточної втрати структуралізмом провідних позицій у синтаксисі й перемкнув інтерес дослідників на семантику синтаксичних одиниць. На думку С. Д. Кацнельсона, «породжувальна граMATика вдихнула нове життя у старе вчення про речення, вказавши на динамічну роль синтаксичних структур і синтаксичної деривації у формуванні речень. Саме в цьому, як нам здається, загальнолінгвістичний сенс нової граматичної теорії, незалежний від цілей логічної формалізації» (цит. за [Кубрякова 1991, с. 11]).

Висунута генеративною лінгвістикою теорія глибинних та поверхневих структур уможливила системний опис відношень синтаксичної варіативності, синонімії та омонімії; вона ж стала відправною точкою для створення теорії функціонально-граматичних полів. Розмежування поверхневого і глибинного синтаксису було сприйняте когнітивною лінгвістикою, яка вивела його на новий рівень: дослідження глибинного (когнітивно-семантичного) рівня можливе лише через поверхневі речення, які становлять собою набір семіотичних структур, що характеризуються безліччю конкретних лексичних втілень, із урахуванням усіх прагматичних чинників та особливостей нейрофізіологічних механізмів породження та сприйняття мовлення.

Трансформаційний метод і досі успішно використовується не тільки у теоретичних дослідженнях синтаксису, але й в методиці викладання російської мови як іноземної. Так, наприклад, під час вивчення синонімічних синтаксичних конструкцій студентам пропонують алгоритми різних взаємних трансформацій. Пор.:

1) просте речення з дієприкметниковим зворотом ↔ складне речення з підрядним присубстантивним: *Я знаю студентку, приехавшую из Китая* ↔ *Я знаю студентку, которая приехала из Китая*;

2) просте речення з однорідними присудками ↔ просте речення з дієприслівниковим зворотом ↔ складне речення з підрядним часу: *Мой друг прочитал письмо из дома и сразу сел писать ответ родителям* ↔ *Прочитав письмо из дома, мой друг сразу сел писать ответ родителям* ↔ *Когда мой друг прочитал письмо из дома, он сразу сел писать ответ родителям* [Палатовская 2014д, с. 56].

Подібні трансформації досить ефективні для формування мовної компетентності іноземних студентів, для засвоєння та практичного використання семантико-синтаксичної синонімії речень різної структурної організації в мові, що вивчається, оскільки вони демонструють ізоморфізм одиниць синтаксичного рівня мови і подають його як досить струнку систему.

Однак згодом розвиток мовознавства засвідчив, що мінімізоване несуперечливе уявлення про мовний об'єкт у вигляді струнких регулярних схем не відповідає реальній мовленнєвій практиці, для опису якої необхідні інші методологічні установки та методики аналізу, поєднання різних підходів до аналізу синтаксичних одиниць. На думку О. О. Леонтьєва, «для аналізу процесу реального породження висловлювання у мовленнєвій діяльності людини трансформаційна граматики свідомо непридатна» [ЛЭС 1990, с. 386-387], оскільки вона демонструє не природний спосіб породження мовленнєвого твору, а потребує додаткових когнітивних зусиль на запам'ятовування стандартизованих мовних моделей для їхнього регулярного відтворення в комунікативній практиці.

2.3.1.2. Співвідношення понять: *пропозиція / ситуація* ↔ *диктум / модус* (модальна рамка)

Основною одиницею в семантичному синтаксисі вважається речення, яке розуміють як стабільне *семантичне ядро (інваріант)*, що позначає дійсну або можливу *ситуацію* (чи *подію*). Речення, з одного боку, співвідноситься з екстралінгвістичною дійсністю, з іншого – з мисленням. За визначенням В. С. Храковського, «смілова структура речення становить собою вирізаний і оброблений думкою та мовою фрагмент дійсності, який прийнято називати індивідуальною денотативною ситуацією або подією» (цит. за: [Арутюнова 1976, с.7]).

Глибинна семантична структура речення може складатися з однієї пропозиції (однієї ситуації) або з поєднання низки пропозицій, який визначаємо як *ситуаційний комплекс*), планом вираження яких у поверхневому синтаксисі може бути як елементарне (монопредикативне) просте речення, так і складне речення. Пор.:

- 1) *Я пишу письмо. Сестра отдыхает.*
- 2) *Я пишу письмо, а сестра отдыхает.*

У першому прикладі кожне речення виражає окрему ситуацію (або подію), які поза контекстом можуть бути ніяк не пов'язані одна з одною. У другому прикладі представлено ситуаційний комплекс, де показником зв'язку між ситуаціями є сурядний сполучник *a*, що маніфестує порівняльні семантико-синтаксичні відношення між компонентами.

Семантико-синтаксична структура пропозиції в «канонічному» варіанті складається з *предиката* (семантичною функцією якого є представлення ситуації, а синтаксичною – функція присудка), який є її абсолютною семантичною вершиною, і набору *учасників ситуації* – *семантичних актантів* (= підмет і додаток). Ядерна структура може мати власну периферію: *атрибути* (= означення) та *сирконстанти* (= обставини).

Отже, семантичну структуру елементарного простого речення можна представити у такий спосіб:

***1 ситуація (монопропозитивна структура) =
ядро (предикат + актанти) + периферія (атрибути й сирконстанти).***

Семантична структура складного речення мінімальної структури (*ситуаційного комплексу*) має три складники: *дві ситуації* і *сполучний конектор* між ними, від якого залежить тип семантико-синтаксичних відношень, що виражаються цим складним реченням у поверхневому синтаксисі, тобто абсолютною семантичною вершиною складного речення можна вважати засіб зв'язку предикативних одиниць, який ми визначаємо як *суперпредикат* поліпропозиційного комплексу. У найзагальнішому вигляді семантичну структуру складного речення мінімальної структури можна зобразити так:

***ситуаційний (поліпропозитивний) комплекс =
1 ситуація + суперпредикат (сполучний конектор) + 2 ситуація.***

Від суперпредиката залежать відношення між частинами складного речення: вони можуть бути симетричними (сурядні конструкції) або асиметричними – в цьому разі залежні предикативні одиниці виступають у ролі актантів, атрибутів або сирконстантів.

Принципова відмінність складного речення від простого полягає в тому, що в основу найменування за допомогою поліпредикативної структури мовець кладе відношення не між означуваними об'єктами, а між елементарними ситуаціями. В. А. Белошапкова зазначає: «Своєрідність смислової організації складного речення полягає в тому, що воно принципово орієнтоване на вираження комплексу пропозицій, який вказує на відношення між ситуаціями, тоді як просте речення у своєму елементарному вигляді (без неконститутивних членів) призначене для вираження однієї пропозиції. Інакше кажучи, складне речення поліпропозитивне, а просте речення монопропозитивне» [Белошапкова 1989, с. 721].

Однак у результаті опису семантики речення з опертям на поняття пропозиції було поставлено під сумнів постулат про неодмінну монопропозитивність простого речення та поліпропозитивність складного речення. Справді, зазвичай просте речення монопропозитивне, оскільки воно складається з однієї пропозиції, що становить собою предикативне поєднання словоформ або одну словоформу. Наприклад:

- 1) *Начался дождь.* 2) *На дворе заметно похолодало.*

Кожне із наведених речень складається з однієї подієвої пропозиції, що позначає: 1) *фізичну дію суб'єкта*; 2) *стан, суб'єкт якого не представлений*.

Складне речення зазвичай є комплексом пропозицій (ситуацій або подій), пов'язаних між собою певним видом синтаксичного зв'язку. Наприклад:

Когда начался дождь, на улице заметно похолодало.

Наведене речення складається з двох предикативних одиниць – двох пропозицій, пов'язаних між собою суперпредикатом – сполучником *когда*, який виражає відношення одночасності двох ситуацій, головною з яких є друга

предикативна одиниця, а перша показує часовий перебіг (часовий орієнтир) другої ситуації.

Однак у реальній мовній практиці просте речення досить часто може бути поліпропозитивним, тобто містити дві та більше згорнутих за певними правилами пропозиції. Пор.:

С началом дождя на дворе заметно похолодало. Из-за дождя на дворе заметно похолодало.

Одночасність двох ситуацій у цих реченнях виражено за допомогою прийменників *с, из-за*. Отже, у семантичному плані ці та подібні до них прості і складні речення не протиставлені одне одному і є синтаксичними синонімами.

Це дало підставу деяким дослідникам поставити під сумнів поліпропозитивність деяких «традиційно» складних речень, у яких одна з предикативних одиниць має не пропозитивне (диктумне), а модусне значення.

У семантичному синтаксисі активно використовується опис семантики речення через поняття диктуму, тобто об'єктивного змісту, що має безпосереднє відношення до дійсності (наприклад: *Мой брат уже читает*), та модусу, або *модальної рамки* (термін Ч. Філлмора), що передає його суб'єктивний зміст. Пор.:

Я заметила / Меня радует / Это удивительно (МР – модальна рамка), что мой брат уже читает (Д – диктум).

Вважається, що пропозиція є головним інструментом вивчення диктуму, а модусна частина висловлювання вносить у висловлювання елемент суб'єктивної модальності. В системі складного речення таке розмежування є актуальним насамперед для складнопідрядних речень із з'ясувальною підрядною частиною, про які ще М. С. Пospelов писав, що головна предикативна одиниця «не становить окремого повідомлення, а слугує лише засобом модального оформлення підрядної частини, виражаючи лексичним значенням таке чи таке ставлення мовця до змісту, що розкривається

в підрядній частини» [Поспелов 1964, с. 69]. У таких реченнях модальна рамка виражається головною частиною, а диктум – підрядною предикативною одиницею. Наприклад:

Я не сомневаюсь/ Не сомневаюсь/ Мне кажется (МР), что все будет хорошо (Д).

У цьому прикладі з'ясувальне підрядне має пропозитивні значення з суб'єктом *все* і предикатом *будет хорошо*, а головна частина передає думку мовця (впевненість) з приводу ситуації, яка виражається підрядною частиною. Такі складнопідрядні речення легко трансформуються в прості речення, ускладнені вставними елементами. Пор.:

Я думаю, что все будет хорошо / Конечно, все будет хорошо / Несомненно, все будет хорошо.

Ми дотримуємося погляду, згідно з яким у з'ясувальних складнопідрядних реченнях головна частина також є пропозицією, що виражає ситуацію, однак ця ситуація має специфічний (модальний) характер, оскільки опозиція *модусу / диктуму* є актуальною насамперед у межах складного речення. За слушним зауваженням М. І. Черемісіної, «взята поза відношенням до диктумної події модусна подія як така не існує, вона просто стає диктумною» [Черемисина, Колосова 1987, с. 37]. Пор.:

Я заметил, что девушка была очень красивой / Я заметил красивую девушку.

У визначенні **складного речення** спираємося на М. І. Черемісіну, яка визначає його як синтаксичну конструкцію, що має щонайменше дві предикативні одиниці, «кожна з яких у семантичному плані становить подію¹ (подія є означуванним предикативних одиниць як частин складного речення). Принаймні одна з цих подій обов'язково диктумна. Означуване всього складного речення як синтаксичної субстанції – змістове відношення між

¹ У нашій роботі частіше використовується термін *ситуація*, що синонімічний до поняття *подія* в пропонованому визначенні.

подіями» [Черемисина, Колосова 1987, с. 41]. Це відношення визначається третім компонентом складного речення – *засобом зв'язку* (суперпредикатом), який є *вершиною* складного речення, *маркером* і структурних, і семантичних відношень між його частинами та *показником* структурно-семантичного типу синтаксичного многочлена.

Висування на пріоритетні позиції семантичного компонента привело до перегляду типології складного речення з позицій семантичного синтаксису.

2.3.1.3. Семантична типологія складного речення

Семантична класифікація складного речення є альтернативним підходом до аналізу цієї синтаксичної одиниці, орієнтованим на доповнення й уточнення традиційного синтаксичного опису. Якщо за традиційного підходу напрямком аналізу складного речення йшов від *граматичної форми до змісту* синтаксичної одиниці, то в семантичній класифікації пропонується зворотний напрямок – *від змісту до форми*.

Вивчення складного речення у цій роботі спирається на оригінальну семантичну типологію поліпредикативних конструкцій, запропоновану в роботах М. І. Черемисіної та представників її школи, яка базується на таких параметрах:

- 1) співвіднесеність синтаксичної конструкції з відповідною семантичною структурою;
- 2) ступінь «зв'язності» предикативних одиниць у складі складного речення;
- 3) формальні засоби вираження зв'язку частин між компонентами [Черемисина 1979; Черемисина, Колосова 1987; Подлесская 1994].

Співвіднесеність синтаксичної організації складного речення із семантичною структурою, що лежить в її основі, залежить від ступеню семантичної «зв'язності» ситуацій у глибинній структурі речення, який отримує формальне вираження в поверхневому синтаксисі. Так, наприклад, В. І. Подлеська за ступенем семантичної зв'язності виділяє два основні класи

поліпредикативних конструкцій [Подлесская 1994, с. 10–11]:

1. Конструкції сильного типу, у яких залежна частина заповнює семантичну валентність одного з компонентів головної частини, і в такий спосіб компоненти, що їх складають, мають спільний набір актантів або атрибутів. До сильного типу належать складнопідрядні речення двох груп:

1) з *сентенціальним додатком* (з'ясувальні): *Я был уверен, что поезд мчит меня к счастью* (К. Паустовський);

2) з *сентенціальним означенням* (атрибутивні): *Есть люди, об уме которых можно верно судить по их голосу и смеху* (А. Чехов).

Ступінь зв'язності компонентів у таких конструкціях залежить від особливостей їхньої семантичної та формальної організації. У складних реченнях із *сентенціальним додатком* (з'ясувальних) ступінь зв'язності частин посилюється за рахунок специфіки семантичних відношень між модусною (головною) і диктумною (залежною) частинами: модусна частина має в них специфічний характер і виражає зазвичай рефлексію автора повідомлення з приводу ситуації, вираженої диктумною частиною. Отже, обидві пропозиції в таких конструкціях перебувають немовби всередині спільної модальної рамки.

У складнопідрядних реченнях із *сентенціальним означенням* спостерігається збіг морфосинтаксичних засобів оформлення головної та підрядної частин, що підвищує у такий спосіб їхню зв'язність, а саме: рід і число сполучного елемента, який належить до підрядної частини (зазвичай це відносні займенники *который, какой*), збігається з родом і числом актанта головної частини складного речення, який визначається ними, а форма відмінка залежить від валентності предиката залежної предикативної одиниці, членом якої вона є. Пор.:

Я знаю студентку, которая сидит у окна / Я знаю студента, о котором мне рассказывал мой друг / Я знаю студентов, которым нужно помочь с общежитием.

2. Конструкції слабого типу співвідносяться одна з одною через

суперпредикат (сполучний конектор), який є семантичною вершиною складного речення, оскільки має яскраво виражену семантику, що впливає на характер семантичних відношень між предикативними одиницями. Слабкий тип також поділяється на дві групи:

1) **складносурядні речення:**

Он шутил, а я зlobствовав (О. Пушкін) / *Он шутил, но я зlobствовав* / *Он шутил, и я зlobствовав*;

2) складнопідрядні речення із **сентенціальним сирконстантом** (обставинні):

Мы сидим дома, если идет дождь / *Мы сидим дома, когда идет дождь* / *Мы сидим дома, потому что идет дождь*.

Як свідчать наведені приклади, самі предикативні одиниці у складі таких конструкцій залишаються незмінними, а характер семантичного зв'язку між ними повністю залежить від суперпредиката – *сполучного конектора*.

Речення з *обставинним сирконстантом* (причини, наслідку, умови, допустові, мети та ін.) принципово біпропозитивні, тобто спочатку в них встановлюються логічні каузальні, темпоральні та інші обставинні відношення між щонайменше двома різними ситуаціями. Отже, «канонічною формою» їхньої презентації є **складне речення**, конститутивною ознакою якого є полі- (бі-) предикативність. Обставинне підрядне в таких конструкціях підпорядковується предикатові в головній предикативній одиниці, але не заповнює його семантичної валентності.

Складносурядні конструкції мають мінімальний ступінь зв'язності компонентів, що зумовлено цілим набором властивих їм структурно-семантичних характеристик. Щоб проілюструвати це, звернімося до конкретного прикладу:

Утром прошел дождь, но сейчас над нами блистало чистое небо весны (К. Паустовський).

Це речення є зразком канонічного складносурядного речення, семантична структура якого становить собою симетричні диктумні ситуації

(фізичний стан природних суб'єктів), пов'язані протиставними відношеннями. Показником цих відношень є сурядний сполучник *но* у своєму ядерному значенні: він указує на протилежність змісту другої частини речення очікуваному зі змісту першої частини. Семантика конструкції підтримується її формальною організацією – тотожністю синтаксичних функцій та граматичних категорій лексем у кожній предикативній одиниці. Ослаблення пов'язаності частин речення відбувається за рахунок наявності в кожній частині складносурядного речення: 1) окремої семантичної вершини, представленої фінітним дієсловом із повним набором граматичних форм; 2) окремого набору різносуб'єктних актантів, котрі оформлені як актанти незалежних пропозицій; 3) власної периферії, а саме: обставин у кожній предикативній одиниці й означення в другій предикативній одиниці.

Складносурядні речення протиставлені іншим конструкціям (складнопідрядним реченням зі з'ясувальними, відносними і обставинними підрядними) за ознакою *симетричності / асиметричності* відношень між частинами, критерієм яких є наявність або відсутність *вершинного і залежного* компонента. Це виявляється як на структурному, так і на семантичному рівнях: сурядність використовується для вираження мовними засобами симетричних ситуацій за допомогою симетричних мовних засобів (кожна предикативна частина таких складних речень має свою незалежну вершину і схожий набір компонентів з однаковими граматичними категоріями).

Підрядність влаштована асиметрично за типом «*хазяїн – слуга*», що відображається в певних обмеженнях, які накладаються на спосіб формального вираження головної та підрядної частин конструкції. Назвемо деякі з них: 1) наявність у підрядній частині засобу зв'язку, який традиційно уналежнюють до підрядних; 2) головна предикативна одиниця, на відміну від підрядної, має повний набір граматичних ознак, притаманних незалежному простому реченню; 3) основне семантичне навантаження припадає на головну предикативну одиницю, тому в результаті згортання підрядної частини, інваріантний зміст речення по суті не змінюється; 4) якщо сурядний сполучник

завжди розташовується між частинами складних речень, то підрядний засіб зв'язку може займати в реченні ініціальну позицію; 5) вживання анафоричного займенника в ролі актанта можливе тільки в підрядній частині й має бути односуб'єктним із підметом в головній предикативній одиниці, забезпечуючи референційну зв'язність конструкції.

Узагальнюючи сказане вище, семантичну типологію складних речень зобразимо у такий спосіб (Таблиця 2.1):

Таблиця 2.1.

Семантична типологія складних речень

сильний тип		слабкий тип	
асиметричні конструкції			симетричні конструкції
<i>складнопідрядне речення із сентенціальним додатком (з'ясувальні)</i>	<i>складнопідрядне речення із сентенціальним означенням (атрибутивні)</i>	<i>складнопідрядне речення із сентенціальним сирконстантом (обставинні):</i> - часу; - умови; - причини; - наслідку; - мети; - допустові; - порівняльні.	<i>складносурядне речення</i>

Однак у системі складних речень досить частотними є різні перехідні та проміжні випадки, коли проблематично визначити характер відношень між частинами. У такому разі для розмежування сурядності й підрядності використовуються різні формальні синтаксичні тести [Пекеліс 2015].

Безсполучникові складні речення за такого підходу розподіляють між сурядними та підрядними конструкціями. Я. Г. Тестелець пропонує таке обґрунтування для цього розподілу: «<...> якщо дві безпосередньо поєднані клаузи¹ є складниками, то це означає, що або одна повністю входить в іншу

¹ У цьому контексті термін *клауза*, за визначенням Я. Г. Тестельця, «точно відповідає англ. clause; те ж саме поняття в лінгвістичній літературі російською мовою часто називають елементарним реченням або предикацією. Речення (англ. sentence) становить собою

(підрядність), або вони зовсім не перетинаються (сурядність), і третій спосіб логічно неможливий» [Тестелец 2001, с. 264]. Отже, на думку вченого, оформлення складного речення без формально вираженого засобу зв'язку не є *третім*, відмінним від сурядності та підрядності, способом структурно-синтаксичної організації складного речення, а для розподілу складного речення за класами сурядних та підрядних конструкцій у більшості випадків досить розроблених у лінгвістиці формальних синтаксичних тестів.

Наведений погляд має як прихильників, так і супротивників у середовищі синтаксистів і, вочевидь, потребує подальшої розробки. Водночас дослідники синтаксису не виключають можливості протиставлення безсполучниковості, сурядності та підрядності на будь-яких інших, відмінних від принципу «*вершина – залежне*», підставах. Відзначимо найбільш актуальні для нашого дослідження ідеї [Palatovska 2020, р. 28–29]:

1. **Функціонально-прагматичні підстави.** Є. М. Ширяєв у монографії «Безсполучникові складні речення в сучасній російській мові» [Ширяєв 1986] висловив цікаве припущення, що в безсполучникових складних реченнях слід розрізняти два типи відношень між компонентами: безпосередні (прямі) та відношення, що виникають на тлі фонду «загальних знань партнерів по комунікації» [Ширяєв 1986]. Ця ідея є досить перспективною у зв'язку з розвитком функціонально-комунікативної парадигми взагалі та теорії дискурсу зокрема. Здається, що вибір автором повідомлення сполучникової або безсполучникової конструкції безпосередньо залежить від цілого набору чинників: цілей спілкування, наявності загальних пресупозицій у комунікантів; типу, жанру і модусу дискурсу; індивідуальних характеристик адресанта й адресата (фізичний, психологічний та емоційний стан у момент спілкування, ступінь знайомства між ними, комунікативні компетенції тощо).

Отже, безсполучниковий / сполучниковий зв'язок у складному реченні можуть бути протиставлені один одному в функціонально-прагматичному

фінитну клаузу» [Тестелец 2001, с. 256]. У подальшому викладі ми також будемо використовувати цей термін у вказаному значенні.

відношенні, й таке протиставлення може виявитися досить істотним для надання безсполучниковому складному реченню статусу самостійної функціонально-прагматичної одиниці в системі російського складного речення. Функціонально-прагматичні підстави для такого протиставлення тісно пов'язані з когнітивним складником (ментальною граматикою комунікантів) та проблемами породження й сприйняття мовлення.

2. *Когнітивні підстави.* У когнітивному підході до синтаксису проблема вибору мовцем сполучникової або безсполучникової конструкції виходить за межі традиційної граматики у проблеми породження, сприйняття, зберігання та передавання вербальної інформації. І розглядати її, як нам здається, необхідно з позиції ментальної граматики мовця – адже саме він (автор повідомлення) здійснює усвідомлений (хоча б частково) вибір найбільш оптимальної, на його погляд, граматичної форми для передавання необхідного змісту на користь сполучникової або безсполучникової синтаксичної конструкції.

Не викликає сумніву той факт, що наявність сполучника або його аналога актуалізує семантико-синтаксичні відношення між компонентами складного речення більш однозначно, сприяючи його адекватному смислово сприйняттю, тому саме сполучникові конструкції становлять ядро системи складного речення в ментальній граматиці носіїв мови. Ядерні конструкції легше сприймаються, запам'ятовуються й актуалізуються в процесі спонтанної комунікації, а моделі, що розміщені на периферії, потребують значних когнітивних зусиль з боку учасників комунікації як під час їхнього породження, так і під час сприйняття. Проте, наприклад, побутова розмовна мова характеризується наявністю значної кількості безсполучникових конструкцій, котрі є цілком зрозумілими для учасників ситуації спілкування. Однак це твердження справедливе тільки в тому разі, якщо комунікантами є люди, що належать до одного соціального кола (сім'я, сусіди, друзі тощо) та пов'язані між собою спільними пресупозиціями. Властиві усній персональній комунікації невимушеність та

мультиmodalність¹ (тобто активне використання відповідних поглядів, жестів, міміки, інтонації тощо) супроводять вербальні повідомлення, полегшуючи комунікацію взагалі й адекватне сприйняття безсполучникових поліпредикативних конструкцій зокрема. Наведення необхідних і достатніх підстав для протиставлення сполучникових і безсполучникових складних речень із урахуванням когнітивних зусиль мовця є актуальним завданням когнітивної граматики, що потребує звернення до мовної інтуїції носіїв мови та врахування супутніх екстралінгвістичних чинників.

3. *Ступінь граматикизації відношень між частинами складного речення.* Безсполучниковий або сполучниковий зв'язок компонентів у складному реченні протиставлені один одному за ступенем граматикизації семантико-синтаксичних відношень між ними. За наявності формального показника зв'язку – сполучника або його аналога – семантичні відношення між компонентами речення актуалізуються в граматичні, а в безсполучниковому складному реченні за відсутності формально вираженого зв'язкового елемента граматичний зв'язок частин² може бути відсутній зовсім. Саме на цій підставі, наприклад, у «Російській граматиці» вони виведені зі складу речень і віднесені до тексту [РГ-80, с. 634–635].

Питання про ступінь граматикизації відношень у сполучникових та безсполучникових складних реченнях безпосередньо пов'язаний із центральною проблемою синтаксису – проблемою надання статусу сполучного конектора певній лексичній одиниці, що експліцитно оформлює

¹ Термін «мультиmodalність» у цьому контексті використовується так, як це прийнято в сучасних когнітивних науках – психології, нейрофізіології, лінгвістиці, тобто як здатність людини поєднувати в комунікації декілька способів (модусів) передавання й отримання інформації, насамперед вербально, акустично, візуально, кінетично тощо [Кибрик А.А.2008; Кибрик А.А., Федорова 2018].

² Тут ми маємо на увазі такі показники граматичного зв'язку між компонентами безсполучникового складного речення, як співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків, синтаксичний паралелізм предикативних одиниць, використання особових займенників третьої особи однини та множини на позначення референта у частинах, що йдуть за першою предикативною одиницею, наявність анафоричного елемента в одній із частин тощо. На цих формально виражених показниках базується структурно-семантична класифікація безсполучникових складних речень [Белошапкина 1989, с. 768-771].

семантико-синтаксичні відношення в поліпредикативній конструкції. Це питання здебільшого, як було показано вище, не може бути вирішене однозначно на граматичному рівні.

Отже, для достатнього і несуперечливого протиставлення безсполучниковості, сурядності та підрядності необхідне поєднання всіх підходів, згаданих вище, оскільки адекватна перевірка синтаксичної конструкції на предмет її належності до того чи іншого типу синтаксичного зв'язку тільки на формальних підставах може бути ускладнена через цілу низку причин: по-перше, встановлення максимально повного репертуару зв'язкових елементів у складному реченні практично неможливе в умовах перманентного формування цього морфолого-синтаксичного класу слів; по-друге, у деяких випадках для визначення граматичного статусу тієї чи тієї лексики на певному етапі розвитку мови необхідне звернення до мовної свідомості (ментальної граматики) її носіїв.

У зв'язку з викладеним вище треба зауважити, що тільки комплексний підхід: залучення розроблених лінгвістикою формальних синтаксичних тестів, проведення психолінгвістичних експериментів, а також використання можливостей, що надаються корпусною лінгвістикою, яка активно розвивається в останні роки, – може стати основою для наведення несуперечливих класифікаційних критеріїв розмежування сурядності, підрядності та безсполучниковості в системі складного речення. Як відомо, достовірність результатів дослідження, підтверджується передусім кількісною та якісною репрезентативністю вибірки мовленнєвого матеріалу, забезпечити яку може звернення до електронних мовних корпусів. Використання матеріалів корпусу надає дослідникові унікальну можливість простежити частотність використання тієї чи тієї лексики у функції граматичного сполучного конектора як на синхронічному, так і на діахронічному мовному зрізі. Частотність уживання певної лексики у функції засобу синтаксичного зв'язку, як ми вважаємо, є достовірним показником її граматичного статусу в ментальній граматиці носіїв мови [Палатовская 2019; Palatovska 2020].

У підсумку можна зробити висновок, що до початку 1980-х років у русистиці було визначено статус та місце складного речення в мовній системі, описано його природу та розмаїття структурних моделей, а також охарактеризовано семантичний складник як усієї складної структури, так і її компонентів. У надрах семантичного синтаксису поступово закладається фундамент нового підходу до складного речення: в реченні починають розрізняти дві сторони – структурно-семантичну модель (як структурну одиницю) і висловлювання (як комунікативну одиницю), яке виконує певні комунікативні установки мовця. Увага дослідників переключається на речення-висловлювання, яке визначають у такий спосіб: «Грамматична властивість предикативності, яка відрізняє речення від інших видів груп, пов'язана з типовим вживанням речень як **висловлювань**, тобто мовленнєвих відрізків, доречних у конкретній ситуації мовлення, в якій є мовець, адресат, предмет, час, місце й мета повідомлення» [Тестелец 2001, с. 233-234].

Отже, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. увага синтаксистів зосереджена здебільшого на двох групах проблем:

- 1) створенні системного опису синтаксису, в основі якого лежить єдність форми, значення та функції синтаксичних структур, а також їхня текстова (комунікативна) обумовленість;
- 2) вивченні когнітивного складника одиниць синтаксису, а саме: породження й сприйняття речення-висловлювання, що здійснюються в тріаді *«людина – мова – соціум»*.

2.3.2. Складне речення в функціонально-комунікативному синтаксисі

Функціоналізм у лінгвістиці розуміють по-різному. Деякі дослідники ставлять знак рівності між функціональною та антропоцентричною парадигмами опису мови [Маслова 2010, с. 7], інші розглядають функціоналізм як самостійну наукову парадигму, що є альтернативною «як щодо традиційної структуральної, так і щодо сучасної антропоцентричної,

котра на початковій стадії свого розвитку, попри, здавалося б, принципово інший підхід до розгляду мовних явищ, зберегла чимало рис подібності зі структуралізмом» [Степанченко 2014, с. 6]. У нашому дослідженні спираємося на розуміння функціоналізму як такого підходу до вивчення одиниць мови, за якого їхня формальна організація пояснюється через функціонування в комунікативному процесі.

Як уже було показано в першому розділі, функціональна парадигма в лінгвістиці є напрямком, що розвивається в межах глобального антропоцентризму, характерного для всієї сучасної науки. Аналіз мови з урахуванням людського чинника здійснюється в сучасних лінгвістичних дослідженнях представниками різних наукових шкіл і напрямків, оскільки те, що процес комунікації може бути адекватно описаний тільки з урахуванням його основних суб'єктів – *адресанта* і *адресата*, сьогодні вже ні в кого не викликає сумніву. Традиційний підхід до мовних об'єктів, який передбачає аналіз «від форми до змісту», на думку прихильників функціонального напрямку, моделює «мовленнєву діяльність слухача, який, виходячи з форми, приходить до сенсу висловлювання», а функціональний підхід «від змісту до форми» певною мірою «імітує позицію мовця» [Мустайокі 2006, с. 20].

У русистиці функціональні аспекти граматики були частково розроблені ще в працях Л. В. Щерби, О. О. Шахматова, І. І. Мещанінова, В. В. Виноградова та інших видатних лінгвістів. В 1930-х роках Л. В. Щерба розмежував дві граматики – пасивну (описову) та активну (в сучасній термінології – динамічну, функціональну), що виходить «із семантичної сторони, незалежно від тієї чи тієї конкретної мови», – і обґрунтував відмінність між ними: «Пасивна граматика вивчає функції, значення будівельних елементів даної мови, виходячи з їхньої форми, тобто із зовнішнього їхнього боку. Активна граматика навчає вживання цих форм» [Щерба 1974, с. 69]. Відповідно до цього можна зауважити, що *пасивна* (традиційна) граматика будується за принципом «від форми до змісту», а *активна* (функціональна), навпаки, «від змісту до форми».

Стосовно синтаксису ідеї функціоналізму сягають логіко-психологічної теорії речення О. О. Шахматова, центральною ідеєю якої є вчення про комунікацію як основу всіх типів речення. У незавершеній праці «Синтаксис російської мови», вперше опублікованій посмертно (1925), вчений стверджує, що основною одиницею синтаксису є речення, й тлумачить його природу з функціональних позицій: «У мові буття отримали спершу речення, пізніше шляхом розчленування речень, що базувалося на взаємному їхньому зіставленні та впливі, з них виділилися словосполучення і слова для самостійного (хоча дуже обмеженого та випадкового) буття й використання (зазвичай же слова і словосполучення перебувають у складі речення)» [Шахматов 2001, с. 17]. На думку О. О. Шахматова, «речення – це словесне, уbrane в граматичне ціле <...> вираження психологічної комунікації», «відтворення комунікації засобами мови» [там само, с. 29–30], а метою комунікації є «повідомлення іншим людям поєднання уявлень, що відбулося в мисленні» [там само, с. 19].

Як відомо, в синтаксичній концепції О. О. Шахматова було відсутнє поняття складного речення, яке він називав «поєднанням речень». Учений уважав, що складне речення не має власної граматичної форми, тому не може мати статусу окремої синтаксичної одиниці. На жаль, розділ про складне речення, заявлений дослідником як «учення про поєднання речень», у «Синтаксисі російської мови» не був завершений. Можливо, вчення про поєднання речень, послідовно розвинуте з позицій комунікативного підходу, привело б дослідника до новаторських висновків, які б випереджали час і виходили в простір тексту та дискурсу. Адже саме *текст* (висловлювання), породжуваний мовцем у процесі комунікації, визнається основним об'єктом дослідження в усіх школах та напрямках, які належать до функціональної наукової парадигми.

Функціональна граматики російської мови, що розвинулася в межах функціональної наукової парадигми наприкінці ХХ ст., за слушним зауваженням Г. О. Золотової, «... не передбачає протиставлення так званій

традиційній граматиці, це не антитеза, не заміна їй. У граматики один об'єкт – російська мова та неоціненні накопичення знань про неї. Функціональна граMATика виросла на базі традиційної, це та ж сама граMATика, але вона оновлюється, не застигла, в розвитку, в динаміці, не закрита для інакомислення, а відкрита новим спостереженнями та аргументам» [Золотова 2002, с. 71].

Основною мовною одиницею дослідження в теорії функціональної граматики визнають *висловлювання*: «Висловлювання – це мінімізована єдність, у межах якої здійснюється функціонування мовних одиниць у мовленні» [Теор. функц. грам-ки 1987, с. 8]. Однак це не завжди так: мовна одиниця в розумінні представників теорії функціональної граматики різноманітна й мобільна, вона має різну протяжність, чітко граMATикалізоване ядро та розмиту периферію, тому «вихідним пунктом опису є не окремі смислові одиниці, а більш загальні семантичні категорії, що відображають сукупність подібного стану справ» [Мустайоки 2006, с. 20], а функція визначається «як конструктивна роль синтаксичної одиниці в побудові комунікативної одиниці» [Золотова 2004, с. 2].

Функціональна граMATика є досить строкатим конгломератом різних напрямків, у межах яких застосовується функціональний підхід до одиниць синтаксису, зокрема складного речення. Так, у *теорії референції* розглядається співвіднесеність речення з дійсністю, тобто вивчається істинність і хибність висловлювань (Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, О. В. Падучева, О. Д. Шмельов та ін.); в *лінгвістичній прагматиці* досліджується моделювання мовної діяльності того, хто говорить чи пише, – його оцінки, установки, пресупозиції, а також мовна діяльність – сприйняття й інтерпретація – слухача / читача (Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева, Г. Г. Почепцов, В. З. Санніков, І. П. Сусов та ін.); в *теорії мовленнєвих актів* – запроваджується поняття актуального членування, яке залежить від попередніх компонентів тексту й конситуації, а також розвивається вчення про комунікативну структуру речення (В. В. Бабайцева, І. Р. Вихованець,

К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, Г. О. Золотова, Н. К. Оніпенко, О. В. Падучева, І. І. Слинько, Т. Є. Янко та ін.); в *лінгвістиці тексту* здійснено вихід за межі речення, а саме речення розуміють як один із складників тексту або ж його потенційний мінімум (І. Р. Гальперін, В. В. Одинцов, Т. В. Радзієвська, Г. Я. Солганик, І. І. Сусов, З. Я. Тураєва та ін.); у синтаксисі *розмовного мовлення* визначають одиниці синтаксису усного мовлення та вивчають їхній комунікативно-функціональний потенціал у різних типах усного дискурсу (Г. Г. Інфантова, О. А. Земська, О. О. Лаптева, О. Б. Сиротиніна, Є. М. Ширяєв, С. А. Шульскіс та ін.); у *функціональній стилістиці* аналізуються закономірності функціонування різних типів речень у дискурсі та в тексті, зокрема в художньому, вивчаються стилістична диференціація та експресивні можливості синтаксичних одиниць (О. В. Александрова, С. Я. Єрмоленко, Т. Г. Винокур, Г. Ф. Калашникова, І. І. Ковтунова, Г. Я. Солганик та ін.).

У всіх зазначених напрямках синтаксис визнається, за визначенням Г. О. Золотової, «організуючим центром граматики» [Золотова 2004], тому надалі ми розглядатимемо розвиток теорії складного речення в контексті *функціонального синтаксису*, в основі якого лежить так званий «польовий підхід», що розробляється в русистичі практично одночасно кількома науковими школами (О. В. Бондарка, Г. О. Золотової, М. В. Всеволодової тощо).

Польовий підхід до аналізу мови передбачає взаємодію різнорідних мовних одиниць, об'єднаних спільністю їхніх категорійних ознак та семантичних функцій, а також допускає наявність варіантів мовних засобів вираження, розміщених від *ядра*, де спостерігається максимальна концентрація всіх ознак, до *периферії*, для якої характерна розмитість і можливість перетину з іншими полями.

Поняття «центр» і «периферія» були впроваджені до наукового вжитку представниками Празького лінгвістичного гуртка, котрі вважали цю опозицію універсальною властивістю мовної системи. Подальші розвідки лінгвістів

підтвердили цю тезу, оскільки було встановлено, що практично в кожному мовному явищі можна розрізняти центральні й периферійні елементи. Типові канонічні випадки, описані традиційною граматиною, орієнтовані на центр і зазвичай не охоплюють периферійних випадків.

У петербурзькій функціональній школі під керівництвом О. В. Бондарка було розроблено *теорію функціонально-семантичних полів*, які об'єднують різнорідні мовні засоби як вербальні реалізації семантичних категорій: *аспектуальність, тимчасова локалізованість, темпоральність, об'єктність, суб'єктність, таксис, модальність, визначеність / невизначеність, персональність, стан, обумовленість* тощо.

За визначенням О. В. Бондарка, *функціонально-семантичне поле* – «це базоване на певній семантичній категорії угруповання різнорівневих засобів даної мови, що взаємодіють на основі спільності їхніх семантичних функцій» [Бондарко 2005, с. 17].

Кожне поле має своє ядро, яке зазвичай складається з одиниць морфологічного та синтаксичного рівнів, і периферію, куди входять лексичні і словотвірні засоби. Співвідношення ядра та периферії у функціонально-семантичному полі, за О. В. Бондарком, характеризується такою сукупністю ознак (Таблиця 2.2.):

Таблиця 2.2.

Співвідношення ядра та периферії у функціонально-семантичному полі

Ядро	Периферія
1) максимальна концентрація базових семантичних ознак, що визначають якісну специфіку певного функціонально-семантичного поля;	1) розрідженість таких ознак;
2) зосередження зв'язків, участь у максимальній кількості опозицій;	2) роззосередження «мережі зв'язків», їхнє послаблення, вияв тієї чи тієї ізольованості;

3) найбільша спеціалізованість мовного засобу чи системи таких засобів для реалізації певних семантичних функцій;	3) найменший ступінь спеціалізації;
4) регулярність функціонування певного мовного засобу чи комплексу засобів.	4) нерегулярність чи менший ступінь регулярності, менша вживаність.

Використовуючи такий підхід до аналізу одиниць мови, О. В. Бондаркові та його колегам вдалося виявити спільність між поняттями, запропонованими в різний час різними науковими школами, та інтегрувати їх у власну функціонально-семантичну теорію.

Так, наприклад, польовий підхід до вивчення одиниць синтаксису вдало корелює з теорією прототипів і категорій базисного рівня¹, розробленою в 1970-х роках Елеонорою Рош у межах когнітивної психології для дослідження семантичної категоризації у сфері лексики [Rosch 1973], яка дуже швидко вийшла за межі цієї науки й відіграла значну роль у становленні когнітивних наук загалом і когнітивної лінгвістики зокрема. Т. Г. Скребцова пише: «Значення досліджень Е. Рош відразу вийшло за рамки психології: новий погляд на категоризацію здійснив прорив у розумінні механізмів та структур свідомості і відіграв значну роль у становленні когнітології загалом. Для когнітивної лінгвістики теорія прототипів важлива тому, що дає можливість перевірити основоположну тезу про зв'язок мови із загальними когнітивними механізмами: якщо у лінгвістичних категоріях виявляються прототипні ефекти, це підтверджує обґрунтованість когнітивного підходу до мови» [Скребцова 2011, с. 97].

Для нашого дослідження складного речення найбільш суттєвим видається співвідношення ключових понять «польового» підходу *центр /*

¹ Теорія прототипів була сприйнятою представниками функціонально-комунікативної граматики та когнітивної лінгвістики й отримала подальший розвиток у багатьох наукових працях ([Вежбицкая 1996; Лакофф 1988, 2004; Langacker 1987; Бондарко 2001, 2005; Демьянков 1994; Болдырев 2000, 2006, 2009; Кубрякова 2004] та ін.).

периферія з поняттями *інваріант / варіант* і *прототип / непрототип*.

Протиставлення *інваріант / варіант* виникло в європейському структуралізмі як результат семіотичного аналізу мовних об'єктів і спочатку зміцнилося в фонології, а потім почало використовуватися і стосовно одиниць інших мовних рівнів. *Інваріант*, в уявленні структуралістів, це ідеальний абстрактний об'єкт, «позначення однієї і тієї ж сутності (наприклад, однієї і тієї ж одиниці) абстраговано від її конкретних модифікацій – варіантів» [ЛЭС 1990, с. 80-81]. За визначенням В. М. Солнцева, «в понятті інваріанта відображено спільні властивості класу об'єктів, утвореного варіантами. Сам інваріант не існує як окремий об'єкт, це не представник класу, не еталон, не “зразковий варіант”. Інваріант – скорочена назва класу щодо однорідних об'єктів» [ЛЭС 1990, с. 81], який конструюється у мисленні людини на основі спільності властивостей, властивих кожному члену варіантного ряду У мові ідеалізований інваріант реалізується в низці варіантів – конкретних одиницях мови, а вся мовна система має інваріантно-варіантний устрій.

Прототип зазвичай визначається як реальний об'єкт, який є найтипівішим представником варіантного ряду подібних об'єктів, закріплених у свідомості носіїв мови. «Різниця між інваріантом і прототипом полягає в характері ознак, що їх утворюють. Ознаки, що формують інваріанти, беруться з опозиції одиниць всередині системи, і, отже, незалежні від мовця; ознаки, що організовують прототип, беруться мовцем із навколишнього світу в результаті його сприйняття та осмислення», – зазначає Л. М. Ковальова [Ковальова 2012, с. 10-11].

Отже, поєднуючи в ідеї функціонально-семантичного поля семіотичний і прототипний підходи, О. В. Бондарко визначає *прототип* як «найбільш репрезентативний варіант певного інваріантного системного об'єкта, що характеризується найбільшою специфічністю (концентрацією специфічних ознак даного об'єкта), здатністю впливати на похідні варіанти <...> і (у багатьох випадках) найбільш високим ступенем регулярності функціонування» [Бондарко 2001, с. 11].

Як видно з наведеного визначення, прототип безпосередньо пов'язаний з можливістю вибору адресантом висловлювання тієї чи тієї одиниці з низки закріплених в його мовному досвіді синонімічних варіантів. Інваріантом у цьому разі є «системне – глибинне – джерело впливу на підпорядковані йому варіанти. Він відображає первісно-системний бік взаємодії системи і середовища» [там само, с. 11].

Хід лінгвістичного аналізу мовного об'єкта з використанням наведеної терміносистеми О. В. Бондарко подає у вигляді таких кроків:

«1) ставиться питання (як своєрідна попередня гіпотеза) про можливість тлумачення певного семантичного елемента як категорійного значення, що становить собою інваріант;

2) розкривається система варіантів; саме в цій сфері доцільне використання поняття прототипу або еталона, що найбільш точно й повно виражає специфіку даної ознаки;

3) аналіз варіантів починається з прототипу як еталонного варіанта, потім простежується ланцюжок поступових переходів від еталона до його оточення – крок за кроком, спочатку до найближчого оточення, яке частіше не відокремлене чіткою гранню від прототипу, а потім до найближчої і, нарешті, до далекої периферії цього семантичного простору» [Бондарко 2005, с. 20].

Запропонована методика успішно може бути використана як для системного опису різнорівневих мовних одиниць, так і для одиниць одного рівня, наприклад синтаксичного. Її було взято за основу в нашому дослідженні при визначенні співвідношення між категорійними семантико-синтаксичні інваріантами, закріпленими у свідомості носія мови, й синтаксичними конструкціями, що об'єктивують їх у поверхневому синтаксисі (див. Розділ 4).

Концепція функціонального синтаксису, яка з часом перетворилася на концепцію комунікативної граматики, розроблялася і продовжує вдосконалюватися Г. О. Золотовою та її школою. Представники цього напрямку розглядають речення не як багаторівневе утворення, в якому формальний, смисловий і комунікативний складники відносно автономні, а як

лінгвістичний об'єкт, що потребує інтегрального підходу.

Г. О. Золотова запропонувала ідею синтаксичного поля речення, ядром якого є типове значення (наприклад, *суб'єкт і його якість*), що об'єднує навколо себе всі його структурно-семантичні варіанти. Синтаксичне поле становить собою весь репертуар структурно-семантичних модифікацій базових моделей речень та різний ступінь семантичної ускладненості типового значення речення. Дослідження функціонального паралелізму синтаксем, які є компонентами простого речення, та підрядних частин у складнопідрядному реченні дало змогу дослідниці довести ізофункціональність одиниць різних рівнів у синтаксичній будові мови і пов'язати їх із умовами використання в людській комунікації. Водночас складні речення розглядаються на основі типології простих і становлять, на думку дослідниці, периферію синтаксичного поля. Вважаємо, що в цьому разі не враховується когнітивна виділеність¹ базових моделей складних речень у свідомості носіїв мови, тому що, за нашими спостереженнями, складні речення із найбільш прозорим співвідношенням семантики та структури, оформлені прототипними засобами зв'язку, у ментальній граматиці мовців посідають домінанте місце в низці синтаксичних синонімів (про це докладніше у Розділі 4).

Отже, поєднання принципу багатовимірності (в тріаді «*форма – зміст – функція*») мовної системи, розробленої у функціональному синтаксисі,

¹ Термін «*виділеність*» (англ. *salience*, від *salient* – "важливий, помітний") досить давно використовується в когнітивних науках – психології, нейрофізіології, лінгвістиці та ін. Значення цього поняття найзагальніше можна визначити як властивість або стан об'єкта, завдяки яким він помітно вирізняється серед безлічі навколишніх об'єктів, унаслідок чого увага фокусується на ньому насамперед. Отже, виділеність безпосередньо пов'язана з когнітивною системою людини і може характеризувати властивості як мовних, так і немовних об'єктів. Потягом останніх років термін «*виділеність*» почав широко вживатися в когнітивних дослідженнях мови, проте спеціальних робіт, присвячених його вивченню та інтеграції в метамову мовознавства вкрай мало [Армеева 2001; Рахіліна 2008, Скребцова 2019, Schmid 2010]. У цьому дослідженні когнітивна виділеність розуміється як здатність об'єкта посідати таку позицію у свідомості носія мови, щоб бути потенційно готовим до першочергової активації в конкретному комунікативному акті. Використання когнітивно виділених мовних елементів вимагає мінімальних зусиль з боку мовця, тому їх дуже часто вживають у спонтанному спілкуванні, коли комуніканти не мають часу на обмірковування того, що вимовляють.

з ідеями когнітивної лінгвістики дає змогу врахувати в одному дослідженні мову і мовлення, нормативну граматику й індивідуальні уподобання мовця, а речення розглядати, з одного боку, як структурне утворення поверхневого синтаксису, а з іншого – як продукт когнітивної діяльності мовця.

Функціональний підхід до аналізу синтаксичних одиниць засвідчив, що один і той самий зміст може бути переданий як складними реченнями різної формальної організації, так і елементарними предикативними конструкціями або їхніми текстовими аналогами, що, своєю чергою, зумовлює появу нових класифікацій синтаксичних одиниць. Так, наприклад, типології речень, в основу яких покладено виражені ними семантико-синтаксичні відношення, широко використовуються в методиці викладання російської мови як іноземної, де вже давно утвердився принцип подачі мовного матеріалу «на синтаксичній основі». Під час породження висловлювання нерідною мовою проблема пошуку адекватної мовної форми для вираження необхідного змісту стає особливо актуальною, це ж саме можна сказати й щодо зворотного процесу – розуміння усного або писемного повідомлення та його десеріалізації в глибинні структури для закріплення в мовному досвіді учня.

Якщо когнітивні понятійні структури на глибинному рівні багато в чому універсальні та здебільшого не залежать від мовної і національної приналежності мовця, то їхня презентація в поверхневому синтаксисі специфічна для кожної конкретної мови, яка зазвичай має цілий набір лексико-граматичних варіантів для втілення необхідного значення. Функціонально-комунікативний підхід до організації навчального матеріалу в цьому разі є найдоцільнішим, оскільки групує різноманітні мовні засоби навколо певних семантичних категорій (причинно-наслідкових, просторових, часових, модальних, умовних тощо). Як наслідок, у студента складається уявлення про певне мовне поле, що виражає у зовнішньому мовленні той чи той семантико-синтаксичний інваріант. Подання конкретних синтаксичних одиниць відбувається на структурно-семантичній основі та безпосередньо пов'язане з процесом комунікації. У такий спосіб дотримується принцип

доповнюваності: функціонально-комунікативний і структурно-семантичний підходи до опису синтаксичних одиниць виявляються нерозривно пов'язаними та не виключають один одного (див. про це докладніше у [Всеволодова 2000, Крючкова 2004, Книга про граматику 2009] та ін.).

Резюмуючи сказане, підіб'ємо деякі підсумки та зазначимо ключові для нашого дослідження ідеї функціонального синтаксису:

1) граматичний опис, на відміну від традиційного, будується за принципом «*від змісту до форми*», на цій же підставі створені й функціонально-комунікативні класифікації синтаксичних одиниць;

2) мовні структури організовані за принципом функціонально-семантичного поля, в якому визначальними є такі опозиції: *центр / периферія; інваріант / прототип*;

3) функціональний синтаксис ґрунтується на позиції адресанта, який породжує мовні повідомлення для передавання своїх думок, проте не має серед своїх завдань проникнення в ментальну граматику суб'єктів комунікації та опису когнітивних процесів їхньої мовної діяльності, якими цікавиться когнітивна лінгвістика.

2.3.3. Складне речення в когнітивно-дискурсивних дослідженнях

Огляд досягнень новітнього когнітивного синтаксису, попри певну одностайність поглядів його представників та вживаних ними методів, пов'язаний з цілою низкою об'єктивних труднощів, серед яких, по-перше, необхідно вказати на суттєву різноманітність досліджень, які зараховуються до когнітивних, а по-друге – на відсутність, з огляду на відносну молодість цієї наукової парадигми, загально визнаної теорії та методології аналізу синтаксичних одиниць.

У лінгвістиці пострадянського простору когнітивні дослідження зачепили насамперед лексичний пласт східнослов'янських мов та проблеми концептології, когнітивна граматики взагалі та когнітивний синтаксис зокрема перебувають поки що в зародковому стані й характеризуються внутрішньою

неоднорідністю і відсутністю єдиної методології. Однак упродовж останніх років з'явилися цікаві дослідження категорій та одиниць синтаксису, зокрема складного речення, описаних з позицій когнітивної лінгвістики ([Болдырев, Виноградова 2018; Брицин, Мозгунов 2013; Давидова 2006; Литвиненко 2003; Норман 2013; Рыко, Степанова 2009; Селіванова 2008; Сигал 2010; Степихов 2005] та ін.).

О. С. Кубрякова виділяє два основних напрямки в когнітивних дослідженнях – класичний і когнітивно-дискурсивний. Класичному когнітивізму властивий логічний аналіз природної мови, яку спостерігають у повсякденному функціонуванні, метою ж когнітивно-дискурсивного підходу є пошук відповідності «кожній мовній формі її когнітивного аналога, її концептуальної або когнітивної структури (пояснюючи тим самим значення або зміст форми через певну когнітивну структуру, структуру думки чи знання)», а також пояснення причини вибору тієї чи тієї граматичної структури для втілення певного змісту [Кубрякова 2004, с. 16]. У зв'язку з цим необхідно назвати вже згадану програмну статтю О. Є. Кібрика «Когнітивний підхід до мови» (2008), у якій вчений обґрунтовує можливості лінгвістичної реконструкції когнітивних структур, виходячи з постулату про первісну когнітивну мотивованість мовної форми, і розглядає технологію такої реконструкції на матеріалі конкретних різноструктурних мов [Кибрик А.Е. 2008, 2015].

Поступово в сучасній лінгвістиці відбувається становлення ключового напрямку – *когнітивно-орієнтованого лінгвістичного аналізу природного дискурсу*, якому притаманні сумісність і поєднання різних методів дослідження – від традиційного інтроспективного аналізу до експериментально-доказових і корпусних методів, а також «прагнення узгоджувати лінгвістичні результати з результатами, відомими з когнітивно-психологічних, а також нейропсихологічних досліджень» [Кибрик А. А. 2003, с. 26]. Когнітивно-орієнтованому аналізу природного дискурсу та одиницям, що його формують, присвячені роботи [Йокояма 2005; Кибрик А.А. 2003;

Кибрик А.А., Подлесская 2006; Кибрик А.А., Подлесская (ред.) 2009; Коротаев 2007; Литвиненко 2001, 2002, 2004; Манаенко 2006; Урысон 2011; Федорова 2013б].

Когнітивно-орієнтований лінгвістичний аналіз природного дискурсу спрямований на дослідження механізмів вбудовування в комунікацію одиниць різних мовних рівнів і передбачає розгляд таких питань: 1) термінологічне розмежування та співвіднесення понять «дискурс» і «текст»; 2) класифікацію дискурсів; 3) структурну організацію дискурсу та його одиниць, а також їхнє співвіднесення з традиційними синтаксичними одиницями; 4) аналіз дискурсивних чинників, що впливають на вибір необхідних дискурсивних одиниць. Ці питання є актуальними в межах нашого дослідження, тому потребують більш детального розгляду.

1. Поняття «дискурс» належить до числа тих, що найчастіше використовуються в сучасній лінгвістиці. Лінгвістичний статус цього поняття, а також визначення базових для нього характеристик і співвіднесення з поняттям «текст» були предметом дослідження в численних працях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів (див. роботи Р. Барта, Ф. С. Бацевича, І. Р. Гальперіна, Т. А. ван Дейка, В. І. Карасика, А. О. Кібрика, Н. К. Кравченко, О. С. Кубрякової, О. В. Лещака, О. О. Селіванової, Л. Дж. Філіпс і М. В. Йоргенсен та ін.). Попри це, єдиної, несуперечливої і усталеної точки зору на текст і дискурс досі не існує, навпаки – ці терміни набули широких конотацій і мають дуже різні визначення в наукових парадигмах сучасного лінгвістичного знання.

Термінологічне використання поняття «дискурс» було здійснене ще 1952 року одним із найвпливовіших американських структуралістів З. Харрісом, котрий розробляв методіку дискурсивного аналізу на основі теорії інформації. Однак затребуваним на повну міру цей термін виявився лише через 20 років після своєї появи. У 70-х роках ХХ ст. його вживання в західній лінгвістиці починає пов'язуватися з описом насамперед діалогового спілкування (конверсаційного аналізу), який неможливе без урахування

екстралінгвістичних чинників – учасників комунікації та ситуації спілкування.

У русистиці термін «дискурс» спочатку вживається практично синонімічно до поняття «текст». Так, наприклад, В. А. Звегинцев пише: «Під дискурсом, отже, будуть розумітися два або кілька речень, які перебувають між собою у смислового зв'язку» [Звегинцев 1976, с. 170]. Однак поступово відбувається розмежування цих понять, хоча єдності в їхньому тлумаченні в середовищі лінгвістів не спостерігається досі. Текст і дискурс починають протиставлятися один одному в координатах: *структурність – функціональність, продукт – процес, статичність – динамічність, віртуальність – актуальність* [Макаров 2003, с. 58].

Текст як статичний об'єкт і дискурс як динамічний об'єкт – це вже не дві сторони одного об'єкта, а два різних утворення з різними ознаками та властивостями. Розмежування цих понять, з одного боку, знаменує перехід до вивчення тексту і дискурсу з позицій антропоцентрично орієнтованих наукових парадигм – комунікативно-функціональної і когнітивно-дискурсивної, а з іншого – ці два поняття усвідомлюються нерозривно пов'язаними одне з одним і уналежнюються в багатьох дослідженнях як родові (дискурс) і видові (текст). А. О. Кібрик так формулює співвідношення понять «дискурс» і «текст»: «Дискурс – це єдність процесу мовної діяльності та її результату, тобто тексту. Дискурс включає в себе текст як складову частину. Текст – статичний об'єкт, що виникає під час мовної діяльності. Це може бути писемний текст, тобто послідовність графічних символів, а може бути й усний текст – акустичний сигнал, який зафіксований, наприклад, на магнітному носії. Дискурс, крім самого тексту, включає також процеси його створення й розуміння, що розгортаються в часі» [Кібрик А. А. 2003, с. 4].

Отже, текст і дискурс – це нерозривно пов'язані об'єкти, оскільки розуміння та вивчення тексту без урахування процесів взаємодії учасників комунікації втрачає будь-який сенс, адже текст в комунікативному акті неминуче перетворюється на дискурс [Палатовская 2015д].

Якщо прийняти за вихідне положення, що складне речення є одиницею

і текстового, і дискурсивного рівня [Литвиненко 2004; Палатовская 2014в, 2016ж, 2017б; Поликарпов, Кузнецова 2012], то необхідно визначити такі принципово важливі для його аналізу характеристики тексту і дискурсу:

- 1) текст є статичним об'єктом, а дискурс – динамічним;
- 2) текст як статичне утворення лінійний, тоді як дискурс має ієрархічну організацію, лінійна тільки одна з його характеристик – «процесність» протікання в часі;
- 3) текст «має цілком визначений (авторський) зміст, а зміст дискурсу принципово багатоваріантний, причому кількість і ступінь розпорошення варіантів залежать як від особистісних якостей читачів (*додамо: слухачів – О. П.*), так і від ступеню складності організації форми, що сприймається» [Кубрякова 1995, с. 112].

2. *Класифікації дискурсів* дуже різні і залежать від того, на яких підставах здійснюється та чи інша їх типологія ([Бацевич 2004, 2005; Борботько 2011 року; Карасик 1998, 2000; Кибрик А.А. 1994, 2003, 2009, 2015а; Лещак 2009, 2013, 2015; Кравченко 2012] та ін.). Стисло вкажемо ті критерії класифікації дискурсу, які є актуальними для когнітивно-дискурсивного дослідження складного речення в усній науково-професійній комунікації, а саме: належність дискурсу до певного функціонального стилю і жанру, а також модус його перебігу.

1) *Функціональний стиль і ступінь формальності комунікації*. В основу типології на цій підставі покладено соціальну сферу спілкування та тип соціальних відношень (ступінь знайомства, вік, соціальний статус) між учасниками комунікативного акту. З позицій соціальної сфери використання виділяють *професійний* (та його модифікації – *медичний, юридичний, педагогічний* тощо), *науковий, побутовий, релігійний* та інші типи дискурсів, які у свою чергу поділяються на *інституційний* (офіційний) та *неінституційний* підтипи, що виявляються у виборі мовцем комунікативних стратегій і тих чи тих вербальних та невербальних засобів спілкування [Карасик 2000].

Жанрова належність дискурсу має безпосередній зв'язок з функціональним стилем і залежить від комунікативних цілей тих, хто спілкується. До параметрів, що визначають той чи той жанр, дослідники уналежнюють змістовно-тематичну, композиційну і смислову цілісність, єдність стилістичного оформлення, відповідність типовим темам міжособистісного спілкування, закріпленим у свідомості носіїв мови [Бацевич 2005, с. 31]. У свою чергу, жанри бувають *монологічними* (лекція, доповідь, розповідь тощо) і *діалогічними* (дискусія, інтерв'ю, світська бесіда, побутовий діалог тощо). Кожному з них притаманна певна композиційна організація.

2) *Усний і писемний модули дискурсу*. Перебіг дискурсу, його структура, вибір мовних засобів багато в чому залежать від його модусу, оскільки усне та писемне мовлення мають цілу низку специфічних характеристик. Дискурси різних жанрів, що належать до різних форм соціальної комунікації, зазвичай представлені і усним, і писемним модусом.

У русистиці аналізом усного дискурсу на матеріалі розмовного мовлення (але без використання цього терміна) у 70–80-х роках ХХ ст. активно займалися О. А. Земська, О. О. Лаптева, Г. Г. Інфантова та інші вчені [Інфантова 1943; Земська 1981, 1988, 2004, 2006; Лаптева 1976, 1982, 1985, 2007]. Дослідники зібрали, затранскрибували й детально проаналізували величезний мовний матеріал. У результаті цієї роботи були описані характерні структурні та функціональні особливості синтаксису російської усного розмовного мовлення, доведено його породження у вигляді послідовності зручних для вимовляння сегментів, встановлено тісний зв'язок із невербальними засобами спілкування й залежність від конситуації.

3. *Структура дискурсу*. До опису структури дискурсу дослідники також підходять з різних позицій. У комунікативній лінгвістиці розроблено інваріантні структурні схеми різних дискурсивних жанрів, у яких в узагальненому вигляді представлено порядок проходження основних тематичних частин дискурсу тієї чи тієї жанрової приналежності [Бацевич

2005]. Якщо ж підходити до дискурсу з позиції власне формально-синтаксичної організації, то в його структурі зазвичай розрізняють глобальний і локальний складники [Дейк, Кинч 1988; Mann, Thompson 1987, 1988; Кибрик А.А. 2003, 2008, 2015а; Кибрик, Подлесская 2006].

Глобальна структура має у своєму складі великі одиниці – це, наприклад, членування писемного дискурсу на абзаци, а усного – на епізоди в наративному типі оповіді, об'єднання реплік у діалогічні єдності в розмові тощо [Кибрик А.А. 2003]. На нашу думку, до одиниць глобальної структури дискурсу слід віднести й таку одиницю синтаксису, як складне синтаксичне ціле. Н. С. Валгіна пише: «Складне синтаксичне ціле виявляється в зв'язному тексті. Це поєднання кількох речень, що характеризується відносною завершеністю теми (мікротеми), смисловою й синтаксичною спаяністю компонентів» [Валгіна 1991, с. 385]. Складне синтаксичне ціле властиве й усному, і писемному модусам дискурсу, а в деяких випадках може збігатися в своїх межах із поліпредикативним складним реченням [Вопр. теории многокомп. сложн. предложения 1993, 1997; Поликарпов, Кузнецова 2012; Разв. теории многокомп. сложн. предложений 2012].

А. О. Кибрик пише: «Якщо йти “згори вниз”, глобальна структура дискурсу розбивається поступово на одиниці дедалі меншого розміру, які зрештою приводять нас до локальної структури» [Кибрик А.А. 2003]. Мінімальною одиницею локальної структури дискурсу вважають елементарні дискурсивні одиниці. Вони зазвичай відповідають елементарній предикації і пов'язані одна з одною певними дискурсивно-семантичними відношеннями, які забезпечують зв'язність і цілісність тексту відповідно до мети його творця (автора), тобто мають цілком виправдане функціональне значення [Кибрик 2003, 2008, 2015а; Кибрик, Подлесская 2006; Рассказы о сновидениях 2009].

4. *Врахування дискурсивних чинників.* Вибір найбільш оптимальної синтаксичної одиниці для трансляції необхідного змісту залежить від цілої сукупності *дискурсивних чинників*, тобто від завдань, які ставить перед собою адресант висловлювання, спираючись на свій соціальний досвід та загальні

енциклопедичні знання й уявлення про світ, мовну компетентність та комунікативні завдання.

Враховання *дискурсивних чинників* є обов'язковою умовою успішної комунікації, тобто мовець повинен оцінити стан когнітивної системи адресата повідомлення й поповнити її тією інформацією, яка для нього на цей момент є актуальною, використовуючи релевантні для певного типу дискурсу мовні засоби. Мова надає мовцеві можливість *вибору* з репертуару наявних у її складі лексичних та граматичних засобів саме тих, які найкращим чином забезпечать передачу необхідної інформації. Однак можливість такого вибору, особливо в умовах усної комунікації, залежить передусім від наявності у свідомості мовця достатнього набору лексичних та граматичних варіантів для вербального вираження думок і від наявності часу для їхнього усвідомлення, добору та відтворення в мовленнєвому повідомленні.

У підсумку необхідно ще раз наголосити, що вивчення природного дискурсу є одним із пріоритетних напрямків сучасної лінгвістики, тим більш актуальним є питання про когнітивні механізми вбудовування в нього синтаксичних одиниць різної формальної організації. Адже синтаксис – це вершинний рівень вербального оформлення дискурсу, тому синтаксичні одиниці мають підпорядковуватися законам його структурної організації.

З урахуванням усього сказаного, певна річ, виникає питання про дискурсивний статус речення, яке традиційно вважається центральною мовною одиницею, що виконує і номінативну, й комунікативну функції. У багатьох сучасних дослідженнях усного модусу дискурсу реченню відмовлено у статусі «базової одиниці» усного мовлення [Андреева 2007, Кибрик А.А. 2008; Кибрик А.А., Подлесская (ред.) 2009; Лаптева 2003; Филиппова 2010].

Особливо важливим, на нашу думку, є прояснення когнітивно-дискурсивного статусу складного речення, яке, як ми намагалися показати в цьому розділі, не зовсім правомірно розглядати крізь призму простого речення, тому що в самому джерелі – у свідомості носіїв мови – складне

речення, за нашими спостереженнями, дуже часто є прототипною конструкцією, яка простіше й прозоріше передає необхідну інформацію в процесі усної комунікації.

А. О. Кібрик зазначає: «У психолінгвістичних експериментах із відтворення раніше отриманої вербальної інформації зазвичай з'ясовується, що розподіл інформації по предикаціях відносно незмінний, а *об'єднання предикацій у складні речення надзвичайно мінливе (виділено нами. – О. П.)*» [Кібрик А.А. 2003, с. 35]. В іншій роботі науковець пише про те, «що в усному наративному дискурсі поняття речення зберігає свою валідність: мовці, так би мовити, знають, коли вони закінчують речення, а коли ні. Очевидно, речення усного мовлення є *прототипом* тих структур, які здаються багатьом настільки домінуючими в писемному вжитку мови (*виділено нами – О. П.*) [Кібрик А. А. 2008, с. 113-114].

Очевидна суперечливість наведених тверджень породжує цілу низку дослідницьких завдань із вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті, які потребують обґрунтування та перевірки, зокрема й експериментальної:

- 1) визначення дискурсивного статусу складного речення на матеріалі усного модусу науково-професійного дискурсу;
- 2) дослідження проблем породження та сприйняття цієї одиниці синтаксису з когнітивних позицій адресанта й адресата наукового повідомлення;
- 3) з'ясування питання про наявність у свідомості носіїв мови певного співвідношення між ментальною репрезентацією тієї чи тієї ситуації або ситуативного комплексу та їхнім об'єктивуванням у поверхневому синтаксисі у вигляді різних типів складного речення;
- 4) визначення репертуару прототипних засобів зв'язку в складному реченні, що оформлюють у поверхневому синтаксисі когнітивні семантико-синтаксичні інваріанти, в яких зафіксовано нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, положень, подій, засвоєних у життєвому

досвіді людини.

Для вирішення поставлених завдань, як ми вважаємо, необхідна інтеграція різних підходів до вивчення складного речення, ключові положення яких наведені в цьому розділі. З'ясування дискурсивного статусу, механізмів формування смислу, особливостей функціонування складного речення в різних модусах існування природного дискурсу – усному й писемному, – а також його участь в об'єктивації розумових процесів у мовній діяльності людини є одним із важливих та актуальних завдань сучасного когнітивного синтаксису.

Висновки до розділу 2

Ретроспективний опис еволюційного розвитку теорії складного речення дає змогу висновкувати, що теоретичне ядро когнітивного синтаксису вже сформоване, якщо використати всі узгоджені між собою положення попередніх підходів до вивчення цієї синтаксичної одиниці. Назвемо ключові положення різних шкіл і напрямів у вивченні складного речення, що становлять теоретичну базу нашого дослідження:

1. *Логіко-граматичний напрям* запропонував конституційні характеристики складного речення, які досі визнаються інваріантними в будь-якому підході до його аналізу: 1) складні речення поділяються на складносурядні і складнопірядні на основі протиставлення сурядного та пірядного зв'язків; 2) опозиція зв'язків сурядності та пірядності базується на рівноправності / нерівноправності частин, що входять до складного речення; 3) формальним показником сурядності та пірядності є засоби зв'язку компонентів складного речення; 4) між простим і складним реченням спостерігається певний структурний ізоморфізм (М. І. Греч, Ф. І. Буслаєв та ін.). Безсполучникові складні речення в логіко-граматичній теорії розглядаються як речення з випущеними сполучниками й розподіляються на

основі їхнього змістового співвіднесення між складносурядними і складнопідрядними реченнями.

2. *Структурно-семантична школа* виокремлює такі фундаментальні характеристики складного речення: *поліпредикативність* формальної організації за *комунікативної цілісності* в практиці мовного спілкування, а також наявність власних *структурних моделей*. У структурно-семантичній класифікації складних речень безсполучникові складні речення розглядаються як окремий вид поліпредикативних утворень (М. С. Поспелов, В. В. Виноградов, В. А. Белошапкова, С. І. Дорошенко та ін.).

3. У *семантичному синтаксисі* розвиваються надзвичайно важливі ідеї про «глибинний» (семантичний) і «поверхневий» (граматичний) синтаксис, а також про наявність *варіативних рядів* синонімічних синтаксичних конструкцій (Н. Хомський, І. Р. Вихованець, І. О. Мельчук, О. К. Жолковський та ін.).

Принциповим для нашого дослідження є сформоване в семантичному синтаксисі уявлення про семантичну структуру елементарного (біпредикативного) складного речення, яка складається з *двох ситуацій* і *сполучного конектора* між ними. Від засобу зв'язку залежить тип семантико-синтаксичних відношень, які виражаються цим складним реченням у поверхневому синтаксисі. За такого підходу абсолютною семантичною вершиною у складному реченні є *засіб зв'язку* між предикативними одиницями, який можна визначити як *суперпредикат* [Черемисина, Колосова 1987]. Від суперпредиката залежать відношення між частинами складного речення: вони можуть бути симетричними (сурядні конструкції) або асиметричними (підрядні складні речення) – у цьому разі залежні предикативні одиниці виступають у ролі актантів, атрибутів або сирконстантів.

За ступенем семантичної зв'язності виділяють два класи складного речення: *конструкції сильного типу*, в яких залежна частина заповнює семантичну валентність одного з компонентів головної частини

(складнопідрядні речення з *сентенціальним додатком* (з'ясувальні) і з *сентенціальним означенням* (атрибутивні)), та *конструкції слабкого типу*, що співвідносяться одна з одною через *суперпредикат* (зв'язковий конектор), який є семантичною вершиною складного речення, оскільки має яскраво виражену семантику, що впливає на характер семантичних відношень між предикативними одиницями (складносурядні речення і складнопідрядні речення з *сентенціальним сирконстантом* (обставинні)) [Подлеская 1993]. Безсполучниковість за такого підходу не є *третім*, відмінним від сурядності та підрядності, способом структурно-синтаксичної організації складного речення. Безсполучникові складні речення розподіляються по класах сурядних і підрядних конструкцій. Водночас не виключається можливість виділення безсполучникових складних речень на інших підставах – *функціонально-прагматичних* і *когнітивних* [Палатовская 2019а; Palatovska 2020].

4. У *комунікативно-функціональному синтаксисі* граматичний опис речення будується за принципом «*від значення до форми*», орієнтуючись на *позицію адресанта*, який породжує мовні повідомлення для передавання своїх думок. У межах цього напрямку розробляється методика аналізу одиниць синтаксису на засадах інтеграції теорії функціонально-семантичних полів і теорії прототипів, у яких визначальними для нашого дослідження є опозиції *центр / периферія; інваріант / прототип* (О. В. Бондарко, Г. О. Золотова, М. В. Всеволодова та ін.). Функціональний підхід до аналізу синтаксичних конструкцій засвідчив, що один і той самий зміст може бути переданий як складним реченням, так і простим реченням або їхніми текстовими аналогами, що привело до появи класифікацій синтаксичних одиниць, в основу яких покладено виражені ними семантико-синтаксичні відношення.

5. *Когнітивно-дискурсивний синтаксис* спирається «на постулат про первісну когнітивну вмотивованість мовної форми: тією мірою, якою мовна форма мотивована, вона “відображає” когнітивну структуру, що стоїть за нею» [Кибрик А.Е. 2015, с. 32]. У межах когнітивного синтаксису формується системний поліаспектний підхід до вивчення складного речення, при якому

беруться до уваги не тільки формальна організація синтаксичного многочлена, а й прагматичний і когнітивний компоненти його функціонування у певному дискурсі (В. Чейф, О. Є. Кібрик, І. І. Сусов та ін.).

Вважаємо, що вивчення складного речення за цього підходу має здійснюватися з урахуванням таких чинників:

— *екстралінгвістичного*: будь-який дискурс має національно специфічні особливості та безпосередньо залежить від соціального статусу автора повідомлення (мовної особистості), а також від дотримання ним норм комунікації, прийнятих у певний час у конкретному суспільстві;

— *прагматичного*: будь-яке висловлювання (речення) є реакцією адресанта на ситуацію спілкування й передбачає наявність адресата, а загальні пресупозиції учасників комунікативного акту забезпечують адекватне розуміння цього висловлювання та успішність комунікації;

— *комунікативного*: породження синтаксичної конструкції інтерактивне, тобто перебігає «тут і тепер» і щоразу залежить від конситуації та попередніх компонентів дискурсу;

— *процесуального (або динамічного)*: процесуальність синтаксису полягає в тому, що в живому безпосередньому спілкуванні межі синтаксичних одиниць можуть бути хиткими і нестабільними, що виявляється у створенні синкретичних і недиференційованих синтаксичних конструкцій;

— *функціонального*: вибір синтаксичної форми вербального повідомлення тим, хто говорить або пише, залежить не тільки від його індивідуальних уподобань, але й зумовлюється функціями цієї синтаксичної одиниці в тому чи тому дискурсивному просторі;

— *семантичного*: структура простого речення (висловлювання) віддзеркалює певну референтну ситуацію (має ситуативну семантику), а складне речення прототипно становить собою ситуаційний (поліпропозитивний) комплекс, який поєднує за допомогою сполучних елементів щонайменше дві ситуації;

— *когнітивного*: породження висловлювання становить собою

перехід від глибинних семантичних структур до поверхневих компонентів зв'язного мовлення, тому реконструкція когнітивних структур уможлиблюється лише шляхом встановлення динамічних зв'язків між синтаксичними та ментальними утвореннями.

Антропоцентричні підходи до аналізу складного речення, як було показано в цьому розділі, не протиставлені традиційному синтаксису і не є його заміною, навпаки, досягнення логіко-граматичного та структурно-семантичного напрямків є теоретичною базою, на якій будуються і розвиваються нові синтаксичні теорії. Водночас «надзвичайно актуальним залишається дослідження синтаксичного зв'язку як однієї з фундаментальних категорій, яка постає своєрідним підґрунтям практично решти синтаксичних категорій і конструктів» [Попова 2016, с. 93]. Синтаксичні зв'язки у складному реченні з часом набувають певних модифікацій, розширюється коло сполучних засобів їхнього вираження, тому виявлення й опис цих процесів з огляду на ментальну граматику сучасних носіїв мови давно є на часі синтаксичної науки.

Отже, на сьогодні в русистиці визначено статус і місце складного речення в мовній системі, описано різноманітність його структурних моделей, а також семантичний складник як всієї поліпредикативної структури, так і її компонентів. Перехід від формально-семіологічної до антропоцентричної лінгвістики задав новий напрям синтаксичним дослідженням, які свідчать про неспинну динаміку наукового пізнання й наближають мовознавців до створення «природної» моделі людської мови. У межах семантичного підходу починають формуватися два провідних підходи до аналізу складного речення – комунікативно-функціональний (прагматичний) і когнітивний (когнітивно-дискурсивний), які об'єднують спільний антропоцентричний погляд на синтаксис та його одиниці, а розводять по двох напрямках об'єкти дослідження: комунікативно-функціональний підхід вивчає функціонування складного речення в комунікативному просторі сучасного соціуму, а до програми когнітивно-дискурсивної парадигми входить вивчення ментальних засад

синтаксичних многочленів та їхня об'єктивація в дискурсивній діяльності людини.

Вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті уможливить суттєву зміну уявлень про природу цієї синтаксичної одиниці та роль засобів зв'язку предикативних одиниць, що маркують різноманітні смисли. Особливо актуальним таке дослідження є для усного модусу дискурсу, в якому, на нашу думку, представлені первісні синтаксичні структури, співвідносні з когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами, закріпленими в ментальній граматиці сучасних носіїв мови.

РОЗДІЛ 3

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В УСНІЙ НАУКОВО-ПРОФЕСІЙНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: ПОРОДЖЕННЯ І СПРИЙНЯТТЯ

Професійне спілкування в широкому сенсі цього слова посідає одне з провідних місць у сучасному соціумі, оскільки людина з найменшого віку включена до різноманітних соціальних процесів (освітніх, трудових, культурних тощо) та взаємодіє з різними соціальними інститутами, які впливають на її особистісне становлення, формування мовної та професійної компетентності, отримання світоглядних та наукових знань тощо. Крім того, в сучасних умовах інтеграції та взаємодії різних видів наукової та професійної діяльності, а також із розширенням технічних можливостей набуття або передавання знань спостерігається, з одного боку, глобалізація, а з іншого – деталізація професійної комунікації, її ускладнення й диференціація, а також трансформація наукових та повсякденних уявлень про світ. Це приводить до переосмислення ролі мови в когнітивних процесах пізнання дійсності та соціалізації людини в суспільстві, адже сучасні канали передавання інформації – телебачення, мобільний зв'язок і особливо Інтернет з його практично необмеженими можливостями – розширюють межі пізнання світу, полегшують доступ до різних банків наукової та навчальної інформації, формують соціокультурний простір як окремої особистості, так і суспільства загалом. Водночас роль мови як посередниці між окремою людиною та «мегазнанням», зосередженим в інформаційно-комунікативній мережі Інтернету, незмірно зростає, а сама мова зазнає значних змін. Адже Інтернет надає можливість мультимодального отримання інформації з використанням цілого комплексу зовнішніх стимулів сприйняття – вербального, просодичного, візуального, що приводить до своєрідного

стирання меж між усним та писемним модусом комунікації і, відповідно, до підвищення ролі усної форми отримання інформації. Це, у свою чергу, обумовлює підвищений інтерес лінгвістів до функціонально-прагматичних аспектів мовної діяльності у віртуальному просторі Інтернету, до особливостей сприйняття, структурування, збереження та передавання знань у нових умовах, а також до проблем породження й адекватного сприйняття текстів наукової та професійної спрямованості, що приводять зрештою до успішної наукової, навчальної та виробничої комунікації.

Поява й активний розвиток наукової комунікації в мережі Інтернет, з одного боку, ставить перед дослідниками нові завдання, а з іншого – надає унікальні можливості для вивчення усного модусу науково-професійного дискурсу та мовних одиниць, що його складають, серед яких центральне місце посідають складні речення різної формальної організації.

Об'єктом дослідження в цьому розділі є складні речення, дібрані методом суцільної вибірки з викладених в Інтернеті усних мінілекцій на актуальні теми сучасної лінгвістики й когнітивних наук. Предметом вивчення є співвідношення конкретних синтаксичних одиниць науково-професійного дискурсу з ментальною граматиною суб'єктів комунікації – адресанта й адресата наукового повідомлення, яке породжується та сприймається в режимі онлайн, тобто в умовах обмеження за часом.

Фактичний матеріал, досліджуваний в дисертації, неминуче приводить до полісемії в термінологічному вживанні поняття «*режим онлайн*», який використано в роботі у трьох значеннях:

1) у загальнонауковому, як позначення процесу комунікації, в нашому дослідженні – науково-професійної, опосередкованої Інтернетом;

2) у лінгвістичному, як використання мови та її одиниць в динаміці, тобто в реальному просторово-часовому континуумі в когнітивних процесах текстопородження й текстосприйняття;

3) у *методичному*, тобто при розмежуванні онлайн- та офлайн-експериментальних методик дослідження, запропонованих в роботі.

Докладніше сучасні уявлення про онлайн- та офлайн-методику дослідження мовного матеріалу описані у відповідних параграфах роботи (див. 1.2.1; 3.2.2; 3.2.3).

Мінілекції з різних галузей знання як новий жанр науково-професійного дискурсу, що останнім часом поширився в глобальній мережі Інтернет, надають для вивчення проблем породження та сприйняття усного мовлення ще недостатньо вивчений, але досить репрезентативний мовний матеріал. Вони становлять собою закінчені мовленнєві твори, обмежені в часі, доступні для багаторазового відтворення і, отже, зручні як експериментальний матеріал, що уможливорює розгляд усного складного речення у двох когнітивних перспективах – з позицій *мовця* і *слухача*.

З погляду синтаксичної перспективи *мовця* важливими є такі чинники.

1. Мінілекції *монологічні*, що особливо актуально для дослідження складного речення та визначення його синтаксичного статусу в усномовленнєвому потоці. Саме в *монологі* принцип сегментації, організовуючи усний модус комунікації, уможливорює реалізацію мовцем синтаксичного потенціалу мови й відтворення максимально ускладнених конструкцій на основі універсальних когнітивних механізмів породження мовлення.

2. Умови обмеження за часом, в які поставлений оратор у форматі мінілекції, неминуче підвищують *змістовність мовлення*, що відбивається на його синтаксичній організації та способах реалізації різних семантико-синтаксичних відношень, виражених у зовнішньому мовленні.

3. Візуальне сприйняття мінілекцій в Інтернеті свідчить про досить високий ступінь *спонтанності* їхнього породження, що має певну специфіку в науково-професійній комунікації. Для вивчення принципів та механізмів породження усного складного речення *чинник спонтанності* становить безперечний інтерес [Палатовская 2017а].

Вивчення синтаксичної перспективи *адресата* наукового повідомлення передбачає з'ясування *стратегій членування* усномовленнєвого потоку на синтаксичні одиниці слухачами для забезпечення розуміння наданої інформації, а також аналізу особливостей перебігу когнітивних процесів, задіяних у цьому процесі.

Безсумнівний інтерес для дослідника становить також така обставина: мінілекції в Інтернеті досить часто викладені в двох варіантах – первинному усному, виголошеному безпосередньо науковцем, і вторинному писемному, поданому у вигляді розшифрувань редакторами сайту. Вивчення способів трансформації вихідного усного тексту в писемний надає безцінний матеріал для визначення когнітивних механізмів адаптації усного тексту до іншого – писемного – каналу передавання інформації.

Окреслені проблеми розглядаються у третьому розділі дисертаційного дослідження.

3.1. Науково-професійний дискурс в умовах інформаційного простору мережі Інтернет

3.1.1. Науково-професійна комунікація: інваріантні характеристики

Науково-професійному дискурсу присвячено значну кількість робіт, у яких цей феномен постає як лінгвосеміотична діяльність людини, що реалізується в різних галузях теоретичного та практичного знання, відповідно до чого створено типології дискурсу (педагогічний, економічний, медичний, юридичний, технічний тощо), визначено його аспектуальні ознаки (психологічні, соціально-культурологічні, ситуаційні тощо), описано сукупності специфічних текстів і характерні для них мовні одиниці різних рівнів ([Карасик 1998, 2000, 2010; Колеснікова 2009; Лук'янець, Кравченко, Озадовська 2000, 2004] та ін.).

Однак інтерес учених до науково-професійної комунікації не слабшає, про що свідчать численні дослідження, проведені упродовж останнього

десятиліття, що присвячені лінгвофілософським, лінгвокогнітивним, функціонально-прагматичним та соціокультурним характеристикам науково-професійного дискурсу, а також особливостям його функціонування в умовах нового інформаційного простору мережі Інтернет ([Антошинцева 2010; Бейлінсон 2009; Бибик 2013; Данилевская 2009; Мишанкина 2010; Ягодзінський 2008] та ін.). Це можна пояснити цілою низкою як екстралінгвістичних, так і власне лінгвістичних причин.

По-перше, завдяки використанню Інтернету та інших комунікаційних систем наукові практики дедалі більше інтегруються в усі сфери соціального та професійного життя сучасного суспільства, виконуючи не лише теоретико-пізнавальну, а й прикладну, і соціокультурну функції. Опанування нових знань у всіх галузях людської діяльності стає можливим в будь-який час доби й практично з будь-якої точки земної кулі, сприяючи у такий спосіб інтеграції наукового, освітнього та професійного просторів.

По-друге, сучасний науково-професійний дискурс у сучасному інформаційному просторі розширюється та стає не тільки замкненою у своїх межах лінгвoseміотичною діяльністю, характерною для фахівців тієї чи тієї практичної або науково-теоретичної галузі, а динамічним процесом, що доступний найширшій аудиторії, зацікавленій в отриманні нових знань. Водночас науково-професійний дискурс доволі стабільно зберігає особливості специфічного мовного коду, закріпленого в культурі певного соціуму в певний період його розвитку для усних і писемних текстів різних жанрів.

По-третє, вивчення науково-професійного дискурсу має надзвичайно важливе методичне значення, оскільки визначення й опис характерних для нього мовних моделей може допомогти в забезпеченні успішної комунікації в освітньо-пізнавальних цілях.

І. А. Колесникова, досліджуючи тексти різних типів українського, російського та англійського науково-професійного дискурсу, зазначає: «Професійний дискурс не є гомогенним однорівневим поєднанням комунікативних подій, ситуацій тощо. Він впорядкований горизонтально

(галузеві терміносистеми) і вертикально (зони) як складна система ієрархії спеціальних знань, що відповідають його різним зонам (власне професійна, перехідна, псевдопрофесійний) і секторам» [Колеснікова 2009, с. 5]. Однак ці зони та сектори професійного дискурсу – це не стабільні конструкти з чітко окресленими межами – між ними можливі різні перетини та ділянки синкретизму, які останнім часом набувають особливо розмитого й рухливого характеру у зв'язку з активними інтеграційними процесами в науковому пізнанні, з одного боку, та використанням новітніх інформаційних технологій для отримання знань, з іншого. Так, наприклад, значної популярності набувають дистанційне навчання, проведення різних наукових та виробничих Інтернет-конференцій і семінарів, зокрема й міждисциплінарних, віртуальні програми підвищення кваліфікації тощо, до яких залучається дедалі більша кількість учасників, причому не тільки професіоналів, а й людей, які просто цікавляться тими чи іншими науковими проблемами.

Отже, завдяки сучасним інноваційним технологіям науково-професійний дискурс виходить за рамки традиційного теоретико-пізнавального й виробничого простору в більш широкі соціокультурні практики сучасного суспільства. Все це обумовлює необхідність оновлення та переосмислення лінгвістичного підходу до вивчення вказаного феномена, який має містити як необхідні когнітивний, прагматичний та культурологічний складники. І якщо писемні форми й жанри науково-професійного дискурсу досить традиційні та стійкі й вже не одне десятиліття перебувають під пильною увагою лінгвістів, то усний модус науково-професійної комунікації ще недостатньо вивчений та описаний з урахуванням нових реалій існування.

Проте лінгвосеміотичний досвід, накопичений людством і реалізований в науково-професійній дискурсивній діяльності, продовжує залишатися досить стабільним утворенням, що має сукупність інваріантних параметрів та характеристик, які, зазвичай, супроводжують наукову, навчальну та професійну діяльність. Назвемо найбільш суттєві з них:

— переважна *інституційність*, тобто науково-професійна комунікація зазвичай здійснюється «в заданих рамках статусно-рольових відношень» [Карасик 2000], а вербалізація знань відбувається відповідно зі сформованими на цьому етапі розвитку соціуму правилами професійної комунікації;

— *професійна спрямованість* (тематичне обмеження спілкування певною предметною сферою, використання відповідної метамови, настанова на професійно орієнтованого адресата);

— *підготовленість*, тобто наявність у адресанта повідомлення спеціальної підготовки та досить високої комунікативної компетентності, що необхідні для здійснення науково-професійного дискурсу;

— з одного боку, *стандартизованість* (дотримання прийнятої для науково-професійної комунікації структури дискурсу, використання готових мовних кліше, усталеної термінології тощо), а з іншого – *креативність*, тобто реалізація творчих можливостей фахівця в певній галузі знання в межах правил вербальної поведінки, закріплених соціумом для цього виду спілкування;

— прагнення мовця чи того, хто пише, до вибору оптимальної *комунікативної стратегії* для досягнення основної мети науково-професійної комунікації – передавання необхідних знань;

— свідомо чи несвідомо *самопрезентація* мовця, спрямована на формування у слухачів уявлення про нього як про професіонала у своїй галузі знання;

— переважна орієнтація на *мовну норму*, прийняту в тому чи іншому розвиненому мовному колективі на певному етапі його розвитку;

— *стилістична диференціація* відповідно до модусу спілкування (усного чи писемного).

Отже, науково-професійний дискурс продукується фахівцем у тій чи тій галузі знання і звернений до професійно орієнтованої та зацікавленої в отриманні знань аудиторії. Наукове повідомлення (текст) різних жанрів

виконує дві базові функції – *інформативну*, що забезпечує передавання конкретної інформації іншим особам, і *когнітивну*, що збуджує пізнавальні процеси в мисленні адресата для опанування ним нових явищ навколишньої дійсності; воно може бути реалізованим у двох модусах існування – *усному* та *писемному*.

При створенні писемного тексту автор наукового повідомлення не має обмежень у просторово-часовому континуумі, тож цьому процесові притаманні неспонтанність, опосередкованість, рефлексивність, можливість найкращим чином адаптувати необхідну інформацію в писемній формі у вигляді статті, монографії, навчального посібника тощо.

Здійснення науково-професійного дискурсу в усному модусі пов'язане з використанням мови в реальному часі й характеризується незворотністю та обмеженістю в часі. Зазвичай усна наукова комунікація передбачає не тільки вербальний, а й просодичний, візуальний контакт зі слухачами. Значну роль при сприйнятті такого повідомлення адресатом відіграють індивідуальні особливості мовця: його темп викладу матеріалу, інтонація, паузи, використання лінгвістичних засобів, дискурсивних слів, модальних та емоційно-оцінних засобів тощо.

Певна річ, у процесі усної науково-професійної комунікації здійснюється не тільки спонтанне говоріння: досить частотно відбувається публічне озвучення писемного тексту («читання з листка») як самим його автором, так і третіми особами. У лінгвістиці досі не існує єдиного погляду на читання як вид мовної діяльності: деякі дослідники вважають, що усне мовлення треба відрізнити від проговорюваного вголос (читаного) писемного мовлення [Сиротинина 1983], інші уналежнюють читання до усного мовлення «з опорою на текст» [Борунова 1996, с. 53]. Безумовно, мовець у процесі читання залежно від конкретної комунікативної ситуації та ступеню знайомства з текстом може вносити в нього варіювані за інтенсивністю елементи суб'єктивізму, передусім використовуючи просодичні й візуальні канали: у цьому разі в усному мовленні можуть спостерігатися різні хезитації

та самокорекції, властиві спонтанному мовленню. Однак розгляд читання як виду мовної діяльності й аналіз ступеню його суб'єктивізації не входить до завдань цього дослідження, матеріалом вивчення в якому є продокувані в режимі онлайн усні науково-професійні монологічні повідомлення, що постають без безпосередньої опори на писемну версію та мають достатньо високий ступінь спонтанності.

Отже, одним із основних критеріїв реалізації дискурсу та його продуктів – усних і писемних текстів – є не опозиція «*усності / писемності*», а протиставлення «*спонтанності / неспонтанності*» як способів породження наукового повідомлення. Питання про спонтанне мовлення не має однозначного тлумачення в середовищі лінгвістів, тому потребує спеціального розгляду, оскільки є принциповим для нашого дослідження.

3.1.2. Усне наукове повідомлення: ступінь спонтанності й первинні синтаксичні моделі

Поняття «спонтанність» прийшло в термінологію мовознавства з психології, де воно визначається як поведінка людини, «зумовлена не зовнішніми впливами, а внутрішніми причинами» [Шапарь 2005, с. 182]. У сучасній лінгвістиці існують різні погляди на поняття спонтанності у здійсненні повідомлення, однак найбільш усталеними можна вважати два різних підходи до визначення спонтанного мовлення:

1) спонтанним визнається повідомлення, яке мотивоване виключно внутрішнім імпульсом мовця, і в цьому разі поняття спонтанності й непередбачуваності, певна річ, розмежовуються [Земская 1988, с. 8; Земская 2004, с. 182, 240; Ожегов, Шведова 1999, с. 757];

2) спонтанне повідомлення протиставляється підготовленому, незімпровізованому мовному творові [Богданова 2004; Лаптева 1976; Галяшина 2002, 2003; Долинин 1987].

Так, наприклад, О. К. Земська, дотримуючись першого погляду, зазначає: «Терміни "непередбачуваність" і "спонтанність", на наш погляд,

доцільно розмежовувати й називати спонтанним мовлення, що виникає без впливу ззовні, без зовнішніх імпульсів. При такому розумінні неспонтанність і спонтанність називають різні ознаки мовлення. Так, мовлення людини може бути неспонтанним, але не спонтанним, якщо людину хтось змусив говорити» [Земская 2004, с. 240]. З цим поглядом важко погодитися, тому що в нашому розумінні *осмислений процес* породження мовлення *завжди мотивований* зовнішніми обставинами, в результаті чого у людини виникає потреба або необхідність висловитися. Крім того, за такого підходу до спонтанного мовлення не видається можливим описати типи комунікативних ситуацій, в яких воно може здійснюватися, а також властиві йому жанри.

У дослідженнях, що спираються на психолінгвістичні моделі породження мовлення, висловлювання визначається як спонтанне, якщо воно серіалізується в зовнішнє мовлення практично одночасно з іншими етапами його породження й протиставляється підготовленому, незімпровізованому мовленню [Богданова 2004; Бродт 2007; Галяшина 2002, 2003; Долинин 1987].

Поділяючи цей погляд, ми, услід за К. А. Долиніним, визначаємо *спонтанність* «як практичну **одночасність** (виділено нами. – О. П.) лексико-граматичного розгортання внутрішньої програми й реалізації висловлювання в тій чи іншій матеріальній формі» [Долинин 1987, с. 244], а неспонтанність у нашому розумінні «характеризується тим, що розгортання внутрішньої програми, оформлення фрази "для себе" більш-менш істотно випереджає її реалізацію "для інших"» [там само, с. 244].

У «Стилістиці французької мови», яка вперше побачила світ у 1978 році, К. А. Долинін писав: «Спонтанне мовлення не збігається ні з книжним (яке зазвичай протиставляється розмовному), ні з писемним. Не всяке усне мовлення спонтанне, але, мабуть, **будь-яке писемне мовлення неспонтанне** (виділено нами. – О. П.). Письмо знімає спонтанність, оскільки фіксація висловлювання в писемній формі займає значно більше часу, ніж його промовляння, внутрішнє чи зовнішнє» [там само, с. 243-244]. Для часу, коли

вийшов у світ цей навчальний посібник, таке твердження видається в більшості випадків справедливим, однак сьогодні його можна прийняти тільки з істотними застереженнями: сучасне спілкування за допомогою мобільних телефонів і / або ресурсів Інтернету (СМС-комунікація, писемне спілкування в чатах, соціальних мережах, у месенжерах Facebook, Skype, Viber, WhatsApp тощо) є певним графічним аналогом традиційного усного спілкування, оскільки серіалізація висловлювання в зовнішнє мовлення відбувається практично паралельно з процесом його породження. Сучасні ІТ-технології надають можливості для спонтанної комунікації в режимі онлайн не тільки в усному, а й у писемному форматі. Це вносить зміни в традиційні уявлення про сутність та співвідношення усних і писемних каналів передавання інформації, а також у можливості спонтанної комунікації в цих модусах дискурсу.

У лінгвістиці описані й інші форми спонтанної писемної комунікації. Так, наприклад, В. Г. Адмоні вважає, що «спонтанне мовлення можливе і в писемній формі – особливо при написанні приватних листів без їхнього попереднього детального обмірковування. Такі "вільно плинні" листи характерні особливо для жінок» [Адмони 1994, с. 10]. Фахівець у галузі судової лінгвістичної експертизи О. І. Галяшина [Галяшина 2002, 2003] пише про спонтанне надавання свідчень у писемній формі як про ефективний прийом, що застосовується в криміналістиці й судовій практиці: у цьому разі чинник спонтанності часто буває визначальним для встановлення істини.

Проте не викликає сумніву факт, що спонтанність більш притаманна усному модусу комунікації. Справді, основна властивість усного дискурсу – це його незворотність у часі, а при породженні писемного тексту адресант повідомлення зазвичай має можливість перечитати написане та внести в нього суттєві корективи, причому не тільки з боку мовного оформлення, але й у змістовому плані.

Ступінь спонтанності в різних типах усного дискурсу може відрізнитися залежно від певних чинників: ситуації спілкування, жанру повідомлення та

видів озвучування (декламування, читання, переказ, спонтанне говоріння); можливий також різний ступінь взаємного накладання вербальної спонтанності й підготовленості в продукуванні усного повідомлення.

Якщо підходити до проблеми строго, то повна спонтанність неможлива навіть у побутовому діалозі, де комуніканти досить часто використовують мовні штампи та кліше, що містяться в їхньому мовному досвіді. На думку О. С. Кубрякової, мовець завжди перебуває в пошуках оптимальної форми для передавання необхідного йому змісту. Ці пошуки «можуть бути найпростішими: велике значення мають такі звичні, навіть ритуальні, форми вираження, що з пам'яті мовця вони видобуваються у вигляді готових відрізків мовлення, іноді досить значних. У мовленні чимало стандартного, стереотипного, повторюваного» [Кубрякова 1991, с. 32-33]. Адже мовний стереотип звільняє мовця від рефлексії, забезпечує автоматизм вживання [Борботько, с. 188] і є «тому найбільш зручним знаком» [ЛЭС 1990, с. 588].

У зв'язку з викладеним можна зробити висновок, що для визначення ступеня спонтанності усного мовного повідомлення потрібні доволі чіткі та обґрунтовані критерії.

1. Найважливішим екстралінгвістичним чинником, що визначає ступінь підготовленості / спонтанності мовного повідомлення, є *часовий критерій*, а саме: *наявність / відсутність часу* на підготовку до продукування усного повідомлення. О. І. Галяшина, досліджуючи диференціацію спонтанного й підготовленого мовлення, зазначає, що «основний екстралінгвальний чинник, що визначає характеристики спонтанного та підготовленого, як усного, так і писемного дискурсу, – це чинник *обмеження за часом* у момент породження мовленнєвого відрізка (*виділено нами. – О. П.*)» [Галяшина 2003, с. 60].

2. Іншим критерієм для розмежування спонтанного і підготовленого мовлення можна вважати наявність / відсутність *зовнішніх опор*, якими можуть слугувати попередньо зроблені текстові записи, візуальний ряд, який слід описати, запитання співрозмовника тощо.

3. Власне лінгвістичним критерієм, що визначає спонтанність або підготовленість повідомлення, дослідники вважають *лінгвістичну вмотивованість* усного тексту, яка передбачає врахування особливостей предмета висловлювання, тобто репродукування чужих або продукування власних думок [Бродт, Богданова 2004; Галяшина 2002, 2003]. О. В. Лаптева зауважує з цього приводу: «З погляду ставлення до підготовленого заздалегідь тексту й відповідної мовленнєвої активності в момент повідомлення можна виділити *два основних види мовлення – відтворення* (а всередині нього – *точне відтворення*, тобто читання вголос або передавання усними засобами вивченого напам'ять, і *неточне відтворення – переказ з опорою на писемний текст*) та *продукування*» (виділено нами. – О.П.) [Лаптева 2007, с. 24].

О. І. Галяшина, котра проводила експериментальні дослідження з визначення ступеню спонтанності різних жанрів усного дискурсу, враховувала як лінгвістичні (фонетичні, лексико-граматичні), так і екстралінгвістичні (комунікативну ситуацію, психологічний та соціальний портрет мовця тощо) особливості його перебігу. Це дало дослідниці підстави виділити градаційні ознаки категорій *підготовленості* та *спонтанності* й розподілити різні жанри монологічних висловлювань на відповідній шкалі [Галяшина 2003, с. 95–96]:

Шкала ступеню спонтанності різних жанрів усного дискурсу

підготовлений → квазіспонтанний¹ → спонтанний дискурс

Узагальнимо сказане у вигляді такої таблиці (Таблиця 3.1):

¹ Префікс *квазі-* походить від лат. *'нібито, майже, немов, наче'*. У нашому випадку при додаванні його до прикметника він позначає ознаку, яка характеризується близькістю або подібністю в тих чи інших аспектах із ознакою, названою твірним словом: *спонтанний – квазіспонтанний*.

Таблиця 3.1.

**Жанри монологічних висловлювань
у координатах
«підготовленість – спонтанність»**

ВИДИ ДИСКУРСУ за ступенем підготовленості/ спонтанності	ЖАНРИ МОНОЛОГІЧНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ
<p align="center">підготовлений дискурс</p> <p align="center">↓</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● відтворення вголос вивченого напам'ять тексту; ● читання вголос відомого раніше писемного тексту; ● читання невідомого тексту; ● <u>переказ з опорою на писемний текст;</u>
<p align="center">квазіспонтанний дискурс</p> <p align="center">↓</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● мовлення за суфлером; ● репродукування вголос «чужого мовлення»; ● стереотипне мовлення за шаблонним текстом; ● обдумане мовлення за заздалегідь складеним планом; ● <u>науковий монолог без опертя на писемний текст;</u>
<p align="center">спонтанний дискурс</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● монологічна розповідь на відому тему; ● спонтанне монологічне мовлення

***Примітка.** Жанри монологічних висловлювань, що знаходяться в зонах перетину підготовленого, квазіспонтанного та спонтанного дискурсів, позначені підкресленням.*

У реальній дискурсивній практиці жанри, що розташовані на периферії підготовленого, квазіспонтанного й спонтанного дискурсів, розміщені в зонах перетину, оскільки межі між ними розмиті та не можуть бути чітко відділені одна від одної. Так, на нашу думку, усний науковий монолог, вимовлений без опертя на писемний текст, є помежівним жанром і перебуває між жанрами «обдумане мовлення за заздалегідь складеним планом» та «монологічна розповідь на відому тему», які в класифікації О. І. Галяшиної

віднесені до різних типів дискурсу – квазіспонтанного і спонтанного. Вважаємо, що визначення чітких меж між ними неможливе.

У науковій комунікації мовець, виступаючи на відому тему без опертя на писемний текст, може тримати в пам'яті не тільки план виступу, а й окремі частини доповіді. Це залежить від багатьох чинників: професійної та комунікативної компетентності лектора, його психологічного стану (наприклад, впевненості / невпевненості у своїх знаннях) у момент виголошення наукового монологу, змістовної сторони виступу (наявності складної термінології, статистичних даних, точних розрахунків, цитат з інших джерел), а також комунікативної ситуації (потребово-мотивувальної важливості умов перебігу дискурсу) та особливостей аудиторії, що присутня на виступі.

О. А. Земська зазначає: «Однак і обдумане публічне усне мовлення, якщо оратор говорить, а не читає, реалізується як імпровізація, оскільки його оформлення засобами мови відбувається в момент виголошення. Усна форма не дає мовцеві можливості «закреслити», вилучити його, замінивши на інше, що ми робимо постійно при породженні писемного тексту» [Земская 2004, с. 269]. Водночас слід наголосити, що такий модус науково-професійного дискурсу *завжди* передбачає певну підготовленість, оскільки зазвичай спирається на попередні дослідження автора повідомлення, відображені в наукових публікаціях. Це дає можливість мовцеві автоматично видобувати з робочої пам'яті не тільки готові мовні кліше наукового стилю, а й окремі синтаксичні структури з конкретним лексичним наповненням, що не виключає, однак, того факту, що публічний науковий виступ, виголошений без опертя на попередньо написаний текст, є продуктом одномоментної мовленнєвої творчості. Про це свідчать властиві усному мовленню численні повтори, велика кількість дискурсивних слів, а також хезитації – паузи коливання в фонації, які часто можуть бути заповнені різними звуками. Хезитації свідчать про те, що мовець ще не готовий вимовити наступний сегмент висловлювання й потребує часу на його продукування, причому такі

паузи часто не збігаються з синтаксичним членуванням висловлювання¹.

Викладене вище дає змогу зробити висновок, що науково-професійний монолог на відому тему, виголошений в режимі онлайн в умовах обмеження за часом без опертя на писемний текст, є висловлюванням, що має досить *високий ступінь спонтанності*.

Отже, спонтанне усне мовлення вченого характеризується, з одного боку, продуманістю, яка забезпечується всім попереднім професійним досвідом мовця та його дослідженнями з теми виступу, а з іншого – досить високим рівнем автоматизму. Продуманість мовлення становить його змістову сторону і не виключає, з одного боку, *мовленнєвої творчості*, а з іншого боку, *автоматизму* у доборі граматичних структур та їхнього лексичного наповнення, в які об'єктивується зв'язне висловлювання.

На думку О. Є. Кібрика, автоматизм породження мовлення, виходячи з когнітивної психолінгвістичної моделі «думка – повідомлення», можна пояснити тим, що «розумові процеси мають здебільшого пряме, іконічне відображення в мовних структурах, що семантичні уявлення суть тіні мисленнєвих структур, які лежать в їхній основі, і що, у свою чергу, смисли пов'язані мотивувальними відношеннями з граматичними формами (під якими мають на увазі будь-які засоби мовного вираження змісту: форму розуміють не тільки і не стільки як фонетичну оболонку, а як граматичну сутність "обслуговуючих" семантику рівнів: морфологічного, синтаксичного, лексичного)» [Кибрик А.Е.1987, с. 37].

Мовець при спонтанному породженні дискурсу не має часу переглядати весь наявний у його лінгвістичному досвіді репертуар граматичних структур, звідси – використання мовних стереотипів, готових кліше наукового стилю,

¹ Експерименти, проведені ще у 1960-х роках англійською лінгвісткою Ф. Голдман-Ейслер, переконливо довели зв'язок хезитації зі спонтанністю мовлення: паузи коливання характеризують напружену розумову діяльність при спонтанному породженні складних за змістом повідомлень, під час простої балаканини чи читання їх набагато менше й вони синтаксично передбачувані [Николаева 1970].

які видобуваються з пам'яті автоматично. Це пояснює також той факт, що при породженні усного повідомлення адресант у своєму прагненні бути зрозумілим з боку адресата використовує найбільш прості для сприйняття, прототипні мовні конструкції [Лаптева 2003, Земская, РУНР 1999, Галяшина 2003] та домінантні засоби зв'язку між клаузами.

Вибір належної синтаксичної форми для передавання необхідного змісту є спонтанним динамічним процесом, тому під час його здійснення зазвичай спостерігаються збої, хезитації, перебудови, зміни синтаксичної перспективи висловлювання тощо. На думку О. С. Кубрякової, все це – «пряме свідчення того, що думка й мова пов'язані аж ніяк не нерозривним зв'язком, що вербалізація думки – це найчастіше творчий процес, під час якого задум набуває не просто певної об'єктивованої мовою форми, – він прояснюється, уточнюється, конкретизується. В акті мовлення народжене щось нове: повідомлення, що матеріалізувало думку, демонструє особливу єдність віднайденної форми й втіленого в ній змісту, збагаченого саме тому, що воно нарешті набуло "мовної прив'язки" і може бути надбанням іншого» [Кубрякова 1991, с. 33].

В результаті експертної оцінки спонтанних усних і писемних текстів О. І. Галяшина доходить висновку про те, що «риса, специфічна для спонтанного мовлення, – це інтерференція з кодом внутрішнього мовлення» [Галяшина 2003, с. 90]. На думку дослідниці, в ситуації спонтанного породження «внутрішнє мовлення й мовлення, що породжується, найбільш зближені. Це приводить до того, що властивості коду внутрішнього мовлення найбільшою мірою будуть відображені в породжуваному спонтанному мовленні. Імпліцитно наявна у внутрішньому мовленні інформація не встигає остаточно перекодуватися й оформитися на рівні поверхневого експліцитно синтаксису» [там само, с. 90]. На нашу думку, це твердження потребує подальшого розроблення та обґрунтування з урахуванням досягнень всіх сучасних когнітивних наук, і когнітивно-дискурсивний лінгвістичний аналіз співвідношення мисленнєво-понятійних структур із конкретними мовними

формами їхньої презентації в різних типах дискурсу може привести до цікавих і значущих результатів та істотно посприяти вирішенню питання про зближення внутрішнього і спонтанно породжуваного мовлення.

Починаючи з 1980-х років, дослідники [Земская 2004; Кибрик, Подлеская 2006; Фонетика спонтанной речи 1988] дедалі частіше порушують питання про те, що саме усний варіант мови є її первинною та найбільш фундаментальною формою, хоча лінгвістика практично завжди вивчала писемне мовлення й орієнтувалася насамперед на нього. Н. Д. Светозарова зазначає: «Історично лінгвістика тексту і, зокрема, лінгвістика усного (спонтанного, розмовного) мовлення складалася на тлі закономірностей, визначених для писемного мовлення або для КЛМ (*кодифікованої літературної мови*. – О. П.). У зв'язку з цим почали досліджувати відхилення спонтанного мовлення від КЛМ, що мимоволі наводить на думку про похідність спонтанного мовлення від КЛМ <...>, насправді КЛМ є вторинною по відношенню до спонтанного мовлення» [Фонетика спонтанной речи 1988, с. 12]. Подібні ідеї можна знайти у працях представників класичного мовознавства – В. фон Гумбольдта, Е. Бенвеніста, О. О. Потебні, Л. В. Щерби, О. О. Шахматова та ін., однак цілеспрямоване вивчення спонтанного усного мовлення, як уже було зазначено, почалося тільки в другій половині ХХ ст.

У новітній лінгвістиці одним із перших, хто звернув увагу на «писемномовну упередженість» лінгвістичних досліджень, був шведський науковець П. Лінелл, котрий пише: «Сучасна лінгвістика значною мірою базується на вивченні придуманих мовних зразків, що відображають інтуїтивні уявлення, базовані на писемних нормах. Це саме по собі можна охарактеризувати як величезну "писемномовну упередженість" наук про мову» [Линелл 2009, с. 160]. У своїх роботах учений переконливо доводить писемномовну упередженість лінгвістики як наукової галузі та вплив грамотності на реальну мовну діяльність людей: «Знання про мову в тому вигляді, у якому його набувають при знайомстві з письмом, відображається – хоча б частково – в реальній мовній діяльності людей» [там само, с. 158–159].

Здається, що особливо цей вплив поширюється на усну науково-професійну комунікацію, яка зазвичай передбачає попередню професійну підготовку та високу комунікативну компетентність мовця.

Якість мовного оформлення вербальної інформації в науково-професійному дискурсі, безумовно, залежить від індивідуальних здібностей та особливостей мовця, його комунікативного досвіду та мовної компетентності, а також безпосередньо пов'язана з професійною приналежністю мовця і ступенем усвідомленості використання ним мовних засобів. Найбільшою мірою це стосується професійного мовлення учених-лінгвістів.

Н. В. Богданова розробила класифікацію, в основу якої покладено ступінь професійного ставлення до мови адресанта повідомлення. Дослідниця розмежовує чотири групи мовців, для яких мова є 1) тільки *засобом комунікації* (тобто це люди, діяльність яких не пов'язана безпосередньо з мовою); 2) *засобом комунікації та об'єктом вивчення* (всі філологи – не викладачі, в тому числі студенти); 3) *засобом комунікації і знаряддям праці* (викладачі-нефілологи, актори, диктори та ін.); 4) *засобом комунікації, об'єктом вивчення і знаряддям праці* (викладачі-філологи) [Богданова 2001, с. 58]. Резюмуючи сказане, стверджуємо, що усний науково-професійний дискурс ученого-лінгвіста зазнає впливу так званої «писемномовної упередженості» найбільшою мірою, оскільки саме в його комунікативній діяльності мовний і когнітивний складники пов'язані найбільш логічно та послідовно.

Отже, видається цілком виправданим починати когнітивно-дискурсивний аналіз синтаксичних одиниць, з яких складається усний науково-професійний дискурс, з аналізу їхнього породження та сприйняття в умовах часового обмеження усної комунікації, оскільки «логічна побудова лінгвістичної теорії потребує починати з дослідження первинної системи – системи усної мови, а писемну мову розглядати як адаптацію цієї вихідної, фундаментальної системи до іншого, вторинного каналу передачі інформації» [Кибрик, Подлесская 2006, с. 139].

3.1.3. Віртуальна мінілекція як новий жанр науково-професійного дискурсу

Комп'ютерно-опосередкована комунікація стала новою реальністю існування для найрізноманітніших типів дискурсу, і науково-професійний дискурс не є винятком. Всесвітня мережа має безпрецедентні можливості надання доступу до наукових та освітніх онлайн-ресурсів найширшим колам користувачів Інтернету як для самоосвіти, так і для дистанційного навчання чи підвищення кваліфікації. Інтернет-банки наукової та освітньої інформації досить різноманітні: від електронних версій традиційних наукових і науково-популярних періодичних видань, підручників, монографій тощо, різних мультимедійних порталів науково-професійної спрямованості до індивідуального та групового спілкування за допомогою спеціалізованих науково-освітніх інтернет-проектів, електронної пошти, чатів, тематичних форумів тощо.

Однак, попри очевидні переваги (мобільність, глобальність, менші часові, фізичні та матеріальні витрати тощо), ставлення до отримання знань через Інтернет у представників науково-педагогічної світової спільноти неоднозначне: психологи, педагоги, соціологи та лінгвісти неодноразово відзначали «мозаїчність», хаотичність, поверхневність такого способу отримання навчальної інформації. Проте інформаційно-освітня реальність у середовищі Інтернету продовжує свій розвиток, постійно вдосконалюється й набуває дедалі більшої кількості прихильників [Боднар, Салиженко 2016].

Останнім часом особливої популярності в користувачів Інтернету набули відеолекції провідних фахівців з різноманітних галузей знання, спеціально підготовлені для різних науково-освітніх інтернет-проектів – *Coursera*, *Udacity*, *PostНаука*, *EdEra* та ін. Партнерами таких сайтів є провідні університети та різні дослідницькі організації з різних країн світу, а користувачами – люди, які зазвичай мають певну освіту, але потребують додаткових знань у тій чи тій сфері діяльності.

Людина, яка отримує науково-навчальну інформацію у віртуальному просторі Інтернету, може вчитися за власним графіком у вільний від основної діяльності час, незалежно від свого місця перебування, маючи різні цілі – як прагматичні, так і просто пізнавальні. Однак практика дистанційної освіти засвідчила, що можливість самостійно знаходити та коригувати час для отримання знань в Інтернеті приводить до того, що користувач мережі з різних причин не може організувати себе на тривале сприйняття інформації. Саме тому в дистанційній онлайн-освіті провідним методом навчання стають короткі лекційні відеоматеріали, які можна визначити як *мінілекції*.

Мінілекція в Інтернеті – це усний відеовиклад логічно завершеного теоретичного матеріалу, що зазвичай триває від десяти до тридцяти хвилин. Набуваючи дедалі більшої популярності, мінілекція в режимі онлайн поступово стає самостійним жанром, який з позицій соціолінгвістичного підходу можна віднести до різновиду науково-професійного інституційного дискурсу, а виходячи з каналу передавання інформації, – до комп'ютерно-опосередкованої інтернет-комунікації, що активно розвивається останнім часом.

Інваріантними характеристиками мінілекції в Інтернеті є:

- *дистанційність і віртуальність*, тобто незалежність від просторово-часових координат;
- *опосередкованість та ситуаційна некоригованість*, тобто відсутність безпосереднього «зворотного зв'язку» між учасниками комунікації, що завжди наявний у реальному спілкуванні;
- *мультимодальність* актів передавання або отримання інформації, що полягає в об'єднанні звукового, візуального та просодичного сигналів [Палатовская 2016б, с. 16–17].

Відомо, що будь-яка мовна діяльність передбачає наявність двох активних суб'єктів – *мовця і слухача*, позиції яких, як, власне, й когнітивні процеси породження та сприйняття інформації, з одного боку, нерозривно взаємопов'язані, а з іншого – суттєво відрізняються. Ці відмінності

актуалізовані особливо чітко у процесах дистанційної комунікації, де за відсутності безпосереднього «зворотного зв'язку», властивого традиційній лекційній інтеракції, найбільш суттєвими є активна роль адресанта повідомлення та неконтрольоване сприйняття трансльованої інформації адресатом. Саме тому, розглядаючи характерні особливості віртуальної комунікації у форматі мінілекції, видається необхідним розмежувати позиції *мовця* та *слухача* й позначити такі необхідні для успішної комунікації «точки перетину» між ними.

Адресат (слухач) віртуальної мінілекції:

- найчастіше мотивований, зацікавлений і готовий до сприйняття пропонованої інформації, оскільки кожен користувач мережі має можливість самостійно вирішувати, яка інформація для нього становить інтерес;
- незалежний від просторово-часових координат, однак віртуальна реальність здатна імітувати для нього «ефект присутності» на лекції в просторовому відношенні;
- має можливість багаторазово відтворювати мінілекцію для досягнення розуміння прослуханого матеріалу, а також паралельно використовувати гіпертекстові й інтерактивні можливості Інтернету для самостійного пошуку необхідних матеріалів за темою лекції;
- може використовувати ресурси зворотного зв'язку в коментарях, але водночас залишитися анонімом, що дає йому можливість почуватися вільно й незалежно, опосередковано критикувати, ставити запитання чи спілкуватися як з автором лекції, так і з іншими користувачами сайту.

Адресант (мовець) мінілекції:

- орієнтований на досить освіченого, мотивованого й зацікавленого слухача, однак, оскільки соціальна паспортизація аудиторії у віртуальному просторі Інтернету може бути тільки приблизною, постає перед необхідністю деякого спрощення текстової подачі інформації як у змістовному плані, так і у виборі мовних засобів для її втілення;
- залежний від просторово-часових координат: запис мінілекції

здійснюється «тут і зараз», і мовець повинен дотримуватися її часового формату, що визначений тим чи іншим освітньо-інформаційним порталом;

- поєднує продуманість змістового наповнення лекції з імпровізацією її вербального втілення в режимі онлайн, найчастіше продукуючи усне повідомлення без опертя на попередньо написаний текст;
- завжди персоналізований (у попередніх коментарях зазвичай наводяться доволі детальні дані про лектора та сферу його наукових інтересів, а саме: науковий ступінь і звання, місце роботи, перелік наукових праць за темою виступу та інша необхідна інформація, що має зацікавити користувача та мотивувати його до сприйняття лекційного матеріалу);
- може скористатися наявними можливостями зворотного зв'язку зі слухачами в коментарях до лекції: вносити додаткові пояснення, вступати в дискусію, враховувати зауваження тощо, але цей процес є відкладеним у часі й можливий лише після трансляції лекції в Інтернеті.

Слухаючи мінілекцію в Інтернеті, як, власне, і звичайну лекцію за безпосереднього контакту суб'єктів лекційної інтеракції, *адресат* сприймає її завдяки трьом інформаційним каналам – вербальному, просодичному та візуальному, а віртуальна реальність мережі імітує «ефект просторової присутності». Головна особливість та відмінність віртуальної мінілекції від традиційного аналога для слухача полягає в можливості її багаторазового відтворення, завдяки чому він може досягти розуміння необхідного матеріалу, хоча оцінити правильність зрозумілого буває складно через відсутність безпосереднього «зворотного зв'язку» з лектором. У цьому разі головною умовою успішної комунікації для адресата є його готовність, зацікавленість, мотивованість отримати необхідну інформацію, а також висока комунікативна компетентність і риторична майстерність лектора.

Мовець ще більшою мірою, ніж слухач, позбавлений зворотного зв'язку з партнерами по комунікації – адже його аудиторія не візуалізована й анонімна. Оскільки безпосередній контакт зі слухачами відсутній, автор мінілекції не може під час перебігу дискурсу перевірити засвоєння ними

викладеного навчального матеріалу. Саме тому хороший оратор має продумати не лише обсяг та зміст пропонованої інформації, а й доступність мовних засобів для її усного втілення, звертаючи увагу не тільки на добір лексичних одиниць і граматичних структур, а й на темп викладу матеріалу, інтонацію, паузи, використання паралінгвістичних засобів.

У динамічному процесі породження мовлення в режимі онлайн автор мінілекції перебуває в умовах обмеження в часі, тому для нього особливо важливим є постійний контроль над своїм мовленням: усунення двозначностей, розмежування головного і другорядного, забезпечення зв'язності тексту тощо. Все це приводить до виникнення різного роду хезитацій, виправлень, перебудови синтаксису речення під час мовлення, незапланованих змін структури тексту тощо.

При біосоціальному підході до мови, характерному для сучасної когнітивної лінгвістики, вищеназані мовленнєві відхилення, властиві усній комунікації, не вважаються відхиленнями від норми, а визнаються природною характеристикою усного дискурсу і загалом не знижують якості усного мовлення. Типові для усного дискурсу різноманітні лексичні повтори, плеоназми, дублювання референційних форм (іменник / займенник), синтаксичний праймінг, наявність прагматичних маркерів (на кшталт дискурсивів *вот, ну, значит* та ін.) консолідують зусилля мовця і слухача у спільному процесі комунікації, полегшуючи тим самим як процес серіалізації складних семантичних структур у зовнішнє висловлювання адресантом, так і їхню десеріалізацію у процесі сприйняття адресатом [Палатовская 2016б, с.18].

Отже, можна зробити висновок, що, попри відсутність безпосереднього контакту між учасниками віртуальної мінілекції, «рамка спільної уваги» [Томаселло 2011, с. 79] у адресанта й адресата наукового повідомлення все ж таки існує – без цього успішна комунікація була би просто неможливою і цей жанр не став би настільки популярним у віртуальному просторі Інтернету. Учасників віртуальної лекційної інтеракції об'єднують такі психологічні

чинники, як вмотивованість і зацікавленість у передаванні / отриманні інформації, а також технічні можливості Інтернету, що забезпечують мультимодальну подачу інформації та можливість багаторазового прослуховування викладеного матеріалу, що дає змогу полегшити його сприйняття.

Комунікативна компетентність лектора забезпечує лінгвістичний складник віртуального дискурсу для безпосереднього передавання нових знань слухачеві. Змістова мінімізація викладеного навчального матеріалу, неминуче спрощення граматичних конструкцій і скорочення кількості використаних термінів, мовна надмірність та рекурсивність, які допомагають не втратити суть викладеного матеріалу й закріпити почуте у свідомості, – все це «працює» на адекватне сприйняття й розуміння адресатом необхідної науково-навчальної інформації.

Мінілекції становлять досить репрезентативний мовний матеріал для дослідження науково-професійної комунікації, а саме когнітивних процесів породження та сприйняття науково-професійного повідомлення в режимі онлайн і визначення дискурсивного статусу речення в усному модусі комунікації.

3.2. Дискурсивний статус речення в синтаксичній перспективі адресата й адресанта наукового повідомлення (експериментальне дослідження)

Гіпотеза, що лежить в основі дослідження, полягала в експериментальному підтвердженні положення, висунутого свого часу О. О. Леонтьєвим: «Розуміння тексту – це процес перекладу змісту цього тексту в будь-яку іншу форму його закріплення. <...> Чим більше цей текст орієнтований на певний вузький спосіб розуміння, тим більш однозначною є його інтерпретація. Таким є загалом науковий текст, і особливо навчальний» [Леонтьев 1997, с. 97]. Іншими словами, в процесі усної науково-професійної

комунікації і адресант, і адресат консолідують зусилля для досягнення смислової однозначності як при породженні, так і при сприйнятті наукового повідомлення. Слухачі співвідносять почуте з тими семантико-синтаксичними моделями, що були засвоєні в процесі природного опанування мовою й навчання та зберігаються в їхній довготривалій пам'яті, та не мають особливих труднощів при сегментації усного мовлення на синтаксичні одиниці, з яких воно складається.

У процесі смислового сприйняття усного мовлення істотну роль відіграють різні чинники: 1) граматична організація усного тексту; 2) його прагмалінгвістична спрямованість; 3) когнітивні та соціолінгвістичні особливості слухачів та 4) їхній психологічний і фізіологічний стан у момент сприйняття дискурсу. Ці чинники особливо важливі в науково-професійній комунікації, де однозначність сприйняття є необхідною умовою для досягнення сенсу та подальшої дискурсивної діяльності її учасників, тому за можливості вони були враховані в процесі підготовки цього експерименту.

З метою обґрунтування методики пропонованого експерименту розглянемо стисло питання про сегментацію усного дискурсу на синтаксичні одиниці, як це представлено в науковій літературі.

3.2.1. Проблема сегментації усного дискурсу в сучасній лінгвістиці

Одна із центральних проблем вивчення синтаксису спонтанного усного дискурсу в режимі онлайн – це проблема його сегментації на синтаксичні одиниці. Однією з перших на проблему «співвідношення фізичних одиниць усного тексту і речень, корелятивних з одиницями відповідного писемного тексту» звернула увагу О. О. Лаптева, яка з'ясувала, що усне монологічне мовлення складається «з речень і синтаксичних одиниць-корелятивів нетривалих відрізків речення, на які воно фізично розпадається» [Лаптева 1982, с. 80]. Ці «відрізки», «порції повідомлення» визначаються дослідницею як сегменти, «зручні для промовляння групи найрізноманітнішої будови» [там само 1982, с. 83]. Дослідниця довела, що, «ставши функціональною одиницею синтаксису

усного мовлення, сегмент починає змагатися з реченням» [Лаптева 2003, с. 236], тому стандартне уявлення про речення в усній комунікації потребує корекції.

Справді, основна одиниця традиційного синтаксису – речення – легко визначається в писемній мові завдяки графічним позначенням – знакам пунктуації. При сегментації ж усного дискурсу на речення, як свідчать дослідження у цій сфері, виявляються значні розбіжності з приводу визначення їхніх меж, спостерігаються різні перехідні явища й синкретичні утворення, що змушує багатьох вчених відмовитися від використання поняття «речення» при вивченні усного спонтанного дискурсу та звертатися до пошуку інших одиниць. Розглянемо в цьому плані кілька робіт, написаних упродовж останніх років.

С. В. Андрєєва як основну одиницю мовленнєвої комунікації пропонує конструктивно-синтаксичну одиницю (КСО): «Цей термін свідчить про те, що у фокусі уваги перебувають не загальноприйняті синтаксичні одиниці (синтаксеми, словосполучення, просте речення, складне речення тощо), а будівельні елементи дискурсу, що функціонують самостійно або входять до складу складніших одиниць» [Андрєєва 2007, с. 19].

Конструктивно-синтаксичні одиниці, на думку дослідниці, дають можливість «охопити як реченнєві, так і нереченнєві, як предикативні, так і непередикативні мовленнєві факти» й складаються з «двох ядерних одиниць синтаксичного поля КСО: першої – реченнєвого типу, яка формує комунікативно-інформаційну зону усної комунікації, другої – нереченнєвого типу, яка формує комунікативно-регулятивну зону», які, у свою чергу, поділяються дослідницею на п'ять основних типів [там само, с. 20].

Можливо, для досягнення цілей, поставлених авторкою цього дослідження, доволі громіздка типологія конструктивно-синтаксичних одиниць є необхідною та цілком обґрунтованою. Однак, по суті, при описі їхніх типів С. В. Андрєєва відштовхується від понять і термінів, уже усталених у синтаксичній традиції. Вона зауважує: «В основу класифікації покладено

такі провідні диференціальні ознаки: наявність / відсутність комунікативної самодостатності одиниці, особливості реалізації в ній *категорії предикативності*, співвідношення *диктумного (пропозиційного) й модусного* складників, відповідність *граматичній моделі*, характер переданої інформації, *функціональна спрямованість»* (виділено нами. – О. П.) [там само, с. 21]. Здається, що в цьому разі для опису одиниць усної комунікації було б доречно використовувати усталену термінологію, не відмовляючись від поняття речення, оскільки в основу пропонованої типології покладено основні диференціальні ознаки саме цієї одиниці традиційного синтаксису [Палатовская 2016е, с. 37].

Н. С. Філіппова, вивчаючи принципи побудови усного описового дискурсу, пропонує виділяти структурно-синтаксичні єдності, «які частіше відповідають предикативним або номінативним конструкціям», обґрунтовуючи це тим, що «така більша подрібненість спонтанного мовлення обумовлена, швидше за все, дихальними й інтелектуальними можливостями людини, наприклад обсягом оперативної пам'яті, а також інтересом мовця чи слухача до того, що промовляється тепер чи недавно сказане» [Філіппова 2010, с. 19, 20]. Дослідниця зазначає: «Структурно-синтаксичну єдність не можна протиставляти реченню як одиниці писемного та усного підготовленого мовлення, проте цілком правомірно розглядати її як реальну одиницю мовлення й спосіб членування та впорядкування інформації, спираючись на той факт, що членування мовленнєвого потоку на такі одиниці зустрічає набагато менше труднощів, ніж членування на речення» [там само, с. 20]. Неважко помітити, що розуміння авторкою структурно-семантичної єдності збігається з визначенням елементарної дискурсивної одиниці (ЕДО), що виділяється такими вченими, як Ю. В. Дараган, А. О. Кібрик, М. О. Коротаєв, А. О. Литвиненко, В. І. Подлеська та ін., котрі працюють у руслі когнітивно-дискурсивного напрямку сучасної лінгвістики [Палатовская 2016е, с. 37].

У роботах згаданих дослідників елементарні дискурсивні одиниці – це

«мінімальні кванти усного дискурсу», «що вербалізують “фокус свідомості” мовця, тобто сукупність інформації, яку селективна людська свідомість може одночасно утримувати в активному стані» [Кибрик А.А. 2006, с. 140].

З семантичного погляду обсяг однієї елементарної дискурсивної одиниці, зазвичай, становить собою опис однієї події або стану, а з синтаксичної – канонічні елементарні дискурсивні одиниці, за спостереженнями дослідників, реалізуються в усному дискурсі як предикатно-аргументні структури, тобто збігаються з елементарним простим реченням – клаузою ([Кибрик А. А. 2003, 2006, 2008, 2010; Коротаев 2007] та ін.). Слід зазначити, що за такого підходу елементарні дискурсивні одиниці практично збігаються з *синтагмою* в концепції Л. В. Щерби, котрий визначав синтагми (спершу він використовував термін «фрази») «як найпростіші елементи зв'язного мовлення, що відповідають єдиним уявленням, які далі в момент мовлення не розкладаються» [Щерба 1923, с. 21]. Н. Д. Светозарова пише: «Л. В. Щерба визначив синтагму як фонетичну єдність, що виражає єдине смислове ціле в процесі мовлення-думки. У вирішенні питання про членування мовленнєвого потоку він виходив з єдності смислової і звукової сторін мови за домінуючої ролі першої. Оскільки синтагму складають слова, тісно пов'язані за змістом, вона зазвичай і становить собою синтаксичну єдність» [ЛЭС 1990, с. 447].

Певна річ, виникає питання: чи існують одиниці дискурсу, які будуть проміжними між елементарними дискурсивними одиницями як мінімальними одиницями локальної структури дискурсу та глобальною його структурою (епізодами, єдностями «питання – відповідь», складним синтаксичним цілим тощо)? І чи може такою одиницею вважатися речення в традиційному осмисленні?

Вивчення та аналіз просодичних фактів спонтанного усного дискурсу дали змогу А. О. Кібрику та його колегам дійти парадоксального, на перший погляд, висновку, що речення не може належати до базових мовних одиниць: «Це досить важковловима, проміжна мовна одиниця, яка перебуває між

локальною структурою дискурсу (окремі елементарні дискурсивні одиниці) та глобальною структурою (епізоди, абзаци)» [Кибрик А.А. 2010, с. 137].

Це твердження викликає певні сумніви щодо його справедливості для всіх типів усного дискурсу, оскільки й наші особисті інтроспективні спостереження, й викладацький досвід, а також численні дослідження у сфері синтаксису усного мовлення ([Инфантова 2001; Лаптева 1976; 1982, 2003, 2007; Ширяев 1986; Шульскис 2005] та ін.) свідчать про доволі високий ступінь валідності речення¹ в усному публічному монологічному мовленні, попри очевидні особливості його усномовленнєвої організації. Особливо це стосується наукового усного професійного дискурсу, який, як неодноразово зазначалося дослідниками, має цілу низку власних лінгвістичних і екстралінгвістичних характеристик, з огляду на що посідає проміжне місце між кодифікованим типом літературної мови та розмовним мовленням, і на синтаксичну організацію якого значний вплив має писемне мовлення [Лаптева 2003; СРУНР1999].

Існування альтернативних поглядів на дискурсивний статус речення в усній мові стало підставою для проведення комплексного дослідження, спрямованого на сегментування усного науково-професійного дискурсу, що виголошується без оперття на писемний текст, на речення й некінцеві елементарні дискурсивні одиниці, яке складається з онлайн-ових і офлайн-ових методів та прийомів.

3.2.2. Перший етап дослідження: сегментація усного наукового дискурсу і його трансформація в писемний текст

3.2.2.1. Загальна характеристика першого етапу дослідження

Робоча гіпотеза першого етапу дослідження полягала в тому, що

¹ У нашій роботі ми дотримуємося погляду тих дослідників (Г. Г. Інфантова, О. Б. Сиротиніна, С. А. Шульскіс, А. О. Кібрик та ін.), котрі вважають, що термін «речення» може бути використаний стосовно конструкцій усного мовлення, особливо в тих випадках, коли предметом дослідження є формально-семантична організація конструкції.

у спонтанному науково-професійному мовленні речення різної формальної організації є доволі валідними дискурсивними одиницями, які знаходяться між мінімальною і глобальною структурами дискурсу й усвідомлюються різними адресатами повідомлення без істотних розбіжностей.

Виходячи із заявленої гіпотези, під час першого етапу дослідження були виконані такі завдання:

1) сегментація усного мовлення (усних мінілекцій на актуальні теми сучасної лінгвістики, викладених на сайті «ПостНаука») на синтаксичні одиниці під час багаторазового прослуховування та їхній лінгвістичний аналіз;

2) зіставлення результатів сегментації з писемними версіями цих самих мінілекцій, наявних на сайті «ПостНаука»;

3) вивчення особливостей перекодування усного тексту для писемного каналу комунікації.

Матеріал і методика проведення першого етапу дослідження

На першому етапі роботи мовним матеріалом були відеозаписи 12 мінілекцій на актуальні теми сучасної лінгвістики й когнітивних наук провідних учених (Г. Ч. Гусейнова, С. М. Євграфової, А. О. Кібрика, Г. Ю. Крейдліна, М. О. Кронгауза, К. А. Люгікової, В. О. Плунгяна, Я. Г. Тестельця, В. І. Подлесської, М. В. Фалікман), які виголошувалися без опертя на писемний текст. Вони представлені на сайті інтернет-проекту про сучасні фундаментальні наукові дослідження «ПостНаука» й мають відповідні писемно зафіксовані версії, виконані редакторами того ж сайту й розміщені безпосередньо після лекційного відеоматеріалу або в розділі «FAQ (Frequently Asked Question(s) – часті запитання)». Загальний обсяг усного мовлення становить близько 160 хвилин (середня тривалість кожної мінілекції – 13– 15 хвилин).

Методика дослідження мовного матеріалу складалася з таких компонентів.

Передусім нами було виконане писемне розшифрування спонтанного монологічного мовлення без інтонаційного розмічування та без зазначення

меж сегментного членування.

Первинне *спостереження* над зібраним матеріалом підтвердило той факт, що монологічне професійне мовлення науковців базується на попередніх дослідженнях, зафіксованих в основному в наукових публікаціях, тому за формою вираження воно багато в чому подібне до писемних текстів наукової тематики, що відповідають нормам класичної літературної мови. Про це свідчить як лексичний склад дискурсу (використання спеціальних термінів, значна кількість книжної лексики та фразеології тощо), так і його синтаксична організація (переважання іменних словосполучень, складнопідрядних речень, поліпредикативних многочленів тощо), що не суперечить багатьом попереднім дослідженням усного наукового мовлення ([Бибик 2013; Лаптева 2003; Совр. русск. устн. науч. речь 1999] та ін.).

Необхідно відзначити, що кожен науковець під час усних виступів виявляє індивідуальні уподобання у виборі певних лексичних засобів та граматичних конструкцій; кожен виступ індивідуальний з погляду темпу виголошення, наявності пауз, використання лінгвістичних засобів. Проте до завдань дослідження не входило вивчення лінгвістичних та екстралінгвістичних особливостей усного викладу того чи того лектора, які характеризують його як мовну особистість і залежать від психотипу, використання експресивно-емоційних та невербальних засобів, а також інших компонентів усної комунікації, властивої окремій людині. Тому, попри те, що кожна мінілекція є унікальною і втілює індивідуально-авторські особливості мовця, характеризуючи його як мовну особистість, виступи не були персоніфіковані, а класифікувалися загалом як однорідні й характерні для усного модусу дискурсу та цього жанру науково-професійної комунікації.

На етапі *інтроспективного аналізу* було здійснено сегментацію записаних виступів на абзаци, речення і некінцеві елементарні дискурсивні одиниці методом пунктирування, тобто шляхом розстановки розділових знаків, що відповідають нормам сучасної пунктуації (див. *Додаток 1*).

Речення виокремлювалися з дискурсу з урахуванням таких традиційних

критеріїв:

- 1) семантичний (сміслова завершеність);
- 2) синтаксичний (структурна завершеність);
- 3) інтонаційний (інтонаційна завершеність);
- 4) часовий (наявність більш тривалої паузи в кінці висловлювання)

[Шульскис 2005, с. 78].

Необхідно зауважити, що ми розглядаємо синтаксичну організацію речення й не аналізуємо його просодичного оформлення. В усному тексті кожному фрагментові фрази відповідає свій просодичний малюнок, проте його опис виходить за межі цієї роботи. У нашому дослідженні розмежовано кінцеві (крапка / знак питання) і некінцеві (кома, крапка з комою та ін.) розділові знаки.

Членування дискурсу було проведене з використанням *офлайн-методики* дослідження усного мовлення: кількість прослуховувань не була обмеженою та залежала від свідомого потрактування синтаксичної організації того чи того речення.

Виходячи з того, що показники, які базуються тільки на *інтроспекції* дослідника, є досить суб'єктивними, отримані результати були піддані *експериментальній* перевірці: свої дані ми звіряли із зафіксованими писемними версіями цих же мінілекцій, що виконані редакторами сайту «ПостНаука».

Наявність на сайті усних і писемних версій одних і тих самих мінілекцій надає унікальну можливість дослідження особливостей трансформації первинного вихідного (усного) тексту для вторинного (писемного) каналу передачі інформації. Причому усний текст належить безпосередньо його творцеві (*мовцю*) – вченому-лінгвістові, тоді як писемна версія виконується зазвичай професійним *слухачем*-редактором, який кодує чуже мовлення в писемний текст.

Обсяг двох вибірок досліджуваного мовного матеріалу наведено в *Таблиці 3.2*.

Таблиця 3.2.

Обсяг вибірок досліджуваного мовного матеріалу

№ тексту	Інтроспективна сегментація мінілекцій (багаторазове прослуховування)		Писемні версії мінілекцій на сайті «ПостНаука»	
	слововживань	речень	слововживань	речень
1.	979	45	897	54
2.	1280	65	1171	65
3.	1715	68	1648	76
4.	1608	84	1505	89
5.	1848	58	1620	67
6.	1637	70	1514	71
7.	1596	50	1553	60
8.	1475	109	1323	117
9.	1318	50	1214	64
10.	931	50	849	56
11.	1803	52	1720	52
12.	1634	73	1558	79
Усього ¹	17824	774	16572	850

¹ Перелік матеріалів із сайту «ПостНаука», використаних у першому етапі дослідження (нумерація відповідає номеру тексту в Таблиці 3.3):

1. **Кибрик А. А.** *Дискурс*. URL: <http://postnauka.ru/video/3646>. / **FAQ:** *Дискурс*. URL: <http://postnauka.ru/faq/10456>.

2. **Кронгауз М. А.** *Язык в Интернете*. URL : <http://postnauka.ru/video/8674> / **FAQ:** *Язык в интернете*. URL : <http://postnauka.ru/faq/25925>.

3. **Плунгян В. А.** *Дискурсивные слова*. URL : <http://postnauka.ru/video/2961> / **FAQ:** *Дискурсивные слова*. URL : <http://postnauka.ru/faq/8572>.

4. **Лютикова Е. А.** *Архитектура грамматики*. URL: <http://postnauka.ru/video/52241>.

5. **Тестелец Я. Г.** *Языковые универсалии*. URL: <http://postnauka.ru/video/44745>.

6. **Подлеская В. И.** *Сбои в спонтанной речи*. URL: <http://postnauka.ru/video/23892>. / **FAQ:** *Самоисправления говорящего в спонтанной речи*. URL: <http://postnauka.ru/faq/26531>.

7. **Фаликман М. В.** *Когнитивная революция в психологии*. URL : <http://postnauka.ru/video/41682>.

8. **Крейдлин Г.Е.** *Тело в русском языке и культуре*. URL: <http://postnauka.ru/video/40270>.

9. **Евграфова С. М.** *Значение синтаксической конструкции*. URL: <http://postnauka.ru/video/48960>.

10. **Гусейнов Г. Ч.** *Теория речевых актов*. URL: <http://postnauka.ru/video/9152>/ **FAQ:** *Теория речевых актов*. URL : <http://postnauka.ru/faq/33820>.

11. **Фаликман М. В.** *Виды мышления*. URL: <http://postnauka.ru/video/53945>.

12. **Фаликман М. В.** *Виды и свойства внимания*. URL: <http://postnauka.ru/video/46933>.

Ці вибірки є доволі репрезентативними для отримання валідних результатів експерименту, що підтвердилося під час проведення необхідних статистичних процедур. Так, відносну похибку для визначення обсягу кожної вибірки ми визначали за формулою:

$$\check{O} = \frac{1,96}{\sqrt{m}}, \text{ де:}$$

\check{O} – відносна похибка,

m – кількість вживань речень, або їхня абсолютна частота.

Отже, у результаті обчислень і порівняння отриманих результатів з даними «Таблиці залежності кількості прикладів від заданої відносної похибки» [Перебийніс 2002, с. 152] були отримані такі показники: для усних текстів відносна похибка дорівнює 7,1% (що відповідає вибірці розміром 763 синтаксичні одиниці), а для писемних текстів $\check{O} = 6,72\%$, тобто вибірка має становити 855 одиниць.

Як видно з *Таблиці 3.2.*, обсяги досліджуваного матеріалу відповідають необхідному мінімуму і є достатніми для підтвердження або спростування робочої гіпотези дослідження.

3.2.2.2. Статистична перевірка отриманих результатів

Порівняльний аналіз двох вибірок дав можливість визначити кількісне й якісне співвідношення структурних типів речень в усному та писемному модусах мінілекцій.

Для підтвердження валідності отриманих результатів спершу було визначено відносну різницю між кількістю речень у двох вибірках за формулою:

$$\acute{e} = \frac{|x_2 - x_1|}{x_2}, \text{ де:}$$

\acute{e} – відносна різниця,

x_1 і x_2 – співвідносні величини загальної кількості речень у першій та другій вибірці,

$||$ – читається «за модулем» і означає, що $x_2 \geq x_1$.

У результаті обчислень відносна різниця між вибірками становила 0,089, або 8,9%. Таку різницю, виходячи зі статистичних даних для лінгвістичних досліджень, вважають несуттєвою, що дає змогу висновкувати, що *кількість* речень, виділених методом пунктирування із усного виступу, практично відповідає його писемній версії з незначною відносною різницею.

Процентне співвідношення простих речень і складних речень (а також їхніх структурних типів) в усних і писемних версіях мінілекцій з урахуванням результатів статистичної обробки отриманих даних узагальнено в *Таблиці 3.3.*

Таблиця 3.3.

**Співвідношення структурних типів речень
в усному й писемному модусах
мінілекцій**

Обсяг вибірки Тип речення	Інтроефективна сегментація мінілекцій (багаторазове прослуховування)	Писемні версії мінілекцій на сайті «ПостНаука»	t - коефіцієнт експерименту коливань відсоткових показників (за методом Стьюдента)
			t = 1,96* (коефіцієнт таблиці)
Прості речення	30,6%	36%	2,34
Складні речення, з яких:	69,4%	64%	2,35
<i>поліпредикативні складні речення</i>	41,5%	34,8%	2,4
<i>складнопідрядні речення</i>	18,3%	24,3%	2,04
<i>безсполучникові складні речення</i>	5,5%	2,6%	0,97
<i>складносурядні речення</i>	4,1%	2,3%	0,87
Усього:	100%	100%	

* При 95% рівня надійності (ймовірності) обчислення середніх частот вибірок і похибки їхнього спостереження. Це означає, що в 95 випробуваннях тексту зі 100 запланованої похибки не буде перевищено.

При визначенні типу речення ми не включали до його граматичної структури допоміжних дискурсивно-регулюючих одиниць, оформлених як окремі предикативні конструкції (вставні речення), які були доволі частотно представлені в онлайнній версії мовного матеріалу. Наприклад:

1) *Ну, это такое философско-политически-журналистское, я бы сказал, понимание* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).¹

2) *То есть мы видим, что даже половые или, как говорят лингвисты, гендерные особенности поведения тоже проявляются в разных культурах по-разному* (6: <http://postnauka.ru/video/40270>).

3) *Они помогают строить дискурс, или, как еще говорят лингвисты, они обеспечивают связность текста* (13: <http://postnauka.ru/video/2961>).

Ці та подібні дискурсиви є допоміжними одиницями у складі основної синтаксичної одиниці. В усному мовленні такі конструкції виконують функцію регулювання мовлення: забезпечують зв'язність усного дискурсу, можуть бути засобом мовленнєвої рефлексії того, хто говорить, слугують для підтримки контакту з адресатом повідомлення або активізації його уваги тощо. Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що в більшості випадків модусні предикативні одиниці були вилучені при перекодуванні усного повідомлення в писемний текст як надлишкові й не притаманні науковому тексту.

Статистична перевірка суттєвості розбіжностей між відсотковими показниками типів речень при інтроспективній сегментації усних мінілекцій та їхніх писемних версій здійснювалася за видозміненою формулою критерію Стьюдента:

$$t = \frac{|p_1 - p_2|}{Sed\%}, \text{ де:}$$

p_1 — відсотковий показник для першого масиву текстів (усні повідомлення);

¹ Тут і далі паспортизація матеріалу здійснюється відповідно до його нумерації у «Списку джерел ілюстративного матеріалу», наведеного наприкінці роботи.

p_2 — відсотковий показник для другого масиву текстів (їхні писемні версії);

$$Sed\% = \sqrt{PQ(1/n_1 + 1/n_2)}, \text{ у якому:}$$

n_1 — обсяг першої вибірки, на базі якої вираховувалися відсотки (у нашому матеріалі $n_1 = 774$ речення);

n_2 — обсяг другої вибірки, на базі якої вираховувалися відсотки (в нашому матеріалі $n_2 = 850$ речень).

Символ P означає середній для обох вибірок відсотковий показник, який вираховується за формулою:

$$P = \frac{p_1 n_1 + p_2 n_2}{n_1 + n_2}$$

$$Q = 100\% - P$$

Обчислимо істотність розбіжностей відсоткових показників для складносурядних речень, визначених в обох вибірках, використовуючи t -критерій Стьюдента:

$$\text{Перша вибірка: } p_1 = 4,1; n_1 = 774.$$

$$\text{Друга вибірка: } p_2 = 2,3; n_2 = 850.$$

$$P = 3,16;$$

$$Q = 100\% - 3,16 = 96,84;$$

$$Sed = 0,87.$$

Визначаємо кількість ступенів свободи, щоб відповісти на питання про значущість t :

$$f = 774 + 854 = 1624 = \infty$$

У таблиці критичних значень t знаходимо (в рядку ∞), що слід прийняти за нульову гіпотезу: $t = 1,96$ [Перебийніс 2002, с. 156].

$$t \text{ (експериментальне)} = 0,87.$$

$$\text{Отже, } 0,87 \leq 1,96.$$

З проведених розрахунків можна зробити такий висновок: *розбіжності*

відсоткових показників кількості складносурядних речень у досліджуваних вибірках є несуттєвими.

За такою ж методикою було визначено розбіжності у відсоткових показниках кількості інших типів речень, що зустрілися в першому і другому масивах текстів.

Як видно з *Таблиці 3.3.*, розбіжності відсоткових показників між типами речень, визначених інтроспективно, та їхніми писемними версіями є суттєвими у більшості випадків: t-коефіцієнт коливань відсоткових показників становив для простих речень – 2,34; складних речень – 2,35, зокрема: для поліпредикативних складних речень¹ (2,4) і складнопідрядних речень (2,04). Несуттєві розбіжності в усному та писемному модусах дискурсу спостерігаються тільки між складносурядними (0,87) і безсполучниковими реченнями (0,97).

На основі статистичної обробки даних можна зробити висновок, що синтаксична організація конкретних синтаксичних одиниць усного дискурсу, визначена інтроспективним шляхом за офлайн-методикою, тобто шляхом багаторазового прослуховування усного наукового мовлення, значно відрізняється від його писемного аналога.

Це дає підстави перейти до якісної оцінки структурно-семантичної організації речень, властивих усному й писемному модусам науково-професійного дискурсу, а також пояснити причини, що зумовили ці розбіжності.

3.2.2.3. Трансформаційні кореляції «усна мова → писемна мова»

Розшифрування мінілекцій, викладене на сайті «ПостНаука», тобто адаптація усного тексту до іншого каналу передачі інформації – писемного, за

¹ Поліпредикативні (багатокомпонентні) складні речення – це «особливі синтаксичні побудови в системі складного речення, будівельними елементами яких є ПО (*предикативні одиниці* – *О.П.*) та їхні блоки, які містять не менше трьох ПО» [Калашникова 1991, с. 6], що пов'язані між собою синтаксичним зв'язком сурядності, підрядності, послідовної підрядності, безсполучниковості або їхніми різними комбінаціями та мають рівні членування.

нашими спостереженнями, було максимально наближене до оригінального усного дискурсу: усувалися насамперед мовленнєві девіації, властиві спонтанному усному викладу, невиправдані повтори; текст стилістично «причісувався», набуваючи більш читабельного вигляду. Так, наприклад, при трансформації усного дискурсу мінілекцій у писемний текст редакторами сайту було усунено такі особливості спонтанного викладу, які не впливають на формальну організацію синтаксичних конструкцій:

- наявність двох референційних форм до одного суб'єкта або об'єкта (іменник / займенник) в межах однієї предикації: ... *а смартфоны, бывшие телефоны, они* ведь тоже сегодня в большей степени служат для письменной речи, а не для устной... (7: <http://postnauka.ru/video/8674>);

- повтор дієслів-присудків у межах однієї предикативної одиниці: *Он потребовал извинений, потребовал объяснений, почему это случилось* (6: <http://postnauka.ru/video/40270>);

- двоскладні предикації з авторським «я» у більшості випадків були замінені на безособові конструкції, що відповідає культурній традиції російської наукової комунікації: *Ну, это такое философско-политически-журналистское, я бы сказал, понимание...* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>);

- у випадках, де це не впливало на змістове наповнення речення, з тексту виключалися дискурсивні слова, анафорично вжиті сурядні сполучники, вставні і вставлені конструкції, інверсії, невиправдані лексичні повтори: *Вот это текст, погруженный в конкретную ситуацию, со своими задачами, ну вот, в общем, главный объект нашего изучения* (13: <http://postnauka.ru/video/2961>).

Серед речень, які були однаково виокремлені за нашими даними й даними сайту, перше місце посідають питальні конструкції. Наприклад:

- 1) *Какие значения прячутся за этой конструкцией?* (3: <http://postnauka.ru/video/48960>).

- 2) *А вот есть ли предложение в устной речи? Серьезный вопрос!* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).

3) **Что важнее – язык или коммуникация?** (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

4) **В настоящее время лингвистическая теория предполагает, что модель естественного языка включает в состав несколько автономных, независимых друг от друга блоков <...> Возникает вопрос: каким образом связаны и взаимодействуют эти блоки? Как устроена архитектура грамматики, архитектура моделей естественного языка?** (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

5) **Что такое компьютерный корпус устной речи?** (12: <http://postnauka.ru/video/23892>).

6) **Какие стратегии использует говорящий для того, чтобы исправить свои ошибки? Основных стратегий две. Их условно называют online и offline-стратегиями** (15: <http://postnauka.ru/video/23892>).

Такі питальні речення досить частотні в досліджуваному матеріалі, вони можуть мати проблемний, інтригуючий, логічний або полемічний характер і легко виокремлюються з лінійного потоку усного мовлення завдяки особливій запитальній інтонації та довшій паузі після його вимовляння.

Питальні конструкції є найважливішим засобом діалогізації монологічного висловлювання, що сприяє підтримці інтересу слухачів до матеріалу, викладеного в лекції, активізації їхньої уваги та встановленню інтелектуального й емоційного контакту між лектором і його аудиторією [Палатовская, Завгородняя 2005, с. 99- 104].

Практично не зазнавали редагування прості речення, ускладнені напівпредикативними зворотами або рядами однорідних членів (*приклади 1, 2*), а також дискурсивними словами, які мають нейтральний характер і властиві як усному, так і писемному модусу комунікації (*приклад 3*):

1) **В Интернете начали разрабатываться различные формальные средства, компенсирующие отсутствие интонации, улыбки и прочего** (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2) **Например, в русском языке глаголы охарактеризованы по**

времени, наклонению, залогу, лицу, числу, в формах прошедшего времени по роду (8: [http:// postnauka. ru/video/52241](http://postnauka.ru/video/52241)).

3) *Дискурсивные слова, термин, может быть, не очень известный* (13: <http://postnauka.ru/video/2961>).

Тоді як збільшення кількості простих речень при перекодуванні усного тексту в писемний (див. *Таблицю 3.3.*) у більшості випадків обумовлене усуненням мовленнєвої надмірності, викликаной автокорекцією мовця у процесі спонтанної комунікації, а саме: зайвої деталізації, дублювання інформації (повтори, плеоназм, уточнення), заповнення «пауз обмірковування» невинними референційними формами тощо.

Нами було визначено такі основні трансформаційні кореляції складних речень у прості в процесі перекодування «*усна мова (УМ) → писемна мова (ПМ)*»:

1. Заміна у складнопідрядному реченні присубстантивного підрядного зі сполучним словом **который** дієприкметниковим зворотом для уникнення повтору цього засобу зв'язку в межах однієї синтаксичної конструкції. Пор.:

1) **УМ:** *И сейчас это делается, в частности, при помощи методов компьютерных, при помощи методов машинного обучения, в которых компьютер, так сказать, обучается на естественном материале, учитывает все существенные обстоятельства и имитирует поведение человека, который такое вот обозначение выбирает* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>) → **ПМ:** *Сегодня это делается, в частности, при помощи компьютерных методов, при помощи методов машинного обучения, в которых компьютер обучается на естественном материале учитывать все существенные обстоятельства и имитировать поведение человека, выбирающего оптимальное обозначение предмета* (22: <http://postnauka.ru/faq/10456>).

2) **УМ:** *Итак, мы видим, что синтаксис, с одной стороны, это единственный компонент языка, который обеспечивает творческий*

характер языковой деятельности, а с другой стороны, он создает репрезентации, которые необходимы для правильного фонетического и семантического представления предложений (8: <http://postnauka.ru/video/52241>) → ПМ: *Итак, мы видим, что синтаксис, с одной стороны, — это единственный компонент языка, обеспечивающий творческий характер языковой деятельности, а с другой стороны, он создает репрезентации, которые необходимы для правильного фонетического и семантического представления предложений* (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

2. Елімінація модусної частини у складнопідрядному реченні з підрядними з'ясувальним у тих випадках, якщо подібна трансформація порушує послідовність викладу й не призводить до спотворення змісту висловлення. Пор.:

1) УМ: *Интересно, что у когнитивной науки есть даже свой собственный день рождения...* (19: <http://postnauka.ru/video/41682>). → ПМ: *У когнитивной науки есть даже свой собственный день рождения...* (19: <http://postnauka.ru/video/41682>).

2) УМ: *Но важно, что все эти дисциплины между собой взаимосвязаны, и когнитивные исследования начались именно не внутри них, где они проводились и раньше, а на стыках между ними* (19: <http://postnauka.ru/video/41682>). → ПМ: *Все эти дисциплины между собой взаимосвязаны, и когнитивные исследования начались именно не внутри них, где они проводились и раньше, а на стыках между ними* (19: <http://postnauka.ru/video/41682>).

3. Поділ складносурядних речень на елементарні прості речення, що здійснювався двома шляхами: а) сурядний сполучник зберігався, але використовувався в ролі починальної частки (приклад 1); б) сурядний сполучник випускався без шкоди для змісту (приклад 2). Пор.:

1) УМ: *Вроде бы дискурс, текст, понятно, что это из слов. В этом смысле все слова, наверное, дискурсивны, но дискурсивными словами*

в собственном смысле, терминологически, называют особые слова, совсем особые (13: <http://postnauka.ru/video/2961>) → ПМ: Понятно, что всякий текст состоит из слов. И в этом смысле, наверное, все слова — дискурсивны. Но дискурсивными в узком смысле называют особую группу слов...(23: <http://postnauka.ru/faq/8572>).

2) УМ: А одна из важнейших лингвистических задач, касающихся не только этой области, но вообще меняющегося объекта, заключается в том, чтобы пытаться... попытаться связать изменения в языке с некоторыми внешними изменениями, которые их порождают, а лингвисты пока этому только учатся (7: <http://postnauka.ru/video/8674>) → ПМ: А одна из важнейших лингвистических задач, касающаяся не только этой области, но вообще меняющегося объекта, заключается в том, чтобы пытаться связать изменения в языке с внешними изменениями, которые их порождают. Лингвисты пока этому только учатся (27: <http://postnauka.ru/faq/25925>).

4. Трансформація безсполучникових складних речень у прості за рахунок усунення надлишкової референційної форми, вираженої лексичним повтором підмета або займенником у другій предикативній одиниці. Пор.:

УМ: Ну и вот это классическое значение термина «дискурс» нас интересует, оно существенно для теории языка (4: <http://postnauka.ru/video/3646>) → ПМ: Именно классическое значение термина «дискурс» существенно для теории языка (22: <http://postnauka.ru/faq/10456>).

5. Усунення «надлишкового» паралелізму предикативних одиниць в межах однієї синтаксичної конструкції. Пор.:

1) УМ: Во время устной речи мы жестикулируем, мы улыбаемся, или, наоборот, хмуримся, мы меняем интонацию, то есть мы воздействуем на собеседника разными способами (7: <http://postnauka.ru/video/8674>). → ПМ: Во время устной речи мы жестикулируем, улыбаемся или, наоборот, хмуримся, меняем интонацию, то есть воздействуем на собеседника разнообразными способами (27: <http://postnauka.ru/faq/25925>).

2) **УМ:** *Прочие языковые модули выполняют по отношению к синтаксическим представлениям так называемую интерпретирующую функцию: они либо способствуют созданию фонетического облика языкового выражения, как морфология и фонетика, либо они создают интерпретацию предложения как это делает семантика* (8: [http:// postnauka.ru/video/52241](http://postnauka.ru/video/52241)). → **ПМ:** *Они либо способствуют созданию фонетического облика языкового выражения, как морфология и фонетика, либо создают интерпретацию предложения, как это делает семантика* (8: <http:// postnauka.ru/video/52241>) [Палатовская 2015б, с. 153; Палатовская 2017в, с. 252–254].

В останньому випадку ми маємо справу з досить поширеним у спонтанній комунікації явищем, яке визначають як *синтаксичний праймінг* [Грис 2015; Русакова 2013; Федорова 2009, 2013б].

Синтаксичний праймінг визнається одним із найважливіших ефектів імпліцитної пам'яті («пам'яті без усвідомлення») й характеризується «як тенденція мовця повторювати синтаксичну конструкцію висловлювання, вимовленого незадовго до цього» [Федорова 2009, с. 6]. Механізм синтаксичного праймінгу пов'язаний із розподілом «ресурсів уваги» (М. В. Фалікман) і заснований на активації ментальної репрезентації відповідної синтаксичної структури, яка за можливості й відтворюється адресантом повідомлення в наступних порціях інформації, що економить його когнітивні зусилля.

У такий спосіб синтаксичний праймінг зменшує час, необхідний для породження спонтанного висловлювання, що сприяє збільшенню плавності мовлення, оскільки «якщо при обробці висловлювання зменшується час, що витрачається на саму обробку, або кількість когнітивних ресурсів, яка для цього необхідна, то як наслідок зменшується й кількість пауз та різних збоїв у мовленні, тобто мовлення стає більш плавним» [Федорова 2013б, с. 52].

На матеріалі російської мови ефекти синтаксичного праймінгу досліджувала О. В. Федорова, яка називає такі функції цього явища: 1) координація реплік у діалозі; 2) плавність мовлення; 3) навчання [Федорова

20136, с. 53].

На нашу думку, в спонтанному усному науковому монолозі синтаксичний праймінг виконує другу і третю функції, що відповідають налаштуванню мовця на розуміння його повідомлення слухачем. Породжуючи наступне висловлювання «за образом і подобою» попереднього, оратор у такий спосіб уникає хезитаційних коливань, пов'язаних із вибором граматичної форми та планування речення загалом, витрачаючи когнітивні зусилля передусім на змістовний складник висловлювання.

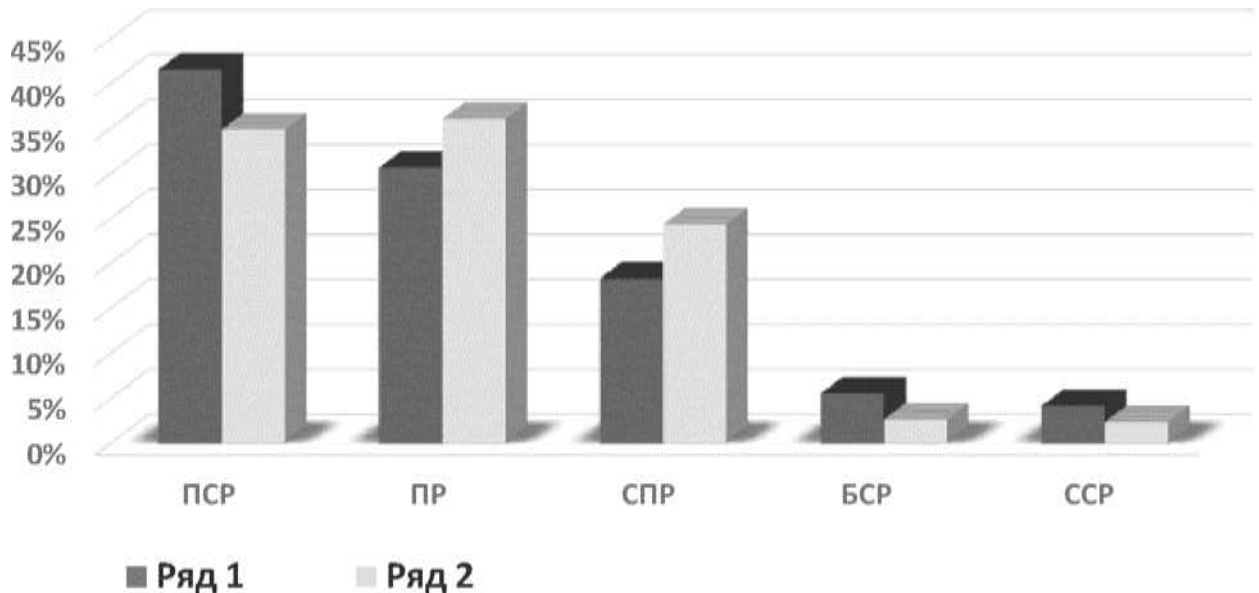
Проаналізовані трансформаційні кореляції «усна мова → писемна мова» пояснюють статистично значуще збільшення кількості простих речень у писемному модусі дискурсу (пор.: кількість простих речень в усному модусі становило 30,6%, а в писемному – 36%; t-критерій коливань відсоткових показників – 2,34) і, відповідно, зменшення кількості складних речень (пор.: складних речень в усному модусі – 69,4%, у писемному – 64%; t-критерій – 2,35).

Наочно отримані дані наведені у графіку (*Графік 3.1.*), який дає уявлення про те, що частка поліпредикативних складних речень (ПСР) у писемному модусі зменшується за рахунок збільшення відсотка простих речень (ПР) та біпредикативних складнопідрядних речень (СПР), а відсоток безсполучникових складних речень (БСР) і складносурядних речень (ССР) зменшується, збільшуючи кількість простих речень.

У більшості випадків це відбувається за рахунок руйнування слабких синтаксичних зв'язків – *сурядності* й *безсполучниковості*, які трансформуються в окремі речення, підвищуючи читабельність писемного тексту. Сильним синтаксичним зв'язком слід визнати *підрядний зв'язок*, оскільки він зазвичай не допускає варіативності членування при сегментації усного дискурсу та його перекодуванні в писемний текст.

Графік 3.1.

**Співвідношення структурних типів речень
в усному й писемному модусах
науково-професійного дискурсу**

Примітка. Ряд 1 – речення усного модусу науково-професійного дискурсу (інтроспективна сегментація мінілекцій за офлайн-методикою).

Ряд 2 – речення писемного модусу (писемні версії мінілекцій на сайті «ПостНаука»).

3.2.2.4. Підсумки першого етапу дослідження

У підсумку першого етапу експериментального дослідження можна зробити такі висновки:

1. Здійснення комунікації в усному модусі науково-професійного дискурсу характеризується надмірністю у використанні лексичних одиниць, а процес перекодування вихідного усного тексту в писемний показує реальне зменшення слововживань за рахунок усунення надлишкових лексем, властивих повідомленням, що спонтанно продукуються (пор.: *УМ*: 17824 vs *ПМ*: 16572 слів).

Слід зазначити, що дублювання референційних форм (іменник / займенник), синтаксичні плеоназми, паралелізм предикативних одиниць в усній формі комунікації не погіршують якості створюваного тексту, а, навпаки, консолідують зусилля мовця і слухача у спільному акті

комунікативної діяльності, полегшуючи процеси як породження, так і сприйняття наукового повідомлення.

2. Кількість синтаксичних одиниць у писемному тексті, навпаки, збільшується (пор .: УМ: 774 vs ПМ: 850 речень), що є результатом адаптації первинного усного тексту до вторинного каналу передавання інформації – писемного. Аналіз відсоткових показників різних структурних типів речень в усному і писемному модусах науково-професійного дискурсу показав статистично значущі розбіжності між усними та писемними повідомленнями у співвідношенні простих та складних речень: у писемних текстах кількість простих речень збільшується, а складних – зменшується; у межах же складного речення спостерігається значне зменшення поліпредикативних складних речень і збільшення частки складнопідрядних речень. Несуттєві розбіжності спостерігаються тільки в чисельності двокомпонентних складнопідрядних і безполучникових складних речень, які представлені як в усному, так і в писемному модусах науково-професійного дискурсу в незначній кількості.

3. Всупереч уявленням про усний модус комунікації, відсоток складних речень (69,4% від загального числа визначених речень) у спонтанному науково-професійному монологі більш ніж удвічі перевищує відсоток простих речень (30,6%), причому пріоритетну позицію посідають поліпредикативні складні конструкції, які характеризуються багатоступеневим підпорядкуванням предикацій, і двокомпонентні складнопідрядні речення.

Це уможливило висновок, що *підрядний зв'язок* виступає більш сильним і може бути визнаний вихідним для об'єктивації у зовнішнє висловлювання складних нерозчленованих комплексів пов'язаних між собою ситуацій, фактів та явищ, які засвоєні у життєвому досвіді мовця й закріплені в його свідомості як ієрархічно структуровані когнітивні моделі.

Сурядність і *безполучниковість* як слабкі синтаксичні зв'язки представлені в режимі онлайн незначною мірою, а при перекодуванні дискурсу до іншого каналу комунікації (писемного) зазнають значних

трансформацій.

Отже, результати першого етапу дослідження, отримані з використанням офлайн-методики, що передбачає багаторазове прослуховування усного мовлення, свідчать про досить високий ступінь валідності речення як дискурсивної одиниці в усному модусі науково-професійної комунікації. Виявлені розбіжності в синтаксичній організації усних і писемних текстів, попри їх статистичну значущість, обумовлені причинами, пов'язаними насамперед із усуненням *мовної надмірності*, характерної для спонтанного мовлення. Водночас підрядні зв'язки зберігаються, а сурядність і безполучниковість можуть руйнуватися, збільшуючи у такий спосіб відсоток простих речень.

Наступним етапом нашого дослідження є експериментальна перевірка особливостей сприйняття усного наукового дискурсу професійно орієнтованою аудиторією – студентами-лінгвістами в умовах, які максимально наближені до природної комунікації.

3.2.3. Другий етап дослідження: сприйняття усного повідомлення носіями мови

3.2.3.1. Загальна характеристика другого етапу дослідження

Робоча гіпотеза другого етапу дослідження була такою: мовець при породженні усного наукового монологу спирається на власні знання, досвід, уміння й навички на основі роботи універсальних когнітивних механізмів продукування мовлення, а учасники експерименту при безпосередньому смислового сприйнятті усного мовлення зв'язують почуте з семантико-синтаксичними моделями, засвоєними в процесі природного опанування мовою й навчання, які зберігаються у них в пам'яті. Це усуває труднощі під час сприйняття усного тексту та сегментуванні його на відповідні синтаксичні одиниці.

Проведення психолінгвістичного експерименту із сегментації мовленнєвого потоку на елементарні дискурсивні одиниці й речення

з подальшим використанням методів анкетування та суб'єктивного шкалювання групою студентів-філологів уможливлено, по-перше, визначити стратегії членування науково-професійного дискурсу на синтаксичні одиниці і, відповідно, з'ясувати їхній дискурсивний статус в умовах природного сприйняття усного тексту; по-друге, визначити лінгвістичні критерії, на які спиралися учасники експерименту, обираючи ту чи ту стратегію, а по-третє, визначити найбільш «стійкі» синтаксичні зв'язки, які при членуванні дискурсу зберігалися у більшості респондентів.

Час проведення експерименту, включно з інструктажем, було обмежено однією академічною годиною (45 хвилин).

Матеріали, підготовлені для проведення другого етапу дослідження, наведені в *Додатку 2*.

Характеристика учасників експерименту

До групи учасників експерименту входили студенти першого курсу магістратури спеціальності «російська мова і література, іноземна мова» (20 осіб) Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та студенти 4–5 курсів спеціальності «російська мова і світова література, іноземна мова» Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (30 осіб). Усього – 50 осіб.

Вибір учасників експерименту відбувався з урахуванням таких критеріїв: 1) пропонується в якості експериментального матеріалу мінілекція присвячена актуальній проблемі сучасної лінгвістики і має безпосереднє відношення до майбутньої спеціальності респондентів; 2) лекція невелика за обсягом (загальний обсяг звучання – 10 хв.); 3) учасники експерименту є досить однорідною професійно орієнтованою аудиторією: вони мають приблизно однаковий вік і здобули базову філологічну освіту; 4) після обробки даних, отриманих під час експерименту, стало очевидно, що відповіді учасників почали повторюватися, тому ми вважаємо їхню кількість достатньою.

Опис другого етапу дослідження

Експеримент складався з двох частин, що охоплювали сукупність онлайн- і офлайн-завдань.

I частина експерименту (онлайн-завдання). Для першої частини експериментального дослідження було відібрано відеозапис мінілекції М. О. Кронгауза «Мова в Інтернеті» (7: <http://postnauka.ru/video/8674>), представленої в межах інтернет-проекту «ПостНаука», яка входила до корпусу матеріалів, що брали участь у першому етапі дослідження (текст № 2). Лекція виголошувалася без опертя на писемний текст, темп мовлення був доволі швидким.

На першому етапі дослідження було виявлено такі кількісні характеристики цього тексту:

Модус	Слововживань	Речень
Усний	1280	65
Писемний	1171	65

Для учасників експерименту було підготовлено писемне розшифрування усного монологу без інтонаційного розмічування та меж сегментного членування (тобто без позначення пауз і графічних знаків пунктуації). Під час одноразового прослуховування (в режимі онлайн) вони мали визначити сегменти дискурсу в такий спосіб:

/ – некінцеві елементарні дискурсивні одиниці (ЕДО), що входять до складу більших дискурсивних одиниць, або сегменти дискурсу, які відповідають різним видам хезитацій (незаповнені паузи, вставні звуки, дискурсивні слова, вставні і вставлені конструкції, лексичні повтори тощо);

// – завершення речення.

Цей метод цілком можна застосовувати, коли дослідника, як у цьому разі, цікавить передусім синтаксичний аспект дискурсу. Крім того, методична перевага такого експерименту полягає в тому, що він дає змогу одночасно залучати до участі значну кількість людей. Отже, учасники експерименту були

поставлені в умови обмеження сприйняття експериментального матеріалу в часі, коли когнітивні процеси серіалізації та десеріалізації дискурсу відбуваються практично одночасно, що відповідає природним умовам сприйняття наукової інформації в процесі навчання. У цьому полягає принципова відмінність між першим і другим етапами дослідження, описаними в цьому розділі дисертації.

На першому етапі дослідження використовувалася офлайн-методика аналізу дискурсу: вихідний текст для розшифрування та подальшої сегментації на синтаксичні одиниці прослуховувався багаторазово, тому рішення про статус синтаксичної одиниці приймався усвідомлено і спирався на лінгвістичну компетентність дослідника. На другому етапі учасники експерименту працювали в режимі онлайн (одноразове прослуховування), тобто членування усного монологу на синтаксичні одиниці відбувалося в результаті неусвідомленої або усвідомленої частково обробки вхідної інформації.

II частина експерименту (офлайн-завдання). Після здійснення сегментації усного тексту учасникам експерименту була запропоновано таку анкету:

1. Чи допомагає відеозображення виконати завдання сегментації дискурсу на речення? (Так / Ні)

2. Оцініть на наведеній шкалі, легко чи складно було вам виокремити речення з усного мовлення:

складно **легко,**
-3 -2 -1 0 +1 +2 +3

де:

-3 – складно; -2 – досить складно; -1 – скоріше нейтрально, ніж складно.	0 – не складно и не легко (нейтрально).	+1 – скоріше нейтрально, ніж легко; +2 – досить легко; +3 – легко.
---	--	---

3. Які із зазначених нижче критеріїв допомагали вам розмежовувати речення в усному дискурсі (розподіліть їх за ступенем значущості за наведеною нижче шкалою з урахуванням того, що різні критерії можуть отримати однакову оцінку, якщо вони були для вас важливими однаковою мірою)?

0 1 2 3 4

- а) семантичний (сміслова завершеність);
- б) синтаксичний (структурна завершеність);
- в) інтонаційний (інтонаційна завершеність);
- г) часовий (наявність більш тривалої паузи наприкінці висловлювання).

4. Що заважало вам членувати текст на речення (дати за можливості розгорнуту відповідь)?

На поставлені запитання учасники експерименту відповідали в писемній формі.

3.2.3.2. Сегментування дискурсу учасниками експерименту

Статистичне опрацювання результатів сегментування тексту складалося з такого алгоритму дій: складання таблиці статистичного ряду на основі відповідей учасників експерименту в абсолютних величинах, визначення на його підставі середньої величини кількості речень та обчислення дисперсії і середнього квадратичного відхилення.

Середня величина є $x_{cp} = 62,9$ речень, що становить собою випадкову величину. Отримана середня величина кількості речень не надто відрізняється від абсолютної величини речень, визначених у попередньому експерименті (пор.: 62,9 vs 65). Проте середня величина в цьому разі некоректно відображає отримані дані – адже розкид у кількості виділених учасниками експерименту речень досить великий – від 74 до 55 речень. За такої умови необхідно розрахувати стандартне відхилення, яке покаже, як розподілені значення щодо середнього в нашій вибірці.

Дисперсія випадкової величини – це міра розкиду цієї випадкової величини, тобто її відхилення від математичного очікування. Квадратний корінь з дисперсії є середньоквадратичним відхиленням, або стандартним розкидом. Обчислення середньоквадратичного відхилення здійснюємо за формулою:

$$s = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - x_{cp})^2}{n-1}}, \text{ де:}$$

x_{cp} — середня кількість речень;

x_i — абсолютна величина із статистичного ряду;

\sum_i^n — загальна кількість учасників експерименту.

Проведені розрахунки довели, що середньоквадратичне (стандартне відхилення) становить 8,67. Це свідчить, наскільки кожне значення в нашій вибірці у середньому відхиляється від середньої кількості речень. Оскільки в ідеалі середньоквадратичне відхилення прямує до нуля, можна зробити висновок про досить значну варіабельність отриманих даних. Це обумовлено кількома причинами.

Перша причина має фізичний характер і полягає в особливостях технічних умов проведення експерименту (наявність зовнішнього шуму, взаємного відволікання уваги учасників експерименту, їхній фізичний стан у момент проведення експерименту тощо), що впливало на сприйняття звукового сигналу.

Друга причина полягає в певному порушенні «екологічної» валідності експерименту, тобто сприйняття дискурсу відрізнялося від природних умов тим, що було одночасно й акустичним, і візуальним (цей факт учасники експерименту відзначили і в своїх анкетах, як це буде показано нижче), а поставлене завдання (сегментування тексту на синтаксичні одиниці в обмежених жорсткими часовими рамами умовах) виявилось занадто великим навантаженням на когнітивний апарат учасників експерименту, що в результаті спричинило зміну стратегій членування тексту під час перебігу

дискурсу.

У перші хвилини експерименту більшість його учасників, ще не відчуючи втоми від напруження, пов'язаного з одночасним акустичним сприйняттям повідомлення й необхідністю його писемного сегментування, намагалася членувати текст на одиниці, відповідно до набутих у процесі навчання знань із пунктуації. Саме тому на початку текстового розшифрування спостерігається найбільша кількість збігів у відповідях респондентів.

Надалі учасники експерименту починають змінювати стратегії сегментування. Значна частина респондентів (понад 70%) починають використовувати так звану *макростратегію*, тобто висувають на перше місце семантичний критерій, виділяючи, по суті, не речення, а структурно-семантичні комплекси, об'єднані одним топіком (мікротемою), які, як нам здається, у більшості випадків збігаються у своїх межах зі складним синтаксичним цілим у традиційному розумінні й можуть бути віднесені до одиниць глобальної структури усного дискурсу. Наприклад:

1) *Более того это касается не только интернета/ потому что/ скажем/ сегодня компьютер потихоньку задвигается и становится не основным инструментом общения/ а смартфоны/ бывшие телефоны/ они ведь тоже сегодня в большей степени служат для письменной речи/ а не для устной/ что для телефона в общем-то нонсенс//*

2) *Во время устной речи мы жестикулируем/ мы улыбаемся или наоборот хмуримся/ мы меняем интонацию/ то есть мы воздействуем на собеседника разными способами/ при письменной речи мы этого лишены//*

Решта ж учасників (близько 30%), вочевидь, орієнтуються насамперед на інтонацію мовця та сегментує текст на менші складники – окремі клаузи, водночас зазвичай зберігаючи у вигляді єдиного цілого конструкції, об'єднані підрядним зв'язком. Безсполучникові та сурядні зв'язки в більшості випадків руйнуються. Наприклад:

1) *Более того/ это касается не только интернета/ потому что*

скажем сегодня компьютер потихоньку задвигается и становится не основным инструментом общения// а смартфоны/ бывшие телефоны// они ведь тоже сегодня в большей степени служат для письменной речи/ а не для устной// что для телефона в общем-то нонсенс//

2) Во время устной речи мы жестикулируем// мы улыбаемся или наоборот хмуримся//мы меняем интонацию// то есть мы воздействуем на собеседника разными способами// при письменной речи мы этого лишены//

Таке членування можна визначити як *мікростратегію*.

Аналіз результатів дослідження, проведеного за онлайн-методикою, засвідчив, що межі членування збіглися у більшості учасників експерименту, незалежно від обраної ними стратегії, в таких випадках:

1. Всі учасники експерименту (100%) позначили три прості речення – риторичні питання, наявні в тексті, які легко виокремлювалися з дискурсу завдяки наявності специфічної питальної інтонації:

1) В чем необычность условий в Интернете//;

2) И как это влияет на язык//;

3) Насколько строго противопоставление между устной и письменной речью//

2. Учасники експерименту визначили однакові межі в реченнях, як простих, так і біпредикативних складних (понад 70% збігів), що відповідають структурним схемам кодифікованої літературної мови, які становили собою «авторське резюме» або ж мали у своєму складі сигнали про перехід мовця до нової мікротеми. У цих випадках з лівого боку синтаксичної конструкції «сигналами» про наявність межі між реченнями були різні лексичні маркери (таким образом, но, причем та ін.), а наприкінці речення спостерігалася досить тривала пауза:

1) Таким образом/ письменная речь в Интернете оказалась многомерной//

2) Таким образом/ письменная речь менее эмоциональна и в диалоге это очень сильно ощущается//

3) *Есть много разных приемов и способов изменения языка/ для того чтобы сделать его более устным// Но я назову/ может быть/ самые главные//*

4) *Причем язык изменяется на наших глазах и очень быстро//*

3. Наявність відчутно тривалої паузи дала можливість більшості учасників експерименту (понад 80% збігів) виділити в тексті одну парцельовану конструкцію. Треба зауважити, що ця конструкція була однаково визначена як у нашому варіанті сегментування, так і в транскриптах редакторів сайту «ПостНаука»:

Но главное/ что мы воспринимаем глазами эту речь/ но при этом вот эта письменная/ нормальная письменная речь/ во многом напоминает устную// И с точки зрения структуры/ и с точки зрения лексики//

4. Більшість учасників експерименту (понад 60% збігів), особливо в перші п'ять хвилин звучання тексту, послідовно виділяли складні речення зі складнопідрядною структурною основою, в яких семантичні відношення між предикаціями легко визначалися завдяки постпозитивно розташованим підрядним і використанню домінантних засобів зв'язку (*который, потому что, что, для того чтобы, где*), що робило їх доволі «прозорими» для сприйняття. Серед таких конструкцій слід відзначити:

- двокомпонентні складнопідрядні речення:

1) *Есть много разных приемов и способов изменения языка/*

для того чтобы сделать его более устным//

2) *Ну/ например/ это мысли собеседника/ которые он как бы скрывает//*

- поліпредикативні складні речення з однорідною супідрядністю та послідовною підрядністю:

1) *Интересно наблюдать за объектом/ который живой/ который живет/ изменяется и что-то с ним происходит//*

2) *Я/ естественно/ говорю не обо всем Интернете/ потому что есть корпоративные сайты и сайт Президента/ где вполне традиционный письменный язык//*

3) *Оказалось/ что средств формальных не хватает для того/ чтобы выполнять функции устной речи//*

Найбільша варіативність спостерігалася при сегментації речень, у яких були наявні предикації з анафоричними сурядними сполучниками *и, но, а*, оскільки через доволі швидкий темп мовлення й відсутність чітко вираженого інтонування важко було визначити належність предикації з відповідним сполучником до попередньої чи наступної одиниці дискурсу. Пор.:

Варіант 1. // *В Интернете есть много казалось бы абсолютно бессмысленных штучек словечек/ которые не выполняют такой понятной коммуникативной функции/ но они выполняют чрезвычайно важную игровую функцию// И оказывается/ что игра тоже прежде всего характеризует устную разговорную речь/ потому что игра сближает собеседников/ и многочисленные эксперименты в Интернете/ когда/скажем/ вместо букв используются цифры/ иногда бывают ребусы/ служат именно для того чтобы оживить письменную речь/ сделать ее более игровой/ и тем самым сделать общение/ сформировать общение по образцу именно устного общения/а не письменного монолога//*

Варіант 2. // *В Интернете есть много казалось бы абсолютно бессмысленных штучек/ словечек/ которые не выполняют такой понятной коммуникативной функции// Но они выполняют чрезвычайно важную/ игровую функцию/ и оказывается/ что игра/ тоже прежде всего характеризует устную разговорную речь/ потому что игра сближает собеседников// И многочисленные эксперименты в Интернете/ когда/скажем/ вместо букв используются цифры/ иногда бывают ребусы/ служат именно для того/ чтобы оживить письменную речь/ сделать ее более игровой// И тем самым сделать общение/ сформировать общение/ по образцу именно устного общения/а не письменного монолога//*

Сегменти із вставними конструкціями, дискурсивними словами, різними видами повторів та паузами «обмірковування» також ускладнювали сприйняття і були додатковими чинниками варіативності в членуванні

дискурсу. У цих випадках учасники експерименту, які дотримувалися макростратегії, членували дискурс на багатоступінчасті поліпредикативні структури, які характеризуються завершеністю топіка, логічною єдністю, смисловою і синтаксичною спаяністю компонентів. Наприклад:

Это совершенно новые условия/ и я думаю/ что сегодня одна из основных задач лингвиста довольно примитивна/ это просто фиксация этих явлений/ а дальше их надо пытаться интерпретировать/ причем вот эта ситуация дает замечательную возможность связывания условий коммуникации/ и изменений языка/ ведь когда мы изучаем изменения в языке/ то как правило/ мы не очень интересуемся причинами/ мы просто фиксируем/ что изменилось в языке//

Порівняймо з писемною версією цієї ж частини мінілекції, яка складається з трьох окремих речень:

ПМ: *Это совершенно новые условия, и я думаю, что сегодня одна из основных задач лингвиста довольно примитивна — это просто фиксация этих явлений. А дальше их надо пытаться интерпретировать, причем эта ситуация дает замечательную возможность связывания условий коммуникации и изменений языка, ведь когда мы изучаем изменения в языке, то, как правило, не очень интересуемся причиной. Мы просто фиксируем, что изменилось в языке (27: <http://postnauka.ru/faq/25925>).*

Як відомо, у спонтанно продукованому тексті спостерігається розбіжність між синтагматичним і паузальним членуванням [Лаптева 1982, 1985; Нигматулина, Риехакайнен 2014; Рыко, Степанова 2009]. Учасники експерименту, які дотримувалися мікростратегії, у неоднозначних випадках, мабуть, орієнтувалися насамперед на паузи мовця. Наприклад:

Но главное что мы воспринимаем глазами// Эту речь/ но при этом вот эта письменная нормальная/ письменная речь во многом напоминает устную// И с точки зрения структуры и с точки зрения лексики// И это удивительно/ потому что возникла некоторая промежуточная форма// В частности она диалогична// (всього 5 речень).

Порівняймо сегментування цього уривку на першому етапі експерименту під час багаторазового прослуховування мінілекції і у її писемній версії, викладеній на сайті:

1. УМ (2 речення): *Но главное, что мы воспринимаем глазами эту речь, но при этом вот эта письменная, нормальная письменная речь во многом напоминает устную и с точки зрения структуры, и с точки зрения лексики. И это удивительно, потому что возникла некоторая промежуточная форма, в частности, она диалогична* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2. ПМ (2 речення): *Но главное, что мы воспринимаем глазами эту речь, и эта формально письменная речь во многом напоминает устную — с точки зрения структуры и лексики. И это удивительно, потому что возникла промежуточная форма и она диалогична* (27: <http://postnauka.ru/faq/25925>]).

3.2.3.3. Аналіз результатів анкетування

Відповіді учасників експерименту на запитання анкети на другому етапі експерименту засвідчили таке:

1. На запитання «Чи допомагає відеозображення виконати завдання сегментації дискурсу на речення?» приблизно 50% учасників експерименту дали ствердну відповідь, для інших наявність відео не відіграло істотної ролі. Три учасники написали, що з відеозображенням було просто цікавіше сприймати інформацію.

Отже, можна зробити висновок, що для професійно орієнтованої аудиторії відеозображення не має особливого впливу на слухове сприйняття інформації із спеціальності.

2. Виконуючи друге завдання анкети «Оцініть на наведеній шкалі, легко чи складно було вам виокремлювати речення із усного мовлення», 40% учасників експерименту відповіли, що їм було досить легко визначити межі речень у тексті (оцінка +2), а 60% інформантів вказали, що мали певні труднощі (оцінка +1). Нейтральної і негативних відповідей не дав жоден учасник (Таблиця 3.4.).

Таблиця 3.4.

складно	досить складно	скоріше нейтрально, ніж складно	не складно і не легко (нейтрально)	скоріше нейтрально, ніж легко	досить легко	легко
-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
-	-	-	-	60%	40%	-

3. Відповіді учасників експерименту на запитання «Які із зазначених нижче критеріїв допомогали вам розмежовувати речення в усному дискурсі?» показали, що при визначенні меж речення:

- провідним виявився *семантичний* критерій (78% учасників експерименту поставили йому максимальні 4 бали, 22% віддали друге місце – 3 бали);
- *інтонаційна завершеність* також отримала найвищі бали у відповідях учасників (44% поставили їй найвищі 4 бали, 22% – 3 бали);
- *наявність більш тривалої паузи*, за думкою респондентів, не завжди впливала на розмежування речень: найвищого балу не поставив ніхто, 44% учасників експерименту поставили 3 бали і 44% – 2 бали;
- *синтаксичний* критерій виявився на останньому місці – 33% анкетованих відповіли, що синтаксична організація речення взагалі не впливала на сегментацію ними дискурсу, поставивши під цей критерій 0 балів.

Наочно результати виконання цього завдання можуть бути наведені у вигляді такої таблиці (Таблиця 3.5.):

Таблиця 3.5.

Оцінка \ Критерій	4	3	2	1	0
<i>Семантичний критерій</i>	+	+	-	-	-*
<i>Інтонаційна завершеність</i>	+	+	+	-	-
<i>Наявність довшої паузи</i>	-	+	+	+	-
<i>Синтаксичний критерій</i>	-	-	+	+	+

* Знак + означає, що той чи інший критерій був відзначений відповідним балом хоча би в одній анкеті, знак - свідчить, що ніхто з учасників експерименту не поставив відповідного бала.

Очевидним є те, що при сегментації дискурсу в режимі онлайн учасники експерименту, безумовно, не фокусували увагу на синтаксичній організації того чи того речення. Однак статистичне опрацювання і аналіз отриманих результатів дають усі підстави припускати, що переважна більшість виділених речень все ж таки обумовлена їхнім формальним оформленням. Іншими словами, засвоєні на практиці й в процесі навчання уявлення про граматичну організацію російського речення в більшості випадків «нав'язували» учасникам експерименту межі сегментування. Не останню роль у цьому відіграли два чинники: досить висока лінгвістична компетентність учасників, а також наявність перед їхніми очима писемної версії лекції, яка обумовлювала неусвідомлене членування тексту на знайомі з писемної мови складники, що порушувало у такий спосіб чистоту експерименту. На це вказали й самі учасники експерименту, відповідаючи на четверте запитання анкети «Що заважало вам членувати текст на речення?».

4. Серед чинників, що призвели до труднощів членування усного тексту на речення, в анкетах респондентів було вказано на таке:

- 1) швидкий темп мовлення мовця, неповний характер вимови;
- 2) паузи фізіологічного характеру та паузи «обмірковування»

(хезитації);

3) відсутність інтонації завершеності наприкінці речення, що зумовлено спонтанним породженням і швидким темпом мовлення;

4) сурядні сполучники;

5) значна кількість вставних і дискурсивних слів, вставлених конструкцій;

6) наявність писемного тексту, що сприймався візуально, змушувала думати про пунктуаційні правила, заважаючи виконанню завдання;

7) розбіжність між смисловою та інтонаційною завершеністю конструкцій;

8) при виконанні завдання у швидкому темпі виникала ідея розмежовувати смислові блоки, а не речення [Палатовская 2014в, с 329].

3.2.3.4. Підсумки другого етапу дослідження

1. На сегментування усного наукового монологу на синтаксичні одиниці в режимі онлайн вплинули такі чинники:

- *екстралінгвістичні*: особистісні якості учасників експерименту, їхній фізичний і емоційний стан під час проведення експерименту;

- *прагматичні*: різний рівень лінгвістичної підготовки у різних учасників і, як наслідок, відмінності в наявності спільних пресупозицій із мовцем;

- *дискурсивні*: швидкий темп мовлення оратора, обумовлений обмеженістю дискурсу в часі у форматі мінілекції; фізіологічні паузи та хезитації; наявність в усному мовленні особливої інтонації (наприклад, питальної) і спеціальних лексичних маркерів руху дискурсу (*таким образом, причем, но*);

- *когнітивні*: наявність перед очима писемної версії усного тексту, хоча й без меж сегментного членування, певною мірою порушувала екологічну валідність експерименту та збільшувала навантаження на когнітивний апарат його учасників, оскільки слухове й зорове сприйняття

істотно відрізняються одне від одного для їх якісного розпізнавання адресатом на рівні інтроспекції;

- *граматичні*: вплив семантико-синтаксичної організації дискурсу на його сегментацію, а саме: при наявності «прозорого» підрядного зв'язку між клаузами практично всі учасники експерименту, незалежно від обраної ними стратегії, автоматично членували дискурс, виходячи із закріплених в їхній ментальній граматиці синтаксичних моделей.

2. При сегментуванні усного тексту на синтаксичні складники учасники експерименту використовували різні стратегії – більшість (70%) віддали перевагу макростратегії, виділяючи як речення структурно-семантичні єдності, об'єднані спільною мікротемою; менша кількість (30%) – мікростратегію, сегментуючи текст на елементарні клаузи.

3. У разі мовленнєвих збоїв або інших чинників, що ускладнюють сприйняття усного мовлення, практично всі учасники експерименту збільшували протяжність речення, виділяючи, по суті, не речення, а структурно-семантичні комплекси, об'єднані єдиною мікротемою. Здається, що це було необхідно слухачам насамперед для десеріалізації змісту певного сегмента. Не випадково 78% учасників вказали, що саме семантичний критерій є визначальним при сегментації дискурсу на речення.

4. Інтонаційний критерій та наявність більш тривалих пауз, які традиційно уналежнюють до провідних при членуванні усного дискурсу на речення, як засвідчив експеримент, дуже варіативні під час природного акустичного сприйняття повідомлення. Дослідження, що проводяться в цьому напрямку упродовж останніх років [Рассказы о сновидениях 2009; Рыко, Степанова 2009; Слепокурова 2013; Нигматулина, Риехакайнен 2014], переконливо довели, що в процесі спонтанного мовлення семантико-синтаксичні єдності можуть бути розірвані паузами навіть у місцях сильних синтаксичних зв'язків, наприклад, після підрядного або сурядного сполучника (це можуть бути когнітивні паузи обмірковування, фізіологічні паузи вдиху / видиху тощо). Подібні хезитації ускладнюють сприйняття усного тексту,

загалом не впливаючи на його розуміння адресатом повідомлення. В цих випадках у свідомості слухачів актуалізуються структурні схеми сильних підрядних зв'язків, а сурядні та безсполучникові зв'язки часто руйнуються, приводячи до варіативності у членуванні дискурсу на синтаксичні одиниці різними учасниками експерименту.

5. Аналіз сегментування засвідчив, що при сприйнятті тексту на слух істотно збільшилася частка поліпредикативних складних речень. Відносно стабільним залишився відсоток складнопідрядних речень із «прозорою» структурно-семантичною організацією, а кількість сурядних і безсполучникових складних речень значно зменшилася за рахунок руйнування цих зв'язків та/або входження таких речень до складніших структурних утворень, збільшивши, відповідно, кількість простих та поліпредикативних складних речень.

Отже, проведений психолінгвістичний експеримент із сегментації науково-професійного дискурсу на синтаксичні одиниці з подальшим використанням методів анкетування та суб'єктивного шкалювання дав змогу визначити когнітивні стратегії, які обирали його учасники при членуванні тексту, з урахуванням усіх необхідних складників – граматичного, соціолінгвістичного, психологічного та фізіологічного.

Аналіз експериментальних результатів виявив лінгвістичні критерії, на які інтуїтивно спиралися учасники експерименту, обираючи ту чи ту стратегію членування, а також уможливив визначення найбільш «стійких» синтаксичних зв'язків, які були однаково враховані більшістю учасників, незважаючи на обрану ними стратегію.

Все сказане дає підстави припускати, що при слуховому сприйнятті науково-професійного дискурсу в режимі онлайн межі речення є рухомими та нестабільними, що виражається у створенні багатоступеневих поліпредикативних синтаксичних конструкцій, об'єднаних на семантичній основі. Водночас сильні синтаксичні зв'язки (підрядні) залишаються в більшості випадків стабільними, а слабкі – сурядність та безсполучниковість

– зазнають різних модифікацій.

3.2.4. Складне речення в синтаксисі мовця

Як засвідчили інтроспективний аналіз науково-професійного дискурсу, а також проведене експериментальне дослідження, складні речення різної формальної організації є найбільш частотними синтаксичними утвореннями в усному модусі цього типу комунікації (69,4%). Це обумовлено, на нашу думку, такими причинами:

1) процесом спонтанної серіалізації складної думки у зовнішнє висловлювання, коли мовець прагне максимально точно й однозначно передати типізовані мислення відношення між об'єктами, явищами та ситуаціями дійсності за допомогою того чи того синтаксичного зв'язку, що об'єднує предикації в єдине ціле;

2) творчим характером мовної діяльності, багато в чому обумовленої потенційними можливостями синтаксису створювати максимально ускладнені структури;

3) правилами й традиціями, що склалися з часом у мові в сфері синтаксису та стилістики і впливають на спосіб викладу необхідної інформації в науковому стилі;

4) попереднім професійним досвідом та високою мовною компетентністю мовця – вченого й досвідченого оратора, які дають змогу вільно оперувати великою та складною інформацією у сфері наукової комунікації.

Розглянемо основні тенденції та закономірності побудови різних структурно-семантичних типів складних речень, що зустрічаються в усному синтаксисі наукових повідомлень, більш докладно¹.

¹ У цьому параграфі до аналізу залучалися не тільки розшифрування тих мінілекцій, які були використані на описаних вище етапах дослідження, а й інші матеріали, опрацьовані авторкою дисертації (див. «Список джерел ілюстративного матеріалу»).

3.2.4.1. Поліпредикативні складні речення

Найчастотнішою синтаксичною одиницею в усному науково-професійному дискурсі є поліпредикативні складні речення різної структурної організації: речення з однотипним синтаксичним зв'язком (багатокомпонентна сурядність і / або безсполучниковість, послідовна підрядність, неоднорідна супідрядність) та контаміновані конструкції з поєднанням різних типів синтаксичного зв'язку (однорідна супідрядність, сурядність та супідрядність, сурядність і послідовна підрядність, безсполучниковість і підрядність тощо). При утворенні поліпредикативних складних речень діє принцип ієрархічності, що виявляється в здатності цієї синтаксичної конструкції мати кілька рівнів членування, серед яких відповідно до семантики виділяється основний рівень та другорядні, а предикативні одиниці здатні об'єднуватися в структурно-семантичні блоки. Отже, будівельним матеріалом поліпредикативних синтаксичних конструкцій є не тільки окремі предикативні одиниці, а й структурно-семантичні блоки предикативних одиниць.

У процесі спонтанного породження висловлювання конструктивні елементи поліпредикативних складних речень об'єднуються в структурно-семантичні блоки відповідно до задуму та комунікативних завдань мовця, а у випадках несподіваної зміни ним синтаксичної перспективи висловлювання можуть зазнавати *перегрупування, уточнення, компресії та обривів* сегментів тексту, що призводить до появи аструктурованих конструкцій, характерних для усного спонтанного мовлення загалом. Виходячи з цього, поліпредикативні складні речення в усному науковому дискурсі можна розділити на дві групи:

1) поліпредикативні конструкції, що відповідають кодифікованій літературній мові;

2) поліпредикативні складні речення, характерні здебільшого для усного модусу комунікації, поява яких обумовлена різними чинниками спонтанності їхнього породження.

Як показало дослідження, більшість поліпредикативних складних речень в тексті усних мінілекцій відповідає кодифікованій літературній мові. Цьому жанру наукового дискурсу властиві речення зі складнопідрядною структурною основою, організовані за моделями однорідної супідрядності (приклад 1, 2) і послідовного підпорядкування компонентів (приклади 3, 4, 5), а також їхні контамінації в межах одного речення (приклади 6, 7, 8). Поліпредикативні речення з синтаксичним зв'язком підрядності на першому рівні членування, а особливо многочлени, у яких цей вид зв'язку може по-різному комбінуватися, найкраще придатні для передавання складних смислів: ведення полеміки з опонентами, вираження припущень та утвердження істини, розгортання причинно-наслідкових зв'язків між ситуаціями та явищами тощо. Наприклад:

1) *Мы видим/ что/ с одной стороны/ происходит экспансия письменной речи/ с другой стороны/ эта письменная речь меняется и по сути становится устной//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2) *И вольно или невольно/ осваивая язык с детства/ мы понимаем/ что вот такая конструкция используется в таких случаях/ а вот такая/ в других//* (9: <https://postnauka.ru/video/56616>).

3) *Существуют две основные стратегии/ которые использует говорящий для того/ чтобы исправить свою ошибку//* (15: <http://postnauka.ru/video/23892>).

4) *Причиной было то/ что вместо кода американцы использовали язык индейцев племени навахо/ которые были призваны на военную службу и переводили с английского на навахо при передаче сигнала и с навахо на английский при приеме сигнала//* (16: <http://postnauka.ru/video/44745>).

5) *Скорость/ вот совокупный такой учет этих просодических обстоятельств/ позволяет прийти к выводу/ что в устной речи присутствует некоторый такой прообраз предложения, некоторая ... некоторый прототип, который, видимо, лежит в основе письменного*

предложения... предложения письменного текста// (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).

6) *Сегодня можно использовать клавишу Delete/ то есть просто стереть **то/ что** мы ошибочно написали/ или **то/ что** мы не хотим/ **чтобы** до собеседника дошло//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

7) *Нам становятся доступны подсказки/ которые позволяют нам понять/ как формировалось речевое задание/ **что** именно не устраивает говорящего в момент осознания ошибки//* (15: <http://postnauka.ru/video/23892>).

8) *И лингвисты **считают/ что** в действительности мы можем строить модели/ **которые** являются бинарными/ **в которых** соединения всегда являются бинарными//* (9: <https://postnauka.ru/video/56616>).

Наведені та подібні до них речення широко використовуються в науковій, передусім писемній, мові. Однак, як показав аналіз матеріалу, вони доволі продуктивні і в усному науковому мовленні. Попри синтаксичну складність, для поліпредикативних складних речень з однорідною і послідовною підрядністю компонентів характерна смислова ясність виразу: через «ланцюгове» або «віялове» нанизування предикативних одиниць поступово і послідовно мовними засобами передається процес руху думки мовця. Причому в головній предикативній одиниці, розташованій в ініціальной позиції, зазвичай міститься модальний предикат, який визначає ставлення мовця до інформації, що повідомляється, а стабільне семантичне ядро, що виражає глибинний смисл висловлювання, складається з ланцюжка пропозицій, поданих у вигляді послідовно розгорнутих предикативних одиниць (в разі послідовної підрядності) або блоку однорідних супідрядних (в реченнях з однорідною супідрядністю компонентів).

Такі поліпредикативні складні речення характеризуються чіткою ієрархічно організованою структурою, зручною для спонтанного породження висловлювання: головна предикативна одиниця зазвичай розміщена в препозиції до підрядних, в разі ж контамінації послідовної та однорідної підрядності однорідні предикативні одиниці утворюють смисловий блок, що

сприяє зняттю глибини¹ багатокомпонентної структури. Це полегшує її сприйняття, дає змогу легко визначити ієрархію смислових відношень, виражених у реченні. Крім того, зняття глибини конструкції відбувається за рахунок використання переважно «прозорих» у семантичному плані синтаксичних відношень між компонентами, пріоритетні позиції з-посеред яких займають конструкції зі з'ясувальними (із сполучником *что*) та означальними (із сполучним словом *который*) підрядними, а також їхні контамінації з обставинними (часу, умови, причини, мети тощо) предикативними одиницями з домінантними для вираження таких відношень засобами зв'язку (*когда, если, потому что, чтобы* та ін.).

Найвживанішими є поліпредикативні складні речення, які поєднують у своєму складі три-чотири предикативні одиниці, однак досить частотні й довші конструкції. Наприклад:

Представим себе такую грамматику/ которая говорит/ если мы соединим существительное с прилагательным/ то получится хорошее языковое выражение/ а если мы соединим глагол с существительным/ тоже получится хорошее языковое выражение/ это будет предложение (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

Це поліпредикативне складне речення, яке становить собою контамінацію послідовної підрядності та супідрядності, складається із семи предикативних одиниць, і ступінь його складності значно вищий, ніж у реченнях з однотипними видами зв'язку. Для полегшення сприйняття цього речення на слух використовується цілий комплекс мовних засобів: внаслідок

¹ Глибина є абстрактною синтаксичною характеристикою речення, що по-різному потрактована різними дослідниками [Калашникова 1981, с. 170-171; ЛЭС, с. 110]. У нашому дослідженні ми спираємося на погляди Г. П. Уханова, розуміючи глибину як наявність «рівнів членування, що виділяються в структурі складного речення» [Уханов 1983, с. 99]. Блокування компонентів у процесі їхньої сполучуваності у складі поліпредикативного складного речення – універсальний лінгвістичний чинник, що сприяє зняттю глибини багаточленної конструкції і, як наслідок, спрощенню її сприйняття як в усному, так і в писемному модусі комунікації. Крім блокування, в мові є й інші засоби зняття глибини поліпредикативних складних речень, які розглядатимуться в цьому параграфі.

блокування симетричних однорідних супідрядних предикативних одиниць речення набуло більшої цілісності, яка підтримується синтаксичним паралелізмом, використанням домінантних сполучних конекторів, повтором засобів зв'язку (*если*) та лексичними повторами (*мы соединим; получится хорошее языковое выражение*).

За нашими спостереженнями, використання *синтаксичних* та *лексичних повторів* – найважливіша закономірність синтаксичної організації поліпредикативних складних речень, властивих усному модусу науково-професійного дискурсу. Різноманітні повтори необхідні мовцеві з огляду на такі причини:

1) повтор використовується автором повідомлення для того, щоб утримати в пам'яті вже сказане і мати час на обдумування та подання подальшої порції інформації;

2) повтор сприяє плавності мовлення і уможливорює уникання хезитаційних пауз;

3) повтор є дієвим засобом полегшення сприйняття складної інформації адресатом повідомлення [Палатовская 2017б, с. 250].

Так, наприклад, у матеріалі нашого дослідження доволі частотними є речення однорідного складу, що становлять собою на першому рівні членування багатоконпонентний відкритий ряд предикативних одиниць із безсполучниковим зв'язком або поєднанням безсполучникового та сурядного зв'язків, що оформлює єднально-перелічувальні відношення між компонентами. Такі структури зазвичай побудовані за моделлю *синтаксичного паралелізму* (по суті – синтаксичного повтору), посиленого різноманітними *лексичними повторами*. Слід зазначити, що кількість поліпредикативних складних речень, які становлять собою відкритий перелічувальний ряд предикативних одиниць (див. приклад 1) у чистому вигляді, в текстах мінілекцій мінімальна; зазвичай подібні многочлени ускладнюються предикацією з пояснювальною або уточнювальною

семантикою, які вводяться в текст як супутні зауваження у вигляді вставлених конструкцій або ж за допомогою підрядного зв'язку (див. приклади 2, 3):

1) *Такой речью* пользовался иногда Цицерон/*такой речью* пользовался Сенека/*и такая речь* обычно основывается на фигуре убавления// (20: www.khazagerov.com).

2) Минимальными единицами языка **считаются фонемы**/ (некоторые такие потенциально значимые типы звуков)/ **далее идут морфемы**/ (это уже такие элементы/ **которые** имеют свою семантику/ свой смысл)/ **далее идут слова/ предложения**/ (4: <http://postnauka.ru/video/2961>).

3) Почему так?// Потому что **внимание**/ во-первых/ никогда **не существует** как отдельный процесс/ **оно встроено** либо в процесс восприятия/ **когда мы** лучше что-то ухитряемся разглядеть или что-то замечаем/ а чего-то не замечаем/ **оно встроено** в процесс мышления/ **когда мы** концентрируемся на решении определенной задачи/ отвлекаясь от всего/ **что** нам мешает ее решать/ **и оно**/ соответственно/ **не имеет** собственного продукта// (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

У літературній мові відкриті перелічувальні ряди предикативних одиниць широко використовуються в художньому мовленні, де стилістична фігура синтаксичного паралелізму посилює емоційно-експресивний потенціал речення на рівні структурної організації. Пор.:

1) *Лошади тронулись, колокольчик зазвенел, кибитка полетела ...* (О. Пушкин);

2) *И опять зачертит иней, и опять завертит мной прошлогоднее унынье и дела зимы иной, и опять кольнут доньше не отпущенной виной, и опять на крестовине сдавит холод дровяной.* (Б. Пастернак).

З погляду когнітивної виділеності ці конструкції базуються на явищі синтаксичного праймінгу, тобто мовець, спочатку актуалізуючи з ментальної граматики певну синтаксичну конструкцію, за можливості продовжує використовувати її й надалі.

При спонтанному породженні наукового повідомлення побудова кожної наступної предикативної одиниці за «образом та подобою» попередньої у складі поліпредикативних складних речень виконує відразу дві комунікативні установки мовця: з одного боку, заощаджує його когнітивні зусилля – йому не треба думати про наступну структурну одиницю, за допомогою якої він оформлює необхідний зміст, забезпечуючи у такий спосіб плавність мовлення, а з іншого – синтаксичний паралелізм у поєднанні з лексичними повторами полегшує сприйняття сказаного, тобто реалізується інтенція мовця на розуміння сказаного адресатом повідомлення. Лексичні повтори в цьому разі, разом із сполучними засобами, відіграють роль своєрідних конекторів предикацій у складному реченні, привертаючи увагу слухача до кожної нової частки інформації та полегшуючи тим самим сприйняття змісту сказаного.

Усному науковому дискурсу притаманні найрізноманітніші види повторів: анафоричні повтори однієї й тієї ж лексеми і/або сполучників і сполучних слів у кожній предикативній одиниці, а також дублювання інформації різними синонімічними засобами – синтаксичний плеоназм. Формальна організація таких речень цілком відповідає кодифікованій літературній мові, й вони необхідні мовцеві з погляду комунікативної доцільності, властивої усній комунікації. Однак у писемному тексті такі речення виглядають вочевидь надмірними як з погляду семантики, так і в стилістичному плані, тому здебільшого, як засвідчило наше дослідження, зазнають істотних змін при перекодуванні усної мови в писемну. Пор.:

1) **УМ:** *Интересно наблюдать за объектом/ **который живой/ который живет**/ изменяется и что-то с ним происходит// Лингвисты довольно редко с этим сталкиваются//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>) →

ПМ: *Наблюдать за живым объектом интересно, лингвисты довольно редко с этим сталкиваются* (27: [http:// postnauka.ru/faq/25925](http://postnauka.ru/faq/25925)).

2) **УМ:** *Есть слово «дискурс»/ может быть/ немножко более известно// Дискурс/ это связный текст/ это/ собственно/ основная*

реальность/ это то/ чем мы обмениваемся/ когда пользуемся языком/ то/ что мы производим// (13: <http://postnauka.ru/video/2961>) → ПМ: Пожалуй, более известно слово «дискурс»: так называется связный текст, произносимый в определенной ситуации и с определенными задачами; собственно, это и есть то, чем мы обмениваемся, когда пользуемся языком (23: <http://postnauka.ru/faq/8572>).

Асоціативний характер мислення, прагнення мовця найбільш повно висловити свою думку іноді приводять до того, що в динамічному процесі спонтанного говоріння з'являються аструктуровані поліпредикативні многочлени, що базуються на нанизуванні підрядних частин. Зняття глибини в таких конструкціях зазвичай сприяють різні види повторів (співвідносних слів та сполучних засобів зв'язку, займенників-підметів тощо). Наприклад:

И предполагают/ что первая фаза /найти орудие/ создать постройку и так далее/ постепенно становится самостоятельной/ потому что когда животное решает такую задачу/ оно придумывает/ по сути дела/ как ее решить и тут же решает/ а когда мы отделяем эту подготовительную фазу и превращаем ее в отдельную разворачивающуюся во внутреннем плане операцию для нас и источник будущего мышления человека/ более того/ когда мы пытаемся воздействовать орудиями на разные предметы/ мы открываем такие свойства этих предметов/ которые непосредственному нашему восприятию не доступны/ то есть то/ что глазами не увидеть/ ушами не услышать/ но то/ что существенно для решения данной задачи // (18: <http://postnauka.ru/video/53945>).

Як засвідчує наведений приклад, під час спонтанного породження висловлювання у мовця часто виникає ідея уточнити сказане або передати необхідну інформацію іншими словами, внаслідок чого в усному дискурсі досить частотними є багаточленні речення, що містять предикативні елементи *пояснювального* та *уточнювального характеру*, які вводяться в уже почате речення різними способами.

Найчастіше пояснювальні відношення у складі поліпредикативних складних речень оформлюються сурядним сполучником *то есть*. Пояснювальний сполучник *то есть* вказує «на тотожність, рівнозначність співвіднесених ситуацій» [РГ-80, с.630] і є сполучною ланкою в розподілі інформації між попередніми та наступними частинами речення. Наприклад:

1) *И наконец/ третья синтаксическая стратегия/ непохожая на первые две/ она основана/ как уже можно догадаться/ на фигурах изменения/ и называется актуализующий синтаксис/ то есть синтаксис/ в котором что-то актуализуется, подчеркивается//* (20: www.khazagerov.com).

2) *Причем устная форма тяготеет к диалогу/ она изначально моментальна/ то есть она исчезает/ не сохраняется/ и поэтому позднее человечество сумело изобрести еще и письменную форму/ в которой речь можно хранить долго//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

3) *Но помимо того/что внимание неуловимо/ оно еще и довольно-таки многообразно/ то есть круг тех явлений/ которые мы называем явлениями внимания/начиная от поворота головы в сторону упавшего стула/ и заканчивая концентрацией на решении мыслительной задачи/ он очень широк/ хотя любой человек и то/ и другое так или иначе отнесет к вниманию//* (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

4) *Вообще/ хотелось бы узнать/ бывают ли на самом деле более простые или более сложные языки в отвлечении от того/ как их пишут и кто их учит/ то есть/ условно говоря/ если бы на нашу планету прилетел марсианин/ которому надо было бы выучить какие-то разные языки в их устной форме/ поскольку это первичная форма языка/ то было ли бы ему сложнее учить финский/ или сербский/ или китайский/ или хинди//* (12: <https://postnauka.ru/video/54750>).

Характерною особливістю граматичної організації таких речень є те, що частина речення, яка йде за сполучником *то есть*, зазвичай виявляє тенденцію до значного предикативного ускладнення, утворюючи в результаті окремий пояснювальний структурно-семантичний блок (див. приклади 2, 3, 4).

Мабуть, це пов'язане з асоціативним характером перебігу думки, коли у мовця під час породження висловлювання виникають нові ідеї, як найкраще подати виклад. Це приводить іноді до використання ланцюжка пояснювальних предикативних одиниць, що не властиво писемній мові. Наприклад:

*Если мы посмотрим на внимание как на состояние/ **то мы можем увидеть/ что оно обладает свойством направленности/ то есть оно всегда на что-то направлено/ оно обладает определенным объемом/ то есть количеством, элементом опыта, который мы можем удерживать в фокусе внимания одновременно**// (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).*

Поєднанню таких досить протяжних конструкцій в єдине ціле додатково сприяють лексичні повтори, використання співвідносних займенників, синтаксичний паралелізм, дублювання форм підмета.

У деяких випадках пояснювальні відношення між предикативними одиницями оформлюються без сполучників – за допомогою відповідної інтонації та лексичних засобів (лексичних повторів, узагальнюючих слів, Т-займенників, дискурсивних слів):

1) *Если спросить человека на улице/ какие **языки самые сложные**, то обычно получаем в ответ стандартный **набор/ самые сложные языки/ это китайский/ корейский/ японский/ арабский**// (12: <https://postnauka.ru/video/54750>).*

2) *Один из вопросов/ которым занимается эта часть теории языка/ **таков/ вот** когда **мы** говорим о некоторых лицах/ людях или объектах/ **мы** регулярно их как-то обозначаем// (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).*

Дискурсиви (вернее, точнее, ну, скажем, так сказать, вот, вообще, казалось бы тощо) є лексичними маркерами автотиторингу мовця. Вони наочно демонструють творчий потенціал синтаксису, його потенційну здатність до нескінченного ускладнення синтаксичної структури за допомогою цих слів. Спостереження за використанням дискурсивів в усному монологі дають змогу дослідникові простежити процеси обмірковування та

серіалізації висловлювання в зовнішнє мовлення, які в спонтанній комунікації зазвичай відбуваються паралельно.

При передаванні складного змісту мовцеві доводиться тримати в оперативній пам'яті значну кількість інформації, тому, коли навантаження на когнітивний апарат є особливо значним і потрібен час на обдумування, в мовленні з'являються дискурсивні слова, що не дозволяють розділити багаточленну синтаксичну конструкцію на окремі частини:

1) *В действительности/ это не порча/ ну/ то есть можно называть порчей/ порча — оценка эмоциональная/ но в действительности речь идет о приспособлении языка к некоторым необычным условиям//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2) *Ну мы можем взять существительные/ скажем/ «сын» и «учитель», и получить словосочетание «сын учителя»/ затем мы можем взять это словосочетание и подать его снова на вход этого правила, получить, скажем, словосочетание «друг сына учителя»//* (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

Дискурсиви порушують плавний перебіг дискурсу, ускладнюють його синтаксичну організацію та в системі кодифікованої літературної мови можуть бути віднесені до мовних збоїв, тому вони здебільшого випускаються при перекодуванні усної мови на писемну, а саме поліпредикативне складне речення поділяється на кілька простіших речень. Пор.:

УМ: *Вот/ казалось бы/ очевидная вещь/ да/ мы все знаем/ что наша речевая продукция/ так сказать/ состоит из предложений/ но выясняется, что предложения хорошо разделены в письменном тексте/ там есть точки/ другие пунктуационные знаки/ которые помечают его границы* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>) → **ПМ:** *Казалось бы, это очевидно — мы все знаем, что наша речевая продукция состоит из предложений Но выясняется, что предложения хорошо разделены в письменном тексте Там есть точки, другие пунктуационные знаки, которые помечают их границы* (22: <http://postnauka.ru/faq/10456>).

Своєрідним варіантом автокорекції мовця є **конструкції додавання**, які конструктивно не пов'язані з основною частиною речення: в процесі незворотності спонтанного говоріння адресант повідомлення припускає, що недостатньо розкрив свій задум, тому використовує розгорнуті уточнення, пояснення у вигляді вставних предикативних одиниць. Такі предикативні одиниці можуть займати інтерпозицію в структурі основної моделі речення (приклади 1, 2, 3) або ж перебувають в постпозиції стосовно вже закінченого речення (приклад 3):

1) *Ну/ получается/ что такой синтаксис/ это современный как раз синтаксис/ мы сейчас его переживаем/ сейчас он моден/ получается/ что он демонстрирует при прочих равных/ как фон/ демонстрирует наше состояние некоторой неуверенности/ сомнений/ то есть он передает поневоле сложность бытия/ изменчивость современного мира (20: www.khazagerov.com).*

2) *Но кроме частеречия у слова есть и другие признаки/ например/ фонетические признаки/ как это слово звучит/ семантические признаки/ что это слово значит/ грамматические признаки/ какие грамматические категории свойственны данному слову// (9: [https:// postnauka.ru/video/56616](https://postnauka.ru/video/56616)).*

3) *Попробуем разобрать это стихотворение в той схеме/ которую предлагают Платон и Джон Серл// Первый шаг/ который мы делаем/ связан не с определением /в этом стихотворении нет никаких определений в обычном смысле слова/ но с картиной// (1: <http://postnauka.ru/video/9152>).*

4) *Ну/ в частности/ закономерности вот/ как было показано в ряде исследований в 90-е годы/ закономерности порядка слов связаны с тем/ что грамматика стремится сделать предложения более удобными для восприятия/ такими, которые бы меньше нагружали оперативную память, которая используется при анализе предложений на слух.(16: <http://postnauka.ru/video/44745>).*

У процесі спонтанного породження наукового дискурсу нерідко спостерігається обрив поточного сегмента речення і його **перегрупування**

в конструкцію іншої формальної організації. У цих випадках з'являються аструктуровані поліпредикативні утворення, які можливі лише в усному спонтанному мовленні. Наприклад:

1) *Ну/ правда/ от письменности осталось мало/ но по крайней мере/ потому что мы стучим по клавишам/ и вдруг что-то возникает на экране* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2) *Это не существительные/ не глаголы/ не прилагательные/ это не/ так сказать/ основное ядро/ вот то/ что несет главную роль/ вот передача смыслового задания //* (13: <http://postnauka.ru/video/2961>).

3) *Другой тип вопросов/ которые связаны с теорией дискурсов.../ дискурса/ это вопросы о структуре/ как и любое естественное явление/ как оно устроено/ какие там существуют единицы/ на что его/ так сказать/ можно поделить/ как эти единицы связаны между собой ну и так далее* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).

Як засвідчив проведений експеримент, такі конструкції дещо ускладнюють сприйняття усного тексту, але не становлять перешкоди для його розуміння слухачами.

У процесі спонтанного говоріння нерідко трапляються випадки синтаксичної компресії однієї з частин поліпредикативного складного речення, особливо часто такі речення з'являються після питальних конструкцій, які використовуються мовцем з риторичною метою – для діалогізації монологічного мовлення. У цих випадках речення може починатися із залежної предикативної одиниці за відсутності головної частини (приклад 1) або з пояснювального сполучника за відсутності попередньої частини складносурядного речення (приклад 2), імітуючи у такий спосіб діалогічну єдність, що слугує меті активізації розумової діяльності слухача та створення ілюзії співтворчості з автором повідомлення:

1) *Почему так? Потому что внимание/ во-первых/ никогда не существует как отдельный процесс/ оно... оно встроено либо в процесс восприятия/ когда мы лучше что-то ухитряемся разглядеть или что-то*

замечаем/ а чего-то не замечаем/ оно встроено в процесс мышления/ когда мы концентрируемся на решении определенной задачи/ отвлекаясь от всего/ что нам мешает ее решать/ и оно/соответственно/ не имеет собственного продукта// (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

2) *А что будет/ если мы посмотрим/ что происходит с этими свойствами во времени? Например/ что можно сказать об изменении направленности? Она может изменяться более легко или менее легко? То есть наше внимание может более или менее легко переключаться/ соответственно/ мы получаем свойства переключаемости/ то есть легкости перенаправления с одного объекта на другой или с одного вида деятельности на другой // (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).*

Отже, до групи поліпредикативних складних речень, характерних для усного модусу наукового дискурсу, належать речення, які з'являються внаслідок автокорекції мовця – несподіваної зміни ним синтаксичної перспективи речення або з метою діалогізації монологічного висловлювання. У цих випадках до складу синтаксичних многочленів входять предикації, що мають характер пояснення, уточнення або додаткового зауваження, в окремих випадках спостерігається обрив початого сегмента речення і його перегрупування в структуру іншої семантико-синтаксичної організації, а також компресія конструктивно необхідних ініціальних частин поліпредикативного складного речення.

Підводячи підсумки, зазначимо, що в усному модусі наукового дискурсу діють ті ж самі засоби нейтралізації глибини синтаксичних многочленів, що полегшують його сприйняття на слух, які використовуються і в писемних жанрах книжних стилів мови для полегшення візуального сприйняття поліпредикативних конструкцій. До таких засобів Г. Ф. Калашникова, яка вивчала поліпредикативні складні речення на матеріалі художніх текстів, додає «менш гнучкий порядок компонентів <...>; використання сполучників та сполучних слів, нейтральних стилістично; звуження можливого кола синтаксичних відношень між компонентами <...> (переважне вживання

з'ясувальних і означальних відношень); ускладнення частини, що стоїть ближче до кінця речення. До індивідуально-авторських способів посилення сприйняття поліпредикативних складних речень належать повтори» [Калашникова 1979, с. 76].

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що всім без винятку усним науковим повідомленням властива мовна надмірність, що реалізована у вигляді різноманітних лексичних та синтаксичних повторів. Таку надмірність можна вважати *когнітивною особливістю* усної наукової мови, оскільки вона дає змогу мовцеві розподілити семантичні акценти поданої інформації, виділивши найбільш важливі відрізки дискурсу, зробити паузу і зосередити увагу на наступній порції пропонованого матеріалу.

3.2.4.2. Біпредикативні конструкції

1. Складнопідрядні речення

Біпредикативні складнопідрядні речення досить часто використовуються у вихідному усному тексті, а в процесі перекодування усної мови в писемну, як показало попереднє дослідження, відсоток біпредикативних складнопідрядних речень збільшується за рахунок сегментування поліпредикативних складних речень на доступніші для огляду й читабельніші синтаксичні одиниці.

У синтаксисі мовця біпредикативні складнопідрядні речення зазвичай відповідають структурним схемам кодифікованої літературної мови, однак представленість формальних типів таких речень і засобів зв'язку в них суттєво обмежена. До найчастотніших слід віднести речення з сильним підрядним зв'язком, в яких залежна частина заповнює семантичну валентність одного з компонентів головної частини, й у такий спосіб компоненти, що їх складають, мають спільний набір актантів або атрибутів. До таких конструкцій належать складнопідрядні речення прислівного й займенниково-співвідносного типу з постпозитивним сентенційним додатком – підрядним з'ясувальним (приклади 1–4) і складнопідрядні з сентенційним означенням –

підрядним означальним (приклади 5–7), в яких у більшості випадків використовуються домінантні для цих типів семантико-синтаксичних відношень засоби зв'язку – сполучні конектори **что** і **который**:

1) *То есть мы видим/ что даже половые или/ как говорят лингвисты/ гендерные особенности поведения тоже проявляются в разных культурах по-разному//* (6: <http://postnauka.ru/video/40270>).

2) *С другой стороны/ мы видим/ что всех интересуют именно внутренние процессы/ а не внешнее воздействие/ внешние реакции//* (19: <http://postnauka.ru/video/41682>).

3) *Например/ мы берем то/ что в письменном виде выглядит как/ папа купил Васе новый телефон//* (14: <https://postnauka.ru/video/27965>).

4) *Это дает представление о том/ что же такое периодический синтаксис//* (20: www.khazagerov.com).

5) *В этой метафоре хорошо и правильно то/ что возникает важнейшая для синтаксиса идея соединения//* (9: <https://postnauka.ru/video/56616>).

6) *Кстати/ один из первых людей/ который начал изучать походку/ был Оноре де Бальзак//* (5: <http://www.lingling.ru/video/video.php>).

7) *Вот это результат/ который является одним из таких довольно существенных в теории дискурса//* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).

8) *В ходе речевой ошибки/ которую говорящий решил исправить/ мы получаем доступ непосредственно в лабораторию говорящего//* (15: <http://postnauka.ru/video/23892>).

9) *В 2008 году в русском переводе вышла одна из лучших популярных книг по языкознанию/ книга известного американского лингвиста Марка Бейкера/ которая называется «Атомы языка»//* (16: <http://postnauka.ru/video/44745>).

Активна представленість складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними й означальними в усних мінілекціях відповідає результатам інших досліджень, у яких доведено, що такі типи складних речень

найчастотніші в писемному модусі книжних дискурсів [Ганцовская 1969, 1976; Калашникова 1979; Беднарская 1994; Степаненко 2008; Холодилова 2014].

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальним не випадково є найчастотнішими в усному модусі науково-професійної комунікації. Головна предикативна одиниця в таких конструкціях є модальною рамкою і надає реченню певної суб'єктивної модальності, є «модальним оператором думки», вказуючи на ступінь впевненості в істинності сказаного [Радзієвська 2010, с. 192–207], а також на інші значення ментальної та чуттєвої діяльності мовця (сприйняття, знання, рішення, ставлення до того, що повідомляється, вказівку на джерело інформації тощо) [Бріцин, Мозгунов 2013].

Попри традиційні уявлення, у науці про мову неодноразово висловлювалася думка про те, що суб'єктивна модальність є обов'язковою ознакою будь-якого речення-висловлювання ([Балли 1955; Мельничук 1966; Солганик 2010; Бріцин, Мозгунов 2013] та ін.). О. С. Кубрякова зауважує: «На думку Лакова, кожне висловлювання має свій глибинний предикат, що належить до всього висловлювання в цілому й іноді має, іноді – ні своє вираження в поверхневій структурі висловлювання. Відповідно, задумана структура має вигляд речення, укладеного в перформативну рамку, бо логічній формі речення передують певне ставлення мовця до мовленого. <...> У нейтральному мовленні такі маркери можуть бути відсутніми у зовнішньому мовленні, але передбачатися в глибинній структурі» [Кубрякова 1991, с. 48].

Науково-професійний дискурс є стилістично маркованим утворенням, і складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними мовець використовує із дуже різними цілями: самопрезентації мовця (приклад 1); для вказівки на джерело отримання інформації (приклади 2, 3), а також як дієвий ораторський прийом, що консолідує діяльність лектора та його слухачів, оскільки використання авторського *мы* та дієслівних форм першої особи множини має

на меті своєрідне «вербування» аудиторії, її залучення на бік того, хто говорить (приклади 4, 5):

1) *И я думаю/ что со мной готовы спорить разные ученые/ говорить/ что все это ерунда/ есть две формы и не надо придумывать ничего нового // (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).*

2) *Хомский считает главной загадкой/ связанной с человеческим языком/ то/ что дети необычайно быстро и эффективно осваивают родной язык// (16: <http://postnauka.ru/video/44745>).*

3) *Во многих учебниках языкознания и в серьезных академических грамматиках написано/ что у синтаксической конструкции есть собственное значение// (3: <http://postnauka.ru/video/48960>).*

4) *Давайте подумаем/ как может быть устроена синтаксическая модель// (9: <https://postnauka.ru/video/56616>).*

5) *Мы понимаем/ что человек не очень спокоен/ что он/ скорее/ волнуется/ чем говорит/ то есть мы больше верим телесному поведению человека/ чем его словам// (5: [http://www.lingling.ru/ video/video.php](http://www.lingling.ru/video/video.php)).*

Складнопідрядні речення з означальною семантикою становлять собою конструкції, в яких сполучний конектор залежної частини виконує анафоричну функцію та постає синтаксичним представником *антецедента* (імені або іменної групи), що міститься в головній предикативній одиниці. Для аналізованого мовного матеріалу основним засобом зв'язку для вираження означальних відношень у складнопідрядному реченні є відносний займенник **который**, який «вирізняється найменшою семантичною спеціалізованістю й відповідно найбільшою широтою вживання» [РГ-80, с. 515]. Наприклад:

1) *Знание языка — это **владение процедурой/которая** позволяет/ располагая конечным набором исходных единиц и конечным набором правил/ производит потенциально бесконечное количество языковых произведений// (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).*

2) *Попробуем разобрать это стихотворение в той **схеме/ которую** предлагают Платон и Джон Серл// (1: <http://postnauka.ru/video/9152>).*

3) У него есть **такая работа** (у О. де Бальзака – О. П.)/ **которая** называется «Теория демарша/ или теория походки»/ она недавно была переведена в книге «Физиология брака»// (5: <http://www.lingling.ru/video/video.php>).

4) Еще **одна вещь/ которая** принципиально мешает творческому мышлению/ это избыток мотивации// (18: <http://postnauka.ru/video/53945>).

5) **Другое значение/ которое** часто можно встретить в современных средствах массовой информации/ было предложено французскими постструктуралистами в 60-е годы// (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).

Такі речення характерні для усного наукового дискурсу, оскільки прототипно вони призначені для надання необхідної інформації про антецедент – його ознаки, властивості, належність, діяльність, часову та просторову локалізацію тощо. Крім того, за допомогою підрядної предикативної частини мовець може повідомити додаткову інформацію про антецедент, не починаючи нової фрази й таким чином заощаджуючи когнітивні зусилля зі створення нового речення.

Високу вживаність **займенниково-співвідносних складнопідрядних речень** в усному науково-професійному дискурсі можна пояснити тим, що такі конструкції, за зауваженням М. Я. Димарського, є «...сильним засобом перспекції – сигналом обов'язковості подальшого підрядного, тобто допомагає не тільки мовцеві організувати, а й слухачеві – сприймати мовленнєве утворення» [Димарский 2008, с. 334]. Наприклад:

1) Мы можем сказать **то/ что** этот объем мы можем пытаться распределять между разными видами деятельности// (19: <http://postnauka.ru/video/41682>).

2) Он может заполнить ее мэканьем/ **тем/ что** иногда неверно называется словами-паразитами/ «ну»/ «это самое» и т д // (14: <https://postnauka.ru/video/27965>).

3) *Это дает представление о том/ что же такое периодический синтаксис//* (20: <http://www.khazagerov.com>).

4) *Первый вопрос/ или факт вернее/ то/ что языки колоссально различаются* (16: <http://postnauka.ru/video/44745>).

З наведених прикладів стає зрозумілим, що Т-компонент у таких реченнях поліфункціональний: з одного боку, він структурує висловлювання, сигналізуючи слухачеві, що далі йде підрядне речення, яке виконує основну інформативну функцію, а з іншого – дають змогу мовцеві зробити паузу для обмірковування наступної порції інформації.

Менш частотними є біпредикативні **складнопідрядні речення з сентенційним сирконстантом** (обставинні), що виражають семантико-синтаксичні відношення *часу, умови, цілі, допусту, причини та наслідку*. Проаналізований мовний матеріал дає змогу висновкувати про те, що в процесі спонтанного породження висловлювання мовець зазвичай активує із довготривалої пам'яті засоби зв'язку, домінантні для вираження необхідних семантико-синтаксичних значень. Наприклад:

- *когда* у реченні з підрядним часу: **Когда** люди общаются/ они используют прежде всего человеческий язык// (5: <http://www.lingling.ru/video/video.php>);

- *потому что* у реченні з підрядним причини: **Но при этом победа письменной речи оказалась не окончательной и вообще сомнительной/ потому что вот эта письменная речь интернета/ смс-ок/ она подвержена/ я бы сказал так/ коррозии/ хотя это тоже оценочное слово//** (7: <http://postnauka.ru/video/8674>);

- *хотя* у реченні з підрядним допусту: **И традиционно в психологии принято различать мышление человека и так называемое разумное поведение животных/ хотя на самом деле /конечно/ разумное поведение животных оказывается источником для развития человеческого мышления//** (18: <http://postnauka.ru/video/53945>).

У складнопідрядному реченні з підрядним умови семантичний сполучний конектор між клаузами майже в рівному обсязі представлений у двох варіантах – *если* та *если..., то*:

1) *В устной речи человек никогда не говорит гладко/ особенно если это речь в неформальном регистре//* (15: <http://postnauka.ru/video/23892>).

2) *Если мы посмотрим на произвольное внимание/ то увидим/ что оно неоднородно* (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

У лінгвістичній літературі ці варіанти здебільшого не розмежовуються [АГ-80; Русская корпусная грамматика; Урысон 2012]. У нашому дослідженні, в якому здійснена спроба проникнення в ментальну граматику мовця, вибір того чи того варіанту в процесі спонтанного мовлення є суттєвим. Аналіз мовного матеріалу дав змогу помітити певні закономірності у використанні цих сполучників, а саме: формулюючи закони, наукові визначення, припущення та інші умовиводи, мовці надають перевагу подвійному сполучнику *если..., то*, який, по-перше, прототипно виражає імплікативний зв'язок між засновком і висновком, а, по-друге, уможливорює паузу перед наступною порцією висловлювання, яка передбачає сильніше навантаження на когнітивний апарат мовця (приклади 1, 2). В інших випадках здебільшого вживається одиничний сполучник *если* (приклади 3, 4). Пор.:

1) *Ведь/ в принципе/ если мы имеем ограниченное количество исходных единиц с ограниченным количеством правил/ то конечный продукт тоже может быть конечен//* (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

2) *Например, если у нас есть последовательность символов АББВАББВБВБАБА, то эту последовательность никак экономно описать нельзя* (12: <https://postnauka.ru/video/54750>).

3) *Если она рядом/ он не будет говорить ей о любви// Это пошлость/ вульгарность//* (1: <http://postnauka.ru/video/9152> /).

4) *И если человек много читает, он знает гораздо больше сложных конструкций/ осваивает их* (3: <http://postnauka.ru/video/48960>).

У складнопідрядних реченнях з підрядним мети дві ситуації співвідносяться так, що в головній частині міститься засновок, який обумовлює мету, вказану в залежній предикативній одиниці. Для вираження таких відношень у російській мові ядерними є сполучники **чтобы** і **для того чтобы**. В. Ю. Апресян та О. Є. Пекеліс в «Російській корпусній граматиці» так трактують значення цих сполучників: «Сполучники *чтобы* і *для того чтобы* виражають ту ж саму ідею, що й іменник *цель* і прислівник *для*. У їхніх значеннях поєднується семантика причини, бажання й дії: *X, чтобы Y* означає, що вчинена суб'єктом дія *X* буде, на його думку, причиною бажаної для нього ситуації *Y*. *Чтобы* – один із найчастотніших підрядних сполучників (1479 на мільйон вживань в Основному корпусі)» [Апресян 2012].

Аналізований мовний матеріал засвідчив, що в дискурсі мінілекцій сполучник **для того чтобы** (приклад 1) за частотністю вживання конкурує із сполучником **чтобы** (приклад 2). Пор.:

1) *Есть много разных приемов и способов изменения языка/ для того чтобы сделать его более устным.* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2) *Задача лингвистики только в том, чтобы обнаружить и понять их* (мовні універсалії – О.П.) *по-настоящему убедительным способом* (16: <http://postnauka.ru/video/44745>).

Це пов'язано з тим, що у ментальній граматиці носіїв мови зафіксовано, що сполучник **для того чтобы**, який має книжне забарвлення, властивий науковому дискурсу більшою мірою. До того ж конкретизуюча частина складеного сполучника **для того**, особливо під час її інтонаційного виділення в усному мовленні, приводить до того, що розташований в головній частині речення конкретизатор стає самостійним членом речення, на який припадає фразовий наголос, а сам зв'язок між предикаціями можна класифікувати як займенниково-співвідносний із підрядним з'ясувальним:

Но для того/ чтобы понять это про язык/ не нужно быть лингвистом// (16: <http://postnauka.ru/video/44745>).

На особливу увагу заслуговують складні речення, які виражають **відношення наслідку**. Як відомо, в наукових граматиках і класичних підручниках з російської мови єдиним підрядним *сполучником наслідку* в складнопідрядному реченні визнається нероздільний сполучник **так що** [АГ- 80, с. 597; Белошাপкова 1989, с. 753–754; Бабайцева, Максимов 1983, ч.3,с. 233; Валгина 1991, с. 348; 2001, с. 462; Шелякин, с. 316; Апресян, Пекелис 2012]. Наприклад:

*Гринберг увидел/ что большинство языков обнаруживают интересные универсальные закономерности в области порядка слов/ **так что** в общем и целом языки делятся на два класса* (16: [http:// postnauka.ru/video/44745](http://postnauka.ru/video/44745)).

Однак зібраний фактичний матеріал засвідчив, що в реальній практиці спонтанного говоріння різні мовці для реалізації наслідкових відношень здебільшого обирають сполучним засобом конектор **поэтому**. Це свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку російської мови цей засіб зв'язку вже набув, використовуючи образний вираз О. М. Пешковського, достатньої «сполучної сили» [Пешковский 2013, с. 425–426]. Наприклад:

1) *Наука/ изучающая язык в Интернете и новые формы бытования языка/ только формируется/ **поэтому** никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет//* (7: [http://postnauka.ru/ video/8674](http://postnauka.ru/video/8674)).

2) *Теория дискурса является одним из новых направлений лингвистической теории/ **поэтому**/ конечно/ в ней гораздо больше вопросов/ чем ответов//* (4: <http://postnauka.ru/video/3646>).

3) *Но тем не менее такое поведение очень типично/ **поэтому** финны часто любят сидеть и просто часами смотреть на водную среду/ как бы уставившись в одну точку//* (5: [http://www.lingling. ru/video/video.php](http://www.lingling.ru/video/video.php)).

Слово **поэтому** неодноразово привертало та продовжує привертати увагу вчених-синтаксистів (див. роб. [Бабайцева 2000, Белявцева 2008, Всеволодова 2000, Колосова, Черемисина 2000, Кузмичев 2001, Пешковский 2013, РГ-80, Селюнина 2010] та ін.), однак питання про його морфологічний

статус і тип синтаксичного зв'язку між компонентами складного речення, пов'язаними цим конектором, продовжує залишатися дискусійним.

У науковій літературі складні речення, частини яких поєднані за допомогою займенника *поэтому*, класифікуються неоднозначно. Якщо цей конектор поєднується із сурядними сполучниками (*и поэтому, а поэтому*), така конструкція визнається складносурядною (див., наприклад, в [АГ-80, Т. 2, с. 632]). Якщо сурядні сполучники між частинами складного речення відсутні, то такі речення потраповані вченими по-різному: визначаються як складносурядні речення зі сполучним аналогом [АГ-80] або безсполучникові речення особливого типу [Ширяев 1986], вважаються складнопідрядними реченнями [Всеволодова 2000; Кузмичев 2001], в них вбачається синкретизм сполучникового та безсполучникового зв'язків [Бабайцева 2000].

У підручниках для іноземців, які вивчають російську мову, лексему *поэтому* називають сполучником, а складні речення з наявністю цього конектора уналежнюють до складнопідрядного речення з підрядним наслідку [Книга о грамматике 2009; Крючкова 2004; Константинова 2011].

Найпереконливою видається позиція Т. А. Колосової і М. І. Черемісіної, які пропонують для розмежування сполучникового та безсполучникового зв'язків «протиставити два основні класи складних речень: ті, що мають лінійні показники зв'язку частин, і ті, що не мають таких показників» [Колосова, Черемисина 2000, с. 29]. Виходячи з цього, складні речення зі словом *поэтому* не можна віднести до класу безсполучникових, оскільки очевидно, що цей конектор є лінійним засобом зв'язку, що маркує наслідкові відношення між відтвореними в реченні подіями. Із семантичного погляду конектор *поэтому* виражає властиві підрядному зв'язку несиметричні й семантично конкретизовані відношення наслідку.

Для вивчення перехідних граматичних явищ у лінгвістиці створено чимало прийомів і методик. Як уже зазначалося вище, формальними критеріями розмежування сурядних та підрядних складних речень у сучасних дослідженнях є різні синтаксичні тести [Пекелис 2015]. Перевіримо конкретні

складні речення з лексемою *поэтому*, використовуючи методикку синтаксичного тестування:

1) **метод гніздування** потрактовано у такий спосіб: «підрядна клауза може бути лінійно вкладена всередину головної; жодна з сурядних клауз не може бути лінійно вкладена всередину іншої» [Пекелис 2015]. Клаузу, яку введено за допомогою *поэтому*, неможливо вставити, як при підрядному зв'язку, всередину іншої клаузи: *Он любил читать, поэтому всю жизнь собирал книги / Погода испортилась, поэтому пришлось остаться дома;*

2) **метод за позицією сполучника**: «сурядний сполучник не може займати в сурядній групі препозитивну позицію, тоді як для підрядного сполучника препозитивна позиція, як правило, можлива» [Пекелис 2015]. Препозиція клаузи з *поэтому* можлива тільки в тих випадках, якщо *поэтому* належить до попереднього лівого контексту, що характерно для сурядних засобів зв'язку;

3) **критерій Є. М. Ширяєва**: предикативна одиниця, на початку якої знаходиться підрядний сполучник, здатна до сурядності з іншою предикативною одиницею, на початку якої є такий самий сполучник у складі поліпредикативного складного речення: *Он любил читать, поэтому всю жизнь собирал книги и поэтому у него большая библиотека;*

4) **явища головного речення**: деяким синтаксичним одиницям (модальним словам, ідіомам, синтаксичним зворотам тощо) не властиве синтаксичне підпорядкування, тобто вони вживаються лише в синтаксично незалежній позиції – у складі головної або сурядної клаузи [Пекелис 2015]. Пор.: *Он любил читать, поэтому всю жизнь собирал книги, правда? / Правда ли, что он любил читать?* — сфера дії частки *правда* — головна клауза;

5) **обмеження на сурядну структуру**: при «сурядності зазвичай неможливе застосування таких операцій до складеної групи, що включають у сферу дії тільки один кон'юнкт. Зокрема, неможливо поставити питання до одного кон'юнкта, залишивши поза сферою дії питання інший» [Пекелис 2015]. Перевірка обмеження на сурядну структуру речення з сполучним

конектором *поэтому* засвідчила, що питання до першої клаузи можливе. Це дає підстави вважати її головною предикативною одиницею: *Кто любил читать, поэтому всю жизнь собирал книги?*

б) **здатність до фокусування:** сполучник у підрядних конструкціях здатний перебувати в сфері дії фокусних часток (*именно, только, лишь* тощо). Уживання фокусних часток можливе з конектором *поэтому*, що характерне для підрядних клауз: *Он любил читать, именно поэтому всю жизнь собирал книги.*

Отже, перевірка складних речень з лексемою *поэтому* за допомогою синтаксичних тестів засвідчила, що в цих реченнях чіткого протиставлення по лінії сурядності та підрядності не спостерігається, хоча більшість тестів все ж таки вказує на підрядну роль клаузи, у складі якої міститься лексема *поэтому*. Гадаємо, що в опозиції «сурядність vs підрядність» такі конструкції слід вважати проміжними, перехідними явищами, що наближаються до підрядних складних речень. Це дає змогу висновкувати, що на сьогодні граматичний статус складного речення зі сполучним конектором *поэтому* визначити однозначно неможливо. Проте очевидно, що ця лексема, виконуючи функцію засобу зв'язку в складному реченні, поступово втрачає статус самостійної частини мови й наближається до підрядних сполучних засобів.

2. Складносурядні речення

Невідповідності між усним та писемним варіантами аналізованого мовного матеріалу, як показало експериментальне дослідження, спостерігаються насамперед у місцях, де предикативні одиниці з'єднані сурядним або безсполучниковим зв'язком – саме в цих випадках доволі довгі конструкції розподіляються на кілька речень. За такої умови сурядні сполучники зазвичай або використовуються як починальні частки, або випускаються. Біпредикативні складні речення з сурядним та безсполучниковим зв'язком у синтаксисі мовця **представлені досить**

незначним чином і мають певні особливості вживання, які заслуговують на окремий розгляд.

Відомо, що *сурядність* як синтаксична стратегія використовується для відображення в мові симетричних ситуацій і характеризується тотожністю функцій компонентів та збігом набору граматичних категорій у їхньому складі.

Домінантними сполучниками для вираження традиційно характеризованих як сурядні *єднальних, протиставних, розділових та зіставних* семантико-синтаксичних відношень є сурядні сполучники *и, но, или, а*. За даними дослідників, ці сполучники в різних типах контекстів маркують логічні відношення, що належать до так званої «логіки здорового глузду», і вказують на «найпростіші ментальні операції», які часто вже не контролюються і не помічаються суб'єктом [Урысон 2011, с. 8, 9].

Спроби опису семантики ядерних російських сурядних сполучників через діяльність свідомості були зроблені в роботах О. В. Урысон [Урысон 2004, 2006, 2011]. Дослідниця пише: «Не дивно, що в мові виявляються засоби, призначені не для опису світу, а для маркування певних аспектів діяльності свідомості під час сприйняття й передавання інформації. Одним із таких засобів є сполучники» [Урысон 2011, с. 9].

Наведене твердження цілком узгоджується з даними психологів, які вважають, що сполучники та інші сполучні конектори фіксують у зовнішньому висловлюванні деякі найбільш часто використовувані зв'язки між збереженою в пам'яті інформацією та її актуалізацією («осучасненням» – термін М. А. Алмаєва) у свідомості під час комунікації [Алмаев 1997]. Проілюструвати це положення, як нам здається, можна, використавши такий уривок із повісті І. Тургенєва «Бретер»:

- *Лучков неловок и груб, — с трудом выговорил Кистер, — но...*
- *Что: но? Как вам не стыдно говорить: но? Он груб, неловок, и зол, и самолюбив. Слышите: и, а не но... (виділено нами. – О. П.)*

У цьому уривкові в яскравій художній формі письменник переконливо продемонстрував, що когнітивний інваріант *протиставних та єднальних*

семантико-синтаксичних відношень, закріплений у свідомості більшості носіїв російської мови, має співвідношення із прототипними сурядними сполучниками **и** та **но**, які без зайвих зусиль вербалізуються учасниками комунікативної ситуації для передавання цілком визначеного мисленнєвого змісту. Це дає змогу й героям повісті, й читачам не тільки зрозуміти, про що йдеться мова без відповідних повнозначних лексичних одиниць, а й адекватно інтерпретувати особистісні оцінки та смисли мовців. Так, сполучник **но**, крім виконання загальновідомої функції протиставлення, в цьому контексті сигналізує про невідповідність поведінки головного героя повісті наявним у суспільстві нормам та очікуванням, а повторюваний єднальний сполучник **и...и** на тлі подальших крапок в емоційній формі показує незавершеність перелічувального ряду його негативних особистісних якостей.

Виходячи з усього сказаного, видається цілком закономірним, що в процесі спонтанного породження наукового повідомлення для актуалізації відношень *протиставлення* (приклад 1), *альтернативного вибору* (приклад 2) і *зіставлення* (приклад 3) явищ, подій, ситуацій мовці передусім використовують сурядні сполучники **но**, **или**, **а** в їхніх ядерних значеннях:

1) *В этом смысле все слова/ наверное/ дискурсивны/ но дискурсивными словами в собственном смысле терминологически называют особые слова/ совсем особые//* (13: <http://postnauka.ru/video/2961>).

2) *Что происходит во времени со степенью внимания? Она может удерживаться/ или она может снижаться и восстанавливаться/ например/ вновь//* (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

3) *Он не снова эту руку показывает/ а другую руку показывает с другой стороны в полном соответствии пространственному положению мысли //* (5: <http://www.lingling.ru/video/video.php>).

Треба зазначити, що в усному модусі наукової комунікації практично не зустрічаються власне *єднальні* (перелічувальні) відношення, марковані сполучником **и**: вони здебільшого мають додаткову, найчастіше приєднувальну або причинно-наслідкову семантику. Наприклад:

1) *Таким образом, морфология реализует, в частности, синтаксически предопределяемые признаки слов, и поэтому она лишь интерпретирует синтаксическую репрезентацию предложения//* (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

2) *Казалось бы/ эти слова ничего не значат/ но на самом деле у них огромный спектр значений/ и эти значения очень важны//* (13: <http://postnauka.ru/video/2961>).

3) *Деепричастие заменяет придаточное времени/ причастие заменяет придаточное определительное/ и этому всему мы учимся исподволь//* (3: <http://postnauka.ru/video/48960>).

Незначну представленість двокомпонентних складносурядних речень з єднальними перелічувальними відношеннями в усному модусі комунікації можна пояснити такими причинами:

1) науково-професійним текстам з огляду на особливості їхнього змістовного порядку й в писемному, й в усному модусах властиве пріоритетне використання складнопідрядних конструкцій;

2) в усному мовленні мовці для передавання власне перелічувальних відношень воліють використовувати безсполучниковий зв'язок, оскільки він добре ідентифікується слухачами завдяки відповідній інтонації.

Сурядні сполучники мають потужний текстотвірний потенціал, вони передають рух думки мовця, стимулюють перебіг дискурсу й забезпечують його плавність, коли попереднє висловлювання немовби завбачає подальше, а подальше є продовженням попереднього, й у такий спосіб породжують досить протяжні синтаксичні многочлени.

При сегментації усного тексту такі конструкції можна класифікувати дwoяко: або як поліпредикативне складне речення з різними типами сурядного зв'язку, де сурядний сполучник пов'язує предикативні одиниці і / або блоки предикативних одиниць, або як окреме речення, в якому сурядний сполучник вживається в ролі починальної частки. Н. Ю. Шведова в «Російській граматиці» зазначає: «Багато часток за своїм значенням і за своїми

синтаксичними функціями не протиставлені різко словам інших класів – сполучникам, вставним словам, вигукам, прислівникам, а поєднують у собі ознаки частки та слова одного з цих класів. <...> Частки-сполучники поєднують різні модальні значення зі значеннями сполучних слів. <...> Частки *а, і* виражають власне зв'язок, сполученість. <...> Значення сполучних слів очевидно наявні в частках *але, проте...* [РГ-80, т. I, с.730-731]. Наприклад:

Например/ врач привычно замечает симптомы заболевания у человека там/ где другой человек их не заметит/ ботаник привычно замечает в лесу цветочки/ лесоруб — стволы деревьев/ (но / НО – ?) все это происходит/ по сути дела/ без цели обратить внимание// (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

Як видно з наведеного прикладу, розмежувати сурядний сполучник й сполучник-частку *но* в усному дискурсі доволі проблематично. Вживання сурядного сполучника в ініціальной позиції є характерним для російського синтаксису, такі частки-сполучники на початку незалежного речення не тільки вказують на зв'язок з попереднім контекстом, але й сприяють приверненню уваги до змісту подальшого висловлювання, актуалізують його зміст.

В усному модусі комунікації використання сурядного сполучника на початку тієї чи тієї клаузи надає можливість суб'єкту мовлення перепочити, продумати наступну порцію інформації. Не випадково дослідники синтаксису та просодії спонтанного тексту зауважують, що мовець може робити тривалі паузи не тільки перед сурядними сполучниками, а й після їхнього вживання (див., наприклад, у [Нигматулина, Риехайайнен 2014]). Саме стало чинником варіативності в сегментації ділянок тексту з наявністю сурядних сполучників на другому етапі експерименту, на що вказали у своїх анкетах його учасники (див. про це в 3.2.3.3.).

Як засвідчило дослідження, при перекодуванні усного тексту в писемний модус передавання інформації довгі поліпредикативні складні речення досить часто були розділені на окремі синтаксичні одиниці саме на межі сурядного зв'язку поміж клаузами, водночас сурядний сполучник або

випускався, або залишався як починальна частка. У такий спосіб текст набував більшої читабельності без втрати змістового наповнення.

3. Безсполучникові складні речення

Безсполучниковим зв'язком на рівні складного речення визнається зв'язок, при якому предикативні одиниці об'єднуються одна з одною за змістом, визначеним порядком частин та інтонацією. У традиційній лінгвістиці утвердився погляд, що безсполучниковий зв'язок є окремим типом поєднання клауз, що відрізняється від сурядності та підрядності, а безсполучникове складне речення за своїми структурно-семантичними характеристиками можна вважати певним проміжним типом між складним реченням і текстом ([Виноградов 1975; Дорошенко 1980; Поспелов 1950а; Ширяев 1986] та ін.). Л. Д. Беднарська зазначає: «Формально <...> воно (*безсполучникове складне речення – О.П.*) залишається всередині системи складного речення. За типом зв'язку, семантично та ширше – евристично – воно становить собою текст» [Беднарская 1988, с. 54].

Згідно з іншим підходом безсполучникові поліпредикативні конструкції можуть бути як сурядними, так і підрядними залежно від своїх формальних показників. Прихильники такого погляду на безсполучниковий зв'язок на рівні складного речення не виключають, однак, що безсполучникові конструкції можуть бути протиставлені складносурядним і складнопідрядним реченням на будь-яких інших підставах [Тестелец 2000].

У нашому дослідженні *безсполучникові складні речення* визнаються самостійною одиницею в системі складного речення й *протиставлені сполучниковим реченням передусім на когнітивних та функціонально-прагматичних засадах*, тобто з погляду інтенцій мовця та когнітивних зусиль з його боку при виборі формальних засобів зв'язку частин складного речення, а також набору прагматичних чинників, з-посеред яких слід зазначити мету спілкування, наявність спільних пресупозицій у комунікантів, тип, жанр і модус дискурсу. Адже якщо мовець як суб'єкт цілепокладання свідомо чи

інтуїтивно обирає безсполучникове складне речення, значить, його вибір обумовлений певними когнітивними й дискурсивними чинниками.

Було встановлено, що кількість безсполучникових складних речень у досліджуваних текстах незначна й характеризується обмеженістю в представленості семантико-синтаксичних відношень між компонентами.

Усному модусу наукового дискурсу властиві двокомпонентні безсполучникові речення відкритої структури з перелічувальними відношеннями, які вимовляються з відповідною інтонацією та не потребують єднального сурядного сполучника для їхньої ідентифікації. Водночас мовець, заощаджуючи когнітивні зусилля, часто продукує такі речення з опертям на синтаксичний праймінг, за умови якого наступна клауза будується «за образом та подобою» попередньої. Наприклад:

Внимание всегда избирательно/ оно всегда выделяет что-то из множества окружающих воздействий или из множества наших собственных мыслей// (17: <http://postnauka.ru/video/46933>).

З опорою на природний праймінг в усному дискурсі часто породжуються й поліпредикативні структури, в яких безсполучниковий зв'язок пов'язує смислові блоки предикацій, поєднання яких в одну синтаксичну одиницю уможлиблюється завдяки інтонаційному критерію: мовець вимовляє такі конструкції з однаковою перелічувальною інтонацією. Наприклад:

1) *И на этот вопрос существует два типа ответов/ один тип ответов / это так называемые уровневые модели языка/ второй тип / это модели языка/ в которых центральное положение занимает синтаксис//* (8: <http://postnauka.ru/video/52241>).

2) *Слово не произнесено/ определение утрачено/ и тем не менее мы получили знание о том, что это было//* (1: <http://postnauka.ru/video/9152>).

Серед безсполучникових складних речень у спонтанному науковому дискурсі зустрічаються речення з надлишковими референційними формами (зазвичай це повтор іменника і / або займенника) в наступних клаузах. Такі

синтаксичні одиниці, за нашими спостереженнями, часто зазнають синтаксичних трансформацій при перекодуванні усного тексту в писемний.
Пор.:

УМ: *Теоретическое мышление связано с выдвижением гипотез/ оно связано с построением теорий/ разработкой стратегии решения определенных задач//* (18: <http://postnauka.ru/video/53945>) → **ПМ:** *Теоретическое мышление связано с выдвижением гипотез, построением теорий, разработкой стратегии решения определенных задач* (18: <http://postnauka.ru/video/53945>).

Використання мовцем таких синтаксичних многочленів маркує мовну надмірність, яка, як було зазначено вище, є характерною особливістю усної наукової комунікації, що не погіршує якості усного наукового мовлення, а, навпаки, зосереджує увагу слухача на предметі референції.

Серед безсполучникових складних речень закритої структури було виявлено речення зі значеннями мотивувального (приклади 1) або уточнювального (приклад 2, 3, 4) пояснення, значення яких досить легко усвідомлюється слухачем завдяки відповідному інтонаційному оформленню.

Наприклад:

1) *А сегодняшний компьютер и еще более новые технические средства изменили сущность/ они стерли границу между устной и письменной речью//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

2) *Но можно делать и по-другому/ можно договорить до конца и после этого послать следующее сообщение слушающему//* (15: <http://postnauka.ru/video/23892>).

3) *И вдруг со всеми языками произошло нечто ужасное/ они были помещены в совершенно новые условия//* (7: <http://postnauka.ru/video/8674>).

4) *А/ звучит он следующим образом/ значение сложного языкового выражения есть функция в математическом смысле значений его частей и/ способов их синтаксического соединения* (8: <https://postnauka.ru/video/56616>).

Проте, як засвідчила експериментальна частина дослідження, наявність безсполучникового зв'язку між клаузами в усному тексті перешкоджає його сегментуванню на речення й приводить до різних інтерпретацій почутого. Це обумовлено тим, що «при безсполучниковості <...> протиставлення складного речення й низки речень може слабшати та навіть нейтралізуватися, оскільки відсутній найбільш яскравий виразник синтаксичних відношень» – засіб зв'язку [Валімова 1975, с. 185], а інтонаційний критерій в умовах сприйняття усного тексту в режимі онлайн є ненадійним.

Усний модус науково-професійного дискурсу вимагає від мовця точності й конкретності викладу матеріалу, вказівок на причинно-наслідкові зв'язки між подіями та явищами дійсності, показником яких у поверхневому синтаксисі зазвичай є засіб зв'язку між клаузами, що дає змогу однозначно зрозуміти певне висловлювання. Визначення семантичних відношень між частинами безсполучникового складного речення часто буває утрудненим або неможливим без урахування контексту чи комунікативної ситуації, тому в науковому мовленні мовці воліють використовувати «прозорі» в семантичному плані синтаксичні конструкції, марковані прототипними сполучними засобами зв'язку, які легше сприймаються і усвідомлюються слухачами.

Висновки до розділу 3

У цьому розділі дисертації визначено інваріантні характеристики сучасної науково-професійної комунікації, зокрема в умовах інформаційного простору Інтернету, та ступінь спонтанності наукового повідомлення, що виголошується без опертя на писемний текст; обґрунтовано використання віртуальної мінілекції як репрезентативного матеріалу дослідження; проаналізовано результати експериментального дослідження синтаксичного

компонента мінілекцій, яке проходило у два етапи й проводилося за онлайн- і офлайн-методиками.

Проведене дослідження дає змогу зазначити, що усний науково-професійний дискурс посідає проміжне місце між розмовною мовою й кодифікованим типом літературної мови, зазнаючи їхнього одночасного впливу. Здійснення усного наукового монологу без опертя на писемний текст пов'язане з використанням мови в реальному часі й характеризується незворотністю та обмеженістю в часі, тому має досить значний ступінь спонтанності, попри необхідну попередню підготовленість мовця. Чинник спонтанності є одним із основоположних критеріїв вивчення реалізації усного дискурсу та його складників у нашому дослідженні.

Теоретично обґрунтовано й описано авторську методику комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному науково-професійному дискурсі, розроблену на основі інтеграції традиційних, психолінгвістичних та когнітивних методів дослідження мовного матеріалу, завдяки чому схарактеризовано складне речення, властиве усному модусу наукового дискурсу із урахуванням:

1) когнітивної позиції *адресата* (слухача), котрий сприймає наукове повідомлення на слух: визначено когнітивні стратегії членування дискурсу на синтаксичні одиниці в режимі онлайн; встановлено дискурсивний статус речення та ступінь стійкості синтаксичних зв'язків у складному реченні при його акустичному сприйнятті; з'ясовано основні способи трансформації усного складного речення в писемний модус існування;

2) когнітивної позиції *адресанта* (мовця) наукового монологу, а саме: визначено дискурсивний статус речення в усному науковому монолозі; досліджено процеси, спричинені спонтанним характером породження наукового монологу без опертя на писемний текст, релевантні для складного речення; описано основні структурно-семантичні моделі складних речень і найбільш частотні засоби зв'язку їхніх компонентів, представлені в усному модусі наукового дискурсу.

Результати, отримані під час проведення двох етапів експериментального дослідження та інтроспективного аналізу синтаксису мовця, дають змогу зробити такі узагальнення.

I. *Синтаксис адресата наукового повідомлення (слухача)*. Аналіз і статистичне опрацювання даних, отриманих під час сегментації усного мовлення на синтаксичні одиниці, яке здійснювалося за офлайн-методикою (тобто шляхом багаторазового прослуховування), із писемними версіями цих самих мінілекцій, викладеними на сайті «ПостНаука», підтвердили робочу гіпотезу *першої частини дослідження* про те, що у спонтанному науково-професійному дискурсі речення є досить валідною мовною одиницею, що усвідомлюється різними адресатами без істотних розбіжностей у результаті багаторазового прослуховування.

Більшість виявлених невідповідностей між синтаксичною організацією усних текстів та їхніх писемних аналогів обумовлені причинами, пов'язаними із усуненням мовних девіацій та мовної надмірності, характерних для спонтанного мовлення, а також процесом перекодування усної мови в писемну з дотриманням закріплених традицією правил, що поширюються на писемну наукову комунікацію.

Продуктування науково-професійного повідомлення в режимі онлайн характеризується стійкою *мовною надмірністю*, яка дає змогу мовцеві розподілити семантичні акценти поданої інформації, а саме: виділити найважливіші відрізки дискурсу; зробити паузу та сфокусувати увагу на наступній порції пропонованого матеріалу. Про це свідчать отримані кількісні результати: перекодування усної мови (УМ) в писемну мову (ПМ) показує реальне зменшення слововживань (пор.: УМ – 17824 vs ПМ – 16572 слів). Проте дублювання референційних форм, різноманітні повтори, плеоназми, синтаксичний праймінг в усному дискурсі не погіршують якості тексту, що виголошується, а, навпаки, консолідує зусилля мовця й слухача у спільному акті комунікативної діяльності, полегшуючи процеси як породження, так

і сприйняття наукового повідомлення. Випадків економії мовних засобів в усному науковому дискурсі не виявлено.

Поділ дискурсу на синтаксичні одиниці за офлайн-методикою, тобто шляхом багаторазового прослуховування, засвідчив, що кількість складних синтаксичних утворень в усному модусі наукової комунікації практично удвічі перевищує кількість простих речень. Пріоритетну позицію мають поліпредикативні складні речення, які характеризуються багатоступеневим підпорядкуванням предикацій, а також двокомпонентні складнопідрядні речення.

Підрядні зв'язки між частинами складного речення, як показав порівняльний аналіз усних і писемних версій мінілекцій, зазвичай зберігаються й в усному, й у писемному модусах дискурсу. Збільшення кількості речень у писемних версіях мінілекцій відбувається за рахунок розпаду складного речення на окремі речення в місцях, де його складники були об'єднані за допомогою сурядного або безсполучникового зв'язків.

Результати психолінгвістичного експерименту (*на другому етапі дослідження*), що полягав у сегментуванні на синтаксичні одиниці однієї із усних мінілекцій студентами-філологами в режимі онлайн, довели, що при поділі усного тексту на речення значна частина учасників експерименту (70%) дотримувалася *макростратегії*, виокремлюючи не речення, а структурно-семантичні блоки, об'єднані однією мікротемою; менший відсоток респондентів (30%) застосовував *мікростратегію*, поділяючи текст на елементарні предикації.

Отже, унаслідок використання макростратегії істотно збільшилася частка поліпредикативних контамінованих утворень, що за своєю формальною організацією є поліпредикативними складними реченнями, компоненти яких пов'язані різними видами синтаксичного зв'язку й об'єднані в єдине ціле на семантичній основі. Досить стабільним залишився відсоток складнопідрядних речень із «прозорою» структурно-семантичною організацією, а кількість сурядних і безсполучникових складних речень

зменшилася за рахунок розподілу цих одиниць на окремі клаузи або їхнього входження до складніших структурних утворень, що збільшило у такий спосіб кількість простих речень і поліпредикативних конструкцій.

Більшість учасників експерименту (близько 78%) під час сегментації дискурсу на речення спиралися передусім на семантичний критерій. Інтонація і наявність більш тривалої паузи наприкінці висловлювання, які традиційно належать до основних ознак речення, як засвідчив експеримент, досить варіативні при природному (одноразовому) сприйнятті наукового повідомлення. Синтаксичний критерій, за оцінками учасників експерименту, опинився на останньому місці серед чинників, що визначають членування усного мовлення на речення.

Проте аналіз результатів експерименту дає змогу стверджувати, що, хоч адресат при усному сприйнятті наукового повідомлення може використовувати різні стратегії для його сегментації, синтаксична організація дискурсу, незалежно від обраної реципієнтом стратегії, має істотний вплив на його членування: сильні підрядні зв'язки сприймаються нерозчленовано, а слабкі (сурядність і безсполучниковість) можуть розпадатися та зазнавати різних модифікацій, не впливаючи на загальне розуміння викладеної інформації.

Екологічна валідність експерименту, здійсненого за онлайн-методикою, була певною мірою порушена через наявність перед очима учасників експерименту писемного тексту. У своїх анкетах вони вказали, що під час поділу тексту на частини неусвідомлено орієнтувалися на засвоєні в процесі вивчення мови пунктуаційні стереотипи. Цей факт підтверджує значний вплив писемної мови й рівня лінгвістичної компетентності на сприйняття та поділ усного тексту на синтаксичні одиниці в експериментальних умовах.

Отже, перший і другий етапи експериментального дослідження дали змогу виявити зв'язок між дискурсивним статусом складного речення і його семантико-синтаксичною організацією на рівні сприйняття усного тексту різними *слухачами*. Онлайн- і офлайн-методики роботи з експериментальним

матеріалом взаємно доповнили одна одну й уможливили опис усвідомлених і неусвідомлених процесів поділу усного повідомлення на синтаксичні одиниці.

За результатами експерименту можна висновкувати, що підрядний зв'язок є найсильнішим і може бути визнаний як вихідний для об'єктивації у зовнішнє висловлювання складних нерозчленованих комплексів пов'язаних між собою ситуацій, фактів та явищ, що засвоєні у життєвому досвіді мовця і закріплені в його свідомості у вигляді ієрархічно структурованих когнітивних інваріантів. Безсполучникові та сурядні зв'язки є слабкішими: вони представлені в усному науково-професійному дискурсі незначною мірою й при сегментації усного тексту на синтаксичні одиниці зазнають суттєвих трансформацій як під час багаторазового, так і при одноразовому його сприйнятті.

II. *Синтаксис адресанта наукового повідомлення (мовця).*

У результаті аналізу *синтаксису мовця* виявлено, що на синтаксичну організацію усного наукового повідомлення, яке виголошується без опертя на писемний текст, з одного боку, впливають такі чинники, як професійний і комунікативний досвід оратора; сформовані у свідомості уявлення про писемне наукове мовлення, що використовується ним у повсякденному професійному спілкуванні; наявні в мові традиції і правила з синтаксису й стилістики, що впливають на спосіб викладу необхідної інформації в науковому стилі; а з іншого – чинник обмеження за часом, що обумовлює спонтанність викладу та певний автоматизм у виборі мовних засобів.

У динамічному процесі онлайн-ого породження наукового монологу мовець спочатку не продумує синтаксичної моделі речення, яке має вимовити. Він здебільшого автоматично дістає із довготривалої пам'яті синтаксичні структури, засвоєні й закріплені в свідомості, та серіалізує їх у зовнішнє мовлення, наповнюючи необхідним лексичним матеріалом. Про це свідчать такі властиві спонтанному мовленню явища, як дублювання референційних форм (іменник / займенник), ефекти синтаксичного праймінгу (повтори,

плеоназм та паралелізм предикативних одиниць), хезитації (паузи обмірковування) тощо. Мовець під час продукування наукового повідомлення може змінювати синтаксичну перспективу висловлювання або коригувати сказане, породжуючи у такий спосіб синтаксичні утворення, властиві лише усному модусу комунікації. Наші спостереження цілком узгоджуються із поглядом О. О. Леонтьєва з цього питання: «Синтаксична структура висловлювання не задана із самого початку або задана лише частково й добудовується тільки в процесі генерування висловлювання» [Леонтьев 2008, с. 213].

Для усного модусу наукового дискурсу характерний складний синтаксис, проте представленість формальних типів складних речень і засобів зв'язку в них суттєво обмежена. Перебуваючи в стані емоційної напруги й обмеження за часом, що зазвичай супроводжують процес онлайн-комунікації, мовець несвідомо обирає з усього репертуару закріплених у його свідомості синтаксичних конструкцій моделі прототипні, тобто ті, що є найбільш репрезентативними, типовими для позначення тієї чи тієї ситуації, а також зручними для їхнього адекватного сприйняття й розуміння реципієнтом висловлювання.

Встановлено, що в процесі спонтанного породження наукового монологу мовці використовують складні речення з різними типами семантико-синтаксичних відношень (*з'ясувальні, означальні, причини та наслідку, умови, часу, мети, допустові, єднальні, пояснювальні, протиставні та зіставні* тощо), об'єднаних за допомогою переважно домінантних для кожного типу відношень сполучних конекторів (*что, который, потому что, поэтому, если, когда, чтобы, хотя, и, то есть, но, а*), які зазвичай не допускають двозначності розуміння й добре відомі адресатові. А слухачі зв'язують почуте із семантико-синтаксичними моделями, засвоєними в процесі природного оволодіння мовою та навчання, й не мають особливих труднощів під час десеріалізації змісту усного повідомлення.

На особливу увагу заслуговують складні речення *наслідку* зі сполучним конектором *поэтому*. За допомогою синтаксичних тестів встановлено, що це слово, виконуючи функцію сполучного засобу зв'язку, є перехідним явищем сучасної граматичної системи: воно поступово втрачає статус самостійної частини мови й наближається до підрядних сполучних засобів.

Наведені спостереження узгоджуються із твердженням А. О. Кібрика про те, що при протиставленні двох модусів дискурсу *усний vs писемний* «писемний дискурс вторинний стосовно усного мовлення в усіх відношеннях і, отже, має розглядатися як адаптація основних властивостей мови до графічного / візуального способу подання» [Кибрик А. А. 2015б, с. 597].

Опозицію *первинність / вторинність* у цьому разі розуміємо не з погляду філо- або онтогенезу, а в аспекті *первинного* природного отримання зі спонтанної активності свідомості найбільш зручних, зрозумілих і типових синтаксичних форм із домінантними сполучними конекторами для подання необхідного знання в усному модусі комунікації і *вторинності* його писемного аналога, коли автор повідомлення має зумовлену відтермінуванням у часі можливість для більш ретельного викладу наукової інформації відповідно до прийнятих у суспільстві мовних і стилістичних норм.

Отже, експериментальна частина дослідження й інтроспективний аналіз мовного матеріалу засвідчують, що домінантні засоби зв'язку займають сильну позицію в ментальному лексиконі *мовця* й досить часто реалізуються ним у ході спонтанного породження наукового повідомлення, полегшуючи у такий спосіб процес сприйняття інформації *слухачем*, оскільки «...оперування реченням залежить не тільки від його синтаксичної структури, а й від якісної характеристики синтаксичних зв'язків, які в принципі неоднорідні – у мовній свідомості носія мови існують сталі семантичні залежності...» [Леонтьев 2008, с. 65].

Вважаємо, що при протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний (спонтанний) є первинним, а усне речення є прототипом писемного: саме у спонтанній комунікації виявляються

первинні синтаксичні структури, співвідносні з когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами, що закріплені у свідомості носіїв мови. Проте в цьому разі не можна заперечити значний вплив писемної мови й стилістичних норм, властивих науковому стилю, на усний науково-професійний модус дискурсу.

РОЗДІЛ 4

РОСІЙСЬКЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ ПРОТОТИПІВ: КОГНІТИВНІ ІНВАРІАНТИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХНЬОЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ У СПОНТАННІЙ КОМУНІКАЦІ

4.1. Синтаксичні прототипи та їхні когнітивні інваріанти: когнітивно-дискурсивний аспект

Одним із основних завдань лінгвістики на сучасному етапі її розвитку є опис когнітивної, або ментальної, граматики, засвоєної носіями мови у процесі навчання і комунікативного досвіду та закріпленої в довготривалій пам'яті як сховище лінгвістичної інформації. Когнітивна граматика, як уже зазначалося вище, є недоступною для безпосереднього спостереження, тому описати її можливо здебільшого через мовні структури природної мови, які інтегровані в різні типи дискурсів, що тривають у реальному часі й ситуативно зумовлені.

У сучасній русистиці існують дослідження, в яких по-різному вирішується завдання проникнення в когнітивну граматику носіїв мови. Ці дослідження умовно можна розділити на кілька напрямків.

До першого напрямку належать роботи, присвячені вивченню онтогенезу мовлення і дитячій мові, яку визнають первинною формою мовної свідомості, а також мовної діяльності людей із мовленнєвими патологіями – афазіями, неврозами й іншими захворюваннями, що впливають на когнітивну архітектуру породження та сприйняття вербальних повідомлень (О. Р. Лурія, Т. В. Ахутіна, А. О. Кібрик, В. І. Подлесьська, М. В. Русакова, Т. В. Черніговська та ін.).

В інших дослідженнях вивчається спонтанне мовлення, передусім розмовне, та властиві йому девіації (мовленнєві збої, хезитації, самоперебивки

й автокорекції спонтанного мовлення) і цей модус мови визнається вихідним і безпосередньо співвіднесеним із «ментальною» граматиною носіїв мови (Н. В. Богданова, І. С. Бродт, О. В. Венцов, О. І. Галяшина, А. О. Кібрик, В. І. Подлесська та ін.). Треба зауважити, що при біосоціальному підході до мови мовленнєві відхилення в усній комунікації не вважаються девіаційними, а визнаються природними для непідготовленого дискурсу [Кравченко 2013; Подлесская 2014; Русакова 2013].

Представники третього напрямку «точкою відліку» в аналізі граматичних явищ визначають опис семантичних категорій через поняття прототипності та співвіднесення інваріантності / варіативності граматичних одиниць, розуміючи *прототип* як еталонний варіант «певного інваріанта серед інших його представників (варіантів)» [Бондарко 2001, с. 11]. У цих роботах постулюється така ідея: властива природній мові варіативність мовних одиниць, що має польову організацію зі своїм ядром і периферією, а також свобода вибору автором повідомлення із зафіксованого в пам'яті варіативного ряду потрібної мовної одиниці уможливають проникнення в ментальну граматику мовця (М. М. Болдирев, О. В. Бондарко, М. Я. Димарський, Г. О. Золотова, Л. О. Качанова, О. Є. Кібрик, С. Л. Попов, М. В. Русакова, Л. О. Фурс та ін.). Оскільки підґрунтям вивчення усного синтаксису в когнітивно-дискурсивній парадигмі має бути опис когнітивної діяльності мовця, що виявляється в його мовній поведінці, а реконструкція когнітивних структур визнається можливою лише за даними зовнішньої мовної форми [Кібрик А.Е. 1987, 2015], прототипний підхід, на наш погляд, є досить продуктивним для аналізу складного речення в цьому аспекті.

Теорія прототипів, вперше запропонована в рамках психолінгвістики Е. Рош [Rosh 1973] для дослідження семантичної категоризації лексики, була охоче сприйнята лінгвістами, які працюють у руслі функціонально-комунікативної та когнітивної лінгвістики, й отримала розвиток у працях А. Вежбицької (1996), Дж. Лакоффа (1988, 2004), Р. Ленекера (1987), О. В. Бондарка (2001, 2005), В. З. Дем'янова (1994), М. М. Болдирева (2006,

2009), О. С. Кубрякової (2004) та інших дослідників.

К. В. Рахіліна зауважує: «Прототипи – одна з “психологічних ідей” Е. Рош, що викликали величезний резонанс у лінгвістиці, цілі потоки статей та книг “за” і “проти”. Суть її в тому, що людина сприймає семантичні категорії як такі, що мають центр і периферію і, отже, мають “більш прототипних” і “менш прототипних” представників, які пов’язані між собою відношеннями родинної подібності (family resemblance)» [Рахіліна 2002, с. 371].

М. М. Болдырев в розглядає природу прототипів та їхню роль у категоризації людиною навколишньої дійсності у такий спосіб:

1. Елементи, з яких складаються семантичні категорії, нерівнозначні між собою, оскільки одні «є психологічно більш виділеними, ніж інші. Це визначає внутрішню структуру категорій: наявність центральних, більш типових для даної категорії елементів – прототипів (прототипного ядра) – і менш типових елементів» [Болдырев 2016, с. 185].

2. У свідомості людини навколо прототипу організовуються «всі інші елементи, що входять до цієї категорії, тобто категорії формуються навколо прототипів, які є когнітивними точками референції (опорними точками). В них втілені всі найбільш характерні ознаки категорії, що дає можливість за прототипом впізнавати категорію в цілому» [там само, с.185].

3. Належність елемента до певної категорії визначається за наявністю у нього спільних з прототипом характеристик, тобто на основі його подібності з тим чи іншим прототипом.

4. Ступінь прототипності складників певної категорії обумовлює їхню градацію за наявністю прототипних характеристик, створюючи безперервний континуум. Це приводить до того, що межі між категоріями можуть мати розмитий характер і утворювати перехідні зони.

5. Внутрішня структура тієї чи тієї категорії визначається «різноманітністю характеристик, організованих за принципом "родинної подібності", з яких найбільш значущими є ті, що властиві прототипу та спільні

для всіх членів цієї категорії» [там само, с.186].

6. Прототипний елемент однієї категорії має найбільшу кількість характеристик, спільних з іншими членами цієї категорії. Отже, прототипи, що належать до різних категорій, максимально відрізняються один від одного. Непрототипні елементи, що розміщені на периферії категорії, збігаються з іншими складниками цієї категорії лише частково й виявляють ознаки інших категорій. Це свідчить на користь того, що категорійні межі мають зони синкретизму й ізоморфізму.

Ці положення здаються цілком справедливими й можуть становити основу для вивчення проблем категоризації у сфері синтаксису складного речення.

У цьому дослідженні використовується тлумачення граматичного прототипу, наведене в працях О. В. Бондарка та представників його школи [Бондарко 1987, 2005; Дымарский 2005 та ін.]. Поряд з поняттям прототипу в роботах цієї школи описується тісно пов'язане з ним поняття інваріанта (інваріантності / варіативності). Так, услід за О. В. Бондарком, *прототипом* у сфері синтаксичних одиниць вважаємо «найбільш репрезентативний варіант певного інваріантного системного об'єкта, що характеризується найбільшою специфічністю (концентрацією специфічних ознак цього об'єкта), здатністю впливати на похідні варіанти <...> й (у багатьох випадках) найбільш високим ступенем регулярності функціонування» [Бондарко 2001, с. 11]. Як видно з наведеного визначення, прототип безпосередньо пов'язаний із можливістю вибору тієї чи тієї синтаксичної одиниці з низки наявних у мові синонімічних варіантів, що закріплені в мовному досвіді мовця.

Інваріантом у цьому разі є «...системне – глибинне – джерело впливу на підпорядковані йому варіанти. Він відображає первинно-системний бік взаємодії системи та середовища» [там само, с. 11].

У нашому випадку інваріантом виступають, як нам здається, засвоєні у процесі комунікативного досвіду й / або навчання і закріплені у свідомості носія мови категорійні семантико-синтаксичні відношення, що пов'язують

між собою різні ситуації, явища та події дійсності, які можуть бути серіалізованими у зовнішнє висловлювання за допомогою цілої низки синонімічних синтаксичних структур. Наприклад:

- 1) *Он вышел на крыльцо, **потому что** ему стало душно.*
- 2) *Он вышел на крыльцо, **так как (ибо, поскольку)** ему стало душно.*
- 3) *Ему стало душно, **и** он вышел на крыльцо.*
- 4) ***Почувствовав духоту**, он вышел на крыльцо.*
- 5) ***Из-за духоты** он вышел на крыльцо.*
- 6) *Он вышел на крыльцо: ему стало душно.*
- 7) *Он вышел на крыльцо, **по-видимому**, ему стало душно.*
- 8) *Он вышел на крыльцо. Ему стало душно.*

З наведених прикладів зрозуміло, що когнітивний семантико-синтаксичний інваріант «причина», що складається з двох подієвих пропозицій, логічно пов'язаних одна з одною, може бути представлений у зовнішньому висловлюванні не тільки за допомогою складнопідрядних складних речень із різними підрядними сполучниками (приклади 1, 2), але й реченнями іншої формальної організації: інвертованим складносурядним реченням (приклад 3), простим реченням ускладненої структури (приклад 4), елементарним простим реченням (приклад 5), а також безсполучниковими складними реченнями (приклади 6, 7: у прикладі 7 міститься вставне слово – показник суб'єктивної модальності мовця) і навіть двома простими реченнями в контактній позиції (приклад 8). Проте у цьому, як і в будь-якому іншому варіативному ряді обов'язково є центральний, «найкращий» представник – семантико-синтаксичний прототип, в якому узагальнене значення інваріанта наведене в найчистішому вигляді без будь-яких семантичних і стилістичних відтінків з погляду як мовця, так і слухача.

Вважаємо, що визначити панівний для колективної мовної свідомості прототипний варіант структурно-семантичного інваріанта «причина» можна шляхом звернення до інтуїції носія мови. Такого висновку доходить і А. Мустайокі: «Відповідності між семантичним та поверхневим рівнями

визначаються не за допомогою якогось генерувального пристрою, а **інтуїтивним** чином: мовний засіб є репрезентантом розглянутої семантичної категорії, якщо за його допомогою можна висловлювати – згідно з інтуїцією носіїв мови – певний зміст» [Мустайоки 2006, с. 426].

Іншим способом такого вивчення може слугувати звернення до матеріалів сучасних корпусів мови, оскільки, за слушним зауваженням А. А. Лучик, «обсяги мовного матеріалу, який залучається до мовознавчого дослідження, комплексність, оперативність опрацювання зазначеного матеріалу та можливість прямого доступу до великої кількості лінгвістичних фактів – це ті переваги, які надає лінгвістичний корпус досліднику» [Лучик 2017, с. 34].

Отже, у сучасній лінгвістиці є два способи визначення прототипного варіанта синтаксичної одиниці з ряду синонімічних варіантів із схожою семантикою: 1) експериментально з урахуванням мовної інтуїції носіїв мови; 2) за допомогою аналізу частотності вживання тієї чи тієї синтаксичної одиниці на великому обсязі мовного матеріалу із використанням можливостей корпусних методів дослідження.

Можна також припустити, що для різних типів дискурсу на місце прототипної моделі претендують різні конструкції із варіативного ряду синтаксичних синонімів. О. О. Залевська пише: «Прототипний підхід ґрунтується на понятті типовості не тільки певного поєднання ознак, але і ступеню значущості таких ознак для віднесення того чи того об'єкта (дії тощо) до певної категорії» [Залевская 1999, с. 111].

Вважаємо, що експериментальне дослідження складного речення з опорою на теорію прототипів та явище варіативності / інваріантності може бути досить продуктивним для виявлення в когнітивній граматиці носіїв мови співвідношення між ментальною репрезентацією тієї чи тієї типової ситуації або ситуативного комплексу та їхнім об'єктивуванням у поверхневому синтаксисі у вигляді різних типів речень.

У подальшій роботі ми спробували врахувати всі наведені вище міркування й використовувати як експериментальні методики, так і корпусні методи аналізу мовного матеріалу.

У попередньому розділі дослідження описані когнітивно-дискурсивні чинники, що впливають на вибір мовцем певної синтаксичної конструкції в онлайн-процесі породження наукового повідомлення. Проаналізований мовний матеріал продемонстрував, що в усній науково-професійній комунікації переважають складні речення (найхарактернішими визначено складні речення із такими семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами: *об'єктно-з'ясувальними, означальними, єднальними, протиставними, зіставними, пояснювальними, причини, наслідку, умови, мети, допусту, часу*), в яких, попри високу комунікативну компетентність та великий досвід публічних виступів, різні адресанти в умовах спонтанного мовлення використовують обмежений набір ядерних сполучних конекторів (*что, который, и, то есть, но, а, потому что, поэтому, если, когда, чтобы, хотя*). Це дає підстави визначити їх як прототипні. В усній науковій комунікації вибір мовцем прототипних мовних одиниць для передавання необхідного змісту залежить не тільки від урахування «чинника адресата» (тобто розрахунку на адекватне розуміння повідомлення слухачем в режимі онлайн), а й від різних екстралінгвістичних чинників (обмеження в часі, мовної компетентності адресанта, ситуації спілкування тощо). Як було зазначено в попередньому розділі, часове обмеження онлайн-лекційної інтеракції не дозволяє навіть досвідченим ораторам діставати з довготривалої пам'яті більш довершену мовну форму, яка була б можливою і доречною в писемному модусі наукової мови: зазвичай вони користуються синтаксичними конструкціями з «прозорими» семантико-синтаксичними відношеннями й ядерними сполучними засобами.

Отже, різноманітні категорійні семантико-синтаксичні відношення, закріплені у свідомості носія мови для маркування різних відношень і зв'язків між різними ситуаціями, об'єктами й явищами дійсності, розглядаємо як

когнітивні семантико-синтаксичні інваріанти, презентація яких у мові здійснюється за рахунок вибору мовцем із варіативного синонімічного ряду відповідної його задуму синтаксичної конструкції. Усвідомлення узагальненого значення інваріанта дає змогу обмежити різноманітність варіантів, що йому відповідають.

Синтаксичним прототипом у варіативному ряді вважаємо конструкцію, що найточніше й найоднозначніше виражає семантику когнітивного інваріанта та найчастіше відтворюється різними мовцями в процесі спонтанної комунікації, оскільки вона є когнітивно виділеною і її отримання зі спонтанної активності свідомості не потребує особливих когнітивних зусиль.

Узагальнимо сказане у вигляді таких положень:

1. Комунікативне завдання й задум висловлювання обумовлюють вибір мовцем необхідного когнітивного інваріанта, що відповідає меті комунікативного акту. Основою для створення когнітивного інваріанта у свідомості носія мови є певна ситуація дійсності.

2. У когнітивних семантико-синтаксичних інваріантах фіксуються як окремі ситуації дійсності, так і нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, станів, подій, які засвоєні в життєвому досвіді людини й оброблені в ментальні моделі. За ступенем складності структурно-семантичні інваріанти можуть бути простими (*одна ситуація*) і складними (*ситуаційний комплекс*), мінімальні структурні моделі яких мають такий вигляд:

1) **проста семантична структура** = *ядро* (глибинний предикат + актанти) + *обов'язкові модифікатори*;

2) **складна семантична структура** = 1 *проста семантична структура* + **метасполучник** + 2 *проста семантична структура* [Мустайоки 2006, с. 412 – 413].

3. У поверхневому синтаксисі семантико-синтаксичні інваріанти можуть бути представлені варіативним рядом, що містить синтаксичні

одиниці різної формальної організації: від однієї предикації (у вигляді простого речення) до поліпредикативного комплексу (окремого складного речення або структурно-семантичного блоку у складі поліпредикативної структури). Автор повідомлення обирає з ряду, наявного в його метальній граматиці, найбільш прийнятний, на його погляд, варіант.

4. Кожен варіативний ряд має польову організацію зі своїм ядром та периферією. Ядром такого поля є прототипна конструкція, в якій узагальнену семантику інваріанта представлено в найчистішому вигляді без будь-яких семантичних і стилістичних відтінків з погляду носіїв цієї мови.

5. Якщо семантико-синтаксичний інваріант є складною семантичною структурою, то зазвичай його прототипом у зовнішньому висловлюванні є складне речення, в якому показником прототипності є **засіб зв'язку** предикативних одиниць. Засіб зв'язку в складному реченні ми, услід за М. І. Черемисиною, вважаємо «головним компонентом», його «константою» [Черемисина, Колосова 1987, с. 4]. Адже сполучники та їхні аналоги призначені не для опису явищ і ситуацій навколишнього світу: вони лише маркують аспекти діяльності свідомості комунікантів при передаванні та сприйнятті інформації, тому дають змогу дослідникові моделювати діяльність свідомості учасників комунікативного акту.

6. Засіб зв'язку компонентів складного речення актуалізує в поверхневому синтаксисі когнітивний інваріант семантико-синтаксичних відношень між ситуаціями, подіями, станами, що закріплені у свідомості мовця.

7. Виділені дослідником, зазвичай методом інтроспекції, прототипні моделі синтаксичних одиниць потрібно верифікувати, залучаючи експериментальні та корпусні методи дослідження.

З урахуванням викладених вище положень була розроблена авторська методика проведення експериментального дослідження, що складалася з трьох блоків завдань, послідовне виконання яких дало змогу **визначити** закріплені в когнітивній системі носіїв мови:

1) *засоби зв'язку* (семантичні вершини) компонентів складного речення, які є прототипними для вираження інваріантних семантико-синтаксичних відношень між предикативними одиницями складного речення;

2) *структурні синтаксичні прототипи та синонімічні до них варіанти* (просте речення, ускладнене просте речення, різні типи складного речення), що об'єктивують у поверхневому синтаксисі ті чи ті семантико-синтаксичні інваріанти;

3) *варіативність* прототипних синтаксичних конструкцій, властиву повсякденному й науково-професійному дискурсам.

Загальна характеристика експериментального дослідження.

Експеримент передбачав послідовне виконання таких завдань:

1) спрямований *асоціативний експеримент* на визначення прототипних засобів зв'язку у складному реченні;

2) розподіл синонімічних синтаксичних конструкцій від ядра до периферії *методом суб'єктивного шкалювання*;

3) *трансформацію* контактних розташованих предикацій (простих речень) у складне речення.

Для виконання *першого завдання* учасникам експерименту потрібно було звернутися не тільки до свого мовленнєвого досвіду, а й до лінгвістичних знань, набутих під час навчання за фахом і збережених у довготривалій пам'яті. З урахуванням того, що учасниками експерименту були студенти, які вже отримали базову філологічну освіту й продовжують навчання в магістратурі, спеціальні професійні знання могли бути пріоритетним чинником при виборі того чи того засобу зв'язку, крім того, на вибір засобу зв'язку могли вплинути й інші обставини: фізичний та психоемоційний стан учасників, рівень їхньої уваги та знання лінгвістичної термінології, що використовується в експериментальному завданні, тощо. Отже, дані, отримані після проведення першого етапу експерименту, необхідно верифікувати, залучаючи інші методики.

Другий блок завдань пов'язаний із розпізнаванням мовних об'єктів (речень) та їхнім зв'язанням із когнітивним інваріантом, що міститься у свідомості учасника експерименту. Відношення у варіативних рядах синонімічних синтаксичних конструкцій не підпорядковані суворим формалізованим правилам, тому для виконання завдання учасникам потрібно було звернутися до своєї мовної інтуїції та мовної компетентності. Крім того, цікаво було простежити, чи впливає тип дискурсу на визначення ядра й периферії певного варіативного ряду, тому половина учасників працювала із реченнями нейтрального характеру, а інша – зі стилістично маркованим мовним матеріалом (усним науковим мовленням).

І, нарешті, *третій блок* завдань був орієнтований на самостійне породження учасниками експерименту складного речення із заданими семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами шляхом трансформації двох предикацій в одну синтаксичну одиницю.

Отже, під час виконання трьох блоків завдань учасники експерименту мали використовувати такі складники свого когнітивного апарату, як довготривала й короткочасна пам'ять, увага, мовленнєвий і лінгвістичний досвід та інтуїція носія мови.

У психології вважається, що *асоціативний експеримент* адресований до свідомого «Я» піддослідного, а інші методи (у нашому дослідженні – це *метод суб'єктивного шкалювання* і *метод трансформації*) реконструюють несвідомі мотиви та спонуки, що супроводжують свідомо обрані мовні засоби [Алмаев 1997; Рубинштейн 2002]. У такий спосіб розроблена методика визначення синтаксичних прототипів тих чи тих семантико-синтаксичних інваріантів передбачає цілеспрямоване спостереження індивідуальної свідомості одних і тих самих учасників експерименту під час виконання ними різних завдань, що, на нашу думку, може забезпечити досить високу надійність отриманих результатів.

У разі необхідності валідність отриманих даних узгоджувалася з даними Національного корпусу російської мови (НКРМ), який надає користувачеві

можливість самостійно створювати підкорпус необхідних текстів. В усному корпусі НКРМ було сформовано підкорпус усного публічного мовлення (лекції й доповіді на філологічні теми), що складається з 85 документів і містить 23 978 речень. Тексти, зібрані в цьому підкорпусі, є цілком репрезентативним для нашого дослідження фактичним матеріалом, оскільки, за свідченням самих творців НКРМ, «в корпусі усного мовлення немає текстів, що становлять собою заздалегідь підготовлене мовлення. Проте у значному обсязі представлені тексти, що належать <...> до квазіспонтанних, – передусім це записи публічного мовлення...» [Гришина 2008, с. 132].

Отже, звіряючи результати експериментального дослідження із матеріалами усного підкорпусу лекцій і доповідей НКРМ, де це було необхідно, можна з більшою імовірністю робити висновки про закріпленість тих чи тих складних речень та засобів зв'язку їхніх компонентів у ментальній граматиці носіїв мови, а також фіксувати й інтерпретувати виявлені під час експерименту закономірності їхнього вживання у науковому та повсякденному дискурсах.

4.2. Синтаксичний прототип і його оточення: експериментальне дослідження

4.2.1. Методика проведення експериментального дослідження: асоціативний експеримент, суб'єктивне шкалювання, метод трансформації

Гіпотезу, покладену в основі експерименту, можна сформулювати у такий спосіб: у мовній свідомості носія мови існує певне співвідношення між когнітивним семантико-синтаксичним інваріантом конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу й синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису, які об'єктивують цей інваріант у зовнішньому висловлюванні.

Конструкції поверхневого синтаксису об'єднані у варіативні

синонімічні ряди, що мають ядро і периферію. Ядро варіативного ряду є еталонним синтаксичним прототипом, який репрезентує когнітивний інваріант у найбільш «чистому» вигляді. Кількісний і якісний склад кожного варіативного ряду, зафіксований у ментальній граматиці окремого індивіда, залежить від його мовної та комунікативної компетентності, обсягу довготривалої пам'яті та інших чинників. Однак синтаксичні прототипи зазвичай добре відомі всім носіям мови, вони засвоюються і запам'ятовуються краще ніж інші синтаксичні одиниці, тому є колективним надбанням тієї чи тієї мовної спільноти.

Прототипними можуть бути конструкції різної формальної організації – як монопредикативні, так і поліпредикативні структури. Це залежить від семантики когнітивного інваріанта, значення якого виражається в поверхневому синтаксисі. Так, можна припустити, що для об'єктивації у зовнішньому мовленні нерозчленованих у свідомості індивіда ситуаційних комплексів (наприклад, *причини, наслідку, допусту* тощо) мовними прототипами є біпредикативні конструкції (*складні речення*), в яких показником прототипності слугує засіб синтаксичного зв'язку, що об'єднує предикації в єдине структурно-семантичне ціле.

Отже, експериментальне дослідження спрямоване на те, щоб, звернувшись до ментальної граматики носіїв мови, визначити:

- 1) формальну організацію прототипних синтаксичних одиниць, співвіднесених з тим чи тим когнітивним семантико-синтаксичним інваріантом;
- 2) прототипні засоби зв'язку предикацій, якщо такою одиницею є складне речення;
- 3) чи є в російській мові залежність між формальною організацією синтаксичного прототипу й типом дискурсу, який він об'єктивує в зовнішньому висловлюванні.

Розроблена методика експерименту орієнтована на таку когнітивну модель:

когнітивний семантико-синтаксичний інваріант

тип дискурсу

прототип у поверхневому синтаксисі російської мови.

Характеристика учасників експерименту.

Учасники експерименту були розділені на три підгрупи.

До *першої підгрупи* увійшли студенти четвертого курсу бакалаврату та першого курсу магістратури спеціальності «російська мова і література, іноземна мова» (40 осіб) Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вони працювали з реченнями нейтрального характеру.

До *другої підгрупи* увійшли студенти четвертого курсу бакалаврату та першого курсу магістратури Інституту мов світу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, спеціальність «російська мова і література, іноземна мова» (40 осіб). Вони працювали з науково-професійним дискурсом.

У цих підгрупах 55% учасників експерименту назвали російську мову рідною, 45% вважають рідною українську мову, проте вважають себе білінгвами та стверджують, що володіють двома мовами рівною мірою. Свою позицію респонденти мотивували так: 1) походять із двомовних родин; 2) закінчили школу з російською мовою навчання; 3) обрали російську мову своїм фахом і чотири роки вивчали її в університеті на професійному рівні; 4) мешкають у білінгвальних умовах, тобто читають книги, дивляться фільми, за необхідності вільно спілкуються російською мовою. Тому учасників експерименту з першої і другої підгруп вважаємо *первинними* мовними особистостями.

До *третьої підгрупи* увійшли іноземні студенти останнього (четвертого) курсу бакалаврату та першого курсу магістратури спеціальності «російська

мова і література, іноземна мова» факультету слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету (40 осіб). Іноземні студенти працювали з реченнями нейтрального характеру.

Іноземці залучені до участі в експерименті з метою порівняння особливостей ментальної граматики первинних і вторинних мовних особистостей. У сучасній лінгводидактиці метою навчання іноземної мови є формування *вторинної мовної особистості*, під якою «мають на увазі людину, що вивчає мову, охарактеризовану на основі аналізу створених нею текстів, з погляду використання в них засобів цієї мови для відображення навколишньої дійсності (картини світу) та для досягнення певних цілей у цьому світі» [Азимов, Щукин 2009, с. 45]. Усі учасники експерименту з третьої підгрупи до приїзду в Київ російською мовою не володіли, проте в процесі навчання в університеті довели свою здатність до активного та свідомого міжкультурного спілкування російською мовою, тому їх можна вважати цілком сформованими *вторинними* мовними особистостями.

Під мовною особистістю, вслід за Ю. М. Карауловим, ми розуміємо «сукупність здібностей і характеристик людини, що обумовлюють створення та сприйняття нею мовних творів (текстів), які розрізняються ступенем структурно-мовної складності, глибиною й точністю відображення дійсності, певною цільовою спрямованістю» [Караулов 1987, с. 104]. Науковець розвиває ідею про трирівневу структуру мовної особистості: нульовий (вербально-семантичний) рівень, перший – лінгвокогнітивний (тезаурусний), з якого, власне, й починається мовна особистість, та вищий, мотивувальний (прагматичний) рівень, на якому виникають комунікативно-діяльнісні потреби особистості [там само, с. 53]. На основі цієї моделі І. І. Халеева розробила лінгвометодичну методичку формування вторинної мовної особистості, становлення якої за своєю суттю й є метою навчання іноземної мови [Халеева 1989]. І українські, й іноземні учасники експерименту повною мірою відповідають наведеним вище характеристикам.

Отже, загальна кількість учасників становила 120 осіб, які за умовами

експерименту були розподілені на три підгрупи: перша підгрупа – 40 осіб (українські студенти), друга підгрупа – 40 осіб (українські студенти) і третя підгрупа – 40 осіб (іноземні студенти).

Добір учасників експерименту відбувався з урахуванням таких критеріїв:

1) вони є досить однорідною професійно орієнтованою аудиторією: мають приблизно однаковий вік, вже здобули базову філологічну освіту, частина з них продовжує навчання в магістратурі за своєю спеціальністю;

2) експериментальні завдання містили лінгвістичну термінологію й передбачали певний рівень підготовки учасників експерименту, що дало можливість уникнути додаткових коментарів, які могли вплинути на валідність результатів дослідження;

3) іноземні студенти були обрані як учасники експерименту з метою порівняння їхніх відповідей із відповідями первинних мовних особистостей: отримані результати дали змогу порівняти особливості ментальної граматики первинних і вторинних мовних особистостей;

4) вибір для експериментального дослідження саме студентської аудиторії має не тільки важливе теоретичне, а й практичне значення, оскільки з'ясування репертуару синтаксичних прототипів російської мови сприятиме оптимізації навчального процесу і, передусім, у методиці викладання російської мови як іноземної.

Час виконання всіх трьох завдань із урахуванням інструктажу був обмежений однією астрономічною годиною (60 хвилин).

4.2.2. Опис етапів експерименту

Перша частина експерименту становила спрямований асоціативний експеримент, під час виконання якого учасники мали записати в запропоновану таблицю перший, що спав на думку, засіб зв'язку, за допомогою якого можна було б маркувати в складному реченні такі семантико-синтаксичні відношення (когнітивні інваріанти): об'єктно-

з'ясувальні, означальні, причини, наслідку, умови, мети, допусту, часу, єднальні, протиставні, зіставні, пояснювальні, які визнані найтипівішими для усного наукового дискурсу на попередніх етапах дослідження.

У *другому завданні* учасникам експерименту було запропоновано розподілити на шкалі ослаблення ступеня прототипності (зменшення ступеня повноти й однозначності реалізації семантико-синтаксичних відношень між компонентами) речення, що об'єктивують у поверхневому синтаксисі ті чи ті семантико-синтаксичні відношення. Причому було зазначено, що різні конструкції можуть займати однакові позиції за умови, що вони сприймаються учасниками як абсолютні синоніми.

До числа запропонованих речень було включено інтроспективно визначений синтаксичний прототип із ядерним засобом зв'язку й ще три речення різної формальної організації, які входять до того чи того варіативного ряду. Обмеження кількості пропонуваніх для поділу речень до чотирьох було введено з метою збереження екологічної валідності експерименту, оскільки надмірне навантаження на когнітивний апарат його учасників могло вплинути на адекватність результатів.

Для проведення другого етапу роботи були підготовлені два пакети матеріалів, що складаються з однакових завдань, але різняться сферою вживання речень, з якими мали працювати учасники експерименту. До одного пакету увійшли складні речення, що виражають різні семантико-синтаксичні відношення, а також їхні трансформаційні варіанти, які стосуються науково-професійного дискурсу: вони були відібрані з проаналізованих у третьому розділі текстів міні-лекцій. Мовною основою другого пакету матеріалів слугували нейтральні складні речення та їхні синтаксичні синоніми-трансформи, дібрані з посібників із функціональної граматики російської мови для іноземних громадян [Книга о грамматике 2009, Крючкова 2004].

Отже, учасники експерименту першої і третьої підгруп працювали з реченнями нейтрального характеру, а завдання для другої підгрупи містили

синтаксичні конструкції з наукових текстів. Пор.:

Завдання для першої і третьої підгруп учасників експерименту (речення нейтрального характеру)	Завдання для другої підгрупи учасників експерименту (науково-професійний дискурс)
<p>1) означальні відношення: а) Сегодня ко мне приходил друг, который приехал из Китая. б) Сегодня ко мне приходил друг, приехавший из Китая. в) Сегодня ко мне приходил тот друг, который приехал из Китая. г) Сегодня ко мне приходил друг. Он приехал из Китая.</p>	<p>1) означальні відношення: а) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, который вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию. б) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит тот фрагмент, который вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию. в) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, не имеющий отношения к исходному речевому заданию. г) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент. Этот фрагмент может вообще не иметь отношения к исходному речевому заданию.</p>
<p>2) об'єктно-з'ясувальні відношення: а) Все знают, что Земля вращается вокруг Солнца. б) Все знают о том, что Земля вращается вокруг Солнца. в) Все знают: Земля вращается вокруг Солнца. г) Все знают о вращении Земли вокруг Солнца.</p>	<p>2) об'єктно-з'ясувальні відношення: а) Не надо думать, что дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи. б) Не надо думать о том, что дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи. в) Не надо думать: дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи. г) Не надо думать об исключительной принадлежности дискурсивных слов к разговорной речи.</p>
<p>3) відношення мети: а) Мы приехали в Киев, чтобы изучать русский язык. б) Мы приехали в Киев с целью изучения русского языка. в) Мы приехали в Киев для того, чтобы изучать русский язык. г) Желая изучить русский язык, мы приехали в Киев.</p>	<p>3) відношення мети: а) Мы иногда привлекаем целый текст, чтобы объяснить значение слова. б) Объясняя значение слова, мы иногда привлекаем целый текст. в) Для объяснения значения слова мы иногда привлекаем целый текст. г) Иногда мы привлекаем целый текст для того, чтобы объяснить значение слова.</p>
<p>4) відношення причини: а) Он вышел на крыльцо, потому что ему стало душно. б) Он вышел на крыльцо, так как ему стало душно. в) Из-за духоты он вышел на крыльцо. г) Он вышел на крыльцо, поскольку почувствовал духоту.</p>	<p>4) відношення причини: а) Устная форма языка тяготеет к диалогу, потому что она изначально моментальна. б) Устная форма языка тяготеет к диалогу, так как она изначально моментальна.</p>

	<p>в) Устная форма языка тяготеет к диалогу из-за своей моментальности.</p> <p>г) Устная форма языка тяготеет к диалогу, поскольку она изначально моментальна.</p>
--	--

У третьому завданні потрібно було трансформувати контактні розташовані прості речення в одне складне речення так, щоб воно відповідало заданим семантико-синтаксичним відношенням. Експериментальний мовний матеріал містив модифіковані речення наукового змісту із зібраного матеріалу дослідження. Наприклад:

1) означальні відношення:

Мышление определяют как познавательную деятельность. Она заключается в отражении связей и отношений между объектами окружающей действительности и их существенных свойств.

2) об'єктно-з'ясувальні відношення:

Синтаксис – центральный, важнейший компонент языка. Генеративная грамматика считает так.

3) пояснювальні відношення:

Уровневые модели языка базируются на принципе «от простого к сложному». Они опираются на последовательное усложнение основной единицы соответствующего уровня.

На третьому етапі в експерименті брали участь тільки українські студенти, оскільки умови обмеження за часом не дозволили іноземним студентам впоратися із запропонованим завданням.

Отже, за результатами експерименту були отримані інтроспективні звіти його учасників, у яких вони, актуалізуючи закріплені в свідомості лінгвістичні знання та звертаючись до мовної інтуїції, зафіксували наявні семантичні вершини (засоби зв'язку) компонентів складного речення, які є прототипними для вираження когнітивних семантико-синтаксичних інваріантів. Причому валідність реакцій, отриманих під час виконання одного завдання, верифікувалася на інших етапах дослідження. Мовний матеріал та інструкції,

які були запропоновані учасникам експерименту, наведено в *Додатку 3*.

Звернімося до детального розгляду всіх етапів експерименту й аналізу інтроспективних звітів його учасників.

4.2.3. Аналіз першого етапу дослідження: об'єктивація прототипних засобів зв'язку у складному реченні за допомогою асоціативного експерименту

Перше завдання становило собою спрямований асоціативний експеримент, мета якого полягала в тому, щоб зафіксувати, які засоби зв'язку в складному реченні учасники експерименту передусім актуалізують для реконструкції в зовнішньому висловлюванні тих чи тих когнітивних інваріантів. Респондентам було запропоновано таке завдання: *«Напишіть перший, що спав на думку, засіб зв'язку за допомогою якого можна виразити у складному реченні такі семантико-синтаксичні відношення»*.

Аналіз отриманих результатів почнемо із загальної якісної та кількісної характеристики засобів зв'язку, актуалізованих учасниками експерименту. Оскільки в цьому завданні не враховувався тип дискурсу, то при підрахунку результатів у нас є всі підстави об'єднати первинних мовних особистостей (тобто студентів з першої і другої підгрупи) в одну підгрупу. Отже, в об'єднаній підгрупі у дослідженні взяли участь 80 українських студентів.

Реакції іноземних студентів (усього 40 учасників експерименту) як вторинних мовних особистостей будемо розглядати окремо й порівнюватимемо їхні відповіді з відповідями учасників із об'єднаної підгрупи.

Відсоткові показники для кожного засобу зв'язку обчислювалися відносно їхньої загальної кількості для кожної підгрупи. Конкретні сполучні конектори, що були актуалізовані учасниками експерименту, наведені в *Таблиці 4 1*.

Таблиця 4.1.

**Частотний розподіл засобів зв'язку
в різних типах складних речень (%)
за асоціативними реакціями учасників експерименту**

Семантико-синтаксичні відношення між компонентами складного речення	Реакції учасників експерименту			
	1 підгрупа + 2 підгрупа (українські студенти)		3 підгрупа (іноземні студенти)	
	засіб зв'язку	кількісні показники (%)	засіб зв'язку	кількісні показн. (%)
1. Об'єктно-з'ясувальні	<i>что</i>	91,25	<i>что</i>	90
	<i>чтобы</i>	3,75	<i>кто</i>	7,5
	<i>как</i>	1,25	<i>кого</i>	2,5
не дали відповіді:		3,75		-
Усього:		100		100
2. Означальні	<i>который</i>	83,75	<i>который</i>	95
	<i>какой</i>	16,25	<i>где</i>	2,5
не дали відповіді:		-		2,5
Усього:		100		100
3. Причини	<i>потому что</i>	90	<i>потому что</i>	95
	<i>так как</i>	6,25	<i>из-за</i>	5
	<i>поскольку</i>	1,25		
	<i>ибо</i>	1,25		
	<i>из-за</i>	1,25		
Усього:		100		100
4. Умови	<i>если</i>	96,25	<i>если</i>	100
	<i>чтобы</i>	1,25		
не дали відповіді:		2,5		-
Усього:		100		100
5. Мети	<i>чтобы</i>	93,75	<i>чтобы</i>	100
	<i>для того чтобы</i>	5,00		
	<i>дабы</i>	1,25		
Усього:		100		100
6. Допустові	<i>хотя</i>	67,5	<i>хотя</i>	80
	<i>несмотря на то</i>		<i>несмотря</i>	
	<i>... что</i>	22,5	<i>на то...</i>	15
	<i>даром что</i>	1,25	<i>что</i>	
	<i>однако</i>	1,25		
	<i>поскольку</i>	1,25		
не дали відповіді:		6,25		5
Усього:		100		100

7. Наслідку	<i>так что поэтому затем потому тогда</i>	57,50 38,75 1,25 1,25 1,25	<i>поэтому так что вследствие после</i>	65 22,5 10 2,5
Усього:		100		100
8. Часу	<i>когда в то время как пока</i>	97,50 1,25 1,25	<i>когда пока во время</i>	92,5 5 2,5
Усього:		100		100
9. Єднальні	<i>и</i>	100	<i>и</i>	100
Усього:		100		100
10. Протиставні	<i>но а однако</i>	65 30 5	<i>но однако а хотя то</i>	80 10 5 2,5 2,5
Усього:		100		100
11. Зіставні	<i>а если...то не только... но и как и чем...тем</i>	50,0 10,0 20,0 15,0 2,5	<i>а как же или</i>	45 40 2,5 2,5
не дали відповіді:		2,5		10
Усього:		100		100
12. Пояснювальні	<i>то есть а именно поэтому так как потому что</i>	55,00 22,50 10,00 5,00 3,75	<i>то есть а именно что поэтому значит</i>	50 25 10 5 2,5
не дали відповіді:		3,75		5
Усього:		100		100

Таблиця 4.1. демонструє, що в реакціях учасників у кожній з двох підгруп (і в українських, і в іноземних студентів) до розряду високочастотних практично за всіма типами семантико-синтаксичних відношень (від 100% до 45%) входять засоби зв'язку складного речення, кваліфіковані в граматиках і підручниках з російської мови як ядерні ([АГ-80, Белошопкова 1989; Валгина 1991; Грамматика СРЛЯ 1970; Книга о грамматике 2009; Шелякин 2000] та

ін.): **что** (об'єктно-з'ясувальні), **который** (означальні), **потому что** (причини), **если** (умови), **чтобы** (мети), **хотя** (допусту), **когда** (часу), **и** (єднальні), **но** (протиставні), **а** (зіставні) й **то есть** (пояснювальні). Особливе місце посідають тільки відношення **наслідку**, на які асоціативні реакції у підгрупах українських та іноземних студентів не збігалися: українські студенти надали перевагу сполучникові **так что**, а іноземні – сполучному конектору **поэтому**.

Отже, кількісні дані всередині кожного типу когнітивних інваріантних відношень указують, що всі засоби зв'язку можуть бути розділені на три розряди – високочастотні, середньочастотні та одиничні – залежно від їхньої частоти у відповідях учасників експерименту (Таблиця 4.2):

Таблиця 4.2.

**Розподіл засобів зв'язку залежно від їхньої частотності
(за результатами асоціативного експерименту)**

1 розряд (високочастотні)		2 розряд (середньочастотні)		3 розряд (одиничні)	
1+2 підгрупи (українські студенти)	3 підгрупа (іноземні студенти)	1+2 підгрупи (українські студенти)	3 підгрупа (іноземні студенти)	1+2 підгрупи (українські студенти)	3 підгрупа (іноземні студенти)
100–50%	45–100%	10–38,75%	15–40%	1,25–6,25%	2,5–10%

Наявність процентних коливань у показниках зв'язку всередині наведених типів семантико-синтаксичних відношень, відсутність реакції у відповідях учасників експерименту або ж наявність поодиноких реакцій, на нашу думку, можуть свідчити про: 1) нестійкість усвідомленого корелятивного зв'язку між інваріантом і його презентацією в мові без мовленнєвого контексту; 2) незнання або нерозуміння лінгвістичної термінології, якою позначається той чи той тип семантико-синтаксичних відношень; 3) наявність певних екстралінгвістичних чинників (фізичний чи психологічний стан під час проведення експерименту, особливості поведінки в групі деяких студентів тощо).

Зупинімося на кількісних показниках більш детально, проаналізувавши

асоціативні реакції учасників експерименту з кожної із підгруп.

1. Відсутність реакції на той чи той тип семантико-синтаксичних відношень в окремих учасників експерименту (**в українських студентів: допустові – 6,25%; пояснювальні – 3,75%; умови – 2,5%, зіставні – 2,5%; в іноземних учасників: означальні – 2,5%; зіставні – 10%; пояснювальні – 5%; допустові – 5%**), вочевидь, пов'язані з нерозумінням термінологічного означення цих відношень. Це призвело до того, що в умовах обмеження за часом учасники не могли швидко актуалізувати з довготривалої пам'яті необхідну реакцію і вважали за краще не відповідати на поставлене запитання.

2. Наявність варіативного ряду на один і той самий вид семантико-синтаксичних відношень більшою мірою спостерігається в **українських студентів**, що може мати різне пояснення:

1) з одного боку, це свідчить про досить високу мовну компетенцію та усвідомлення того, що одні й ті ж самі відношення можуть бути марковані в природному мовленні різними засобами зв'язку, а з іншого – про відсутність у свідомості окремих учасників експерименту чіткої кореляції між когнітивним інваріантом і його мовною презентацією. Як приклад можна навести реакції на семантико-синтаксичні відношення, представлені найбільш довгими варіативними рядами: *зіставлення — а (50%), если...то (10%), не только... но и (20%), как и (15%), чем...тем (2,5%); пояснювальні — то есть (55%), а именно (22,5%), поэтому (10%), так как (5%), потому что (3,75%)*;

2) в одиничних випадках це пов'язане з хорошим знанням мови й прагненням учасника експерименту до самопрезентації та індивідуалізації (наприклад, наявність у відповідях таких стилістично маркованих реакцій, як *ибо (1,25%), дабы (1,25%), даром что (1,25%)*);

3) недостатнє розуміння змісту завдання або незнання способів об'єднання предикації у складне речення (наприклад, відношення причини – *из-за (1,25%); наслідку — затем (1,25%)*).

3. У відповідях **іноземних студентів** варіантів було значно менше, що пов'язане, мабуть, із закріпленням у свідомості іноземців та

використанням ними в нетривалому лінгвістичному досвіді насамперед ядерних засобів зв'язку, які були зафіксовані в ментальній граматиці у процесі свідомого опанування іноземної мови. Варіативність спостерігалася в таких випадках:

1) відсутність чіткої кореляції між когнітивним інваріантом та його синтаксичним прототипом (наприклад, *допустові* — *хотя (80%) / несмотря на то ...что (15%)*; *зіставні* — *а (45%) / как (40%)* тощо);

2) незнання лінгвістичної термінології, яка використовувалася в завданні, або недостатнє розуміння змісту завдання (наприклад, *пояснювальні* — *что (10%)*, *зіставні* — *же (2,5%)*, *наслідку* — *после (2,5%)*, *причини* — *из-за (5%)*, *часу* — *во время (2,5%)*, *протиставні* — *то (2,5%)*, *пояснювальні* — *значит (2,5%)*, *об'єктно-з'ясувальні* — *кого (2,5%)* тощо).

Показово, що між наявністю довгого варіативного ланцюжка засобів зв'язку та відсутністю реакцій учасників експерименту на один і той самий тип семантико-синтаксичних відношень є досить чітка залежність у відповідях як українських, так і іноземних студентів: найбільші труднощі зумовило маркування когнітивних інваріантів *допустових*, *порівняльних* та *пояснювальних* відношень, що, своєю чергою, може свідчити, з одного боку, про певну розмитість та двозначність самої термінології, яка позначає такі типи відношень; труднощі, пов'язані з формулюванням питання для маркування цих відношень, а з іншого – про недостатню закріпленість їхніх термінологічних позначень у довготривалій пам'яті учасників експерименту. Тому в процесі викладання університетського курсу синтаксису складного речення такі конструкції, на нашу думку, потребують пильнішої уваги з боку викладачів.

Варто зупинитися окремо на висвітленні в реакціях учасників експерименту відношень *наслідку*. Наслідкові відношення є когнітивною ситуацією, що складається з однієї логічної і двох подієвих (*причина* → *наслідок*) пропозицій, тому в поверхневому синтаксисі вони найчастіше представлені у вигляді складного речення.

У наукових граматиках та класичних підручниках з російської мови, як уже було зазначено в третьому розділі, єдиним *наслідковим сполучником* у складнопідрядному реченні визнається нероздільний сполучник **так что**, проте у сучасному мовленні частіше вживаються складні речення із сполучним конектором **поэтому**.

Асоціативні реакції учасників експерименту (як українських, так й іноземних студентів) повною мірою відбивають конкуренцію у вживанні сполучних засобів в конструкціях із наслідковими відношеннями, що існує на сучасному етапі розвитку російської мови. Серед реакцій респондентів в об'єднаній підгрупі, що складалася з українських студентів, на першому місці є наслідковий сполучник **так что** (57,5%), а на другому місці сполучний конектор **поэтому** – 38,75%, далі йдуть одиничні реакції (**затем, потому, тогда**). Серед реакцій іноземних студентів переважає сполучний конектор **поэтому** – 65%, **так что** обіймає другу позицію – 22,5%, далі йдуть одиничні реакції – **вследствие** (10%), **после** (2,5%).

Вважаємо, що висока представленість сполучника **так что** у відповідях українських студентів (57,5%), а також досить висока частотність у реакціях іноземців (22,5%) є закономірним результатом опанування теоретичного навчального матеріалу студентами-філологами. Однак у реакціях іноземних студентів переважає сполучний конектор **поэтому** (65%), у відповідях українців він має також досить високий відсоток – 38,75%. Такі реакції є свідченням того, що у свідомості учасників експерименту засоби зв'язку **так что** / **поэтому** становлять собою конкуруючі маркери вираження в поверхневому синтаксисі наслідкових відношень, що є відображенням їхньої вживаності в умовах реальної комунікації.

Для того, щоб об'єктивно відповісти на питання, який із цих засобів зв'язку має вищий ступінь прототипності у свідомості сучасних носіїв російської мови (як первинних, так і вторинних мовних особистостей), необхідні наступні етапи експерименту.

Виходячи із заявленої гіпотези експериментального дослідження, вважаємо, що найважливішими для розгляду й аналізу є *засоби зв'язку*, які належать до розряду високочастотних, оскільки саме вони характеризуються найбільшою швидкістю актуалізації із довготривалої пам'яті мовця в момент комунікації, забезпечуючи вихідний (прототипний) зв'язок між когнітивним семантико-синтаксичним інваріантом і поверхневим синтаксисом.

Під час асоціативного експерименту було виявлено, що при подібності складу засобів зв'язку, що були віднесені до розряду високочастотних, у кожній підгрупі спостерігаються певні відмінності в частотності реакцій учасників експерименту на той чи той засіб зв'язку з визначених варіативних рядів.

Щоб з'ясувати відносне положення того чи того варіанта в сукупності відповідей учасників з кожної підгрупи, побудовані два рангових ряди для всіх найбільш частотних засобів зв'язку, а також визначено рангову різницю між ними. Це дає змогу визначити коефіцієнт рангової кореляції для виявлення і оцінки сили зв'язку між двома рядами кількісних показників у двох підгрупах учасників, реакції яких порівнювались.

Список рангових показників складено в порядку їхнього спадання (у відсотках) за реакціями учасників експерименту (*Таблиця 4.3.*).

З *Таблиці 4.3.* зрозуміло, що на першому місці в обох рядах опиняється єднальний сполучник **и** (100% у реакціях усіх учасників експерименту), однакові позиції мають також *пояснювальний сполучник **то есть*** (11 ранг) і *зіставний сполучник **а*** (12 ранг). Решта ж засобів зв'язку не збігаються за ранговими місцями. Проте міжгрупові відмінності в реакціях учасників експерименту, за винятком відношень *наслідку*, у відсоткових показниках досить незначні.

Таблиця 4.3.

**Рангові показники
найбільш частотних засобів зв'язку
в реакціях учасників експерименту**

Семантико-синтаксичні відношення між компонентами складного речення	Засіб зв'язку	перша+друга підгрупи		третя підгрупа		Різниця рангів (d) d ²
		кількісні показн. (y %)	ранг	кількісні показн. (y %)	ранг	
1. Єднальні	<i>и</i>	100	1	100	2	- 1 1
2. Темпоральні	<i>когда</i>	97,5	2	92,5	6	- 4 16
3. Умови	<i>если</i>	96,25	3	100	2	1 1
4. Мети	<i>чтобы</i>	93,75	4	100	2	2 4
5. Об'єктно-з'ясувальні	<i>что</i>	91,25	5	90	7	- 2 4
6. Причини	<i>потому что</i>	90	6	95	4,5	1,5 2,25
7. Означальні	<i>который</i>	83,75	7	95	4,5	2,5 6,25
8. Допустові	<i>хотя</i>	67,5	8	80	8,5	- 0,5 0,25
9. Протиставні	<i>но</i>	65	9	80	8,5	0,5 0,25
10. Наслідку	<i>так что</i>	57,5	10	22,5	13	-3 9
	<i>поэтому</i>	38,75	13	65	10	3 9
11. Пояснювальні	<i>то есть</i>	55	11	50	11	0
12. Зіставні	<i>а</i>	50	12	45	12	0

Статистичне опрацювання результатів, наведених у Таблиці 4.3.,

проводилося за методикою рангової кореляції Спірмена із використанням формули:

$$r = 1 - \frac{6 \cdot \sum d^2}{n(n^2 - n)}, \text{ де}$$

r — коефіцієнт рангової кореляції, n — кількість рангів у двох порівнюваних рядах даних, а d — різниця рангових показників.

Коефіцієнт рангової кореляції становив 0,846 (при табличному значенні коефіцієнта рангової кореляції 0,712), що свідчить про те, що зв'язок між даними, отриманими у двох групах учасників експерименту, сильний і прямий.

Статистична значимість отриманого коефіцієнта оцінювалася за допомогою t-критерію Стьюдента, який розраховувався за формулою:

$$T_{kp} = t(\alpha, k) \sqrt{\frac{1-p^2}{n-2}}, \text{ де:}$$

n — обсяг вибірки; p — вибірковий коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; $t(\alpha, k)$ — критична точка двосторонньої критичної області, яку визначають за таблицею критичних точок розподілу Стьюдента, за рівнем значущості α і числа ступенів свободи $k = n - 2$.

Оскільки між якісними ознаками існує значущий ранговий кореляційний зв'язок, за таблицею Стьюдента знаходимо $t(\alpha/2, k) = (0,05/2; 10) = 2,228$:

$$T_{kp} = 2,228 \sqrt{\frac{1 - 0,846^2}{12 - 2}} = 0,38.$$

Отже, можна зробити висновок, що коефіцієнт рангової кореляції та ранговий кореляційний зв'язок між реакціями у двох підгрупах досліджуваних статистично достовірні і значущі, що підтверджує валідність отриманих результатів.

В. А. Пищальникова вважає, що для забезпечення надійності та достовірності зроблених за даними асоціативного експерименту висновків необхідно їх верифікувати іншими методами [Пищальникова 2007, с. 117]. Для того щоб довести або спростувати дані про прототипні засоби зв'язку,

виявлені в результаті спрямованого асоціативного експерименту, учасникам експерименту були запропоновані два наступних блоки завдань.

Результати цієї частини експериментального дослідження з виявлення основного репертуару прототипних засобів зв'язку в різних типах складного речення змушують задуматися над таким дослідницьким питанням: як співвідноситься когнітивний інваріант, що відповідає тим чи тим семантико-синтаксичним відношенням, з лінгвістичними знаннями, отриманими учасниками експерименту в процесі навчання, їхньою мовною інтуїцією та інтроспективним використанням того чи того засобу зв'язку в конкретному мовному контексті. Вважаємо, що пропонується методика дослідження, яка передбачає проведення трьох блоків експериментів із взаємно верифікованими результатами, уможливить розв'язання цього питання.

4.2.4. Аналіз другого етапу дослідження: синтаксичні конструкції на шкалі ослаблення ступеня прототипності

4.2.4.1. Загальна характеристика другого етапу дослідження

Другий блок завдань базується на методі суб'єктивного шкалювання, що запозичений із класичної психофізики [Петренко 2010 с. 59] й на сьогодні широко використовується в психологічних і психолінгвістичних дослідженнях. Мета цієї частини методики, спрямованої на визначення синтаксичних прототипів когнітивних семантико-синтаксичних інваріантів, полягає в тому, щоб, по-перше, визначити граматичний функціональний статус прототипної синтаксичної одиниці, що відповідає певному когнітивному інваріантові, а по-друге, з'ясувати, чи існує в ментальній граматиці учасників експерименту залежність між типом дискурсу та характерним для нього синтаксичним прототипом. Це зумовило необхідність використання як стимулу синтаксичних одиниць, що належать до різних функціональних стилів: перша (українські студенти) і третя (іноземні громадяни) підгрупи працювали з реченнями нейтрального характеру, а друга підгрупа (українські студенти) – зі стилістично маркованими реченнями

наукового стилю.

Метод суб'єктивного шкалювання має різні модифікації (наприклад, метод парних порівнянь, метод ранжування, метод послідовних інтервалів тощо) і є одним із найпростіших та найпоширеніших способів фіксування індивідуальних оцінок учасників експерименту, що виявляють «схожість значень» між об'єктами або поняттями на певній градуйованій шкалі. Об'єкти й шкалу зазвичай пропонує дослідник, а шкальні оцінки виносить сам піддослідний [Петренко 2010 с. 59-61].

У нашому експерименті використовується метод ранжування, тобто його учасники впорядковують запропоновані синтаксичні одиниці на шкалі ослаблення ступеня прототипності, віддаючи найнижчу оцінку (0) конструкції, яку ця ознака характеризує найбільшою мірою. Учасники працюють відразу з усім набором пропорованих синтаксичних одиниць, порівнюючи їх між собою та привласнюючи їм певний ранг.

О. В. Федорова, яка досліджувала проблеми розуміння складнопідрядних речень з підрядними часу, зазначає: «Наприкінці 60-х років 20-го століття було виявлено, що розуміння речень, які по-різному описують одну й ту ж саму ситуацію дійсності, відрізняється з погляду навантаження на когнітивний апарат людини» [Федорова 2005, с. 9], тому за наявності занадто великої кількості стимулів (речень) експеримент може втратити екологічну валідність, перевантажуючи когнітивний апарат його учасника. У цьому разі учасникові важко враховувати всі вже проставлені раніше оцінки й відчувати різницю між стимулами, тому, на думку Р. М. Фрумкіної, результати експерименту можуть втратити «надійність, оскільки збільшується імовірність появи оцінок на випадковому рівні» [Фрумкіна 1971, с. 33].

На надійність результатів може вплинути також заборона давати одну й ту ж саму оцінку різним стимулам у тому разі, якщо вони здаються учасниками експерименту семантичними дублетами. З огляду на сказане, кількість стимулів у цій частині дослідження була обмежена до чотирьох, крім того, учасники могли різним реченням приписувати однаковий бал, якщо вони

не відчували семантичної різниці між ними.

Перед початком експерименту всім трьом підгрупам учасників було запропоновано таку інструкцію:

«Розподіліть речення на “шкалі ослаблення ядерної семантики” за ступенем повноти та однозначності реалізації семантико-синтаксичних відношень між компонентами (різні конструкції можуть займати на шкалі однакові позиції, якщо вони є для вас абсолютними синонімами)».

На шкалі були позначені такі позиції:

0 – речення, в якому ці семантико-синтаксичні відношення реалізовані найбільш просто, повно та зрозуміло, що не допускає двозначності й може бути використане в будь-якій сфері вживання;

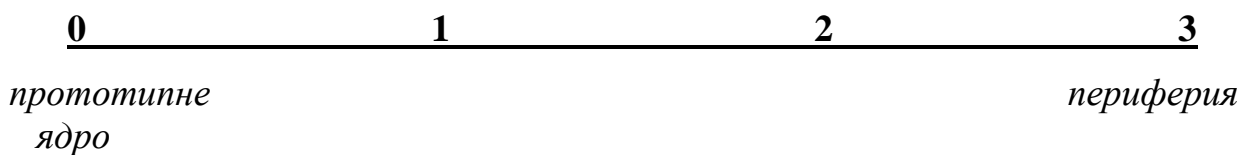
1 – речення зрозуміле, але обмежене сферою вживання (наприклад, офіційною, науковою, розмовною тощо) або є менш вживаним;

2 – речення зрозуміле, але має додаткове семантичне значення;

3 – конструкція викликала труднощі, оскільки вона має ознаки інших семантико-синтаксичних відношень, тому може розумітися двозначно (Рис. 4. 1.).

Рис. 4.1.

Шкала ослаблення ядерної семантики

Проаналізуємо отримані результати, розглянувши інтроспективні звіти учасників експерименту з усіх трьох підгруп.

4.2.4.2. Методика статистичної обробки інтроспективних звітів учасників експерименту й результати другого етапу експерименту

На матеріалі означальних відношень розглянемо докладно методику

статистичної обробки інтроспективних звітів учасників експерименту, які працювали з різним мовним матеріалом: перша і третя підгрупи – з реченнями нейтрального характеру, друга підгрупа – з реченнями науково-професійного дискурсу.

1. Речення нейтрального характеру

Означальні відношення
<p><i>а) Сегодня ко мне приходил друг, который приехал из Китая.</i></p> <p><i>б) Сегодня ко мне приходил друг, приехавший из Китая.</i></p> <p><i>в) Сегодня ко мне приходил тот друг, который приехал из Китая.</i></p> <p><i>г) Сегодня ко мне приходил друг. Он приехал из Китая.</i></p>

Для роботи зі звітами учасників експерименту за результатами суб'єктивного шкалювання було створено первинну групову матрицю, в яку вносилися кількість реакцій учасників на кожен із запропонованих стимулів.

Обчислення семантичної відстані варіативних синонімів від ядра (синтаксичного прототипу) здійснювалося шляхом підрахунку сумарного групового балу за рядками таблиці, виходячи з такої формули, за умови, що прототип (ядро) = 0:

$$CB = (\sum n \times b) : N, \text{ де:}$$

CB — семантична відстань від прототипу;

n — кількість учасників експерименту, які поставили відповідну оцінку;

b — власне оцінка;

N — кількість учасників у даній підгрупі.

Отже, після статистичного опрацювання результатів оцінювання учасників експерименту першої підгрупи семантична відстань між синтаксичними одиницями, що виражають означальні відношення, на шкалі ослаблення ядерної семантики мала такий вигляд:

1) прислівне складнопідрядне речення із підрядним означальним (засіб зв'язку: сполучне слово *который*) – 0, що дає можливість вважати його

прототипною синтаксичною конструкцією;

2) займенниково-співвідносне складнопідрядне речення із вказівним займенником *тот* у головній предикативній одиниці (засіб зв'язку: сполучне слово *который*) – 1,37;

3) просте речення, ускладнене відокремленим означенням – дієприкметниковим зворотом – 1,47;

4) контактено розташовані прості речення – 2,3 (*Таблиця 4.4.*).

У відповідях іноземних учасників експерименту (третя підгрупа) спостерігається більший розкид балів при оцінюванні синтаксичних одиниць, що може свідчити як про нестабільність знань окремих студентів, так і про відсутність у іноземців як вторинних мовних особистостей необхідної мовної інтуїції та комунікативної компетентності, необхідних для проведення подібного оцінювання (Таблиця 4.5.)

Таблиця 4.4.

**Первинна матриця семантичної подібності
«Означальні відношення»
(перша підгрупа – українські студенти)**

Оцінка Стимул	Кількість оцінок учасників експерименту				Семантична відстань від прототипного ядра	Ранг
	0	1	2	3		
Складнопідрядне речення з означальним підрядним	40	0	0	0	0	1
Складнопідрядне речення із вказівним займенником <i>ТОТ</i> у головній частині	2	18	19	1	1,37	2
Просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом	4	16	9	1	1,47	3
Прості речення, розташовані контактено	1	5	15	19	2,3	4

Таблиця 4.5.

**Первинна матриця семантичної подібності
«Означальні відношення»
(третя підгрупа – іноземні студенти)**

Стимул \ Оцінка	Кількість оцінок учасників експерименту				Семантична відстань від прототипного ядра	Ранг
	0	1	2	3		
Складнопідрядне речення з означальним підрядним	21	15	4	0	0,57	1
Складнопідрядне речення із вказівним займенником <i>ТОТ</i> у головній частині	0	20	17	3	1,2	2
Просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом	14	9	12	5	1,57	3
Прості речення, розташовані контактено	9	0	3	28	2,25	4

Проте, як показало статистичне опрацювання результатів, отриманих із відповідей двох підгруп учасників експерименту, семантична відстань між синтаксичними одиницями на шкалі ослаблення ступеня прототипності в іноземців досить незначною мірою відрізняється від даних українських студентів (учасників із першої підгрупи), про що свідчить відсутність рангової кореляції у відповідях за всіма типами стимулів і що підтверджує статистично обґрунтовану надійність отриманих результатів (Таблиця 4.6).

Отже, з отриманих даних можна зробити висновок, що складнопідрядні речення прислівного типу з підрядним *означальним*, у якому як засіб зв'язку використовується сполучне слово *который*, є синтаксичним прототипом когнітивного інваріанта, що виражає означальні відношення для цієї групи стимулів – речень нейтрального характеру.

Таблиця 4.6.

Семантична відстань від прототипу й рангові показники синтаксичних одиниць нейтрального характеру, які виражають означальні відношення (за інтроспективними звітами учасників експерименту першої і третьої підгруп)

Синтаксичні одиниці (стимули)	Статистична оцінка ступеня прототипності				різниця рангів
	перша підгрупа		третья підгрупа		
	СВ	ранг	СВ	ранг	
1) Складнопідрядне речення з означальним підрядним (засіб зв'язку – сполучне слово <i>который</i>)	0	1	0,57	1	0
2) Складнопідрядне речення із вказівним займенником у головній частині (засіб зв'язку – сполучне слово <i>который</i>)	1,37	2	1,2	2	0
3) Просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом	1,47	3	1,57	3	0
4) Прості речення, розташовані контактено	2,3	4	2,25	4	0

2. Речення із науково-професійного дискурсу

Означальні відношення
<p><i>а) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, который вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию.</i></p> <p><i>б) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, не имеющий отношения к исходному речевому заданию.</i></p> <p><i>в) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит тот фрагмент, который вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию.</i></p> <p><i>г) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент. Этот фрагмент может вообще не иметь отношения к исходному речевому заданию.</i></p>

Інтроспективні звіти учасників експерименту з другої підгрупи, які працювали зі стилістично маркованими реченнями, значно відрізняються від реакцій інформантів, які працювали з реченнями нейтрального характеру (Таблиця 4.7.).

Таблиця 4.7.

**Первинна матриця семантичної подібності
«Означальні відношення»
(друга підгрупа – українські студенти)**

Стимул \ Оцінка	Кількість оцінок учасників експерименту				Семантична відстань від прототипного ядра	Ранг
	0	1	2	3		
Складнопідрядне речення з означальним підрядним	11	16	11	2	1,1	2
Просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом	28	5	7		0,47	1
Складнопідрядне речення із вказівним займенником <i>ТОТ</i> у головній частині	6	12	20	2	1,45	3
Прості речення, розташовані контактено	0	9	9	22	2,32	4

З *Таблиці 4.7.* зрозуміло, що «найкращим представником» означальних відношень при візуальному сприйнятті речень наукового стилю більшість учасників експерименту обрали просте речення, ускладнене напівпредикативним (дієприкметниковим) зворотом, а складнопідрядне речення з присубстантивним підрядним посіло другу позицію.

За поданим зразком опрацьовано відповіді учасників за всіма типами семантико-синтаксичних відношень як у реченнях нейтрального характеру, так і в реченнях з науково-професійного дискурсу.

Узагальнені результати реакцій учасників експерименту – українських та іноземних студентів – за всіма типами семантико-синтаксичних відношень (для речень нейтрального характеру) відображені в *Таблиці 4.8.* З цієї таблиці зрозуміло, що синтаксичні конструкції нейтрального характеру, які мають перше рангове місце, збігаються в учасників експерименту першої та третьої підгруп за всіма типами семантико-синтаксичних відношень.

Таблиця 4.8.

**Зведена таблиця
семантичної відстані від прототипу й рангових показників
синтаксичних одиниць нейтрального характеру,
що виражають різні семантико-синтаксичні відношення
(за інтроспективними звітами учасників експерименту
першої та третьої підгруп)**

Семантико-синтаксичні відношення	Тип синтаксичної одиниці	Семантична відстань від прототипу		Ранг	Речення, що посідає перше рангове місце (за інтроспективними звітами учасників експерименту)
		Підгрупи			
		перша	третя		
1. Означальні	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – котрий)	0	0,57	1	<i>Сегодня ко мне приходил друг, который приехал из Китая.</i>
2. Об'єктно-з'ясувальні	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – что)	0	0,37	1	<i>Все знают, что Земля вращается вокруг Солнца.</i>
3. Мети	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – чтобы)	0,35	0,15	1	<i>Мы приехали в Киев, чтобы изучать русский язык.</i>
4. Пояснювальні	складносурядне речення (засіб зв'язку – то есть)	0,68	0,73	1	<i>В саду находятся строения для разных животных, то есть там можно увидеть домики для разных птиц и клетки для кроликов.</i>
5. Протиставні	складносурядне речення (засіб зв'язку – но)	0,73	0,42	1	<i>Ей было около сорока, но она казалась совершенно молодой девушкой.</i>
6. Причини	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – потому что)	0,33	0,27	1	<i>Он вышел на крыльцо, потому что ему стало душно.</i>
7. Наслідку	складне речення (средство связи – потому)	0,4	0,16	1	<i>Погода испортилась, потому пришлось остаться дома.</i>
8. Умови	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – если)	0,37	0,2	1	<i>Если у тебя есть время, мы можем пойти в кино.</i>

9. Часу	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – когда)	0,26	0,25	1	<i>Когда отец возвращался домой, он встретил своего старого друга.</i>
10. Єднальні	складносурядне речення (засіб зв'язку – и)	0,62	0,7	1	<i>Шел сильный дождь, и было довольно холодно.</i>
11. Зіставні	складносурядне речення (засіб зв'язку – а)	0,6	0,36	1	<i>Мой друг общительный человек, а я люблю посидеть в одиночестве.</i>
12. Допустові	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – хотя)	0,46	0,47	1	<i>Хотя работа была трудная, мы с ней справились.</i>

Результати інтроспективного шкалювання речень наукового характеру студентами з другої підгрупи наведені в *Таблиці 4.9*.

Таблиця 4.9.

Зведена таблиця семантичної відстані від прототипу й рангових показників синтаксичних одиниць, характерних для науково-професійного дискурсу, що виражають різні семантико-синтаксичні відношення (за інтроспективними звітами учасників експерименту 2 підгрупи)

Семантико-синтаксичні відношення	Тип синтаксичної одиниці	Семантична відстань від прототипу	Ранг	Речення, що посідає перше рангове місце (за інтроспективними звітами учасників експерименту)
		Підгрупа 2		
1. Означальні	просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом	0,5	1	<i>При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, не имеющий отношения к исходному речевому заданию.</i>
2. Об'єктно-з'ясувальні	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – что)	0,4	1	<i>Не надо думать, что дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи.</i>
3. Мети	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – чтобы)	0,8	1	<i>Мы иногда привлекаем целый текст, чтобы объяснить значение слова.</i>

4. Пояснювальні	складносурядне речення (засіб зв'язку – то єсть)	0,9	1	<i>Мы воздействуем на собеседника разными способами, то єсть мы используем не только речь, но и жесты.</i>
5. Протиставні	складносурядне речення (засіб зв'язку – однако)	0,6	1	<i>Говорящий может быть более или менее умелым, однако и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.</i>
6. Причини	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – поскольку)	0,7	1	<i>Причем устная форма языка тяготеет к диалогу, поскольку она изначально моментальна.</i>
7. Наслідку	складне речення (засіб зв'язку – поэтому)	0,5	1	<i>Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, поэтому никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет.</i>
8. Умови	складнопідрядне речення (засіб зв'язку – если)	0,3	1	<i>Такие слова позволяют говорящему выиграть время, если он не может сразу подобрать нужное выражение.</i>
9. Часу	просте речення	0,7	1	<i>Во время выступления Джордж Миллер представил модель кратковременной памяти.</i>
10. Єднальні	складносурядне речення (засіб зв'язку – и)	0,3	1	<i>Письменная речь менее эмоциональна, и в диалоге это очень сильно ощущается.</i>
11. Зіставні	складносурядне речення (засіб зв'язку – а)	0,9	1,5	<i>Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, а другому эта деятельность дается хуже.</i>
	складносурядне речення (засіб зв'язку – же)	0,9	1,5	<i>Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, другому же эта деятельность дается хуже.</i>
12. Допустові	складнопідрядне речення	0,3	1	<i>Хотя в Европе исследования познания продолжались, они</i>

	(засіб зв'язку – <i>хотя</i>)			<i>были</i> <i>относительно</i> <i>единичными.</i>
--	-----------------------------------	--	--	---

Порівняльний аналіз відповідей учасників експерименту з першої–третьої та другої підгруп (Таблиця 4.8 і Таблиця 4.9) свідчить, що в більшості випадків (*об'єктно-з'явувальні, мети, пояснювальні, наслідку, умови, єднальні й допустові* відношення) перше рангове місце на шкалі ослаблення ядерної семантики отримали складні речення, що маркуються однаковими засобами зв'язку незалежно від їхнього стилістичного забарвлення.

В інших випадках (*означальні, протиставні, причинові, темпоральні й зіставні* семантико-синтаксичні відношення) перше рангове місце у реченнях нейтрального й наукового змісту не збігається (Таблиця 4.10.).

Таблиця 4.10.

№	Семантико-синтаксичні відношення	Перше рангове місце		
		Нейтральний дискурс	Науково-професійний дискурс	
		перша та третя підгрупи (усього 80 осіб)	друга підгрупа (усього 40 осіб)	
1.	Означальні	складнопідрядне речення зі сполучним словом КОТОРЫЙ	просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом	
2.	Протиставні	складносурядне речення зі сполучником НО	складносурядне речення зі сполучником ОДНАКО	
3.	Причини	складнопідрядне речення зі сполучником ПОТОМУ ЧТО	складнопідрядне речення зі сполучником ПОСКОЛЬКУ	
4.	Часу	складнопідрядне речення зі сполучником КОГДА	просте речення	
5.	Зіставні	складносурядне речення зі сполучником А	складно-сурядне речення зі сполучником А	складно-сурядне речення зі сполучником ЖЕ

Узагальнююча *Таблиця 4.10.* показує, що за результатами шкалювання синтаксичних конструкцій нейтрального й наукового стилю серед *означальних* та *часових* речень на першому ранговому місці опинилися синтаксичні одиниці різної формальної організації (складнопідрядне та просте ускладнене речення); при шкалюванні *протиставних* і *причинових* відношень перше місце посіли складні речення (складносурядне й, відповідно, складнопідрядне речення), але оформлені за допомогою різних сполучних засобів, а для вираження *зіставних* відношень у науковому дискурсі перше та друге рангові місця розділили складносурядні речення зі сполучниками *а* та *же*.

4.2.4.3. Інтерпретація результатів, отриманих при виконанні другого завдання експериментального дослідження

Використання в експерименті методу суб'єктивного шкалювання дало змогу побудувати семантичний простір для кожного з відповідних семантико-синтаксичних відношень, що виникає на рівні речень різної структурної організації та стилістичної забарвленості. Ці семантичні простори мають «статус модельного уявлення вербальної семантичної пам'яті, що дозволяє передбачити деякі закономірності її функціонування» [Петренко 2010 с. 60]. Отже, виявлені методом шкалювання прототипні конструкції втілюють у собі найприроднішу та найзручнішу для породження і сприйняття ментальну модель, закріплену в свідомості певного мовного колективу на сучасному етапі розвитку мови.

Запропонована учасникам експерименту «шкала ослаблення ядерної семантики» дала змогу виявити в межах кожного синонімічного ряду, що виражає ті чи ті семантико-синтаксичні відношення, характерні для нього прототипні ефекти, які ми, услід за Т. Г. Скребцовою, розуміємо як асиметрію «між центральними та периферійними членами категорії з погляду їхнього когнітивного статусу» [Скребцова 2011, з. 90].

Прототипні ефекти полягають в тому, що члени варіативного ряду, ближчі до прототипного ядра, є когнітивно виділеними, тобто швидше

актуалізуються із свідомості мовця, у такий спосіб прискорюючи процес породження висловлювання, і швидше розпізнаються і засвоюються адресатом у процесі розуміння.

Після проведення другого етапу експерименту та виявлення репертуару прототипних засобів зв'язку, властивих реченням нейтрального та наукового характеру, у спірних випадках виникає необхідність порівняння та перевірки даних, отриманих із відповідей учасників експерименту, з даними підкорпусу усних текстів (доповідей і лекцій на філологічну тематику) НКРМ. Застосування матеріалів мовного корпусу уможливило використання квантитативного компонента у вивченні науково-професійного дискурсу й уточнення на значному фактичному матеріалі валідності отриманих під час експерименту результатів, підтверджуючи в такий спосіб прототипність того чи того засобу зв'язку для вираження певних інваріантних семантико-синтаксичних відношень.

У більшості випадків (при визначенні прототипного ядра в ряді синтаксичних одиниць, що виражають *об'єктно-з'ясувальні, пояснювальні, наслідкові, цільові, умовні, єднальні та допустові* семантико-синтаксичні відношення) реакції учасників експерименту, що працювали з різними типами дискурсів, були однаковими. Це свідчить про збіг когнітивного статусу у свідомості сучасних носіїв мови та сформованих в узусі традиційних уявлень про ядерну семантику таких засобів зв'язку, як **що** (об'єктно-з'ясувальні), **щоб** (мети), **то єсть** (пояснювальні), **якщо** (умови), **хоча** (допустові) та **і** (єднальні), що виражають відповідні семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення. Водночас визначена семантична відстань від прототипного ядра у всіх зазначених випадках доволі незначна: вона коливається від 0 до 0,9, що також підтверджує валідність отриманих результатів.

Особливу увагу слід звернути на відношення *наслідку*, при ранжуванні яких перше рангове місце інформанти з усіх трьох груп віддали складному реченню із сполучним конектором **по тому**: семантична відстань від

прототипного ядра для речень нейтрального характеру становила 0,4 (підгрупа українських учасників) і 0,16 (підгрупа іноземних студентів); для речень з науково-професійного дискурсу – 0,5.

Сполучник *так що*, який традиційно виділяється в лінгвістиці як єдиний наслідковий сполучник, у реченнях нейтрального характеру отримав у відповідях учасників експерименту друге рангове місце (семантична відстань від прототипу – 0,86 і 1,2 відповідно). Пор.:

*Погода испортилась, **поэтому** пришлось остаться дома / Погода испортилась, **так что** пришлось остаться дома (тут і далі приклади взяті з мовного матеріалу, над яким працювали учасники експерименту. — О. П.).*

У науковому стилі складне речення зі сполучником *так що* посіло останнє рангове місце. Пор.:

1) *Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, **поэтому** никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет* (семантична відстань від прототипу — 0,5).

2) *Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, **и поэтому** никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет* (семантична відстань від прототипу — 1).

3) *Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, **вследствие чего** никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет* (семантична відстань від прототипу — 1,6).

4) *Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, **так что** никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет* (семантична відстань від прототипу — 1,7).

Отже, результати другого етапу експерименту дають усі підстави зробити висновок про те, що на сучасному етапі розвитку російської мови у свідомості її носіїв складне речення зі сполучним конектором *поэтому* є прототипним засобом вираження наслідкових відношень незалежно від стилістичної забарвленості дискурсу, а слово *поэтому* в таких реченнях набуває статусу сполучного засобу зв'язку й поступово витісняє з ментальної

граматики мовців наслідковий сполучник *так що*.

Для підтвердження зроблених висновків доцільно звернутися до усного підкорпусу лекцій і доповідей на філологічну тематику НКРМ (усього 85 документів), що дасть змогу на аналізі доволі великого матеріалу наукового дискурсу визначити домінуючий сполучний засіб, що маркує відношення *наслідку* між частинами складного речення.

У матеріалах створеного підкорпусу зафіксовано 128 складних речень, в яких сполучним конектором є лексема *поэтому*, та 67 складних речень із наслідковим сполучником *так що* між клаузами. Отже, звернення до корпусних даних підтверджує результати, отримані за суб'єктивним шкалюванням, та їхню попередню інтерпретацію. Пор.:

Синтаксична одиниця:	Кількість речень (за даними підкорпусу лекцій та доповідей на філологічну тематику НКРМ)
Складне речення з конектором <i>поэтому</i>	128
Складне речення з сполучником наслідку <i>так что</i>	67

Звернімося до аналізу *означальних, часових, причинових, протиставних і порівняльних* семантико-синтаксичних відношень, у яких виявлені розбіжності в реакціях учасників експерименту при шкалюванні речень нейтрального й наукового характеру. Це, на наш погляд, свідчить про те, що у свідомості носіїв мови зафіксовано, що наукове мовлення істотно відрізняється від повсякденної комунікації і, як наслідок, має бути представлене стилістично маркованими синтаксичними одиницями.

У *Таблиці 4.11.* узагальнено розподіл рангових місць між реченнями, що виражають *означальні відношення* в нейтральному та науковому дискурсах. Як видно з наведеної таблиці, найбільш помітна різниця рангів спостерігається при оцінці простого речення, ускладненого дієприкметниковим зворотом.

Таблиця 4.11.

**Рангові місця синтаксичних конструкцій
із означальними відношеннями
(за інтроспективними звітами учасників експерименту всіх підгруп)**

№	Синтаксичні одиниці (стимули)	Ранг		Різниця рангів (d)
		Нейтральний дискурс	Науково- професійний дискурс	
		перша і третя підгрупи (всього 80 осіб)	друга підгрупа (всього 40 осіб)	d ²
1.	Складнопідрядне речення з означальним підрядним	1	2	-1 / 1
2.	Складнопідрядне речення із вказівним займенником <i>ТОТ</i> у головній предикативній одиниці	2	3	-1 / 1
3.	<i>Просте речення,</i> ускладнене дієприкметниковим зворотом	3	1	2 / 4
4.	Прості речення, розташовані контактено	4	4	0

Порівняємо речення нейтрального й наукового стилю, з якими працювали респонденти:

Нейтральний дискурс:

1 ранг: *Сегодня ко мне приходил друг, который приехал из Китая* (семантична відстань від прототипа – 0 (укр. студенти) / 0,57 (іноземці)).

3 ранг: *Сегодня ко мне приходил друг, приехавший из Китая* (семантична відстань від прототипа – 1,47 / 1,51 відповідно).

Науковий дискурс:

1 ранг: *При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, не имеющий отношения к исходному речевому заданию* (семантична відстань від прототипа – 0,47).

2 ранг: *При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, который не имеет отношения к исходному речевому заданию* (семантична відстань від прототипа – 1,1).

Можна припустити, що у свідомості носіїв мови когнітивний статус речення, ускладненого дієприкметниковим зворотом, особливо при візуальному його сприйнятті, закріплений як більш «науковий» і характерний

для науково-професійного (уточнимо – *передусім писемного*) дискурсу. Проте в третьому розділі нашого дослідження було з'ясовано, що під час усного породження науково-професійного тексту мовці послідовно обирають із варіантів, що зберігаються в довготривалій пам'яті, саме присубстантивне складнопідрядне речення із сполучним словом *которий*, тоді як частотність речень із дієприкметниковим зворотом досить незначна. Отже, інтроспективні звіти учасників експерименту вказують на певну когнітивну суперечність: при візуальній оцінці означальних синтаксичних конструкцій «науковими» вважаються прості речення з дієприкметниковим зворотом, тоді як під час спонтанної комунікації для вираження цих самих відношень із довготривалої пам'яті першими активуються присубстантивні складнопідрядні речення зі сполучним словом *которий*.

Звернення до текстів усних лекцій та доповідей у підкорпусі НКРМ дало змогу визначити домінуючу модель речення, що виражає *означальні* відношення, в усному науковому дискурсі. Пор.:

Синтаксична одиниця:	Складнопідрядне речення зі сполучним словом <i>которий</i>	Просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом
Усього документів:	80	76
Кількість входжень:	2477	1132

Отже, аналіз частотності використання аналізованих синтаксичних одиниць у підкорпусі НКРМ показав, що кількість складнопідрядних речень з означальним підрядним, які маркуються сполучним словом *которий*, більш ніж удвічі перевищує кількість використання конструкцій із дієприкметниковим зворотом, що виражають ті самі семантико-синтаксичні відношення. Цей факт свідчить про прототипність присубстантивного складнопідрядного речення із сполучним словом *которий* для усного модусу наукової комунікації.

Аналізуючи речення нейтрального характеру, які виражають *часові відношення*, учасники експерименту перше рангове місце віддали складним

реченням з підрядним часу, маркованим сполучником *когда* (семантична відстань від прототипного ядра становила 0,26 в українських студентів та 0,25 – в іноземних громадян):

Когда отец возвращался домой, он встретил своего старого друга.

Сполучник *когда* має недиференційоване значення часу, тобто може виражати відношення як одночасності, так і різночасності, тому є головним виразником часових відношень у складному реченні. Однак при оцінці речень науково-професійного дискурсу значна частина учасників експерименту на перше місце поставила просте речення з часовим детермінантом в ініціальній позиції, а складне речення з підрядним часу опинилося на другому ранговому місці. Пор.:

Во время выступления Джордж Миллер представил модель кратковременной памяти (семантична відстань від прототипного ядра — 0,7) / *Когда выступал Джордж Миллер, он представил модель кратковременной памяти* (семантична відстань від ядра — 0,9).

Це не дивно, тому що відношення *часу* – це один із типів семантичних відношень, які містять найрізноплановіші темпоральні значення, що виражаються цілою низкою мовних засобів як на рівні простого, так і на рівні складного речення. Фіксація часу, коли відбувається якась подія, не завжди передбачає фокусування на цьому уваги мовця і, отже, може не позначатися ним за допомогою окремої клаузи.

У науковому мовленні, за нашими спостереженнями, власне складнопідрядні речення з підрядною частиною часу зі сполучником *когда* можна зустріти нечасто: сполучний конектор *когда* частіше використовується в означальних складнопідрядних реченнях або в умовно-часових конструкціях. Дані усного підкорпусу лекцій та доповідей НКРМ підтверджують цей факт: із 865 входжень цієї лексеми до складу усного підкорпусу тільки 189 є засобом зв'язку складнопідрядного речення із власне підрядним часу. Пор.:

Сполучний конектор <i>когда</i>	Загальна кількість входжень	Кількість входжень як сполучник підрядної частини часу
	865	189

Відношення причини, навпаки, становлять собою зв'язок двох подій (ситуацій) дійсності, одна з яких слугує підставою для реалізації іншої, тому не дивно, що прототипною формою їхньої об'єктивації у зовнішнє мовлення є складнопідрядні речення з підрядним причини.

При породженні таких речень мовець фокусує увагу на причиново-наслідкових відношеннях між двома подіями й вибирає з них ту подію, яка є причиною того, що відбувається. Найчастотнішим сполучником, що маркує каузальні відношення, є стилістично нейтральний сполучник **потому что**, який недиференційовано передає загальну ідею причинової обумовленості. Цей факт підтвердили результати суб'єктивного шкалювання: на перше рангове місце серед конструкцій нейтрального характеру, що виражають відношення причини, більшість українських учасників експерименту (семантична відстань від ядра – 0,33) й іноземних студентів (семантична відстань від ядра – 0,27) поставили детермінантне складнопідрядне речення зі сполучником **потому что**:

*Он вышел на крыльцо, **потому что** ему стало душно.*

При ранжуванні речень наукового стилю результати виявилися іншими. Учасники експерименту віддали перевагу складнопідрядним реченням причини зі сполучниками **поскольку** й **так как**, поставивши їх на перше та друге рангові місця. Пор.:

1) *Причем устная форма языка тяготеет к диалогу, **поскольку** она изначально моментальна (семантична відстань від прототипного ядра – 0,7).*

2) *Причем устная форма языка тяготеет к диалогу, **так как** она изначально моментальна (семантична відстань від прототипного ядра – 0,9).*

3) *Причем устная форма языка тяготеет к диалогу, **потому что** она изначально моментальна (семантична відстань від ядра – 1,2).*

4) *Причем устная форма языка тяготеет к диалогу из-за своей моментальности* (семантична відстань від ядра – 1,6).

Сполучник *поскольку* є стилістично забарвленим, його семантика має посилене значення логічного мотивування висловленого твердження, що властиво насамперед книжному мовленню; сполучник *так как* також частіше вживається в книжному мовленні. Складнопідрядне речення зі стилістично нейтральним сполучником *потому что* посіло третє місце. Просте речення, в якому причина виражена за допомогою прийменника *из-за*, посіло останнє четверте місце в учасників з усіх трьох підгруп. Вочевидь, такі конструкції є найскладнішими для сприйняття через те, що ситуація, яка позначає причину, подана в компресійному вигляді, а це ускладнює смислове сприйняття висловлювання.

Вважаємо, що інтерпретувати дані суб'єктивного шкалювання можна у такий спосіб: складнопідрядне речення із сполучником *потому что*, як і в описаних вище випадках, сприймається носіями мови як звичайне і невідповідне науковому висловлюванню. Але результати аналізу частотності використання таких засобів зв'язку у створеному підкорпусі НКРМ засвідчили, що під час усної наукової комунікації мовці частіше використовують складнопідрядні речення із сполучником *потому что*. Пор.:

Сполучник:	<i>потому что</i>	<i>так как</i>	<i>поскольку</i>
Усього документів:	73	49	47
Кількість входжень::	910	266	181

Отже, можна зробити висновок, що сполучник *потому что* є прототипним актуалізатором відношень причини на рівні усного модусу наукової комунікації.

Розбіжності у відповідях учасників експерименту в розподілі рангових місць для вираження *означальних, протиставних, порівняльних, каузальних*

і *темпоральних* семантико-синтаксичних відношень у реченнях нейтрального та науково-професійного характеру, на нашу думку, свідчать про те, що у свідомості носіїв мови закріплено, що наукове мовлення істотно відрізняється від природно-мовної комунікації, і, як наслідок, має бути представлене іншими мовними одиницями. Вважаємо, що це стосується передусім писемного мовлення, з яким, як правило, асоціюється науково-професійний дискурс. Проте висновки, зроблені на підставі результатів проаналізованого в третьому розділі дослідження, переконливо доводять протилежне: у спонтанному усному науковому мовленні мовець зазвичай обирає синтаксичні конструкції і сполучні конектори між предикаціями, що відповідають нейтральному мовленню. Звернення до усного підкорпусу лекцій і доповідей НКРМ також підтверджує ці закономірності синтаксичної організації усного наукового дискурсу.

Пояснити ці розбіжності можна у такий спосіб: під час виконання завдань експерименту його учасники працювали з писемними текстами, які вони сприймали візуально, тому істотний вплив ментальних уявлень про писемне наукове мовлення на їхні реакції не викликає сумнівів. Проте, породжуючи наукове повідомлення у режимі онлайн, мовець зосереджується, перш за все, на змістовій наповненості синтаксичної конструкції, а сполучний засіб для з'єднання предикацій в єдине ціле неусвідомлено актуалізує найбільш простий, звичний і частотний, той, що є когнітивно виділеним у свідомості.

Протиставні та *зіставні* семантико-синтаксичні *відношення* можуть бути виражені різними способами, хоча ядерними засобами зв'язку для вираження цих семантичних відношень є загальновизнані сурядні сполучники *но* (для вираження протиставлення) і *а* (для вираження зіставних відношень). Причому обидва сполучники в ядерному значенні дещо подібні й «маркують “обмануте очікування”, індуковане енциклопедичним знанням» [Урысон 2006, с. 39]. Однак ті, хто говорять російською мовою, досить чітко відчують семантичну різницю при вживанні цих сполучників.

Сполучник **но** в ядерному *протиставному* значенні вказує на зміну ситуації або оцінку ситуації, що склалася:

*Ей было около сорока, **но** она казалась совершенно молодой девушкой.*

Зіставні відношення, що маркуються сполучником **а**, передбачають зміну об'єкта, розміщеного в фокусі уваги учасників комунікації:

*Мой друг — общительный человек, **а** я люблю посидеть в одиночестве.*

Практично всі учасники експерименту, ранжуючи протиставні й зіставні речення нейтрального характеру, віддали перше рангове місце зазначеним конструкціям (див. *Таблицю 4.8.*).

При аналізі речень наукового стилю ситуація дещо змінилася. У ранжуванні речень, що містять протиставні відношення між компонентами, на першому місці опинилося складносурядне речення із сполучником **однако**, на другому – з мінімальним відривом – складносурядне речення із сполучником **но**. Пор.:

1) *Говорящий может быть более или менее умелым, **однако** и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций* (семантична відстань від прототипу – 0,6).

2) *Говорящий может быть более или менее умелым, **но** и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций* (семантична відстань від прототипу — 0,8).

При ранжуванні в науковому дискурсі зіставних відношень перше рангове місце розділили складносурядні речення із сполучниками **а** й **же**. При цьому сурядний сполучник **а** є загально визнаною домінантою для вираження цього типу відношень, а сполучник **же** був згаданий лише 2,5% студентів на етапі асоціативного експерименту (див. *Таблицю 4.2.*). Пор:

1) *Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, **а** другому эта деятельность дается хуже* (семантична відстань від прототипу — 0,9).

2) *Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, другому же эта деятельность дается хуже* (семантична відстань від прототипу — 0,9).

Здається, що при візуальному сприйнятті речень наукового змісту деякі учасники експерименту інтуїтивно шукали «кращого представника» серед запропонованих синтаксичних конструкцій із сполучниками такі, що відрізняються від таких звичних і частотних сполучників *но* і *а*, й обирали речення, які з їхнього погляду звучать більш «науково».

З усього викладеного можна зробити висновок, що за усвідомленого вибору учасниками експерименту прототипної синтаксичної одиниці, яка відповідає тим чи тим семантико-синтаксичним відношенням, виникає певна асиметрія в актуалізації прототипних засобів зв'язку між нейтральним дискурсом і писемним модусом науково-професійної комунікації. Однак ця асиметрія знімається в разі усної спонтанної реалізації наукового тексту, про що свідчать як аналіз синтаксису мовця, наведений у третьому розділі роботи, так і кількісні підрахунки використання вказаних засобів зв'язку в усному підкорпусі лекцій та доповідей на філологічні теми НКРМ. Це відбувається тому, що мовець витрачає когнітивні зусилля насамперед на змістову наповненість синтаксичних конструкцій, інтуїтивно актуалізуючи ядерні сполучні конектори для вербальної презентації в поверхневому синтаксисі когнітивних інваріантів тих чи тих семантико-синтаксичних відношень.

4.2.5. Аналіз третього експериментального завдання: трансформація контактної розташованої предикації у складні речення із заданими семантико-синтаксичними відношеннями

Трансформаційний метод добре відомий у синтаксисі й методиці викладання мов. За визначенням Ю. Д. Апресяна, суть методу полягає в тому, що складніші синтаксичні структури виводяться «з простіших за допомогою невеликого набору правил перетворення (трансформацій)» [ЛЭС 1990, с. 519]. З часу виникнення трансформаційний метод пережив низку суттєвих

модифікацій і сьогодні використовується в лінгвістиці «як один із експериментальних прийомів демонстрації синтаксичної та семантичної подібності й відмінності між складними мовними об'єктами через подібність та відмінність у їхніх трансформаційних потенціалах (наборах трансформацій, що допускаються)» [там само, с. 520].

Завданням третьої частини цього дослідження було з'ясувати репертуар сполучних засобів, які будуть використовувати учасники експерименту в процесі утворення складного речення з двох простих речень в умовах обмеженого в часі експерименту. Респондентам було запропоновано трансформувати два простих речення наукового змісту в одне складне речення за умови, що семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення були задані наперед. Передбачалося, що, актуалізуючи під час виконання завдання необхідні засоби зв'язку, учасники експерименту будуть використовувати передусім прототипні сполучні конектори з огляду на їхній когнітивний статус (когнітивну виділеність у свідомості).

У цій частині експерименту, як було зазначено вище, взяли участь тільки українські студенти (80 осіб), результати відповідей яких узагальнені в *Таблиці 4.12*.

Таблиця 4.12.

**Частотний розподіл засобів зв'язку
при трансформації контактено розташованих клауз у складні речення
із заданими семантико-синтаксичними відношеннями (%)**

Семантико-синтаксичні відношення між компонентами складного речення	Відповіді учасників експерименту		
	перша підгрупа + друга підгрупа (80 осіб – українські студенти)		
	засіб зв'язку	%	Приклади складних речень із високочастотними засобами зв'язку
1. Об'єктно-з'ясувальні	<i>что</i>	97,5	<i>Генеративная грамматика считает, что синтаксис – центральный, важнейший компонент языка.</i>
	інші відповіді	2,5	
	Усього:	100	

2. Означальні	<i>который</i>	100	<i>Мышление определяют как познавательную деятельность, которая заключается в отражении связей и отношений между объектами окружающей действительности и их существенных свойств.</i>
3. Причины	<i>потому что так как поскольку</i>	64,5 33 2,5	1. Компьютер и другие технические средства изменили представления о языке, потому что они стерли границу между устной и письменной речью. 2. Компьютер и другие технические средства изменили представления о языке, так как они стерли границу между устной и письменной речью.
	Усього:	100	
4. Умови	<i>если если...то</i>	59,75 36,5	1. Если мы хотим быстро найти самое лучшее решение сложной задачи, у нас скорее всего ничего не получится. 2. Если мы хотим быстро найти самое лучшее решение сложной задачи, то у нас скорее всего ничего не получится.
	інші відповіді	3,75	
	Усього:	100	
5. Мети	<i>чтобы для того чтобы</i>	80 17,5	1. Нужно изложить необходимую часть знаний системно и последовательно, чтобы адресат текста составил о ней полное и последовательное представление. 2. Нужно изложить необходимую часть знаний системно и последовательно, для того чтобы адресат текста составил о ней полное и последовательное представление.
	інші відповіді	2,5	
	Усього:	100	
6. Допустові	<i>хотя несмотря на то ... что</i>	66,25 30	1. Хотя в Европе исследования познания продолжались, они были относительно единичными. 2. Несмотря на то, что в Европе исследования познания продолжались, они были относительно единичными.
	інші відповіді	3,75	
	Усього:	100	
7. Наслідку	<i>поэтому так что вследствие чего в связи с чем благодаря чему а потому</i>	81,25 11,25 1,25 1,25 1,25	1. Мышление человека в высшей степени многообразно, поэтому мы можем выделить несколько оснований для классификации видов мышления. 2. Мышление человека в высшей степени многообразно, так что мы можем выделить несколько оснований для классификации видов мышления.
	інші відповіді	2,5	
	Усього:	100	
8. Часу	<i>когда после того как</i>	95 1,25	Когда наука обратилась к исследованиям познания, свершилась когнитивная революция.
	інші відповіді	3,75	

	Усього:	100	
9. Єднальні	и	100	<i>Такой речью пользовались Цицерон и Сенека, и такая речь обычно основывается на фигурах убавления.</i>
	Усього:	100	
10. Протиставні	но <i>однако</i> хотя	66,25 20 13,75	1. Говорящий может быть более или менее умелым, но даже самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций. 2. Говорящий может быть более или менее умелым, однако даже самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.
	Усього:	100	
11. Зіставні	а <i>если...то</i> в то время как же	77,5 11,25 5 2,5	1. Теоретическое мышление связано с выдвиганием гипотез и построением теорий, а практическое мышление связано с решением конкретных задач. 2. Если теоретическое мышление связано с выдвиганием гипотез и построением теорий, то практическое мышление связано с решением конкретных задач.
	інші відповіді	3,75	
	Усього:	100	
12. Пояснювальні	то есть	75	<i>Уровневые модели языка базируются на принципе «от простого к сложному», то есть они опираются на последовательное усложнение основной единицы соответствующего уровня.</i>
	інші відповіді	25	
	Усього:	100	

Як видно з наведеної таблиці, при творенні складних речень із заданими семантико-синтаксичними відношеннями більшість учасників експерименту використовували переважно ядерні засоби зв'язку, визначені під час виконання першого та другого завдань експерименту:

1) понад 90% учасників обрали сполучне слово **который** при актуалізації *означальних* (100%); сурядний сполучник **и** – *єднальних* (100%); підрядний сполучник **что** – *з'ясувальних* (97,5%); підрядний сполучник **когда** – *часових* (95%) семантико-синтаксичних відношень;

2) понад 80% учасників експерименту як засіб зв'язку використовували сполучний конектор **поэтому** для вираження відношень *наслідку* (81,25%) і підрядний сполучник **чтобы** для вираження відношень *мети* (80%);

3) понад 59% учасників експерименту актуалізували сполучники **а** для

вираження *зіставних* відношень (77,5%), *то єсть* – *пояснювальних* (75%), *но* – *протиставних* (66,25%), *хотя* – *допустових* (66,25%), *потому что* – *причинових* (64,5 %), *если* – *умовних* (59,75%).

Дані в графі «*інші відповіді*» вказують на відсоток учасників експерименту, які не впоралися із завданням і трансформували пропоновані клаузи не в складні речення з необхідною семантикою, а в синтаксичні одиниці іншої формальної організації – прості речення; прості речення, ускладнені дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами; складні речення з іншими семантико-синтаксичними відношеннями. Так, наприклад, при творенні речень із *пояснювальними* відношеннями 25% учасників дали відповіді, які не відповідають заданим умовам: у їхніх анкетах були підрядні конструкції зі значенням причини (із сполучниками *поскольку, ибо, так как*), наслідку (з лексемою *поэтому*); прості речення, ускладнені дієприслівниковим і дієприкметниковим зворотами; безсполучникове складне речення.

Асоціативний експеримент, що проводився на першому етапі дослідження, також показав значний розкид у реакціях студентів при виборі сполучних конекторів у складних реченнях із пояснювальною семантикою: наявність довгого ланцюжка різних засобів зв'язку (*то єсть, а именно, поэтому, так как, потому что*) та відсутність відповіді (3,75% українських учасників експерименту і 5% іноземних студентів). Вочевидь, це вказує, по-перше, на недосконалість і полісемію самого терміна, який у цьому контексті вживається у вузькому синтаксико-термінологічному значенні, а по-друге, на те, що семантичний когнітивний інваріант «*пояснювальні відношення*» недостатньо сформований у свідомості студентів-лінгвістів, тому виникають подібні розбіжності при його вираженні в поверхневому синтаксисі поза відповідним контекстом.

Наявність значної різноманітності сполучних засобів у відповідях учасників експерименту при творенні вже конкретних складних речень під час виконання третього завдання підтверджує наведені припущення й засвідчує

необхідність поглибленого опису складносурядних речень із пояснювальною семантикою в навчальній синтаксичній літературі й пильнішої уваги в процесі викладання синтаксису у вищій школі.

Значну розмаїтість засобів зв'язку було виявлено у відповідях учасників експерименту при творенні складних речень з відношеннями *наслідку* та *зіставлення*:

- для вираження відношень *наслідку* використовувалися такі сполучні конектори: *поэтому, так что, вследствие чего, в связи с чем, благодаря чему, а потому*, вставні слова: *следовательно, а значит*;
- *зіставні* відношення були представлені складними реченнями зі сполучниками *а, если...то, в то время как, же*; а також протиставними сполучниками *но* й *однако*, які були доволі невдалими в пропонуваному контексті.

Семантико-синтаксичні відношення *наслідку* й *зіставлення* викликали труднощі в респондентів і під час проведення асоціативного експерименту (див. про це в 4.2.3.). Тоді ми пояснили цей факт незнанням або нерозумінням деякими учасниками експерименту лінгвістичної термінології. Однак під час виконання третього завдання при роботі з конкретним мовним матеріалом більшість учасників експерименту утворили складні речення, що відповідають заданим параметрам. Наявність же такої кількості варіантів у використанні засобів зв'язку при творенні складних речень з наслідковими й зіставними відношеннями можна пояснити тим, що мова надає велику кількість синонімічних зв'язкових конекторів, здатних адекватно маркувати семантику цих відношень. І в кожному конкретному випадку носій мови обирає той варіант, який першим спав на думку або який видається йому найбільш вдалим, не замислюючись над граматичним статусом показника зв'язку.

Водночас більшість учасників експерименту для творення складних речень із відношеннями наслідку між компонентами обрали лексему *поэтому* (81,25%), а для зіставних складносурядних речень – сурядний сполучник *а* (77,4%), що підтверджує результати, отримані під час виконання попередніх

експериментальних завдань.

Книжне забарвлення мовного матеріалу вплинуло на високу представленість сполучника *так как* (33%) при творенні складнопідрядного речення з відношеннями *причини*. Цей сполучник виражає зв'язок причини між подіями в найзагальнішому вигляді й має книжний характер, тому його когнітивна виділеність у свідомості учасників експерименту цілком логічна та обґрунтована.

Такий висновок можна зробити й стосовно *допустового* сполучника *несмотря на то, что*, книжний характер якого не викликає сумнівів (28,75% інформантів обрали саме його для творення складнопідрядного речення з допустовими відношеннями).

При творенні складних речень з підрядним *умови* значна частина учасників експерименту використовувала подвійний сполучник *если...то* (36,5%), який є альтернативним варіантом одиничного сполучника *если*. На нашу думку, на вибір респондентів вплинуло наукове забарвлення мовного матеріалу. Сполучник *если...то* чіткіше актуалізує імплікативний зв'язок між подіями, тому може бути визнаний, поряд зі сполучником *если*, прототипним показником умовних відношень у науково-професійному дискурсі.

Отже, результати здійсненого експерименту уможливають висновок про те, що при виборі засобу зв'язку для творення складних речень із заданими семантико-синтаксичним відношеннями його учасники продемонстрували наявність яскраво виражених прототипних ефектів, тобто існування певної асиметрії між центральними та периферійними членами варіативних сполучних конекторів з погляду їхньої когнітивної виділеності. Поєднуючи окремі клаузи в складне речення, студенти обирали з наявного в їхній свідомості варіативного ряду такий засіб синтаксичного зв'язку, який був би не тільки актуалізатором певних семантичних відношень, а й найкращим, на їхню думку, виразником стилістичної забарвленості складного речення наукового змісту. Так, наприклад, для вираження семантико-синтаксичних відношень *допусту, причини, протиставлення й умови* наукова забарвленість

мовного матеріалу істотно впливала на об'єктивацію когнітивного інваріанта в зовнішньому мовленні. Пор.: 1) відношення **причини: *потому что*** (64,5 %) vs ***так как*** (33 %); 2) **допусту: *хотя*** (66,25 %) vs ***несмотря на то... что*** (30 %); 3) **умови: *если*** (59,75 %) vs ***если...то*** (36,5 %).

У підсумку результати *третього* етапу експериментального дослідження підтверджують справедливість висновків, зроблених на попередніх етапах дослідження, і дозволяють зробити остаточні узагальнення щодо варіативності прототипних синтаксичних конструкцій і окреслення репертуару сполучних конекторів між їхніми частинами, властивих повсякденному й науково-професійному дискурсам на сучасному етапі розвитку російської мови.

Висновки до розділу 4

Комплексне експериментальне дослідження, представлене в цьому розділі дисертації, підтверджує основні положення гіпотези, яка знаходиться в основі його підготовки та проведення. А саме:

1. У ментальній граматиці носія мови є певне співвідношення між когнітивним семантико-синтаксичним інваріантом конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу й синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису, що представляють цей інваріант у зовнішньому висловлюванні.

2. Конструкції поверхневого синтаксису об'єднуються у варіативні синонімічні ряди, що мають ядро та периферію. Ядро варіативного ряду є еталонним синтаксичним прототипом, що об'єктивує у зовнішньому висловленні когнітивний інваріант у найбільш «чистому» вигляді.

3. Кількісний і якісний склад кожного варіативного ряду, зафіксований у свідомості окремого індивіда, залежить від його мовної та комунікативної компетентності, обсягу довготривалої пам'яті та інших чинників. Однак

прототипні синтаксичні конструкції зазвичай добре відомі всім носіям мови, вони засвоюються й запам'ятовуються краще за інші синтаксичні одиниці, тому є колективним надбанням певної мовної спільноти.

Статистичне опрацювання та аналіз інтроспективних звітів студентів, котрі брали участь у послідовному виконанні трьох завдань експериментального дослідження, виявили стійкі прототипні ефекти в кожному типі досліджуваних семантико-синтаксичних відношень, а саме: наявність асиметрії між центральними та периферійними членами варіативного ряду синтаксичних синонімів з погляду їхньої когнітивної виділеності носіями мови для актуалізації у зовнішньому висловлюванні синтаксичних одиниць нейтрального й наукового дискурсів. Ті члени варіативного ряду, що є ближчими до прототипного ядра, швидше актуалізувалися із свідомості учасників експерименту, як первинних, так і вторинних мовних особистостей.

Дослідження засвідчило, що в більшості випадків найближче до прототипного ядра у варіативному ряді синонімічних синтаксичних конструкцій різної формальної організації перебуває *складне речення*, яке з огляду на навантаження на когнітивний апарат носія мови є простішою і зручнішою формою серіалізації в зовнішнє висловлювання ментального ситуаційного комплексу.

Вершиною складного речення є *засіб зв'язку* його частин, оскільки саме сполучний конектор виступає як актуалізатор у поверхневому синтаксисі того чи того зафіксованого у свідомості носія мови когнітивного інваріанта семантико-синтаксичних відношень між ситуаціями, подіями, станами.

На підставі даних, отриманих на *першому етапі* дослідження (спрямований асоціативний експеримент), можна констатувати, що для реконструкції засобів зв'язку, які актуалізують у зовнішньому висловлюванні ті чи ті семантико-синтаксичні відношення, учасники експерименту (і українські, й іноземні студенти) найчастіше обирали ядерні сполучні конектори.

До розряду високочастотних практично за всіма типами семантико-синтаксичних відношень (від 100% до 45%) потрапили домінантні засоби зв'язку між частинами складного речення: *єднальні (и), часу (когда), умови (если), мети (чтобы), об'єктно-з'ясувальні (что), причини (потому что), означальні (который), допустові (хотя), протиставні (но), зіставні (а), пояснювальні (то есть)*.

Особливе місце посідають відношення *наслідку*, щодо яких асоціативні реакції в підгрупах українських та іноземних студентів не збіглися: українські студенти віддали перевагу сполучнику *так что*, а іноземні громадяни – сполучному конектору *поэтому*. Пор.:

засіб зв'язку	українці	іноземці
<i>так что</i>	57,5%	22,5%
<i>поэтому</i>	38,75%	65%
<i>інші реакції / відсутність відповіді</i>	3,75%	12,5%

Реакції учасників експерименту свідчать про те, що в їхній свідомості засоби зв'язку *так что / поэтому* є конкуруючими маркерами вираження в поверхневому синтаксисі наслідкових відношень. Для того, щоб об'єктивно відповісти на питання, який із цих засобів зв'язку має вищий ступінь прототипності в ментальній граматиці сучасних носіїв російської мови (як первинних, так і вторинних мовних особистостей), необхідно було провести наступні етапи експерименту.

Другий (розподіл синтаксичних конструкцій на шкалі зниження ступеня прототипності) та *третій* (трансформація контактних розташованих предикацій у складні речення із заданими семантико-синтаксичними відношеннями) етапи експерименту дали змогу відповісти на питання, як співвідноситься когнітивний інваріант, який відповідає тим чи тим

семантико-синтаксичним відношенням, із лінгвістичними знаннями, отриманими учасниками експерименту в процесі комунікативної практики та навчання, їхньою мовною інтуїцією й інтроспективним використанням певного зв'язкового засобу в різних типах дискурсу – нейтральному й науково-професійному. Статистичне опрацювання та аналіз відповідей учасників експерименту дають змогу стверджувати, що в ментальній граматиці носіїв мови є певна залежність між дискурсивним статусом речення та граматичною формою його об'єктивації в поверхневому синтаксисі.

При опрацюванні речень нейтрального характеру більшість учасників експерименту використовували складні речення з ядерними засобами зв'язку як при їхньому розподілі на перші місця на шкалі ослаблення ядерної семантики на другому етапі, так і при трансформації предикацій у складні речення на третьому етапі експерименту. Суттєвих розбіжностей у відповідях українських та іноземних студентів не виявлено, що свідчить про валідність даних, отриманих під час дослідження.

При роботі з реченнями наукового характеру спостерігалися дещо інші прототипні ефекти. При розподілі речень наукового змісту із відношеннями *означальними, протиставними, зіставними, причини та часу* на шкалі ослаблення ядерної семантики перше рангове місце посіли конструкції, що відрізняються від тих, які отримали це ж місце серед речень нейтрального характеру: це речення, які мають яскраво виражений книжний характер і широко використовуються в писемному науковому мовленні. Пор.:

Семантико-синтаксичні відношення	I рангове місце в нейтральному дискурсі	I рангове місце в науковому дискурсі
1) означальні	складнопідрядне речення з конектором <i>которий</i>	просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом
2) протиставні	складносурядне речення зі сполучником <i>но</i>	складносурядне речення зі сполучником <i>однако</i>
3) причини	складнопідрядне речення	складнопідрядне речення

	зі сполучником <i>потому что</i>	зі сполучником <i>поскольку</i>
4) часу	складнопідрядне речення зі сполучником <i>когда</i>	просте речення з лексичним модифікатором часу
5) зіставні	складносурядне речення зі сполучником <i>а</i>	складносурядне речення зі сполучниками <i>а, же</i>

При трансформації контактено розташованих предикацій у складні речення наукового змісту на третьому етапі експерименту значна частина його учасників, окрім ядерних сполучників, досить частотно використовувала й інші засоби зв'язку. Пор.:

1) семантико-синтаксичні відношення **причини: *потому что*** (64,5%) vs ***так как*** (33%);

2) **допусту: *хотя*** (66,25%) vs ***несмотря на то... что*** (30%);

3) **умови: *если*** (59,75%) vs ***если...то*** (36,5%).

Вибір засобів зв'язку, що відрізняються від визначених для речень нейтрального характеру, імовірно, пояснюється тим, що учасники експерименту працювали з конструкціями наукового змісту, зафіксованими в **писемній** формі. У процесі комунікативної практики й навчання у свідомості носіїв мови склалося уявлення про те, що науковий дискурс значною мірою відрізняється від нейтрального мовлення. Це й зумовило вибір засобів зв'язку з яскраво вираженим книжним забарвленням.

Отже, результати другого та третього етапів експериментального дослідження показали наявність певної асиметрії в актуалізації прототипних сполучних засобів у реченнях **нейтрального характеру** й реченнях **писемного модусу** науково-професійного дискурсу.

В **усному модусі** наукової комунікації така асиметрія відсутня, про що свідчать як аналіз синтаксису мовців, наведений у третьому розділі цієї роботи, так і кількісні підрахунки частотності використання зазначених засобів зв'язку в усному підкорпусі лекцій та доповідей на філологічні теми НКРМ, здійснені під час проведення експерименту, описаного в цьому

розділі роботи. Це дає підстави зробити висновок, що у спонтанній науковій комунікації мовці витрачають когнітивні зусилля насамперед на змістову наповненість наукового повідомлення, інтуїтивно обираючи прототипні синтаксичні конструкції – складні речення – та домінантні засоби зв'язку їхніх частин, властиві нейтральній комунікації.

Експериментальне дослідження уможливило визначення такого репертуару прототипних засобів зв'язку в складних реченнях, властивих нейтральному та науково-професійному дискурсам, який закріплено у ментальній граматиці сучасних носіїв російської мови (Таблиця 4.13.):

Таблиця 4.13.

**Прототипні засоби зв'язку
у складному реченні**

Семантико-синтаксичні відношення	Засіб зв'язку у складному реченні	
	нейтрального характеру	наукового змісту
Об'єктно-з'ясувальні	<i>что</i>	<i>что</i>
Означальні	<i>который</i>	<i>который</i>
Причинові	<i>потому что</i>	<u>потому что</u> * / <i>так как / поскольку</i>
Умовні	<i>если</i>	<u>если / если...то</u>
Цільові	<i>чтобы</i>	<i>чтобы</i>
Допустові	<i>хотя</i>	<u>хотя</u> / <i>несмотря на то... что</i>
Наслідкові	<i>поэтому</i>	<i>поэтому</i>
Темпоральні	<i>когда</i>	<i>когда</i>
Єднальні	<i>и</i>	<i>и</i>
Протиставні	<i>но</i>	<u>но</u> / <i>однако</i>
Зіставні	<i>а</i>	<i>а</i>
Пояснювальні	<i>то есть</i>	<i>то есть</i>

*Підкреслення вказує на найчастотніший, за результатами дослідження, засіб зв'язку у речення науково-професійного дискурсу.

Отже, більшість визначених прототипних засобів зв'язку предикацій є однаковими для складних речень як нейтрального характеру, так і наукового

стилю: *єднальні (и), часу (когда), мети (чтобы), об'єктно-з'ясувальні (что), означальні (который), зіставні (а) й пояснювальні (то есть)*. Особливості вибору учасниками експерименту сполучних конекторів у складних реченнях з відношеннями *умови, наслідку, причини, протиставлення та допусту* можна охарактеризувати у такий спосіб:

1. Аналіз даних, отриманих під час усіх трьох етапів дослідження, і перевірка частотності вживання в усному підкорпусі лекцій та доповідей НКРМ переконливо свідчать на користь *прототипності* лексеми *поэтому* (замість єдиного зафіксованого в граматиках наслідкового сполучника *так что*) для вираження відношень *наслідку* на сучасному етапі розвитку російської мови, незалежно від стилістичної належності тексту.

2. Подвійний сполучник *если ... то* може бути визнаний, поряд із одиночним сполучником *если*, *прототипним* маркером *умовних* відношень, характерним як для усного, так і для писемного модусів **науково-професійного дискурсу**: за нашими даними, він дуже частотно використовується в науковій комунікації, оскільки чіткіше актуалізує імплікативний зв'язок між подіями, ситуаціями та станами дійсності.

3. Для актуалізації відношень *причини, допусту та протиставлення* учасники експерименту доволі часто використовували не тільки ядерні сполучники, але й інші сполучні конектори: *так как / поскольку* (причина), *несмотря на то...что* (допуст), *однако* (протиставлення), які мають книжне стилістичне забарвлення. Порівняльний аналіз частотності в усному підкорпусі лекцій та доповідей НКРМ зазначених засобів зв'язку та їхніх нейтральних ядерних синонімів засвідчив, що у спонтанному науковому монолозі мовці частіше використовують все ж таки домінантні сполучники: *потому что* (причина), *хотя* (допуст), *но* (протиставлення), які слід вважати прототипними не тільки для нейтрального мовлення, а й для усного модусу наукового дискурсу.

Проведене психолінгвістичне експериментальне дослідження, що складалося з трьох етапів, дало змогу з'ясувати когнітивну природу глибинних

кореляцій між семантико-синтаксичними інваріантами, зафіксованими у свідомості суб'єктів комунікації, та засобами зв'язку, що оформлюють складні речення відповідної семантики в нейтральному та науковому дискурсах, а також визначити співвідношення між формальною організацією прототипної конструкції та типом дискурсу, який вона об'єктивує в зовнішньому висловлюванні. Визначений репертуар прототипних засобів зв'язку між частинами складного речення відображає категорійну роботу свідомості над довколишнім світом, закріплену в ментальній граматиці носіїв мови на сучасному етапі її розвитку.

ВИСНОВКИ

Вивчення складного речення в цьому дослідженні, виходячи з когнітивно-дискурсивних принципів аналізу фактичного матеріалу (М. М. Болдирев, Т. Гівон, Ш. Т. Гріс, О. Є. Кібрик, А. О. Кібрик, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, В. Манн і С. Томпсон, В. І. Подлесьська, І. І. Сусов, Л. Телмі, О. В. Урисон, О. В. Федорова, В. Чейф та інші), здійснювалося у двох напрямках: з одного боку, у когнітивному, за якого у фокусі уваги перебували ментальні процеси учасників комунікації, які супроводжують породження і сприйняття синтаксичних многочленів, з іншого боку, ці процеси розглянуто в усному модусі науково-професійного дискурсу, що передбачало їхню оцінку в природній мовній діяльності учасників комунікативного акту. Наукова комунікація як процес породження і сприйняття необхідної інформації є творчою співпрацею її учасників – мовця і слухача. У зв'язку з цим складне речення розглянуто як матеріально виражена форма мислення, інтегрована у науково-професійний дискурс, як когнітивний процес серіалізації думки у зовнішнє висловлювання.

Об'єктом дослідження вперше у вітчизняній лінгвістиці стали складні речення, дібрані з оприлюднених в Інтернеті усних мінілекцій на актуальні теми сучасної лінгвістики й когнітивних наук. Репрезентативність обраного для дослідження матеріалу детерміновано тим, що він відображає реальну онлайн наукову комунікацію. Мінілекції як новий жанр науково-професійного дискурсу, останнім часом поширені в глобальній мережі Інтернет, становлять закінчені мовленнєві твори, обмежені в часі, доступні для багаторазового відтворення і, отже, зручні як експериментальний матеріал, що вможливило розгляд усного складного речення у двох когнітивних перспективах – мовця і слухача.

Доведено, що усному науковому дискурсу властиве пріоритетне використання складних речень різної формальної організації, кількість яких в усному модусі наукової комунікації практично удвічі перевищує чисельність

простих речень. Розроблена, теоретично обґрунтована й апробована комплексна когнітивно-дискурсивна методика дослідження, складена із сукупності онлайн-ових й офлайн-ових експериментальних методів і прийомів, використання корпусних методів у поєднанні зі структурно-семантичним аналізом складних речень, що функціонують в усному спонтанному науково-професійному дискурсі, наблизила до розуміння справжньої природи цих синтаксичних одиниць і певною мірою дала змогу відповісти на питання про те, як вони співвіднесені з семантико-синтаксичними інваріантами в ментальній граматиці носіїв мови, у який спосіб і для передавання якої інформації мовці вбудовують до дискурсу складні речення різних типів, які складники їхньої структурної організації зберігаються в пам'яті цілком, а які породжуються в режимі онлайн.

Спостереження над фактичним матеріалом, його інтроспективне осмислення, а також статистичне опрацювання і аналіз даних, отриманих експериментально, дали змогу вирішити поставлені питання, підтвердити гіпотезу дослідження та зробити деякі істотні узагальнення.

Усний науково-професійний дискурс, що виголошується без опертя на писемний текст, посідає проміжне місце між розмовною та кодифікованою літературною мовою, зазнаючи їхнього одночасного впливу. У протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний є первинним, а усне речення є прототипом писемного в аспекті свого породження та сприйняття в умовах часового обмеження онлайн-ової комунікації, коли процес обмірковування у свідомості мовця відбувається практично одночасно із серіалізацією повідомлення у вербально-звукову форму. Ці процеси не завжди перебігають синхронно, що виражається в мовній надмірності, складному синтаксисі, різних інтонаційно-гезитаційних відхиленнях. Однак загалом не знижує якості усного наукового мовлення, а навпаки: мовна надмірність та рекурсивність дають змогу не втратити суть викладеного матеріалу та закріпити почуте у свідомості адресата повідомлення.

Експериментально виявлено, що у ментальній граматиці носія мови є певне співвідношення між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу та синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису, що об'єктивують певний семантико-синтаксичний інваріант у зовнішньому висловлюванні. У семантико-синтаксичних інваріантах відображено як окремі ситуації дійсності, так і нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, засвоєних упродовж життєвого досвіду мовця. Синтаксичні конструкції, що об'єктивують у процесі спонтанного мовлення різні за семантичним навантаженням когнітивні інваріанти, можуть бути як простими, так і складними реченнями за їхньою структурною організацією.

Конструкції поверхневого синтаксису об'єднані у варіативні ряди синтаксичних синонімів, що мають ядро й периферію. Ядро варіативного ряду є еталонним синтаксичним прототипом, що об'єктивує когнітивний інваріант у найбільш «чистому» вигляді. Якість об'єктивації когнітивних репрезентацій у мовленнєвому акті залежить від цілого комплексу екстралінгвістичних та лінгвістичних чинників, які характеризують мовця як мовну особистість, – його близькості до писемної культури, його прагнення до експресії в усному мовленні, його психотипу, що дає змогу зберігати емоційну стабільність у процесі усного мовлення та ін. Водночас, як засвідчило дослідження, у стані емоційної напруги та обмеження за часом, які зазвичай супроводжують процес породження усного наукового монологу, що відбувається без оперття на писемний текст, різні мовці – вчені, люди високої мовленнєвої культури – для мовної об'єктивації відповідної когнітивної моделі несвідомо використовують найбільш прості, репрезентативні синтаксичні конструкції (у більшості випадків – *складні речення із домінантними засобами зв'язку*), які можна класифікувати як прототипні.

Синтаксичні прототипи здебільшого добре відомі всім носіям мови; їх запам'ятовують і засвоюють краще, ніж інші синтаксичні одиниці, тому саме вони виступають колективним надбанням певної мовної спільноти.

Складне речення, що прототипно розчленовано відбиває семантико-синтаксичні відношення між ситуаціями дійсності й має потенційну здатність до значного предикативного ускладнення, є природнішою та простішою синтаксичною формою об'єктивації мовленнєво-мисленнєвої діяльності у звукову форму під час породження усного наукового монологу без опертя на писемний текст.

Вершиною складного речення, його головним конструктивним елементом є **сполучний засіб**, який не просто маркує смислові відношення між компонентами, а й відображає категорійну роботу свідомості адресанта повідомлення над навколишнім світом. Вибір прототипного сполучного конектора для зв'язку частин синтаксичного многочлена, переважно добре відомого всім учасникам комунікативного акту, знімає потенційну багатозначність і полегшує десеріалізацію усного тексту адресатом наукового монологу.

Визначений експериментально **репертуар прототипних засобів** зв'язку між частинами складного речення є відображенням у зовнішньому висловлюванні складних процесів категоризації, що відбуваються у свідомості сучасного носія російської мови: **что** (об'єктно-з'ясувальні семантико-синтаксичні відношення), **который** (означальні), **потому что** (причинові), **если / если...то** (умовні), **чтобы** (цільові), **хотя** (допустові), **поэтому** (наслідкові), **когда** (темпоральні), **и** (єднальні), **но** (протиставні), **а** (зіставні), **то есть** (пояснювальні). Зафіксовано й обґрунтовано, що подвійний сполучник **если ... то** може бути визнаний, поряд із одиночним сполучником **если**, прототипним маркером **умовних** відношень, характерним як для усного, так і для писемного модусів науково-професійного дискурсу, а сполучний конектор **поэтому** є прототипним для вираження відношень **наслідку** на сучасному етапі розвитку російської мови, незалежно від стилістичної належності тексту.

Доведено, що прототипні засоби зв'язку предикацій у складному реченні є однаковими як для конструкцій нейтрального характеру, так і для речень

усного науково-професійного дискурсу, що підтверджує **гіпотезу**, заявлену на початку роботи: на рівні спонтанного усного наукового монологу асиметрія у виборі сполучних засобів між частинами складного речення, властива науковому й нейтральному мовленню, нейтралізується, оскільки у фокусі уваги мовця перебуває передусім змістове наповнення синтаксичних одиниць, а прототипні засоби зв'язку предикацій автоматично постають з ментальної граматики з огляду на свою когнітивну виділеність.

У процесі породження наукового повідомлення **мовець** постійно опиняється в умовах вибору найрелевантнішої синтаксичної форми подання знань, що й визначає динамічний характер синтаксичної системи мови. Відповідно до цього встановлено, що в момент безпосередньої спонтанної комунікації зі збереженої в довготривалій пам'яті інформації активуються передусім прототипні зв'язкові конектори, які розташовані в сильній позиції в ментальній граматиці носіїв мови в певний період її розвитку, тому вони легко пізнаються слухачами, спрощуючи у такий спосіб процес десеріалізації вхідної інформації. У писемному модусі наукового дискурсу автор повідомлення має час на стилістичне оформлення висловлювання, викладаючи його відповідно до норм кодифікованої літературної мови та рівня своєї мовної компетентності. І чим вищим є цей рівень, тим більш досконалим є писемний дискурс: той, хто пише, має час для вибору найкращої конструкції із всього арсеналу синтаксичних синонімів для втілення свого задуму.

Синтаксична організація наукового дискурсу здійснює істотний підсвідомий вплив на його членування **слухачем**: сильні **підрядні** зв'язки сприймають як нерозчленовані, а слабкі – **сурядний і безсполучниковий** – представлені в усному науково-професійному дискурсі незначною мірою й можуть розпадатися й піддаватися різним модифікаціям, не впливаючи на загальне розуміння трансльованої інформації.

За результатами дослідження до складних речень із **сильним** синтаксичним зв'язком уналежнюємо:

- 1) складнопідрядні речення із сентенціальним додатком (з'ясувальні),

в яких головна частина зазвичай виражає рефлексію автора повідомлення з приводу ситуації, вираженої підрядною частиною. У такий спосіб обидві пропозиції в таких конструкціях перебувають немовби всередині загальної модальної рамки;

2) складнопідрядні речення із сентенціальним означенням (означальні), які прототипно призначені для надання необхідної інформації про семантичні актанти (їхні ознаки, властивості, належність, діяльність тощо), розташовані в головній частині конструкції;

3) складнопідрядні речення з обставинним сирконстантом (причини, наслідку, умови, допусту, часу, мети), що об'єктивують у поверхневому синтаксисі семантико-синтаксичні відношення між двома логічно пов'язаними ситуаціями, тобто виступають найзручнішою й найпростішою (прототипною) формою вираження принципово біпропозитивних семантичних відношень.

Зазначені конструкції становлять собою доволі сталі утворення й усвідомлюються як нерозчленовані структурно-семантичні комплекси й адресантом, і адресатом повідомлення.

Сурядність і безсполучниковість, як показало дослідження, є **слабкими** синтаксичними зв'язками і представлені в усному науково-професійному дискурсі незначною мірою.

Сурядні зв'язкові засоби маркують як відповідні синтаксико-семантичні відношення між частинами складного речення, так і виконують текстотвірні функції, виступаючи в ролі починальних часток. І в першому, і у другому разі вони актуалізують логічні аспекти діяльності свідомості мовця і полегшують сприйняття інформації слухачами, проте не формують сильного синтаксичного зв'язку. Сурядні конструкції легко розпадаються на окремі предикації в процесі сегментування усного дискурсу.

Безсполучниковий зв'язок у контексті нашого дослідження протиставляється підрядності та сурядності насамперед на когнітивних засадах і виходить за межі традиційної граматики у проблеми породження

і сприйняття вербального повідомлення. Мовець використовує безсполучникові конструкції із різних причин: заощаджує когнітивні зусилля, замінює необхідні засоби зв'язку на особливу інтонацію або застосовує невербальні засоби комунікації. Як засвідчило експериментальне дослідження, безсполучникові складні речення перебувають на периферії варіативного ряду синтаксичних синонімів, що об'єктивують у поверхневому синтаксисі той чи той семантико-синтаксичний інваріант, тому при сегментуванні усного дискурсу адресантом повідомлення зазнають різноманітних модифікацій.

Отже, в дисертації теоретично обґрунтований потенціал когнітивно-дискурсивного підходу до вивчення синтаксису, **що** дає змогу наблизитися до опису системи російського складного речення, узгодженого з реальною мовною діяльністю, **що** зумовлена, по-перше, закономірностями організації індивідуальних мовних систем носіїв російської мови на сучасному етапі її розвитку, а по-друге, умовами протікання усного науково-професійного дискурсу, обмеженого часом онлайн-комунікації.

На завершення позначимо деякі перспективи проведеного дослідження, **що** полягають у подальшому описі синтаксичної системи російського складного речення й уточненні його типології, що узгоджується з ментальною граматикою й реальною мовною діяльністю носіїв мови – первинних і вторинних мовних особистостей; систематизації і вивченні особливостей породження та сприйняття складних речень на іншому дискурсивному матеріалі; створенні теорії складного речення, пристосованої не лише для опису системи російського складного речення, а й для з'ясування універсальних закономірностей функціонування цих синтаксичних одиниць з когнітивно-дискурсивних позицій. Видається також цікавим розгляд гендерних особливостей породження спонтанного наукового монологу та його відповідності кодифікованій літературній мові, оскільки, за нашими спостереженнями, усне наукове мовлення жінок є нормованішим і більшою мірою відповідає законам писемного книжного мовлення.

Пропоноване дослідження не претендує на вичерпну повноту, а становить собою лише один із варіантів шляху до створення сучасної когнітивно-дискурсивної теорії синтаксису складного речення. Інноваційна методика комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному науково-професійному дискурсі, наведений мовний матеріал і його опис можуть бути корисними для подальших наукових розвідок, оскільки уможливають інші інтерпретації та напрями аналізу синтаксичних одиниць, орієнтовані на вивчення мовної діяльності як одного з видів когнітивної діяльності людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В. Г. Система форм речевого высказывания. Санкт-Петербург: Наука, 1994. 153 с.
2. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва: Изд-во ИКАР, 2009. 448 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке. Москва: Флинта, 2014. 416 с.
4. Алмаев Н. А. Психологические основания выбора слов при построении речи: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 1997. 25 с.
5. Алпатов В. М. История лингвистических учений. Москва: Языки слав. культуры, 2005. 368 с.
6. Алпатов В. М. Парадигмы лингвистики XIX – XXI вв. *Образы языка и зигзаги дискурса*. Сб. научн. статей к 70-летию В.З. Демьянкова. Москва: Культурная революция, 2018. С. 14–34.
7. Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 38–42.
8. Андреева С. В. Основные и вспомогательные единицы устной коммуникации. *Известия Саратовского ун-та. Серия: Филология Журналистика*. 2007. Вып. 2. Т. VII. С. 18–27.
9. Антошинцева М. А. Механизмы адаптации жанра научно-учебной лекции в электронной сфере коммуникации. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2010. № 134. С. 41–52.
10. Апресян В. Ю., Пекелис О. Е. Подчинительные союзы. Москва, 2012. URL : <https://tinyurl.com/mh3k99u> (дата звернення: 19.03.2016).
11. Армеева А. Р. Когнитивная категория выделенности и ее языковые корреляты (моделирование процесса вербализации визуальной информации): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. 10.02.21. Москва, 2001. 26 с.

12. Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Сов. энциклопед., 1990. С. 136–137.
13. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. Москва: Наука, 1976. 383 с.
14. Ахренова Н. А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление: автореф. ... дисс. докт. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2009. 36 с.
15. Ахутина Т. В. Нейролингвистический анализ лексики, семантики и прагматики. Москва: Языки славянской культуры, 2014. 424 с.
16. Ахутина Т. В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. Москва: Изд-во МГУ, 1989. 213 с.
17. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация: Учеб. пособие для студентов. Современный русский язык. Ч. 3. Москва: Просвещение, 1987. 271 с.
18. Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка. Москва: Дрофа, 2000. 640 с.
19. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Иностран. лит-ра, 1955. 416 с.
20. Бархударов Л. С. О поверхностной и глубинной структуре предложения. Вопросы языкознания. 1973. № 3. С. 50–61.
21. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. Москва: Худ. литра, 1953. С. 428–472.
22. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. Львів: ПАІС, 2005. 264 с.
23. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Вид. центр «Академія», 2004. 342 с.
24. Беднарская Л. Д. Бессоюзное предложение и текст. Сложное предложение в тексте: Межвуз. тематический сб. научн. трудов. Калинин: КГУ, 1988. С.50–56.
25. Бейлинсон Л. С. Функции институционального дискурса Вестник

Иркутского гос. лингв. ун-та. Серия: Филология. 2009. № 3 (7). С. 142–147.

26. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. Некоторые вопросы теории. Москва: Просвещение, 1967. 159 с.

27. Белошапкова Т. В. Когнитивно-дискурсивная парадигма лингвистического знания. Текст, контекст, интертекст: сб. науч. ст. по матер. междунар. конф. «XII Виноградовские чтения». Т. 1: Русский язык. Зарубежная филология. Москва: МГПУ, 2012. С. 125–130.

28. Белошапкова Т.В. Когнитивно-дискурсивная парадигма в кругу лингвистических парадигм современного отечественного языкознания. Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства: сб. ст. Всерос. науч. конф. с международным участием, посвящ. 35-летию кафедры современного русского языкознания Башкирского гос. ун-та и 30-летию памяти И. П. Распопова. Т. 1. Уфа: РИЦ БашГУ, 2012. С. 31–37.

29. Белошапкова Т. В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке. Москва: КомКнига, 2007. 336 с.

30. Белодед А. И. Грамматическая концепция А. А. Потебни в истории отечественного языкознания: автореф. ... дисс. докт. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1977. 49 с.

31. Белый А. Мысль и язык. (Философия языка А. А. Потебни). Логос. Москва: Тип. "Печатное Дело" Ф. Я. Бурче, 1910. Кн. 2. С. 240–258.

32. Белявцева И. В. Место коннекторов в системе средств выражения причинно-следственных отношений (на материале русского и немецкого языков). Язык, коммуникация и социальная среда. Воронеж: ВГУ, 2008. С. 130–138.

33. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974. 448 с.

34. Биби́к С. І. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 589 с.

35. Бирвиш М. Насколько линейно упорядоченной является языковая обработка. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1988.

Вып. XXIII. С. 93–152.

36. Богданова Н. В. Живые фонетические процессы русской речи (пособие по спецкурсу). Санкт-Петербург: Филологический ф-т СПбГУ, 2001. 186 с.

37. Богданова Н. В. Спонтанный монолог: норма и реализация. Русский язык: исторические судьбы и современность: II Междунар. конгресс исследований русского языка. Труды и материалы. Москва: Изд-во МГУ, 2004. С. 10.

38. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений. Москва: Едиториал УРСС, 2011. 556 с.

39. Божович Е. Д. Развитие языковой компетенции как психологической системы: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Психологический институт РАО. Москва, 2016. 450 с.

40. Болдырев Н. Н. Перекатегоризация глагола как способ формирования смысла высказывания. Когнитивная семантика глагола: сборник статей. Москва – Берлин: Директ-Медиа, 2016. С.176–189. URL : <https://tinyurl.com/uxha4rlq> (дата звернения: 10.02.2019).

41. Болдырев Н. Н. Принципы и методы когнитивных исследований языка. Принципы и методы когнитивных исследований языка: Сб. науч. тр. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина. 2008. С. 11–29.

42. Болдырев Н. Н. Проблемы исследования языкового знания. Языковое знание и языковое сознание. Когнитивные исследования языка. Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. Вып. 1. Концептуальный анализ языка: сб. науч. тр. С. 91–103.

43. Болдырев Н. Н. Прототипический подход: Проблемы метода. Международный конгресс по когнитивной лингвистике: Сб. материалов. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2006. С. 34–39.

44. Болдырев Н. Н. Процессы концептуализации и категоризации в языке и роль в них имен абстрактной семантики. Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство: Сб. в честь Е. С. Кубряковой. Москва:

Языки слав. культур, 2009. С. 38–50.

45. Болдырев Н. Н., Виноградова С. Г. Когнитивно-доминантный принцип формирования смысла сложного предложения. Образы языка и зигзаги дискурса. Сб. научн. статей к 70-летию В.З. Демьянкова. Москва: Культурная революция, 2018. С. 261–277.

46. Большой словарь иностранных слов в русском языке/ Ред. С. М. Локшина, В. Ф. Корицкий. Москва: ЮНВЕС, 1998. 784 с.

47. Бондаренко Е. В. Дискурс как объект когнитивной лингвистики. Записки романо-германської філології. 2013. Вип. 1 (30). С. 25–32.

48. Бондарко А. В. Введение. Полевые структуры в системе функциональной грамматики. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. Санкт-Петербург: Наука, 2005. С. 12–28.

49. Бондарко А. В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики. Структура и семантика. Москва: Изд-во «СпортАкадемПресс», 2001. Т. 1. С. 4–13.

50. Борботько В. Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 288 с.

51. Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. 406 с.

52. Борунова С. Н., Шмелев Д. Н., Гловинская М. Я. Русский язык в его функционировании: уровни языка. Москва: Наука, 1996. 269 с.

53. Боярская Е. Л. Категоризация как базовая когнитивная процедура. Вестник Балтийского федеративного ун-та им И. Канта. 2011. № 2. С. 18–28.

54. Бріцин В. М., Мозгунов В. В. Когнітивні аспекти теорії модальності. Мовознавство. 2013. № 2-3. С. 128–148.

55. Бріцин В. М. Модальна граматика дискурсу як один із напрямів семантико- синтаксичних досліджень. Мовознавство. 2006. №2/3. С. 101–110.

56. Бріцин В. М., Максим'юк Н. В., Максим'юк О. В. Прагматика висловлень відмови в українському художньому діалогічному дискурсі:

монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 232 с.

57. Брицын В. М. Сопоставительное исследование синтаксических синонимов в русском и украинском языках. Киев: Наук. думка, 1980. 139 с.

58. Бродт И. С. Спонтанный монолог в лингвистическом и социолингвистическом аспектах (на материале текстов разного типа): дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / СПб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2007. 289 с.

59. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Киев: Радянська школа, 1952. Т. I. 446 с.

60. Бурцев В. А. О пространстве интердискурса в синтаксической структуре высказывания. Язык. Текст. Дискурс. Научн. альманах. Ставроп. отд. РАЛК. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. Вып. 8. С. 121–129.

61. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. Изд. 7-е. Москва: КомКнига, 2006. 344 с.

62. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. Москва: Высш. шк., 1991. 432 с.

63. Валимова Г. В. Сложное предложение и сочетание предложений. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Матер. научн. конф., посв. теор. проблемам синтаксиса совр. индоевр. яз. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1975. С. 183–190.

64. Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1967. 331 с.

65. Ван Валин Р., Фоли У. Референциально-ролевая грамматика. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1982. Вып. 11. С. 376–411.

66. Варламова Е. В. Особенности германского леворадикального Интернет-дискурса: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Москва, 2006. 26 с.

67. Васенева Е. В. Спонтанное высказывание в коммуникативно-смысловом аспекте (на материале французского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.05/ Нижегородск. гос. лингвистич. ун-т. Нижний Новгород, 2004. 21 с.

68. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари, 1996. 416 с.
69. Величковский Б. М. Введение и предваряющие комментарии. *Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных наук* / Отв. ред. Б. М. Величковский, В. Д. Соловьев. Москва: Наука, 2008. С. 6–17.
70. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания. Москва: Смысл: Изд. центр «Академия», 2006. Т. I. 448 с.
71. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания. Москва: Смысл: Изд. центр «Академия», 2006, Т. II. 432 с.
72. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология. Москва: Изд-во МГУ, 1983. 336 с.
73. Винник Д. В. Рефлексивные и интенциональные состояния сознания: специфика и соотношение. *Гуманитарные науки в Сибири*. Новосибирск, 2003. № 1. С. 11–15.
74. Виноградов В. В. Введение. *Грамматика русского языка*. Т. 2. Ч. 1. Синтаксис. Москва: Изд. АН СССР, 1954. С. 5–111.
75. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Москва: Наука, 1975. 560 с.
76. Виноградов В. В. Общелингвистические и грамматические взгляды акад. Л. В. Щербы. *Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880–1944)*: Сб. статей. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1951. С. 31–62.
77. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
78. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наук. думка, 1992. 224 с.
79. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наук. думка, 1983. 219 с.
80. Волохина Г. А., Попова З. Д. Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж, 1999. 126 с.
81. Вопросы теории многокомпонентного сложного предложения:

Коллект. монография. / Отв. ред. Г. Ф. Калашникова. Харьков: ХГПИ, 1993. Вып. 1. 128 с.

82. Вопросы теории многокомпонентного сложного предложения: Коллект. монография. / Отв. ред. Г. Ф. Калашникова. Харьков: ХГПИУ, 1997. Вып. 2. 120 с.

83. Воротникова Ю. С. О лингвистическом статусе лекционного дискурса. *Филология*. 2009. № 7. URL : <https://tinyurl.com/y5ouvfky> (дата звернення: 23.09.2016).

84. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова, 1831. 408 с. URL : <https://tinyurl.com/y643cmwq> (дата звернення: 14.10.2014).

85. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2000. 502 с.

86. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. Москва: АПН РСФСР, 1956. 519 с.

87. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собр. соч. в 8 т. Т. 2. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1982. 504 с.

88. Гаврилова Г. Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1979. 229 с.

89. Галичкина Е. Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русских языках (на материале жанра компьютерных конференций): дисс...канд. филол. наук: 10.02.20 / Астраханский гос. пед. ун-т. Астрахань, 2001. 212 с.

90. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. 138 с.

91. Галяшина Е. И. Основы судебного речеведения: Монография. Москва: СТЭНСИ, 2003. 236 с.

92. Галяшина Е. И. Проблемы дифференциации спонтанной

и подготовленной речи. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии*: Тр. междунар. семинара «Диалог». Москва: Наука, 2002. С. 68–80. URL : <https://tinyurl.com/uynw6425> (дата звернення: 25.06.2016).

93. Ганцовская Н. С. Многокомпонентные сложные предложения в научном стиле современного русского языка: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1967. 19 с.

94. Ганцовская Н. С. Некоторые типичные конструкции многокомпонентных сложноподчиненных предложений в научном стиле. *Ученые записки Костромского гос. Пед. ин-та*. Филол. серия. Кострома, 1969. Вып. 14. С. 149–163 с.

95. Ганцовская Н. С. К вопросу о глубине многокомпонентных сложных предложений. *Вопросы русского языка (Проблемы лексикологии и синтаксиса)*: Сб. науч. тр. Вып. 158. Ярославль: Изд-во Ярославск. гос. пед. ин-та, 1976. С. 83–90.

96. Герасимов В. И. К становлению «когнитивной грамматики». *Современные зарубежные теории*. Москва: Наука, 1985. С. 213–250.

97. Гивон Т. Сложность и развитие. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев, О. В. Федорова (отв. ред.) и др. Москва: Языки слав. культуры, 2015. С. 89–122.

98. Гируцкий А. А. Нейролингвистика: пособие для студентов вузов. Минск: ТетраСистемс, 2010. 192 с.

99. Головин Б. Н. Язык и статистика. Москва: Просвещение, 1970. 190 с.

100. Голубева Н. А. Когнитивные принципы, механизмы и операции в грамматике. *Вестник Воронежского гос ун-та Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2010. № 1. С. 32–35.

101. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови: [монографія]. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 204 с.

102. Горошко О. І. Гендерні аспекти інтернет-комунікацій: автореф. дис. ... докт. соціолог. наук: 22.00.04 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 35 с.

103. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред.:

Н. Ю.Шведова. Москва: Наука, 1970. 767 с.

104. Гриднева Н. Н. Основы семантики синтаксиса: Учебн. пособие по теор. грамматике англ. яз. Санкт-Петербург: СПбГУЭФ, 2009. 48 с.

105. Грис Ш. Т. Структурный прайминг: корпусные исследования и узуальные/экземплярные подходы. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев, О. В. Федорова (отв. ред.) и др. Москва: Языки слав. культуры, 2015. С. 721–754.

106. Гришаева Л. И., Цурикова Л. В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Москва: Академия, 2007. 336 с.

107. Гришина Е. А. Корпус устных текстов в Национальном корпусе русского языка: состав и структура. *Национальный корпус русского языка: 2006–2008 Новые результаты и перспективы*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. С. 129–149. URL : <https://tinyurl.com/y5хо3аq5> (дата звернения: 15.10.2017).

108. Гришина Е. А. Устная речь в Национальном корпусе русского языка. *Национальный корпус русского языка: 2003–2005*. Москва: Индрик, 2005. С. 94–110. URL : <https://tinyurl.com/y4lwr9ft> (дата звернения: 15.10.2017).

109. Гулыга Е. В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке. Москва: Высш. шк., 1971. 206 с.

110. Гумбольд В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984. 400 с.

111. Давыдова Е. И. Когнитивная модель сложносочиненного предложения (на материале русского и французского языков): автореф. дисс....канд. филол. наук: 10.02.19. Тамбов, 2006. 20с.

112. Данилевская Н. В. Научный текст в аспекте дискурсивного подхода. *Вестник Пермского ун-та. Российская и зарубежная филология*. Вып. 3. 2009. С. 18-22.

113. Дараган Ю. В. Риторическая структура текста и маркеры порождения речи. *Труды Международного семинара «Диалог'2002» по компьютерной лингвистике и ее приложениям* Теоретические проблемы.

Москва, 2002. Т. 1. С. 114–127.

114. Дейк Т. А. ван. К определению дискурса. URL : <https://tinyurl.com/ccdv3sa> (дата звернення: 12.09.2015).

115. Дейк Т. А. ван. Стратегии понимания связного текста. *Новое в зарубежной лингвистике*. Когнитивные аспекты языка. Москва: Прогресс, 1988, Выпуск XXIII. С. 153–211.

116. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. *Вопросы языкознания*. Москва, 1994. № 4. С. 17–19.

117. Демьянков В. З. Парадигма в лингвистике и теории языка. *Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство*: Сб. в честь Е. С. Кубряковой / Отв. ред.: Н. К. Рябцева. Москва: Языки славянских культур, 2009. С. 27–37.

118. Демьянков В. З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка. *Структуры представления знаний в языке*. Москва: ИНИОН РАН, 1994. С. 32–86.

119. Демьянков В. З. Конвенции, правила и стратегии общения. *Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка*. Москва: Изд. АН СССР, 1982. Т. 41. С. 327–337.

120. Демьянков В. З. Понимание как интерпретирующая деятельность. *Вопросы языкознания*. Москва, 1986. № 6. С. 58–67.

121. Джонсон-Лерд Ф. Процедурная семантика и психология значения. *Новое в зарубежной лингвистике* Когнитивные аспекты языка. Москва: Прогресс, 1988, Вып. XXIII. С. 234–257.

122. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: Монографія / Під заг. ред. Шевченко І.С. Харків: Константа. 2005. 356 с.

123. Дискурс и стиль: теоретические и прикладные аспекты: колл. монограф. /Под ред. Г. Я. Солганика, Н. И. Клушиной, Н. В. Смирновой. Москва: ФЛИНТА, 2014. 268 с.

124. Долинин К. А. Стилистика французского языка. Москва: Просвещение, 1987. 303 с.

125. Дорошенко С. И. Два уточнения классификации бессоюзных сложных предложений. *Русская филология: Вестник Харьковского нац. пед. ун-та им. Г. С. Сковороды*. Харьков, 2014. № 1–2 (51). С. 3–7.
126. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: Вища школа, 1980. 152 с.
127. Дудоладова О. В. До питання про визначення Інтернет-дискурсу. *Каразінські читання. Людина. Мова. Комунікація: Матеріали Всеукр. наук. конф.* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С. 93–95.
128. Дудоладова О. В. Інтернет-дискурс як особливий тип дискурсу. *Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2008. № 837. С. 74–78.
129. Дурст-Андерсен П. В. Ментальная грамматика и лингвистические супертипы. *Вопросы языкознания*. Москва, 1995. № 6. С. 30–42.
130. Дымарский М. Я. Конкуренция иннективного и коннективного начал в синтаксисе: модуль *о том, что...* *Слово. Словарь. Словесность: Петербургский контекст русистики начала XXI века: Материалы Всероссийской научн. конф.* СанктПетербург: САГА, 2008. С. 329–335.
131. Жаботинська С. А. Домінантність української мови в умовах білінгвізму. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Іноземна філологія*. 2018. Вип. 87. С. 5–19.
132. Жинкин Н. И. Механизмы речи. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. 378 с.
133. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи. *Вопросы языкознания*. 1964. № 6. С. 26–38.
134. Жолковский А. К. О глубинном и поверхностном синтаксисе (на материале языка сомали). *Предварительные публикации*. Москва: Ин-т русского языка РАН, 1970. Вып. 5. 39 с.
135. Жоль К. К. Мысль, слово, метафора: Проблемы семантики в философском освещении. Киев: Наукова думка, 1984. 304 с.
136. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Вид. 3-тє., виправл. і доповн. Донецьк : ДонНУ, 2008. 294 с.

137. Загнітко А., Макарова Г. Синтаксис української мови: Теоретико-прикладний аспект. Brno: Masarykova univerzita, 2013. 225 с.
138. Залевская А. А. Введение в психолінгвістику. Москва: Російск. гос. гуманит. ун-т, 1999. 382 с.
139. Залевская А. А. Языковое сознание: вопросы теории. *Вопросы психолінгвістики*. 2003. № 1. С. 30–35.
140. Зализняк А. А., Падучева Е. В. К типологии относительного предложения. *Семиотика и информатика*. Москва, 1975. Вып. 6. С. 59–107.
141. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. Москва: Изд-во МГУ, 1962. 382 с.
142. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва: Изд-во МГУ, 1976. 308 с.
143. Земская Е. А. Русская разговорная речь: итоги и перспективы исследования. *Русистика сегодня Язык: система и ее функционирование*. Москва: Наука, 1988. С. 121–152.
144. Земская Е. А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ и проблемы обучения. Москва: Флинта. Наука, 2006. 240 с.
145. Земская Е. А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. Москва: Языки слав. культуры, 2004. 688 с.
146. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевой деятельности. Москва – Воронеж, 2001. 432 с.
147. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Москва: Просвещение, 1978. 159 с.
148. Зимняя И. А. Смысловое восприятие речевого сообщения. Москва: Наука, 1976. С. 5–33.
149. Золотова Г. А. Грамматика как наука о человеке. *Русский язык в научном освещении*. 2001. № 1. С. 107–114.
150. Золотова Г. А. Значение, функция и форма в языке. *Доклады международной конференции «Диалог 2004»*. URL : <http://www.Dialog.ru/Archive/2004/Zolotova.pdf> (дата звернення: 23.04.2017).

151. Золотова Г. А. О возможностях функционального исследования языка. *Русский синтаксис в научном освещении*. Москва: Языки слав. культуры, 2002. № 1(3). С. 65–73.
152. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Москва: Наука, 1982. 368 с.
153. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва: Изд-во Института русск. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2004. 544 с.
154. Ильенко С. Г. К вопросу об общей типологии сложного предложения. *Переходность в системе сложного предложения русского языка*. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. С. 10–16.
155. Ильенко С. Г. Коммуникативно-структурный синтаксис современного русского языка. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ имени А. И. Герцена, 2009. 398 с.
156. Ильенко С. Г. Типология сложноподчиненного предложения. Ленинград: Ленигр. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1976. 32 с.
157. Интернет-коммуникация как новая речевая формация: колл. монография. Москва: ФЛИНТА: Наука, 2012. 328 с.
158. Инфантова Г. Г. Очерки по синтаксису современной русской разговорной речи (пособие для спецкурса). Ростов-на-Дону, 1973. 135 с.
159. Инфантова Г. Г. Реализация категории связности в устном тексте. *Текст Структура и семантика*. Т. 1. Москва: Наука, 2001. С. 54–62.
160. Йокояма О. Б. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. Москва: Языки слав. культуры, 2005. 424 с.
161. Казмин В. В. Сложные предложения с соподчинением в современном русском языке. Краснодар: Краснодарское книжн. издво, 1979. 190 с.
162. Калашникова Г. Ф. Вопросы полипредикативного сложного предложения: Учеб. пособие к спецкурсу. Харьков: ХГПИ, 1991. 96 с.
163. Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. Харьков: Вища школа, 1979. 152 с.

164. Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения с союзной связью в современном русском языке: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.01. Харьков, 1981. 460 с.

165. Калашникова Г. Ф. Синтаксис многокомпонентного сложного предложения в системе филологического образования в вузе и в школе. Харьков: ХГПУ, 1998. 297 с.

166. Калашникова Г. Ф., Палатовская Е. В. Многокомпонентные сложные предложения в аспекте когнитивной лингвистики: к постановке проблемы. *Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: Збірн. наук. праць*. Харків, 2008. С. 100–106.

167. Калашникова Г. Ф., Палатовская Е. В. Репрезентация внеязыковой действительности в структурной схеме многокомпонентного сложного предложения. *Слово в языке и речи: Междунар. сб. науч. тр. в честь 70-летия д-ра филол. наук, профессора О. И. Литвинниковой*. Елец, 2009. С. 159–162.

168. Калькова Т. М. Противительные отношения и языковая картина мира. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды международной конференции «Диалог-2003»*. Москва, 2003. С. 243–249.

169. Каменская О. Л. Текст и коммуникация. Москва: Высш. шк., 1990. 152 с.

170. Карасик В. И. Защита диссертации как жанр научного дискурса. *Язык. Текст. Дискурс: Научн. альманах Ставроп. отд. РАЛК. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. Вып. 8. С. 338–350.*

171. Карасик В. И. О типах дискурса. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр.* Волгоград: Перемена, 2000. С. 5–20.

172. Карасик В. И. О категориях дискурса. *Языковая личность: жанровая речевая деятельность*. Волгоград – Саратов, 1998. С. 185–187.

173. Карпенко О. Ю. Ментальна організація власних назв. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 25–34.

174. Карпенко О. Ю. Символіка онімів-концептів. *Вісник Черкаського ун-*

ту. Сер. Філологічні науки. 2003. Вип. 46. С. 10–16.

175. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 264 с.

176. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. Москва: Главн. редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1988. С.653–968. URL: <http://genling.spbu.ru/Staff/Kasevich/publicat/semsinmo.pdf> (дата звернення: 23.04.2018).

177. Кацнельсон С. Д. Порождающая грамматика и принцип деривации. *Проблемы языкознания*. М.: Наука, 1967. С. 10–23.

178. Кибрик А. А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе: дисс. ... докт. филол. наук: 10. 02. 19 / Ин-т языкозн. РАН. Москва, 2003. 90 с.

179. Кибрик А. А. Когнитивные исследования по дискурсу. *Вопросы языкознания*. 1994. № 5. С. 126–139.

180. Кибрик А. А. Когнитивный анализ дискурса: локальная структура. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 595–634.

181. Кибрик А. А. Модус, жанр и другие параметры классификации дискурсов. *Вопросы языкознания*. 2009. №2. С. 3–21.

182. Кибрик А. А. Мультимодальная лингвистика. *Когнитивные исследования*. 2010. Вып. IV. С. 134–152.

183. Кибрик А. А. От составителей: когнитивная лингвистика – в поисках единства. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев. Москва: Языки славянской культуры, 2015б. С. 21–28.

184. Кибрик А. А. Функционализм в лингвистике. *Энциклопедия «Кругосвет»*. URL : <https://tinyurl.com/y4msb9bk> (дата звернення: 30.05.2015).

185. Кибрик А. А. Есть ли предложение в устной речи? *Фонетика и нефонетика. К 70-летию Сандро В. Кодзасова*: Сб. науч. тр. Москва: Языки славянских культур, 2008. С. 104–115.

186. Кибрик А. А. Паршин П. Б. Дискурс. *Энциклопедия «Кругосвет»*.

URL : <https://tinyurl.com/y2kfbhht> (дата звернення: 25.08.2017).

187. Кибрик А. А., Подлеская В. И. Проблема сегментации устного дискурса и когнитивная система говорящего. *Когнитивные исследования*. Вып. 1. Москва: Институт психологии РАН, 2006. С. 138–158.

188. Кибрик А. Е. Когнитивный подход к языку. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелёв. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 29–59.

189. Кибрик А. Е. Лингвистические постулаты. *Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфичное в языке)*. Москва: Изд-во МГУ, 1992. С. 17–27.

190. Кибрик А. Е. Лингвистические предпосылки моделирования языковой деятельности. *Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах* / Под ред. А. Е. Кибрика и А. С. Нариньяни. Москва: Наука, 1987. С. 33–51.

191. Кибрик А. Е. Язык и мышление: что из них яйцо и что курица? *Четвёртая международная конференция по когнитивной науке: Тезисы докладов: В 2 т.* Томск: Томский гос. ун-т, 2010. Т. 2. С. 322–324.

192. Клепикова Т. А. Фактивность и процессы смыслопорождения в сложноподчиненном предложении. *В поисках смысла: сб. науч. тр., посвящ. памяти проф. А. А. Худякова*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 64–81.

193. Климкина О. И. Семантико-прагматические аспекты восприятия текста (на материале русских художественных текстов малого объема): дисс. канд. филол. наук: 10. 02. 02 / КНУ им. Т. Шевченко. Киев, 1998. 241 с.

194. Книга о грамматике. Русский язык как иностранный / под. ред. А. В. Величко. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2009. 648с.

195. Кобченко Н. В. Явища подвійності й перехідності в системі синтаксичних зв'язків сучасної української мови: автореф. дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01. Київ, 2018. 36 с.

196. Ковалева Л. М. Предложения в сентенциальном поле: как нам

развивать синтаксис? *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета* 2012. Вып. № 2 (18). С. 21–26.

197. Когнитивная психология: история и современность. Хрестоматия / под ред. М. Фаликман и В. Спиридонова. Москва: Ломоносовъ, 2011. 384 с.

198. Когнитивная психология: Учебник для вузов / под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. Москва: ПЕР СЭ, 2002. 480 с.

199. Колеснікова І. А. Лінгвокогнітивні та комунікативно-прагматичні параметри професійного дискурсу: автореф. дис. ... доктора філол. наук: 10.02.15. Київ, 2009. 29 с.

200. Коломийцева А. С. Композиционно-стилистическая характеристика полипредикативного сложного предложения в функции абзаца. *Язык – текст – дискурс: традиции и новаторство*: материалы междунар. науч. конф. Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 2009. Ч. 2. С. 47–52.

201. Колосова Т. А., Черемисина М. И. О принципах классификации сложных предложений. *Вопросы языкознания*. 1984. № 6. С. 69–80.

202. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. 176 с.

203. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. 120 с.

204. Компанцева Л. Ф. Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы. Луганск: Знание, 2008. 528 с.

205. Компанцева Л. Ф. Принципы суггестивной лингвистики в интернет-коммуникации. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім В. Н. Каразіна. Сер. Філологія*. 2010. Вип. 60. Ч. 1. С. 454–458.

206. Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных наук. Москва: Наука, 2008. 291 с.

207. Корольов І. Р. Поняття дискурсу в сучасному мовознавстві: визначення, структура, типологія. *Studia Linguistica*. 2012. Вып. 6. С. 285–305.

208. Коротаев Н.А., Кибрик А. А., Подлесская В. И. Полипредикативность

и интеграция в устном нарративном дискурсе. *Первый междисциплинарный семинар «Анализ устной разговорной речи» (ARi-2007) 29 августа 2007г.* Санкт-Петербург: СПИИРАН, 2007. С. 14–20.

209. Коршунов Д. С. Введение в психолингвистическое моделирование чтения для лингвистов. Москва: ЛЕНАНД, 2015. 256 с.

210. Коули С. Д., Кравченко А. В. Динамика когнитивных процессов и науки о языке. *Вопросы языкознания*. 2006. № 6. С. 133–141.

211. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: [підручник]. Київ: Видавничий центр Академія, 2006. 464 с.

212. Кочерган М.П. Стан і перспективи сучасного мовознавства. *Вісник Київськ. лінгвіст. ун-ту*. 2003. Т.6. № 1. С. 5–18.

213. Кошелев А. Д. На пороге эволюционно-синтетической теории языка. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика / Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев*. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 123–154.

214. Кошелев А. Д. О классификации и эволюционной динамике лингвистических теорий. *Динамические модели: Слово. Предложение. Текст: Сб. ст. в честь Е. В. Падучевой*. Москва: Языки славянской культуры, 2008. С. 398–438.

215. Кравченко А. В. «Репрезентация мыслительных структур в языке» как тема научного дискурса. *Когнитивные исследования языка. Теоретические аспекты языковой репрезентации*. Тамбов: ИЯ АН; ТГУ им. Г. Р. Державина, 2012. Вып. 12. С. 205–216.

216. Кравченко А. В. О традициях, языкознании и когнитивном подходе. *Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство: Сб. в честь Е. С. Кубряковой*. Москва: Языки славянской культуры, 2009. С. 51–65.

217. Кравченко А. В. От языкового мифа к биологической реальности: переосмысляя познавательные установки языкознания. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2013. 388 с.

218. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. Москва: Филол. ф-т МГУ

им. М. В. Ломоносова, 1997. 245 с.

219. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. Київ: Книга, 2005. 528 с.

220. Кривоносов А. Т. Естественный язык и логика. Москва. Нью-Йорк, 1993. 317 с.

221. Кручинина И. Н. Некоторые тенденции развития современной теории сложного предложения. *Вопросы языкознания*. 1973. № 2. С. 111–119.

222. Кручинкина Н. Д. Интерпретация понятия инварианта в современной лингвистике. *Гуманитарные исследования: традиции и инновации*: сб. науч. тр. Саранск: СГУ им. Н. П. Огарева, 2006. Вып. 2. С. 49–55.

223. Крючкова Л. С. Русский язык как иностранный: Синтаксис простого и сложного предложения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. 464 с.

224. Кубик М. Трансформационный синтаксис русского языка. Прага, 1970. 83 с.

225. Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике (Обзор). *Дискурс, речь, речевая деятельность: Функциональные и структурные аспекты*. Сборник обзоров. Москва: РАН ИНИОН, 2000. С. 5–13.

226. Кубрякова Е. С. В поисках сущности языка: Когнитивные исследования. Москва: Знак, 2012. 208 с.

227. Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный». *Вестник Воронежского гос. ун-та. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. Воронеж, 2001. С. 4–10.

228. Кубрякова Е. С. О методике когнитивно-дискурсивного анализа применительно к исследованию драматургических произведений (пьесы как особые форматы знания). *Принципы и методы когнитивных исследований языка*: сб. науч. тр. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2008. С. 30–45.

229. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. *Вопросы когнитивной лингвистики*.

2004а. № 1. С. 6–17.

230. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине 20 века (опыт парадигмального анализа). *Язык и наука конца 20 века*. Москва: Ин-т языкозн. РАН, 1995. С. 144–238.

231. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004б. 560 с.

232. Кубрякова Е. С., Шахнарович А. М., Сахарный Л. В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. Москва: Наука, 1991. 238 с.

233. Кудрявцева Н. С. Ідеї О. О. Потебні в аспектах гіпотези лінгвістичної відносності. *Наук. зап. НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. 2010. С. 55 – 58.

234. Кудрявцева Н. С. Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 66–76.

235. Кузмичев В. В. Слово ПОЭТОМУ как средство связи частей в сложном предложении и тексте. *Языковая деятельность: переходность и синкретизм*: Сб. ст. науч. -метод. семинара «TEXTUS». Москва; Ставрополь, 2001. Вып. 7. С. 252–255.

236. Кузьмина С. Е. Исследование семантики предложения в концептуальном аспекте. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2009. №4. С. 92–96.

237. Кун Т. Структура научных революций. Москва: Прогресс, 1977. 300 с.

238. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 792 с.

239. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов. *Новое в зарубежной лингвистике* Когнитивные аспекты языка. Москва: Прогресс, 1988. Вып. XXIII. С. 12–51.

240. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование. *Язык и интеллект*. Москва: Прогресс, 1996. С. 143–184.

241. Лаптева О. А. Дискретность в устном монологическом тексте.

Русский язык: Текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения. Москва: Наука, 1982. С. 77–105.

242. Лаптева О. А. Живая русская речь с телеэкрана: Разговорный пласт телевизионной речи в нормативном аспекте. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. 520 с.

243. Лаптева О. А. Русский разговорный синтаксис. Москва: Наука, 1976. 397 с.

244. Лаптева О. А. Синтаксическая дискретность монологического текста в устной научной речи. *Функциональные стили Лингвометодический аспект.* Москва: Наука, 1985. С. 118–132.

245. Лаптева О. А. Теория современного русского литературного языка: Учебник. Москва: Высш. школа, 2003. 351 с.

246. Лауринавичюте А. К. Федорова О. В. Влияние паузы хезитации на понимание синтаксической структуры предложения носителями русского языка. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии.* По материалам ежегодной Междунар. конф. «Диалог» (Бекасово, 26–30 мая 2010 г.). Москва: Изд-во РГГУ, 2010. С. 279–284.

247. Левин Ю. И. Истина в дискурсе. *Избранные труды: Поэтика Семиотика.* Москва: Языки русской культуры, 1998. С. 645–676.

248. Леденев Ю. Ю. Когнитивно-дискурсивная природа языковой изофункциональности. *Язык. Текст. Дискурс:* Научн. альманах Ставроп. отд. РАЛК. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. Вып. 8. С. 463–470.

249. Леонтьев А. А. Бессознательное и архетипы как основа интертекстуальности. *Текст. Структура и семантика.* Москва: Высшая школа, 2001. Т. 1. С. 92–100.

250. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики: уч. для студ. высш. учеб. зав. Москва: Смысл; Изд. центр «Академия», 2008. 288 с.

251. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение языкового высказывания. Москва: КомКнига, 2007. 312 с.

252. Лещак О. В. Дискурс как функционально-прагматический вариант лингвосемиотического опыта. *Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne*

i komunikacyjnej/ Pod red. A. Kiklewicza i I. UchwanowejSzmygowej. Olsztyn, 2015. S. 57–66.

253. Лещак О. В. Информация и оперирование информацией в дискурсах разного типа: к типологии мышления и общения. *Język, literatura i kultura Rosji w XXI wieku Teoria i praktyka* Kielce, 2011. S. 107–115.

254. Лещак О. В. Функционально-прагматическая оценка терминов *дискурс*, используемых в современном языкознании. *Problemy semantyki i stylistyki tekstu*. Łódź, 2009. S. 11–23.

255. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.

256. Линелл П. Два взгляда на природу языка: формальная лингвистика (с ее письменно-языковой предвзятостью) vs диалогическая лингвистика. *Studia linguistica cognitiva: Когнитивная динамика в языковых взаимодействиях*. Москва: ФЛИНТА. 2014. Вып. 3. С. 41–57.

257. Линелл П. Письменнаяязыковая предвзятость лингвистики как научной отрасли. *Studia linguistica cognitiva: Наука о языке в изменяющейся парадигме знания*. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2009. Вып. 2. С. 153–191.

258. Литвиненко А. О. Влияние жанра и модуса дискурса на выбор средств выражения временных и причинно-следственных связей. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Междунар. конф. Диалог'2004 по компьютерной лингвистике*. Москва: Наука, 2004. С. 1–8. URL : <https://tinyurl.com/y4m645ww> (дата звернения: 23.11.2016).

259. Литвиненко А. О. Описание структуры дискурса в рамках теории риторической структуры: применение на русском материале. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии* Труды Междунар. семинара Диалог '2001 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. Аксаково, 2001. Т. 1. С. 159–168.

260. Литвиненко А. О. Предикативное обстоятельство времени в устном детском нарративе. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Междунар. семинара Диалог'2002 по компьютерной*

лінгвістике и ее приложениям. Протвино, 2002. Т. 1. С. 252–260.

261. Литвиненко А. О. Причинно-следственные конструкции в устном и письменном нарративе: от дискурса к синтаксису. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Междунар. семинара Диалог'2003 по компьютерной лингвистике и ее приложениям*. Протвино, 2003. С. 408–417.

262. Лосева Л. М. Как строится текст. Москва: Просвещение, 1980. 96 с.

263. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 2000. С.150–390.

264. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури. Монографія. Київ: ЗАТ ВІПОЛ, 2000. 302 с.

265. Лукашенко Н. Г. Іспаномовний Інтернет-дискурс: комунікативнопрагматичний та лінгвостилістичний аспекти (на матеріалі форумів з проблематики родинних стосунків): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2006. 22 с.

266. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 256 с.

267. Лутовинова О. В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Волгоград, 2009. 39 с.

268. Лучик А. А. Зауваги щодо створення граматики мовних процесів. *МАГІСТЕРІУМ*. 2014. Вип.: 57. Мовознавчі студії. С. 48–52.

269. Лучик А. А. Проблема перехідних явищ у мовних системах. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. пр. Харків, 2007. Вип. 22. С. 26–31.

270. Лучик А. А. Про плинність лінгвістичної традиції. *МАГІСТЕРІУМ*. 2011. Вип. 43. Мовознавчі студії. С. 45–49.

271. Лучик А., Остапова І. Синтагматична параметризація еквівалентів слова у парадигмі корпусної лінгвістики. *HUMAN. COMPUTER. COMMUNICATION, 20-22 SEPTEMBER 2017, LVIV*. Львів, 2017. С. 33–37.

272. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст: к типологии внутритекстовых отношений: Монография. Москва: Наука, 1986. 200 с.
273. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва: Гнозис, 2003. 280с.
274. Манаенко Г. Н. Информационно-дискурсивный подход к анализу осложненного предложения: Монография. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2006. 256 с.
275. Манаенко Г. Н. Пропозиция как семантическая структура знания. *Язык. Текст. Дискурс*: Научн. альманах Ставроп. отд. РАЛК. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. Вып. 8. С. 53–68.
276. Мартінек С. Емпіричні й експериментальні методи у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 52. С. 25–32.
277. Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику: учеб. пособие. Москва: Флинта: Наука, 2010. 152 с.
278. Мельничук О.С. Загальні питання синтаксису української мови. *Сучасна українська літературна мова : синтаксис* / За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. С. 5–50.
279. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. №2-3. С. 3–19.
280. Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.
281. Мельчук И. А. Язык: от смысла к тексту. Москва: Языки славянской культуры, 2012. 176 с.
282. Менджеріцкая Е. О. Дискурс, медиадискурс и когнитивно-дискурсивная парадигма в лингвистике. *Известия Южного федерального университета*. Сер. Филологические науки. 2011. №3. С. 54–60.
283. Меньшиков И. И. Местоимение как опорное слово главной части сложноподчиненного предложения. *Вісник Донецького національного університету*. Серія Б: Гуманітарні науки. Вип. 1-2, 2013. Т.1. С. 200–206.

284.Меньшиков И. И. Типология присловных сложноподчинённых предложений в русском языке. *Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство*. 2012. Т. 20. № 11. С. 138–141.

285.Микулинский С. Р., Маркова Л. А. Чем интересна книга Т. Куна «Структура научных революций» / Кун Т. Структура научных революций. Москва: Прогресс, 1977. С. 274–292.

286.Миллер Дж. А. Когнитивная революция с исторической точки зрения. *Вопросы психологии*. 2005. № 6. С. 104–110.

287.Митина О. В., Евдокименко А. С. Методы анализа текста: методологические основания и программная реализация. *Вестник ЮурГУ. Сер. «Психология»*. 2010. Вып. 11 (40). С. 29–38.

288.Мишанкина Н. А. Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса: автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.01; 10.02.19 / Томский гос. ун-т, Томск, 2010. 44 с.

289.Мишланов В. А. К типологии сложного предложения: структурно-семантические особенности изъяснительных конструкций. *Вестник Пермского университета*. 2010. Вып. 2 (8). С. 52–59.

290.Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах/ Под ред. А. Е. Кибрика и А. С. Нариньяни. Москва: Наука, 1987. 280 с.

291.Муравицкая М. П. Семасиологические категории в украинском языке (психолингвистический аспект): автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.02; 10.02.19. Киев, 1989. 36 с.

292.Мустайоки А. Коммуникативные неудачи сквозь призму потребностей говорящего. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 543–559.

293.Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. Москва: Языки славянской культуры, 2006. 512 с.

294. Нигматулина Ю. О., Риехакайнен Е. И. Паузация в русской спонтанной речи: взгляд с позиций говорящего и слушающего. *Шестая международная конференция по когнитивной науке: Тезисы докладов*. 23–27 июня 2014 г. Калининград, 2014. С. 736–737.

295. Николаева Т. М. Новое направление в изучении спонтанной речи (о так называемых речевых колебаниях). *Вопросы языкознания*. 1970. № 3. С. 117–123.

296. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. Москва: Наука, 1983. 215 с.

297. Норман Б. Ю. Когнитивный синтаксис русского языка: учеб. пособие. Москва: ФЛИНТА: Наука, 2013. 254 с.

298. Олешков М. Ю. Ментальность дискурса: информационный аспект. *Ментальность и изменяющийся мир: коллективная монография: к 75-летию проф. В. И. Колесова*. Севастополь: Рибэст, 2009. С. 371–384.

299. Онипенко Н. К. Теория коммуникативной грамматики и проблема системного описания русского синтаксиса. *Русский язык в научном освещении*. Москва, 2001. № 2. С. 107–121.

300. Падучева Е. В. Некоторые проблемы моделирования соответствия между текстом и смыслом в языке. *Известия АН СССР. Сер. лит. и яз.* 1975. № 6. Т. 34. С. 548–559.

301. Палатовская Е. В. Бессоюзные сложные предложения с позиции новейшего синтаксиса. *Матер. Міжнар. науково-практ. конф. “Ad orbem per linguas. До світу через мови”*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019а. С. 235–237.

302. Палатовская Е. В. Виртуальная мини-лекция как новый жанр научно-профессионального дискурса. *Коммуникативные стратегии: тезисы IX Междунар. науч. конф.*, 23 нояб. 2017 г. Минск: МГЛУ, 2017а. С. 57–60.

303. Палатовская Е. В., Завгородняя Е. С. Вопросительные предложения в судебном дискурсе А. Ф. Кони. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Філологія»*. 2005. Вип. 44, № 659. С. 99–104.

304. Палатовская Е. В. Дискурсивный анализ и теория риторической

структуры. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія.* 2014а. Вип. 29. С. 89–95.

305. Палатовская Е. В. Когнитивные семантико-синтаксические инварианты и механизмы их актуализации в устной научно-профессиональной коммуникации. *Мова і культура.* (Науковий журнал). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016а. Вип. 19. Т. II (182). С. 178–186.

306. Палатовская Е. В. Лингвистические парадигмы: эволюция vs революция. *Русская филология.* Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. Харьков. 2014б. № 3 (52). С. 22–25.

307. Палатовская Е. В. Многокомпонентные сложные предложения в синтаксисе говорящего (на материале устного научного дискурса). *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017б. Вип. 244. С. 248–252.

308. Палатовская Е. В. Научно-профессиональный дискурс в виртуальном пространстве Интернета. *Вісник Черкаського університету. Сер. Філологічні науки.* 2016б. № 2. С. 14–20.

309. Палатовская Е. В. Научно-профессиональный дискурс: когнитивный аспект изучения. *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.* Харків. 2016в. Вип. 44. С. 115–121.

310. Палатовская Е. В. О грамматических особенностях авторской речи в лирических повестях И. С. Тургенева. *Русская филология.* Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. Харьков, 2018. № 2 (64). С. 30–33.

311. Палатовская Е. В. О лингвистической интроспекции как методе научного исследования (опыт самонаблюдения). *Respectus Philologicus.* 2015. № 28 (33). С. 131–139.

312. Палатовская Е. В. О соотношении понятий «текст» и «дискурс» в современной лингвистике. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика.* Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 2. С. 53–57.

313. Палатовская Е. В. О статусе предложения в устном научном дискурсе:

экспериментальное исследование. *Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наук. праць*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014в. Вип. 48. С. 321–332.

314.311. Палатовская Е. В. Порождение и восприятие вербального сообщения в триаде: ЧЕЛОВЕК — ЯЗЫК — СОЦИУМ. *Україна і світ: діалог мов та культур: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 30 березня – 1 квітня 2016 року*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016г. С. 559–561.

315. Палатовская Е.В. Прототипический подход: изучение сложного предложения. *Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. з міжнародною участю «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи»*. Харків: Нац. юр. ун-т ім. Я. Мудрого, 2019б. С. 342–348.

316. Палатовская Е. В. Профессиональный дискурс ученого: устный vs письменный. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2016д. Вип. 3. С. 105–107.

317. Палатовская Е. В. Развитие теории сложного предложения в трудах В. В. Виноградова. *Русская филология. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды*. Харьков, 2015а. №1 (54). С. 14–19.

318. Палатовская Е. В. Русское сложное предложение в аспекте когнитивных исследований. *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego* Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014г. Т. 22. С. 49–53.

319. Палатовская Е. В. Русское сложное предложение в контексте смены научных парадигм. *Science and Education a New Dimension / Philology*. Budapest, 2014д. II (4). Issue 24. P. 55–59.

320. Палатовская Е. В. Синтаксис мини-лекций в режиме онлайн. *Вісник Харківського національного університету імені В Н Каразіна. Сер. Філологія*. Харків, 2015б. Вип. 72. № 1152. С. 151–155.

321. Палатовская Е. В. Синтаксис устного дискурса: проблемы сегментации. *Русская филология. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды*.

Харьков, 2016е. № 1 (56). С. 35–40.

322. Палатовская Е. В. Синтаксис устного научного дискурса в когнитивных перспективах говорящего и слушающего. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Київ – Черкаси: Вид-во ФОП Гордієнко Є. І., 2018. С. 113–116.

323. Палатовская Е. В. Синтаксические стратегии членения устного научно-профессионального дискурса (экспериментальное исследование). *Мова і культура*. (Науковий журнал). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017б. Вип. 20. Т. II (187). С. 31–37.

324. Палатовская Е. В. Синтаксические трансформационные корреляции «устный → письменный язык». *Україна і світ: діалог мов та культур: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 29 березня – 31 березня 2017 року*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2017в. С. 252–254.

325. Палатовская Е. В. Синтаксический прототип и его окружение. *Когнітивна лінгвістика в міждисциплінарному контексті: теорія і практика* Матер. Міжнар. наук. конф. КАКЛіП/ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016 р. Черкаси: Видав. ФОП Гордієнко Є. І., 2016ж. С. 34–35.

326. Палатовская Е. В. Сложное предложение в когнитивно-дискурсивном аспекте: Монография. Киев: ПП «Фірма “Гранмна”», 2019. 400 с.

327. Палатовская Е. В. Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Сер Філологія*. Харків, 2016з. Вип. 74. С. 46–51.

328. Палатовская Е. В. Структурно-смысловые модели эпидейктической речи (на материале выступлений Д. С. Лихачева). *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014ж. Вип. 47. Ч. 2. С. 107–116.

329. Палатовская Е. В. Эволюция представлений о тексте и дискурсе в современных научных парадигмах. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. Вип. 31.

С. 106–110.

330. Палатовська О. В. Когнітивна лінгвістика: термінологічні новації і комп'ютерні метафори. Актуальні проблеми романогерманської філології та прикладної лінгвістики: науковий журнал. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2016. С. 125–129.

331. Палатовська О. В. Синтаксис в антропоцентричному вимірі новітньої лінгвістики. Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наукових праць. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. Вип. 29. С. 52–65.

332. Палатовська О. В. Складне речення російської мови в когнітивному аспекті. Теорія і практика наукового дискурсу: філологія, лінгводидактика. Харків: ХНПУ, 2013. С. 113–118.

333. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века. *Вопросы языкознания*. 1996. № 2. С. 19–42.

334. Пекелис О. Е. Сочинение и подчинение. *Русская корпусная грамматика*, 2015. URL : <https://tinyurl.com/y6cjb7pp> (дата звернення: 23.02.2017).

335. Перебийніс В. І. Статистичні методи для лінгвістів: Навчальний посібник. Вінниця: Нова книга, 2001. 168 с.

336. Петерсон М. Н. Союзы в русском языке. *Русский язык в школе*. 1952. № 5. URL : <https://tinyurl.com/y6xso2kp> (дата звернення: 25.02.2017).

337. Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка. Москва – Пятигорск: Госиздат, 1923. 129 с.

338. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. Москва: Эксмо, 2010. 480 с.

339. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 208 с.

340. Петров В. В., Герасимов В. И. На пути к когнитивной модели языка (вступительная статья). *Новое в зарубежной лингвистике Когнитивные аспекты языка*. Москва: Прогресс, 1988. Вып. XXIII. С. 5–11.

341. Пешковский А. М. Наш язык: Учеб. пособ. по грамматике для школ

Пступени и рабфаков. Заключительный курс. Книга для учителя. Москва – Ленинград: Госиздат, 1927. 271 с.

342. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении: Учебное пособие. Москва: Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 434 с.

343. Пищальникова В. А. История и теория психолингвистики: Курс лекций. Ч. 2. Этнопсихолингвистика. Москва: Моск. гос. лингв. ун-т, 2007. 228 с.

344. Подлеская В. И. «То есть, не убили, а зарезали саблей»: самоисправления говорящего в устных рассказах. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии*: По материалам ежегодной Междунар. конф. «Диалог», 4–8 июня 2014 г. Бекасово. Москва: Изд-во РГГУ, 2014. Вып. 13 (20). С. 547–561. URL : <https://tinyurl.com/yx8svlkt> (дата звернения: 26.10.2016).

345. Подлеская В. И. К типологии предикативного сочинения. *Вопросы языкознания*. 1992. № 4. С. 90–102.

346. Подлеская В. И. Сложное предложение в современном японском языке: материалы к типологии вариативности. Москва: ИВ РАН, 1993. 164 с.

347. Подлеская В. И. Сложное предложение и другие типы полипредикативных конструкций в современном японском языке: Теория и типология: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.02. Москва, 1994. 34 с.

348. Поликарпов А. М. Сложное предложение в синтаксисе немецкой разговорной речи: автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.04. Москва, 2001. 34 с.

349. Поликарпов А. М., Кузнецова Т. Я. Сложное предложение или комплекс взаимосвязанных предложений: дискуссионный вопрос в германистике. *Вестник Северного (Арктического) федерального ун-та*. Сер. «Гуманитарные и социальные науки». 2012. № 4. С. 116–122.

350. Попов С. Л. Русская грамматическая вариантность в когнитивно-эволюционном освещении: Монография. Харьков: «Міськдрук», 2014. 304 с.

351. Попова І. С. Загальна типологія синтаксичних зв'язків сучасної

української мови. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*: Зб. наукових праць. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2016. Вип. 17. С. 93-99.

352. Попова З. Д. Об источниках XVII в. для изучения синтаксиса устной и разговорной речи. *Русский язык. Источники для его изучения*. Москва: Наука, 1971. С. 113–126.

353. Попова З. Д. Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ языка. Воронеж: Истоки, 2007. 250 с.

354. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. *Вопросы синтаксиса современного русского языка*. Москва: Учпедгиз, 1950. С. 338–354.

355. Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения. *Вопросы синтаксиса современного русского языка*: Сб. статей. Москва: Учпедгиз, 1950. С. 321–337.

356. Поспелов Н. С. Развитие предложений «одночленной» структуры. *Изменения в строе сложноподчиненного предложения в русском литературном языке XIX века*. Москва: Наука, 1964. С. 20–82.

357. Поспелов Н. С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. *Доклады и сообщ. Института русского языка АН СССР*. Москва, 1948. Вып. 2. С. 43–68.

358. Поспелов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы. *Вопросы языкознания* 1959. № 2. С. 19–27.

359. Потебня А. А. Полное собрание трудов: Язык и мысль. Москва: Лабиринт, 1999. 300 с.

360. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976. 614 с.

361. Прототипические и непрототипические единицы в языке: коллект. монография / под ред. С. Ю. Богдановой, Т. И. Семеновой. Иркутск: ИГЛУ, 2012. 266 с.

362. Радзієвська Т.В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість: монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2010. 491 с.

363. Развитие теории многокомпонентных сложных предложений в русле традиций Харьковской лингвистической школы: Коллект. монография / Научн. ред. Г. Ф. Калашникова, Я. Н. Прилуцкая. Харьков: ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2012. Вып. 3. 226 с.

364. Рассказы о сновидениях: Корпусное исследование устного русского дискурса / под ред. А. А. Кибрика и В. И. Подлесской. Москва: Языки славянских культур, 2009. 736 с.

365. Рахилина Е. В. Когнитивная семантика: История. Персоналии. Идеи. Результаты. *Семиотика и информатика*. Москва: Языки русской культуры, 1998. Вып. 36. С. 274–323.

366. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. 2-изд. Москва: Русские словари, 2008. С. 15–16.

367. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики. *Современная американская лингвистика: фундаментальные направления*: сб. ст. Москва: Едиториал УРСС, 2002. С. 370–388.

368. Речь: Теоретические и прикладные аспекты: Коллективная монография / под ред. проф Л. В. Златоустовой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1999. 368 с.

369. Руденко Д. И. Имя в парадигмах «философии языка». Харьков: Основа, 1990. 298 с.

370. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. С.-Петербург: Питер, 2002. 720 с. URL: <https://tinyurl.com/yuuf88wbu> (дата звернения: 13.05.2015).

371. Русакова М. В. Элементы антропоцентрической грамматики русского языка. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 568 с.

372. Русская грамматика. В 2 т. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Москва: Наука, 1980. 788 с.

373. Русская грамматика. В 2 т. Т. 2. Синтаксис. Москва: Наука, 1980. 710 с.

374. Русский язык: Энциклопедия / Под ред. Ю. Н. Караулова. Москва: Науч. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2003. 704 с.

375. Рыбка И. Н. Психолингвистическое исследование устного научного монологического текста: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Уфа, 2007. 22 с.
376. Рыко А. И., Степанова С. Б. Стратегии членения спонтанной речи на синтаксические единицы. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог 2009»*, 27–31 мая 2009 г. Бекасово. Москва: РГГУ, 2009. Вып. 8. (15). С. 438–443.
377. Санников В. З. Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве. Москва: Языки славянской культуры, 2008. 624 с.
378. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля — К., 2008. 712 с.
379. Селюнина О. А. Скрепа *поэтому* как средство оформления вторичной связи. *Мир русского слова*. 2010. № 3. С. 43–48.
380. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва: Прогресс, 2002. 656 с.
381. Серебренников Б. А. Общее языкознание: формы существования, функции, история языка. Москва: Наука, 1970. 597 с.
382. Серио П. В поисках четвертой парадигмы. *Философия языка: в границах и вне границ*. Харьков: Око, 1993. С. 37–52.
383. Сигал К. Я. Синтаксическая категоризация и механизм лексической объективации маркера синтаксических отношений (экспериментальное исследование на материале русских сочинительных конструкций с соединительными союзами). *Язык. Текст. Дискурс: Научн. альманах Ставроп. отд. РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко*. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. Вып. 8. С. 489–504.
384. Сиротинина О. Б. Русская разговорная речь: Пособие для учителя. Москва: Просвещение, 1983. 79 с.
385. Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности. Москва: Просвещение, 1974. 142с.

386. Скорикова Т. П. Жанрово-функциональная типология и конструктивно-языковые особенности устной научно-профессиональной коммуникации. *Гуманитарный вестник*. 2013. Вып. 3 (5). URL : <https://tinyurl.com/y5xjbush> (дата звернення: 01.11.2015).

387. Скребцова Т. Г. Американская школа когнитивной лингвистики. Санкт-Петербург: Анатолия, 2000. 204 с.

388. Скребцова Т. Г. Когнитивная выделенность в языке: к постановке проблемы. *Когнитивные исследования языка*. Вып. XXXVII: Интегративные процессы в когнитивной лингвистике: матер. Междунар. конгресса по когнитивной лингвистике. 16-18 мая 2019 г. Нижний Новгород: Изд-во ДЕКОМ, 2019. С.106–110.

389. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: Курс лекций. Санкт-Петербург: Филол. фак-т СПбГУ, 2011. 256 с.

390. Слепокурова Н. А. Прочитанная и спонтанная речь: сходство и различия. *Проблемы порождения и восприятия речи: Материалы XI выездной школы-семинара, 7–8 декабря 2013 г.* Череповец: ЧГУ, 2013. С. 54–62.

391. Сложное предложение: традиционные вопросы теории и описания и новые аспекты его изучения: Матер. научн. конф. / Латышева А. Н., Цветкова Т. М. Москва: Русский учебный центр, 2000. Вып. 1. 254 с.

392. Слухай Н. В., Снитко О. С., Вільчинська Т. П. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні: навч. посіб. Київ: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2011. 367 с.

393. Снитко О. С. Коды культуры у мовній об'єктивації дійсності. *Studia linguistica*. Вип. 1. Київ: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2008. С. 115–121.

394. Современная русская устная научная речь. В 4 т. Т. 4. Тексты / О. А. Лаптева. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 376 с.

395. Современный русский язык: Учебник для филол. спец. унтов / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др. Москва: Высшая

школа, 1989. 800 с.

396. Солганик Г.Я. Очерки модального синтаксиса: монография. Москва: Флинта: Наука, 2010. 136 с.

397. Сосюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. Москва: Прогресс, 1990. 280 с.

398. *Социальные коммуникации: оффлайн и онлайн контексты*: Сб. материалов Всерос. конф. с междунар. участием. 29–30 ноября 2013. Самара: Самарск. гос. ун-т. Киров: МЦНИП, 2014. 427 с.

399. Степаненко В. А. Сложно ли обучать сложному предложению? Лингводидактические проблемы преподавания русского языка как иностранного: Монография. Москва: ООО «Издательский дом «Качество жизни», 2008. 280 с.

400. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. *Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства*. Москва: Либроком, 2013. 336 с.

401. Степанов Ю. С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразований. *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс, 1974. С. 5–16.

402. Степанов Ю. С., Проскурин С. Г. Смена «культурных парадигм» и ее внутренние механизмы. *Философия языка: в границах и вне границ*. Харьков: Око, 1993. С. 13–36.

403. Степанченко И. И. Функционализм как альтернативная лингвистическая парадигма (на материале художественных текстов): Монография. Киев: Українське видавництво, 2014. 200 с.

404. Степихов А. А. Соотношение синтаксического и интонационного членения в спонтанном монологе: автореф. дисс. канд. наук: 10. 02. 01. Санкт-Петербург, 2005. 20 с.

405. Сусов И. П. Аспекты предложения как уровни его семантической структуры. *Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков*. Ленинград, 1971. С. 12–13. URL : <https://tinyurl.com/ухuu9ef7> (дата звернення: 23.11.2015).

406. Сусов И. П. Введение в теоретическое языкознание: Электронный учебник. URL : <https://tinyurl.com/uxutd8j6> (дата звернення: 25.11.2015).

407. Сусов И. П. Глубинные аспекты семантики предложения. *Проблемы семантики*. Москва: Наука, 1974. С. 58–65.

408. Сусов И. П. К взаимоотношению синтаксиса и семантики. *Вопросы английской и французской филологии*. Тула: Изд-во Тульск. ун-та, 1971. С. 3–24. URL : <https://tinyurl.com/uxsfr7df> (дата звернення: 26.11.2015).

409. Сусов И. П. Кодирование в структурах дискурса когнитивных структур как деривационный процесс. *Деривация в речевой деятельности (общие вопросы, текст, семантика)*. Пермь, 1988. С. 29–30.

410. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. Винница: Нова книга, 2009. 272 с.

411. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник/ А.К. Мойсієнко, І.М. Арібжанова, В.В. Коломийцева та ін.: за ред. А.К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 238 с.

412. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / отв. ред. А. В. Бондарко. Ленинград: Наука, 1987. 348 с.

413. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. Москва: РГГУ, 2001. 805 с.

414. Тимофеева М. К. Введение в экспериментальную когнитивную лингвистику: Учеб. пособие. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2010. 114 с.

415. Тимофеева М. К. Интроспекция как предмет и как метод лингвистики. *Вестник НГУ* 2010. Т. 9. Вып. 2. С.3–12.

416. Томаселло М. Истоки человеческого общения. Москва: Языки славянских культур, 2011. 328 с.

417. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. 372 с.

418. Урысон Е. В. Опыт описания семантики союзов: Лингвистические данные о деятельности сознания. Москва: Языки слав. культур, 2011. 336 с.

419. Урысон Е. В. Семантика союза НО: данные о деятельности сознания. *Вопросы языкознания*. 2006. № 5. С. 22–42.
420. Урысон Е. В. Союзы А и НО и фигура говорящего. *Вопросы языкознания*. 2004. № 6. С. 64–83.
421. Уханов Г. П. Сложные полипредикативные (многокомпонентные) предложения. Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1981. 83 с.
422. Уханов Г. П. Строение сложных полипредикативных предложений (основные понятия). *Сложные элементарные и полипредикативные предложения*: Сб. науч. тр. Калинин: Изд-во КГУ, 1983. С. 91–105.
423. Фаликман М. В. Когнитивная наука в XXI веке: организм, социум, культура. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека. «Дубна»*. 2012. № 3. С. 31–37. URL : <https://tinyurl.com/y2er2pu5> (дата звернения: 12.11.2017).
424. Фаликман М. В. Когнитивная парадигма: есть ли в ней место психологии? *Психологические исследования* 2015. № 42. Т. 8. С. 3. URL : <https://tinyurl.com/y69z9hug> (дата звернения: 22.02.2019).
425. Фаликман М. В., Коул М. «Культурная революция» в когнитивной науке: от нейронной пластичности до генетических механизмов приобретения культурного опыта. *Культурно-историческая психология*. 2014. № 3. Т. 10. С. 4–18. URL : <https://tinyurl.com/y2apzt2j> (дата звернения: 15.11.2017).
426. Федоров А. К. Проблема классификации придаточных предложений. *Трудные вопросы синтаксиса*. Москва: Просвещение, 1972. С. 186–193.
427. Федорова О. В. Александр Евгеньевич Кибрик. *Отечественные лингвисты XX века* / Отв. ред. В.В. Потапов. Москва: Издат. дом ЯСК, 2017. С. 227–240.
428. Федорова О. В. Об экспериментальном синтаксисе и о синтаксическом эксперименте в языкознании. *Вопросы языкознания*. 2013а. № 1. С. 3–21.
429. Федорова О. В. Основы экспериментальной психолингвистики: синтаксический прайминг: Учебное пособие. Москва: Спутник +, 2009. 77 с.

430. Федорова О. В. Перед или после: что проще? (понимание сложноподчиненных предложений с придаточными времени). *Вопросы языкознания*. 2005. № 6. С. 44–58.

431. Федорова О. В. Экспериментальный анализ дискурса: теория и практика: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10. 02. 19. Москва, 2013б. 45 с.

432. Фигуровская Г. Д. Системные связи сложных предложений в современном русском языке (на материале модусно-пропозициональных предложений). Москва: Прометей, 1996. 204 с.

433. Филиппова Н. С. Принципы построения устного описательного дискурса: автореф. дисс.... канд. филол. наук: 10.02.01. Санкт-Петербург, 2010. 22 с.

434. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. 352 с.

435. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания. *Новое в зарубежной лингвистике Когнитивные аспекты языка*. Москва: Прогресс, 1988. Вып. XXIII. С. 52–92.

436. Фонетика спонтанной речи / под ред. Н. Д. Светозаровой. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 248 с.

437. Фрумкина Р. М. «Теории среднего уровня» в современной лингвистике. *Вопросы языкознания*. 1996. № 2. С. 55–67.

438. Фрумкина Р. М. Вероятность элементов текста и речевое поведение. Москва: Наука, 1971. 168 с.

439. Фрумкина Р. М. Психолингвистика: что мы делаем, когда говорим и думаем. Москва: ГУ ВШЭ, 2004. 24 с.

440. Фрумкина Р. М. Самосознание лингвистики – вчера и завтра. *Известия АН. Серия литературы и языка*. Москва, 1999. № 4. Т. 58. С. 28–38.

441. Фурс Л. А. Синтаксически репрезентируемые концепты: Монография. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2004. 166 с.

442. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи: Подготовка переводчика. Москва: Высшая школа, 1989. 238 с.

443. Харциев В. И. Посмертные материалы А. А. Потемби. *Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції*. Харків: ХТМТ, 2015. С. 199–211.
444. Холодилова М. А. Относительные прилагательные. На правах рукописи. Москва, 2014. URL : <https://tinyurl.com/y4zbx4oq> (дата звернення: 23.08.2017).
445. Хомский Н. Синтаксические структуры. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва – Ленинград, 1962. Вып. 2. С. 412–527.
446. Хомский Н. Язык и проблемы знания. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. 1995. № 4. С. 131–157.
447. Худяков А. А. Об онтологии предзнака. *Язык как функциональная система: сб. статей к юбилею проф. Кобриной Н. А.* Тамбов: Изд-во Тамбовского университета, 2001. С. 182–201.
448. Худяков А. А., Чухарев Е. М. О потенциале взаимодействия когнитивной и доказательно-экспериментальной парадигм в практике лингвистического исследования. *В поисках смысла: сб. науч. тр., посвящ. памяти проф. А. А. Худякова*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 23–36.
449. Цурикова Л.В. Дискурсивные стратегии как объект когнитивно-прагматического анализа коммуникативной деятельности. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2007. № 4. С. 98–109.
450. Цурикова Л. В. Межкультурное взаимодействие с позиций когнитивно- дискурсивного подхода. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2006. № 1. С. 5 –15.
451. Цурикова Л.В. Проблемы когнитивного анализа дискурса в современной лингвистике. *Вестник Воронеж. гос. ун-та. Сер. Гуманит. науки*. 2001. № 2. С. 129–158.
452. Чейф У. На пути к лингвистике, основанной на мышлении. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика / Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев*. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 60–88.
453. Чейф У. Роль интроспекции, наблюдения и экспериментирования в понимании мышления. *Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных*

наук. Москва: Наука, 2008. С. 163–179.

454. Чейф У. Л. Память и вербализация прошлого опыта. *Новое в зарубежной лингвистике. Прикладная лингвистика*. Москва: Радуга, 1983. Вып. XII. С. 35–73.

455. Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях. *Вопросы языкознания*. 1996. № 2. С. 68–78.

456. Черемисина М. И., Колосова Т. А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987. 197 с.

457. Черемисина М. И. Некоторые вопросы теории сложного предложения в языках разных систем. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1979. 82 с.

458. Черниговская Т. В. Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 448 с.

459. Шапарь В. Б., Россоха В. Е. Новейший психологический словарь / под общ. ред. В. Б. Шапаря. Ростов н/Д: Феникс, 2005. 806 с.

460. Шатилов А. С. Особенности построения высказывания в устной научной речи. *Известия РГПУ им А И Герцена*. 2012. № 151. С. 243–249.

461. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 629 с.

462. Шевченко Л.І. Лариса Іванівна Шевченко: горизонтами модерної лінгвістики/ Уклад.: Д.В. Деркач, Д.Ю. Сизонов. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 317 с.

463. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике. 2-е изд., исправл. Москва: Русский язык, 2000. 335 с.

464. Ширяев Е. Н. Бессоюзные сложные предложения в современном русском языке. Москва: Наука, 1986. 223 с.

465. Ширяева Т. А. Современное состояние и особенности осмысления понятия «дискурс» в гуманитарной парадигме. *Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отд. РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко*. Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. Вып. 8. С. 129–140.

466. Шмелев А. Д. Показатели хезитации в устной русской речи. *Язык*.

Личность. Текст. Сборник статей к 70-летию Т. М. Николаевой. Москва: Языки славянской культуры, 2005. С. 518–529.

467. Шпербер П., Уилсон Д. Релевантность. *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка.* Москва: Прогресс, 1988. Вып. XXIII. С. 212–233.

468. Шульскис С. А. Диффузность семантики и структуры в сложном предложении при устной форме его реализации. *Язык, сознание, коммуникация: Сборник статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов.* Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 29. С. 77–90.

469. Шульскис С. А. О формально-структурной дезинтеграции сложного предложения в устно-речевом потоке. *Язык, сознание, коммуникация: Сборник статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов.* Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 31. С. 95–103.

470. Шульскис С. А. Осторожно! Устная речь!: о новой синтаксической тенденции формирования предложения в современной устной речи. *Русская словесность.* 2005. № 7. С. 72–75.

471. Шульскис С. А. Прерванные конструкции устной речи в аспекте порождения и восприятия речи. *Язык, сознание, коммуникация: Сборник статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов.* Москва: МАКС Пресс, 2004. Вып. 28. С. 151–154.

472. Шульскис С. А. Синтаксический потенциал бессоюзной связи при формировании полипредикативного предложения в устной речи. *Язык, сознание, коммуникация: Сборник статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов.* Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 31. С. 104–109.

473. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. *Языковая система и речевая деятельность.* Ленинград: Наука, 1974. С. 24–39.

474. Щерба Л. В. Опыты лингвистического толкования стихотворений. *Русская речь.* Ленинград, 1923. Вып. 1. С. 13–56.

475. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе.

Общие вопросы методики. Москва: Высшая школа, 1974. 112 с.

476. Щипицина Л. Ю. Компьютерно-опосредованная коммуникация: лингвистический аспект анализа. Москва: КРАСАНД, 2010. 295 с.

477. Ягодзінський С. М. Науковий дискурс в умовах інформаційного суспільства: методологічний і соціокультурний аспекти: автореф. дис. канд. філософськ. наук: 09.00.02. Київ, 2008. 13 с.

478. Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты: Сборник научных трудов / под ред. Н. В. Уфимцевой. Москва — Барнаул, 2004. 289 с.

479. Якобсон Р. О. Избранные работы / под ред. В. А. Звегинцева. Москва: Прогресс, 1985. 456 с.

480. Якубинский Л.П. О диалогической речи. *Избранные работы: Язык и его функционирование.* Москва, 1986. С. 17–58. URL : <http://www.philology.ru/linguistics1/yakubinsky-86.htm> (дата звернення 10.02.2019).

481. Anderson J. R. The architecture of cognition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. 314 p.

482. Baron N. S. Language of the Internet. URL : <https://tinyurl.com/y59nyqmj> (дата звернення: 22.12.2016).

483. Boroditsky L. How language shapes the way we think. URL : <https://tinyurl.com/z4nvura> (дата звернення: 14.02.1018).

484. Cognitive Linguistics in Critical Discourse Analysis: Application and Theory. Edited by Ch. Hart and D. Lukes. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2007. 258 p.

485. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 272 p.

486. Garrod S. Psycholinguistic Research Methods. *Encyclopedia of Language & Linguistics* (2nd Edition). 2006. P. 251–257.

487. Gardner H. The Mind's New Science: A History of the cognitive revolution. New York, 1985. 352 p.

488. Groza T. A short survey of discourse representation models / T. Groza,

S. Handschuh, T. Clark, S. Buckingham Shum, A. de Waard. *Proceedings 8th International Semantic Web Conference, Workshop on Semantic Web Applications in Scientific Discourse. Lecture Notes in Computer Science, Springer Verlag*, 26 October 2009. Berlin, Washington DC. URL : <https://tinyurl.com/y5d53q5g> (дата звернення: 25.11.2013).

489. Hasson U. This is your brain on communication. Ted talk, Filmed Feb. 2016. URL : <https://tinyurl.com/yaz3wqug> (дата звернення: 17.02.2018).

490. Herring S. S. Computer-Mediated Discourse. URL : <https://tinyurl.com/убхты3ке> (дата звернення: 10.02.2016).

491. Kibrik A. Reference in Discourse. Oxford: University Press, 2011. 640 p.

492. Lakoff G. The invariance hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive linguistics*. V. 1. N 1. 1990. P. 39–74. URL : <https://tinyurl.com/убрpowrs> (дата звернення: 12.05.2019).

493. Langacker R. W. Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites. Stanford, California: Stanford University Press, 1987. 516 p.

494. Levelt W. J. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition*. Vol. 14 (1). 1983. P. 41-104.

495. Lewis Sh., Phillips C. Aligning Grammatical Theories and Language Processing Models. *Journal of Psycholinguistic Research*. 2015. Vol. 44. P. 27–46.

496. Mann W., Thompson S. Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. 1988 *Text* 8. P. 43–281. URL : <https://tinyurl.com/y2mo4l4s> (дата звернення: 12.03.2014).

497. Mann W. C., Thompson S. A. Rhetorical Structure Theory: A Theory of Text Organization, ISI: Information Sciences Institute, Los Angeles, CA, ISI/RS-87–190, 1987. P. 1–81. URL : <https://tinyurl.com/уу5vjwj> (дата звернення: 12.03.2014).

498. Matlock T., Winter B. Experimental semantics. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* (2 ed.). Edited by B. Heine & H. Harrog. Oxford: University Press, 2010. P. 771–790.

499. Mertins B. The use of experimental methods in linguistic research:

advantages, problems and possible pitfalls. *Slavic languages in the Black Box* 2014. P. 15–33. URL : <https://tinyurl.com/y4y2qf4l> (дата звернення: 25.03.2016).

500. Palatovska O.V. Unconditional complex sentence: new approaches to study. *Slovak international scientific journal*. Vol.3. №39. Bratislava, 2020. P.27–30.

501. Rosch E. Natural categories. *Cognitive Psychology*. Elsevier, 1973. V. 7. P. 328–350.

502. Schmid H.-J. Entrenchment, salience, and basic levels. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 117–138.

503. Skinner B. F. Why I am not a cognitive psychologist. *Skinner for the classroom*. Champaign, Illinois: Research Press, 1982. P. 177–190.

504. Stephens G., Silbert L., Hasson U. Speaker-listener neural coupling underlies successful communication. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*:14425–14430. 2010. URL : <https://tinyurl.com/y3yat4n3> (дата звернення: 25.03.2016).

505. Taboada M., Mann W. C. Rhetorical Structure Theory: looking back and moving ahead. *Discourse Studies*. 2006. P. 423–459 URL : <https://tinyurl.com/yujc67xs> (дата звернення: 12.03.2014).

506. Talmy L. Introspection as a Methodology in Linguistics. *Paper distributed at 10th International Cognitive Linguistics Conference*, July, 2007, Krakow (Poland). URL : <https://tinyurl.com/yuoqmckx> (дата звернення: 02.04.2015).

507. Taylor M. Speaking: From Intention to Articulation Willem J. M. Levelt (review). *Computational Linguistics*. 16 (1), 1990. P. 52–56. URL : <https://tinyurl.com/yxkwqztc> (дата звернення: 10.10.2015).

508. Taylor J. R. Prototypes in Linguistic Theory. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 39–65.

509. Townsend D. J. Sentence Comprehension: The Integration of Habits and Rules. Cambridge: MIT Press, 2001. 445 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Гусейнов Г. Ч. Теория речевых актов. URL : <http://postnauka.ru/video/9152> (дата звернення: 11.12.2018).
2. Д. С. Лихачев – университетские встречи. 16 текстов. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУП, 2006. 96 с.
3. Евграфова С. М. Значение синтаксической конструкции. URL : <http://postnauka.ru/video/48960> (дата звернення: 11.12.2018).
4. Кибрик А. А. Дискурс. URL : <http://postnauka.ru/video/3646> (дата звернення: 10.12.2018).
5. Крейдлин Г. Е. Телесное поведение людей. URL : <http://www.lingling.ru/video/video.php> (дата звернення: 11.12.2018).
6. Крейдлин Г. Е. Тело в русском языке и культуре. URL : <http://postnauka.ru/video/40270> (дата звернення: 11.12.2018).
7. Кронгауз М. А. Язык в Интернете. URL : <http://postnauka.ru/video/8674> (дата звернення: 10.12.2018).
8. Лютикова Е. А. Архитектура грамматики. URL : <http://postnauka.ru/video/52241> (дата звернення: 10.12.2018).
9. Лютикова Е. А. Синтаксические модели. URL : <https://postnauka.ru/video/5661> (дата звернення: 10.12.2018).
10. Национальный корпус русского языка. URL : <http://ruscorpora.ru/> (дата звернення: 27.11.2018).
11. Пиперски А. Ч. Лексическая сочетаемость. URL : <https://postnauka.ru/video/57524> (дата звернення: 10.12.2018).
12. Пиперски А. Ч. Языковая сложность. URL : <https://postnauka.ru/video/54750> (дата звернення: 10.12.2018).
13. Плунгян В. А. Дискурсивные слова. URL : <http://postnauka.ru/video/2961> (дата звернення: 10.12.2018).
14. Подлеская В. И. Компьютерные корпуса устной речи. URL : <https://postnauka.ru/video/27965> (дата звернення: 10.12.2018).

15. Подлесская В. И. Сбои в спонтанной речи. URL : <http://postnauka.ru/video/23892> (дата звернення: 10.12.2018).
16. Тестелец Я. Г. Языковые универсалии. URL : <http://postnauka.ru/video/44745> (дата звернення: 10.12.2018).
17. Фаликман М. В. Виды и свойства внимания. URL: <http://postnauka.ru/video/46933> (дата звернення: 11.12.2018).
18. Фаликман М. В. Виды мышления. URL : <http://postnauka.ru/video/53945> (дата звернення: 11.12.2018).
19. Фаликман М. В. Когнитивная революция в психологии. URL : <http://postnauka.ru/video/41682> (дата звернення: 11.12.2018).
20. Хазагеров Г. Г. Риторические фигуры и синтаксические стратегии. URL : www.khazagerov.com (дата звернення: 12.12.2018).
21. Хазагеров Г. Г. Три прагматики. URL : www.khazagerov.com/. (дата звернення: 12.12.2018).
22. FAQ: Дискурс. URL : <http://postnauka.ru/faq/10456> (дата звернення: 10.12.2018).
23. FAQ: Дискурсивные слова. URL : <http://postnauka.ru/faq/8572> (дата звернення: 10.12.2018).
24. FAQ: Почему мы используем слова-паразиты? URL : <https://postnauka.ru/faq/21777> (дата звернення: 10.12.2018).
25. FAQ: Самоисправления говорящего в спонтанной речи. URL : <https://postnauka.ru/faq/26531> (дата звернення: 10.12.2018).
26. FAQ: Теория речевых актов. URL : <http://postnauka.ru/faq/33820> (дата звернення: 11.12.2018).
27. FAQ: Язык в Интернете. URL : <http://postnauka.ru/faq/25925> (дата звернення: 10.12.2018).

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Зразок сегментації усного наукового дискурсу
на першому етапі експериментального дослідження
(розділ III: 3.2.2.)**

Кибрик А.О. Дискурс (текст № 1)

Время звучания мини-лекции – 9 минут.

Интроспективная сегментация устного дискурса по онлайн- методике (многократное прослушивание)	Письменная версия мини-лекции на сайте «ПостНаука»
<p>1. Одно из центральных понятий современной лингвистической теории – это понятие <i>дискурса</i> или, как я предпочитаю говорить, <i>диску́рса</i>, с другим ударением.</p> <p>2. Конечно, нет никакой принципиальной разницы между двумя этими ударениями, но в академическом контексте чаще употребляют вот именно ударение на втором слоге – <i>диску́рс</i>.</p> <p>3. Кстати сказать, этот термин имеет два таких основных употребления: одно из них, можно сказать, классическое, второе более новое, или постмодернистское.</p> <p>4. Классическое употребление означает фактически любые формы речевого взаимодействия между людьми, вообще, слово <i>дискурс</i> происходит, в конечном счете, от латинского глагола, который означает «бегать», и за этим понятием стоит метафора некоего быстрого перемещения смыслов или, может быть, слов между сознанием одного участника взаимодействия и другого.</p> <p>5. В исходном значении латинском слова «дискурс» – это значит некая беготня, мельтешение, вот что-то такое.</p> <p>6. Ну, а производное значение – это беседа, разговор.</p> <p>7. Ну и вот это классическое значение термина «дискурс» нас интересует, оно существенно для теории языка.</p>	<p>1. Одно из центральных понятий современной лингвистической теории – это понятие <i>дискурса</i>.</p> <p>2. В академическом контексте этот термин чаще всего употребляют с ударением на втором слоге.</p> <p>3. Термин «дискурс» имеет два основных значения.</p> <p>4. Одно из них классическое, а второе более новое или постмодернистское.</p> <p>5. Классическое употребление означает любые формы речевого взаимодействия между людьми.</p> <p>6. Слово «дискурс» происходит от латинского глагола, который означает «бегать».</p> <p>7. В исходном значении латинское слово <i>discursus</i> — это некая беготня, мельтешение.</p> <p>8. А производное значение – это «беседа, разговор», «речь, использование языка».</p> <p>9. За этим производным значением стоит метафора некоего быстрого перемещения мыслей или, может быть, слов между сознанием одного участника взаимодействия и другого.</p> <p>10. Именно классическое значение термина «дискурс» существенно для теории языка.</p> <p>11. Другое значение термина <i>дискурс</i>, которое часто можно встретить в современных средствах массовой информации, было предложено</p>

8. Другое значение, которое часто можно встретить в современных средствах массовой информации, было предложено французскими постструктуралистами в 60-е годы.
9. И там дискурс означает, ну, некоторый образ мышления, некоторая идеология и то, как она проявляется словесно.
10. Ну и часто люди, которые занимаются дискурсом в этом смысле слова, ну, так сказать, ставят задачу э... выявить или, может быть, даже разоблачить говорящего в том, что он думает на основании того, как он говорит.
11. Может быть такое выражение как, например, дискурс расистов.
12. Да вот, они, может быть, что-то даже такое невинное говорят, но при этом неизбежно разоблачают себя, демонстрируют, что у них есть какие-то такие расистские взгляды.
13. Ну, это такое философско-политически-журналистское, я бы сказал, понимание.
14. Оно нас в данном случае не особенно интересует.
15. А в классическом понимании это речь, использование языка.
16. Лингвистическая теория устроена, так сложилось, по такому уровневому принципу: вот есть несколько типов единиц языка по степени их увеличения.
17. Минимальными единицами языка считаются фонемы – некоторые такие потенциально значимые типы звуков; далее идут морфемы – это уже такие элементы, которые имеют свою семантику, свой смысл; далее идут слова, предложения.
18. Ну и вот этими уровнями языка занимаются такие дисциплины традиционные, как фонетика, морфология и синтаксис.
19. Ну а после предложений уже дальше идет уровень дискурса, т.е. таких языковых образований или единиц, которые, так сказать, не ограничены объемом.
20. Причем дискурс может быть очень небольшого размера, ну например, записка из нескольких слов, которую я кому-то написал, или смс-ка.
- французскими постструктуралистами в 1960-е гг.
12. В этом употреблении дискурс означает некоторый образ мышления, идеологию и то, как она проявляется словесно.
13. Часто люди, которые интересуются дискурсом в этом смысле слова, ставят задачу выявить, что думает говорящий, на основании того, как он говорит.
14. Встречаются такие выражения, как «дискурс расистов»: люди могут говорить что-то абсолютно невинное, но при этом разоблачают себя, демонстрируют, что у них есть расистские взгляды.
15. Я бы назвал это философски-политически-журналистским пониманием термина «дискурс».
16. Оно в данном случае нас не особенно интересует.
17. Лингвистическая теория устроена по уровневому принципу.
18. Есть несколько типов единиц языка по степени их увеличения.
19. Минимальными единицами языка считаются фонемы — потенциально смыслообразующие типы звуков.
20. Далее идут морфемы; это уже элементы, которые имеют свою семантику, свой смысл.
21. Затем идут слова и предложения.
22. Всеми этими уровневыми единицами занимаются такие традиционные дисциплины, как фонетика, морфология и синтаксис.
23. А после предложения уже идет уровень дискурса, то есть уровень языковых образований или единиц, которые не ограничены объемом.
24. Дискурс может быть очень небольшого размера, например, записка из нескольких слов, которые я кому-нибудь написал, или смс.
25. Это в некотором смысле оформленный дискурс.
26. Но, с другой стороны, и большой роман тоже представляет собой целый дискурс, то есть это очень разнообразное по своей форме явление, обладающее при этом общими закономерностями устройства.
27. Существует несколько типов таких закономерностей.

21. Это в некотором смысле оформленный целый дискурс, ну с другой стороны, и большой роман тоже представляет собой целый дискурс, то есть это очень разнообразное по своей форме явление, но обладающее некоторыми общими закономерностями.

22. Существует несколько типов таких закономерностей, в частности, как и другие естественные явления, ставится вопрос о классификации или типах дискурсов.

23. Они различаются по способу передачи, например, устный/письменный, очень существенное такое различие между устной и письменной речью; по жанрам, таким жанрам, как рассказ, интервью, беседа, более специфические жанры такие, например, как исповедь, допрос и тому подобное.

24. Есть также другие типы классификации дискурсов, например, по стилям, связанным с той или иной сферами человеческой жизни, может быть стиль бытовой, научный, официальный, криминальный и так далее и тому подобное.

25. Другой тип вопросов, которые связаны с теорией дискурсов... дискурса, это вопросы о структуре, как и любое естественное явление, как он устроено, какие там существуют единицы, на что его, так сказать, можно поделить, как эти единицы связаны между собой ну и так далее.

26. Ну и имеется также большое количество других теоретических вопросов, которые в свете понятия дискурсов совершенно по-новому выглядят.

27. В теории языка, ну например, такое понятие, как предложение.

28. Вот, казалось бы, очевидная вещь, да, мы все знаем, что наша речевая продукция, так сказать, состоит из предложений, но выясняется, что предложения хорошо разделены в письменном тексте, там есть точки, другие пунктуационные знаки, которые помечают его границы.

29. А вот есть ли предложение в устной речи?

30. Серьезный вопрос.

28. В частности, важен вопрос о классификации или типах дискурсов.

29. Дискурсы различаются по способу передачи, в первую очередь, — устный/письменный; по жанрам (таким как рассказ, интервью, беседа; более специфические жанры — исповедь, допрос и тому подобное).

30. Есть также другие типы классификации дискурсов, например, по стилям, связанным с той или иной сферой человеческой жизни: может быть стиль бытовой, научный, официальный, криминальный и т.п.

31. Другой тип вопросов, связанных с теорией дискурса, — это вопросы о дискурсивной структуре.

32. В этом разделе науки о дискурсе изучается проблема дискурсивных единиц и связей между ними.

33. Имеется также большое количество других теоретических вопросов в области теории языка, которые в свете понятия «дискурса» выглядят совершенно по-новому.

34. Например, такое понятие, как «предложение».

35. Казалось бы, это очевидно — мы все знаем, что наша речевая продукция состоит из предложений.

36. Но выясняется, что предложения хорошо разделены в письменном тексте.

37. Там есть точки, другие пунктуационные знаки, которые помечают их границы.

38. А вот есть ли предложения в устной речи?

39. Оказывается, что ответить на этот вопрос не так уж просто.

40. И ключом к ответу на этот вопрос является изучение просодии.

41. Просодия — это такие аспекты звукового сигнала, которые связаны не с отдельными фонемами, а с более широкими характеристиками, такими как громкость, темп, интонация и тому подобное.

42. Совокупный учет этих просодических обстоятельств позволяет прийти к выводу, что в устной речи присутствует некий прообраз предложения, прототип,

31. И оказывается, что ответить на него не так уж просто.

32. И ключом к ответу на этот вопрос является изучение так называемой просодии.

33. Это такие аспекты звукового сигнала, которые связаны не с отдельными фонемами, а с такими более длящимися характеристиками, такими, как громкость, темп, интонация и тому подобное.

34. Скорость – вот совокупный такой учет этих просодических обстоятельств – позволяет прийти к выводу, что в устной речи присутствует некоторый такой прообраз предложения, ...некоторая ... некоторый прототип, который, видимо, лежит в основе письменного предложения... предложения письменного текста.

35. Вот это результат, который является одним из таких довольно существенных в теории дискурса.

36. Теория дискурса является одним из новых направлений лингвистической теории, поэтому, конечно, в ней гораздо больше вопросов, чем ответов.

37. Один из вопросов, которым занимается эта часть теории языка, таков: вот когда мы говорим о некоторых лицах, людях или объектах, мы регулярно их как-то обозначаем.

38. Вот, например, говоря про камеру, при помощи которой в данный момент меня снимают, я могу сказать камера, а могу сказать она, употребить местоимение для того, чтобы понять, как устроен дискурс, то есть речь.

39. Нужно научиться, так сказать, предсказывать, в каком месте говорящий будет употреблять вот такое полное выражение – существительное, а в каких случаях он будет употреблять местоимение.

40. И выясняется, что это зависит от большого количества одновременно действующих дискурсивных факторов, от того, как давно было упомянуто, например, соответствующее явление, в каком контексте оно было упомянуто, природа самого этого явления.

который, видимо, лежит в основе предложения письменного текста.

43. Этот вывод является одним из существенных в теории дискурса.

44. Теория дискурса является одним из новых направлений лингвистической теории, поэтому в ней гораздо больше вопросов, чем ответов.

45. Одна из проблем, которой занимается эта часть теории языка, — это теория референции, то есть упоминания лиц и объектов в дискурсе.

46. Когда мы говорим о людях или объектах, мы регулярно их как-то обозначаем.

47. Например, говоря о камере, при помощи которой меня сейчас снимают, я могу сказать «камера», а могу сказать «она», т.е. употребить местоимение.

48. Для того чтобы понять, как устроен дискурс, то есть речь, нужно научиться предсказывать, в каком месте говорящий будет употреблять полное выражение – существительное, а в каких случаях он будет употреблять местоимения.

49. И выясняется, что это зависит от большого количества одновременно действующих дискурсивных факторов.

50. Например, от того, насколько давно было упомянут соответствующий объект, в каком контексте он было упомянут, каковы внутренние свойства этого объекта.

51. Оказывается, что про людей мы существенно чаще говорим «он», «она», чем про неодушевленные предметы, хотя русские местоимения в принципе не привязаны именно к референтам-людям.

52. Выбор подобного типа – выбор референциальной формы – зависит от большого числа обстоятельств одновременно и является многофакторным процессом.

53. Моделирование многофакторных процессов – это один из актуальных вопросов теории дискурса и вообще теории языка: как найти в каждом случае тот существенный набор факторов, который актуален, и как предсказать их взаимодействие.

54. Сегодня это делается, в частности, при помощи компьютерных методов, при

<p>41. Оказывается, что про людей мы чаще говорим он, она, чем про неодушевленные предметы, существенно чаще.</p> <p>42. Вот такого типа выбор, как говорится в лингвистике, референциальной формы зависит от много... от большого числа обстоятельств одновременно и является, так называемым, многофакторным процессом.</p> <p>43. Моделирование многофакторных процессов – это один из таких актуальных вопросов теории дискурса и ну вообще теории языка.</p> <p>44. Вот как найти в каждом случае тот существенный набор факторов, которые актуальны, и как предсказать их взаимодействие, как они совокупно дают результат.</p> <p>45. И сейчас это делается, в частности, при помощи методов компьютерных, при помощи методов машинного обучения, в которых компьютер, так сказать, обучается на естественном материале, учитывает все существенные обстоятельства и имитирует поведение человека, который такое вот обозначение выбирает.</p>	<p>помощи методов машинного обучения, в которых компьютер обучается на естественном материале учитывать все существенные обстоятельства и имитировать поведение человека, выбирающего оптимальное обозначение предмета.</p>
<p>Всего: количество словоупотреблений – 979; количество предложений – 45.</p>	<p>Всего: количество словоупотреблений – 897; количество предложений – 54.</p>

**Сприйняття усного наукового повідомлення носіями мови:
матеріали до другого етапу експериментального дослідження
(розділ III: 3.2.3.)**

Матеріали для учасників експерименту

I часть эксперимента: сегментация мини-лекции на синтаксические единицы по онлайн-методике (однократное прослушивание)

Задание. *Обозначьте сегменты дискурса следующим образом:*

/ – неконечные сегменты дискурса (предикативные единицы в составе сложного предложения, незаполненные паузы, вставные звуки, дискурсивные слова, вводные и вставные конструкции, лексические повторы и др.);

// – конец предложения.

Кронгауз М.А. Язык в Интернете (текст № 2).

Время звучания мини-лекции – 10 минут.

Интересно наблюдать за объектом который живой который живет, изменяется и что-то с ним происходит лингвисты довольно редко с этим сталкиваются лингвисты любят изучать мертвые языки языки которые находятся в нормальном состоянии и вдруг со всеми языками произошло нечто ужасное они были помещены в совершенно новые условия ну условия вообще говоря касаются коммуникации но оказалось что условия коммуникации активно влияют на язык на то как он устроен.

Почти все языки ну то есть большие языки о которых мы обычно говорим подверглись каким-то странным трансформациям модификациям так что большинство обычных людей заговорило о порче языка в действительности это не порча ну то есть можно называть порчей (порча – оценка эмоциональная) но в действительности речь идет о приспособлении языка к некоторым необычным условиям в чем необычность условий в Интернете за свою долгую историю человечество выработало две формы языка две формы коммуникации – письменную и устную причем устная форма тяготеет к диалогу она изначально моментальна то есть она исчезает не сохраняется и поэтому позднее человечество сумело изобрести еще и письменную форму в которой речь можно хранить долго но письменная форма тяготеет к монологичности скажем романы служебные записки и так далее сегодня в Интернете мы имеем дело с письменной формой языка ну правда от письменности осталось мало но по крайней мере... потому что мы стучим по клавишам и вдруг что-то возникает на экране это такой специфический очень способ письма обычно ведь буквы либо рисуются либо выцарапываются но здесь появился некий новый способ их порождения но главное что мы воспринимаем глазами эту речь но при этом вот эта письменная нормальная письменная речь во многом напоминает устную и с точки зрения структуры и с точки зрения лексики и это удивительно потому что возникла некоторая промежуточная форма в частности она диалогична.

Я естественно говорю не обо всем Интернете потому что есть корпоративные сайты и сайт Президента где вполне традиционный письменный язык хотя и там

возможны комментарии и поэтому и там возникает... возникает тоже диалог но в так называемом разговорном Интернете то есть в чатах в блогосфере в социальных сетях постоянно ведется письменный диалог более того это касается не только Интернета потому что скажем сегодня компьютер потихоньку задвигается и становится не основным инструментом общения а смартфоны бывшие телефоны они ведь тоже сегодня в большей степени служат для письменной речи а не для устной что для телефона в общем-то нонсенс и как это влияет на язык вроде бы письменная речь вытесняет устную во многих ситуациях где мы бы раньше общались устно мы сегодня общаемся письменно даже сидя в одной комнате сотрудники часто обмениваются смс-ками вместо того чтобы просто поговорить друг с другом но при этом победа письменной речи оказалась не окончательной и вообще сомнительной потому что вот эта письменная речь Интернета, смс-ок она подвержена я бы сказал так коррозии хотя это тоже оценочное слово она приобретает все больше устности мы видим что с одной стороны происходит экспансия письменной речи с другой стороны эта письменная речь меняется и по сути становится устной.

Оказалось что средств формальных к которым мы привыкли не хватает для того чтобы выполнять функции устной речи во время устной речи мы жестикулируем мы улыбаемся или наоборот хмуримся мы меняем интонацию то есть мы воздействуем на собеседника разными способами при письменной речи мы этого лишены таким образом письменная речь менее эмоциональна и в диалоге это очень сильно ощущается в интернете начали разрабатываться различные формальные средства компенсирующие отсутствие интонации улыбки и прочего они в общем-то всем известны это не секрет самые популярные это скажем смайлики смайлик -улыбка – это и есть наша улыбка есть менее заметные ... вещи которые тоже очень интересны например в Интернете появилось зачеркивание казалось бы зачеркивание было всегда но раньше мы зачеркивали так чтобы этого не было видно сегодня можно использовать клавишу DELETE то есть просто стереть то что мы ошибочно написали и что мы не хотим чтобы до собеседника дошло а в Интернете это зачеркивается остается видным продолжает участвовать в коммуникации и делает письменную речь многомерной потому что то что зачеркивается оно все равно существует только в каком-то особом измерении ну например это мысли собеседника которые он как бы скрывает таким образом письменная речь в Интернете оказалась многомерной многие рассматривают это как порчу но безусловно это если и порча то одновременно обогащение формальных средств и обогащение письменной речи.

Есть много разных приемов и способов изменения языка для того чтобы сделать его более устным но я назову может быть самые главные в Интернете есть много казалось бы абсолютно бессмысленных штучек словечек которые не выполняют такой понятной коммуникативной функции но они выполняют чрезвычайно важную игровую функцию и оказывается что игра тоже прежде всего характеризует устную разговорную речь потому что игра сближает собеседников и многочисленные эксперименты в Интернете когда скажем вместо букв используются цифры иногда бывают ребусы служат именно для того чтобы оживить письменную речь сделать ее более игровой и тем самым сделать общение сформировать общение по образцу именно устного общения а не письменного монолога.

Насколько строго противопоставление между устной и письменной речью я думаю что оно было строгим и некоторые исключения конечно в истории найти можно если постараться скажем как мне кажется очень ярким аналогом сегодняшней интернет-переписки может быть перебрасывание записки в школе на уроке когда ученики на одном листке бумаги писали записочки и это похоже на электронное письмо где весь текст коммуникации представлен но это была очень маленькая сфера ну вот в школе это происходило но собственно после урока эта записка исчезала выбрасывалась а в Интернете все остается поэтому мы пришли к чему-то абсолютно новому мы увидели

как из вот этой строгой дихотомии строгого противопоставления двух типов языка двух форм языка и двух форм коммуникации выросла некая... некая новая сложная комбинированная форма надо понимать что технический прогресс до компьютера тоже существовал и он тоже менял эти формы но скажем появление магнитофонов и других записывающих устройств позволило сохранять устную речь долго появление телефона позволило устной речи преодолевать большие пространства но это не изменило сущности устной речи а сегодняшний компьютер и еще более новые технические средства изменили сущность: они стерли границу между устной и письменной речью.

Наука изучающая язык в Интернете и новые формы бытования языка только формируется поэтому никакого общепринятого мнения у сегодняшних ученых нет и я думаю что со мной готовы спорить разные ученые говорить что все это ерунда есть две формы и не надо придумывать ничего нового по крайней мере когда я лет пять говорил это это воспринималось именно таким образом поэтому еще не сформирована как это принято говорить научная повестка этого направления но уже придумываются какие-то термины например в английском появился чудесный термин cyberpragmatics – киберпрагматика совершенно очевидно что это надо изучать совершенно очевидно что некоторые явления существуют в языке в Интернете очень недолго скажем игра с регистрами игра с латиницей и кириллицей лытдыбры и прочие-прочие «уродцы» появились очень ненадолго и больше не появляются но общая тенденция безусловно существует и мы еще не можем предположить как будет развиваться наш объект.

Это замечательная ситуация когда лингвист не спокойно смотрит на свой объект который давно умер или по крайней мере живет стабильно и хорошо а пытается угнаться за изменяющимся языком причем язык изменяется на наших глазах и очень быстро это совершенно новые условия и я думаю что сегодня одна из основных задач лингвиста довольно примитивна это просто фиксация этих явлений а дальше их надо пытаться интерпретировать причем вот эта ситуация дает замечательную возможность связывания условий коммуникации и изменений языка ведь когда мы изучаем изменения в языке то как правило мы не очень интересуемся причинами мы просто фиксируем что изменилось в языке а одна из важнейших лингвистических задач касающихся не только этой области но вообще меняющегося объекта русский язык ведь меняется не только скажем в Интернете и английский тоже заключается в том чтобы пытаться.. попытаться связать изменения в языке с некоторыми внешними изменениями которые их порождают а лингвисты пока этому только учатся.

II часть эксперимента: анкетирование его участников (офлайн-задание)

Задание. *Ответьте на следующие вопросы:*

1. Помогает ли видеоизображение выполнить задачу сегментации дискурса на предложения (нужное подчеркнуть)? ДА / НЕТ
2. Оцените на данной шкале, легко или сложно было Вам членить звучащую речь на синтаксические единицы:

СЛОЖНО						ЛЕГКО
-3	-2	-1	0	+1	+2	+3

Додаток 3

**Синтаксичний прототип і його оточення:
матеріали до експериментального дослідження
(розділ IV: 4.2.).**

Матеріали для учасників експерименту

Задание 1. *Напишите первый пришедший в голову союз, при помощи которого можно выразить в сложном предложении следующие семантико-синтаксические отношения:*

1. объектно-изъяснительные	
2. определительные	
3. причинные	
4. условные	
5. целевые	
6. уступительные	
7. следственные	
8. временные	
9. соединительные	
10. противительные	
11. сопоставительные	
12. пояснительные	

Задание 2. *Распределите предложения на «шкале ослабления ядерной семантики» по степени полноты и однозначности реализации семантико-синтаксических отношений между компонентами (разные конструкции могут занимать на шкале одинаковые позиции, если они представляются вам абсолютными синонимами).*

Шкала ослабления ядерной семантики

0	1	2	3
<i>прототипическое ядро</i>			<i>периферия</i>

где:

0 – предложение, которое реализует данные семантико-синтаксические отношения наиболее просто, полно и понятно, не допускает двусмысленности и может быть использовано в любой сфере употребления;
 1 – понятно, но ограничено сферой употребления (например, официальной, научной, разговорной и др.) или является менее употребительным;
 2 – понятно, но имеет дополнительный оттенок другого значения;
 3 – конструкция вызвала затруднения, т.к. она имеет признаки других семантико-синтаксических отношений, поэтому может быть понята двусмысленно.

Задания для первой и третьей подгрупп ии. (предложения нейтрального характера)	Задания для второй подгруппы ии. (научно-профессиональный дискурс)
<p>1) определительные отношения: а) Сегодня ко мне приходил друг, который приехал из Китая. б) Сегодня ко мне приходил друг, приехавший из Китая. в) Сегодня ко мне приходил тот друг, который приехал из Китая. г) Сегодня ко мне приходил друг. Он приехал из Китая.</p>	<p>1) определительные отношения: а) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, который вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию. б) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит тот фрагмент, который вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию. в) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент, не имеющий отношения к исходному речевому заданию. г) При оговорках говорящий непреднамеренно произносит фрагмент. Этот фрагмент вообще не имеет отношения к исходному речевому заданию.</p>
<p>2) объектно-изъяснительные отношения: а) Все знают, что Земля вращается вокруг Солнца. б) Все знают о том, что Земля вращается вокруг Солнца. в) Все знают: Земля вращается вокруг Солнца. г) Все знают о вращении Земли вокруг Солнца.</p>	<p>2) объектно-изъяснительные отношения: а) Не надо думать, что дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи. б) Не надо думать о том, что дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи. в) Не надо думать: дискурсивные слова принадлежат только к разговорной речи. г) Не надо думать об исключительной принадлежности дискурсивных слов к разговорной речи.</p>
<p>3) целевые отношения: а) Мы приехали в Киев, чтобы изучать русский язык. б) Мы приехали в Киев с целью изучения русского языка.</p>	<p>3) целевые отношения: а) Мы иногда привлекаем целый текст, чтобы объяснить значение слова. б) Объясняя значение слова, мы иногда привлекаем целый текст.</p>

<p>в) Мы приехали в Киев для того, чтобы изучать русский язык.</p> <p>г) Желая изучить русский язык, мы приехали в Киев.</p>	<p>в) Для объяснения значения слова мы иногда привлекаем целый текст.</p> <p>г) Иногда мы привлекаем целый текст для того, чтобы объяснить значение слова.</p>
<p>4)причинные отношения:</p> <p>а) Он вышел на крыльцо, потому что ему стало душно.</p> <p>б) Он вышел на крыльцо, так как ему стало душно.</p> <p>в) Из-за духоты он вышел на крыльцо.</p> <p>г) Он вышел на крыльцо, поскольку почувствовал духоту.</p>	<p>4)причинные отношения:</p> <p>а) Устная форма языка тяготеет к диалогу, потому что она изначально моментальна.</p> <p>б) Устная форма языка тяготеет к диалогу, так как она изначально моментальна.</p> <p>в) Устная форма языка тяготеет к диалогу из-за своей моментальности.</p> <p>г) Устная форма языка тяготеет к диалогу, поскольку она изначально моментальна.</p>
<p>5) пояснительные отношения:</p> <p>а) В саду находятся строения для разных животных, то есть там можно увидеть домики для разных птиц и клетки для кроликов.</p> <p>б) В саду находятся строения для разных животных, а именно: домики для разных птиц и клетки для кроликов.</p> <p>в) В саду находятся строения для разных животных, к примеру, там можно увидеть домики для разных птиц и клетки для кроликов.</p> <p>г) В саду находятся строения для разных животных, поэтому там можно увидеть домики для разных птиц и клетки для кроликов.</p>	<p>5) пояснительные отношения:</p> <p>а) Мы воздействуем на собеседника разными способами, то есть мы используем не только речь, но и жесты.</p> <p>б) Мы воздействуем на собеседника разными способами, а именно: мы используем не только речь, но и жесты.</p> <p>в) Мы воздействуем на собеседника разными способами, к примеру, мы используем не только речь, но и жесты.</p> <p>г) Мы воздействуем на собеседника разными способами, поэтому мы используем не только речь, но и жесты.</p>
<p>б) противительные отношения:</p> <p>а) Ей было около сорока, но она казалась совершенно молодой девушкой.</p> <p>б) Ей было около сорока, однако она казалась совершенно молодой девушкой.</p> <p>в) Ей было около сорока, хотя она казалась совершенно молодой девушкой.</p> <p>г) Ей было около сорока, а она казалась совершенно молодой девушкой.</p>	<p>б) противительные отношения:</p> <p>а) Говорящий может быть более или менее умелым, но и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.</p> <p>б) Говорящий может быть более или менее умелым, однако и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.</p> <p>в) Говорящий может быть более или менее умелым, а и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.</p> <p>г) Говорящий может быть более или менее умелым, хотя и самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.</p>

<p>7) отношения следствия:</p> <p>а) Погода испортилась, так что пришлось остаться дома.</p> <p>б) Погода испортилась, поэтому пришлось остаться дома.</p> <p>в) Вследствие плохой погоды пришлось остаться дома.</p> <p>г) Погода испортилась, и поэтому пришлось остаться дома.</p>	<p>7) отношения следствия:</p> <p>а) Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, поэтому никакого общепринятого мнения у современных ученых нет.</p> <p>б) Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, так что никакого общепринятого мнения у современных ученых нет.</p> <p>в) Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, и поэтому никакого общепринятого мнения у современных ученых нет.</p> <p>г) Наука, изучающая язык в Интернете, только формируется, вследствие чего никакого общепринятого мнения у современных ученых нет.</p>
<p>8) условные отношения:</p> <p>а) Если у тебя есть время, мы можем пойти в кино.</p> <p>б) Когда у тебя будет время, мы можем пойти в кино.</p> <p>в) Раз у тебя есть время, мы можем пойти в кино.</p> <p>г) При наличии свободного времени мы можем пойти в кино.</p>	<p>8) условные отношения:</p> <p>а) Такие слова позволяют говорящему выиграть время при невозможности сразу подобрать нужное выражение.</p> <p>б) Такие слова позволяют говорящему выиграть время, если он не может сразу подобрать нужное выражение.</p> <p>в) Такие слова позволяют говорящему выиграть время, раз он не может сразу подобрать нужное выражение.</p> <p>г) Такие слова позволяют говорящему выиграть время, когда он не может сразу подобрать нужное выражение.</p>
<p>9) временные отношения:</p> <p>а) Когда отец возвращался домой, он встретил своего старого друга.</p> <p>б) Возвращаясь домой, отец встретил своего старого друга.</p> <p>в) В то время как отец возвращался домой, он встретил своего старого друга.</p> <p>г) Во время возвращения домой отец встретил своего старого друга.</p>	<p>9) временные отношения:</p> <p>а) Выступая, Джордж Миллер представил модель кратковременной памяти.</p> <p>б) Когда выступал Джордж Миллер, он представил модель кратковременной памяти.</p> <p>в) Во время выступления Джордж Миллер представил модель кратковременной памяти.</p> <p>г) В то время как Джордж Миллер выступал, он представил модель кратковременной памяти.</p>
<p>10) соединительные отношения:</p> <p>а) Шел сильный дождь, и было довольно холодно.</p> <p>б) Шел сильный дождь, и поэтому было довольно холодно.</p> <p>в) Шел сильный дождь, было довольно холодно.</p> <p>г) И шел сильный дождь, и было довольно холодно.</p>	<p>10) соединительные отношения:</p> <p>а) Письменная речь менее эмоциональна, в диалоге это очень сильно ощущается.</p> <p>б) Письменная речь менее эмоциональна, и в диалоге это очень сильно ощущается.</p> <p>в) Письменная речь менее эмоциональна, и поэтому в диалоге это очень сильно ощущается.</p>

	<p>г) И письменная речь менее эмоциональна, и в диалоге это очень сильно ощущается.</p>
<p>11) отношения сопоставления: а) Мой друг общительный человек, а я люблю посидеть в одиночестве. б) Мой друг общительный человек, я же люблю посидеть в одиночестве. в) Если мой друг общительный человек, то я люблю посидеть в одиночестве. г) Мой друг общительный человек, я люблю посидеть в одиночестве.</p>	<p>11) отношения сопоставления: а) Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, а другому эта деятельность дается хуже. б) Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, другому же эта деятельность дается хуже. в) Если один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, то другому эта деятельность дается хуже. г) Один человек более или менее эффективно распределяет свое внимание между несколькими видами деятельности, другому человеку эта деятельность дается хуже.</p>
<p>12) уступительные отношения: а) Хотя работа была трудная, мы с ней справились. б) Несмотря на то, что работа была трудная, мы с ней справились. в) Пусть работа была трудная, но мы с ней справились. г) Несмотря на трудную работу, мы с ней справились.</p>	<p>12) уступительные отношения: а) Хотя в Европе исследования познания продолжались, они были относительно единичными. б) Несмотря на то, что в Европе исследования познания продолжались, они были относительно единичными. в) Несмотря на продолжающиеся в Европе исследования познания, они были относительно единичными. г) Пусть в Европе исследования познания продолжались, но они были относительно единичными.</p>

Задание 3. Трансформируйте два простых предложения в одно сложное с заданными семантико-синтаксическими отношениями.

1) определительные отношения:

Мышление определяют как познавательную деятельность. Она заключается в отражении связей и отношений между объектами окружающей действительности и их существенных свойств.

2) объектно-изъяснительные отношения:

Синтаксис – центральный, важнейший компонент языка. Генеративная грамматика считает так.

3) пояснительные отношения:

Уровневые модели языка базируются на принципе «от простого к сложному». Они опираются на последовательное усложнение основной единицы соответствующего уровня.

4) причинные отношения:

Компьютер и другие технические средства изменили существующие представления о языке. Они стерли границу между устной и письменной речью.

5) противительные отношения:

Говорящий может быть хорошим или не очень хорошим оратором. Даже самые красноречивые не всегда справляются со всем комплексом необходимых для говорения операций.

6) целевые отношения:

Нужно изложить необходимую часть знаний системно и последовательно. Адресат текста составил о ней полное и отчетливое представление.

7) отношения следствия:

Мышление человека в высшей степени многообразно. Мы можем выделить несколько оснований для классификации видов мышления.

8) условные отношения:

Мы хотим очень быстро найти самое лучшее решение сложной задачи. У нас скорее всего ничего не получится.

9) временные отношения:

Наука обратилась к исследованиям познания. Когнитивная революция свершилась.

10) соединительные отношения:

Такой речью пользовались Цицерон и Сенека. Такая речь обычно основывается на фигурах убавления.

11) отношения сопоставления:

Теоретическое мышление связано с выдвижением гипотез и построением теорий. Практическое мышление связано с решением конкретных задач.

12) уступительные отношения:

В Европе исследования познания продолжались. Они были относительно единичными.

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ
І ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ
ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ**

*Наукові праці,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації*

Монографії:

1. Палатовская Е.В. Сложное предложение в когнитивно-дискурсивном аспекте: Монография / Научн. ред. Снитко Е.С. Киев: ПП «Фірма “Гранмна”», 2019. 400 с.

Рецензії:

1) *Мусієнко В.П.* Складне речення на перехресті мови і думки. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. «Філологія, педагогіка, психологія». Вип. 38. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019. С. 201–203.

2) *Скоробогатова Е.А.* На пути к созданию теории когнитивного синтаксиса. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. № 3 (69). Харьков: ХНПУ, 2019. С. 53–55.

2. Развитие теории многокомпонентных сложных предложений в русле традиций Харьковской лингвистической школы: Коллект. монография/ Научн. ред. Г. Ф. Калашникова, Я. Н. Прилуцкая. Вып. 3. Харьков: ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2012. 226 с. (разд. 6.1, с. 162–172; 6.2, с. 246–257). У співавт. із Г. Ф. Калашниковою (авторська частка – 50%).

Статті у фахових виданнях України:

3. Палатовская Е.В., Завгородняя Е.С. Вопросительные предложения в судебном дискурсе А.Ф. Кони. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. № 659. Сер. “Філологія”. Вип.. 44. Харків, 2005. С. 99–104 (авторська частка – 70%).

4. Палатовская Е.В. Структурно-смысловые модели эпидейктической речи (на материале выступлений академика Д.С. Лихачева). *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип.47. Ч.2. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2014. С.107–116.

5. Палатовская Е.В. Дискурсивный анализ и теория риторической структуры. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. 2014. Вип. 29. Київ: Вид.центр КНЛУ.С. 89–95.

6. Палатовская Е.В. Лингвистические парадигмы: эволюция vs революция. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2014. № 4 (53). С.22–25.

7. Палатовская Е.В. О статусе предложения в устном научном дискурсе: экспериментальное исследование. *Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наук. праць*. Вип. 48. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. С. 321–332.

8. Палатовська О.В. Синтаксис в антропоцентричному вимірі новітньої лінгвістики. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць*. Вип. 29. Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2014. С. 52–65.

9. Палатовская Е.В. Развитие теории сложного предложения в трудах В. В. Виноградова. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. Харьков, 2015. №1 (54).С.14–19.

10. Палатовская Е.В. Синтаксис мини-лекций в режиме онлайн. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. № 1152. Сер. Філологія. Вип. 72. Харків, 2015. С. 151– 155.

11. Палатовская Е.В. Эволюция представлений о тексте и дискурсе в современных научных парадигмах. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. 2015. Вип. 31. Київ: Вид. центр КНЛУ. С. 106–110.

12. Палатовская Е.В. Синтаксис устного дискурса: проблемы сегментации. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2016. №1 (56). С.35–40.

13. Палатовська О.В. Когнітивна лінгвістика: термінологічні новації і комп'ютерні метафори. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*: науковий журнал. Чернівці: Вид. дім „РОДОВИД”, 2016. С. 125–129.

14. Палатовская Е.В. Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. Сер. Філологія. Вип. 74. Харків, 2016. С. 46–51.

15. Палатовская Е.В. Научно-профессиональный дискурс: когнитивный аспект изучения. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2016. Вип.44. С.115–121.

16. Палатовская Е.В. Научно-профессиональный дискурс в виртуальном пространстве Интернета. *Вісник Черкаського університету*. Сер. Філологічні науки. № 2. 2016. С. 14–20.

17. Палатовская Е.В. Когнитивные семантико-синтаксические инварианты и механизмы их актуализации в устной научно-профессиональной коммуникации. *Мова і культура* (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. II (182). С. 178–186.

18. Палатовская Е.В. Синтаксические стратегии членения устного научно-профессионального дискурса (экспериментальное исследование). *Мова і культура* (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. II (187). С. 31–37.

19. Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в синтаксисе говорящего (на материале устного научного дискурса). *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка*: Філологічні науки. Вип. 44. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 248–252.

20. Палатовская Е.В. О грамматических особенностях авторской речи в лирических повестях И. С. Тургенева. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2018. №2 (64). С.30–33.

Статті в періодичних іноземних виданнях:

21. Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в аспекте когнитивных исследований. *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. Т.22. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014. С. 49–53.

22. Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в контексте смены научных парадигм. *Science and Education a New Dimension*. Philology, II (4), Issue: 24. Budapest, 2014. P. 55–59.

23. Палатовская Е.В. О лингвистической интроспекции как методе научного исследования (опыт самонаблюдения). *Respectus Philologicus*. Vilnius: Vilnius University Press. 2015. № 28 (33). С. 131–139.

24. Palatovska O.V. Unconditional complex sentence: new approaches to study. *Slovak international scientific journal*. Vol. 3. № 39. Bratislava, 2020. P. 27–30.

***Наукові праці, що засвідчують
апробацію матеріалів дисертації***

Статті в інших виданнях:

25. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в аспекте когнитивной лингвистики: к постановке проблемы. *Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: Збірн. наук. праць*. Харків, 2008. С. 100–106 (авторська частина – 50%).

26. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Репрезентация внеязыковой действительности в структурной схеме многокомпонентного сложного предложения. *Слово в языке и речи: Междунар. сб. науч.тр. в честь 70-летия доктора филол. наук, проф. О. И. Литвинниковой*. Елец, 2009. С. 159–162 (авторська частина – 50%).

27. Палатовська О. В. Складне речення російської мови в когнітивному аспекті. *Теорія і практика наукового дискурсу: філологія, лінгводидактика*. Харків: ХНПУ, 2013. С. 113–118.

28. Палатовская Е. В. Синтаксическая организация эпидейктических речей Д.С. Лихачева. *Актуальні питання російської філології: теорія, методика, переклад*: Матер. міжнар. наук. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2014. С. 99–102.

29. Палатовская Е. В. О соотношении понятий «текст» и «дискурс» в современной лингвистике. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.2. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2015. С. 53–57.

30. Палатовская Е.В. Профессиональный дискурс ученого: устный vs письменный. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.3. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2016. С.105–107.

31. Палатовская Е.В. Синтаксис устного научного дискурса в когнитивных перспективах говорящего и слушающего. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Київ -Черкаси: Вид-во ФОП Гордієнко Є.І., 2018. С. 113–116.

32. Палатовская Е.В. Прототипический подход: изучение сложного предложения. *Мат. IV Всеукр. наук.-практ. Интернет-конф. з міжнар. участю „Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи”* (20 лютого 2019 р.). Харків: Нац. юридичн. ун-т ім. Я. Мудрого, 2019. С. 342–348.

33. Палатовская Е.В. Категория выделенности в когнитивной лингвистике. *Науково-методична спадщина Л. П. Черкасової: продовження традицій: збірник наукових статей*. Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2020. С. 117–122.

Тези наукових доповідей:

34. Палатовская Е.В. Моделирование публичного выступления в спецкурсе по риторике для иностранных студентов-филологов. *Русский язык*

вне России: инновации и традиции в преподавании: Матер. VIII междунар. научно-практ. конф. Вып. 8. Харьков, 2013. С. 233–234.

35. Палатовская Е.В. Трансформационный синтаксис в методике преподавания РКИ. *Инновации и традиции в преподавании русского языка в вузе и школе*: Матер. междунар. научно-практ. конф. Вып. 9. Харьков, 2014. С. 237–239.

36. Палатовская Е.В. Интроспекция как метод лингвистических исследований. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 312–322.

37. Палатовская Е.В. Порождение и восприятие вербального сообщения в триаде: ЧЕЛОВЕК – ЯЗЫК – СОЦИУМ. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016. С. 559–561.

38. Палатовская Е.В. Синтаксический прототип и его окружение. *Когнітивна лінгвістика в міждисциплінарному контексті: теорія і практика*. Матер. Міжнар. наук. конф. КАКЛіП/ ЧНУ ім. Б.Хмельницького. Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2016. С.34.

39. Палатовская Е.В. Синтаксические трансформационные корреляции “устный → письменный язык”. *Україна і світ: діалог мов та культур: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2017. С. 252–254.

40. Палатовская Е.В. Виртуальная мини-лекция как новый жанр научно-профессионального дискурса. *Коммуникативные стратегии: тезисы IX Междунар. науч. конф. / редкол.: Т. В. Поплавская (отв. ред.) [и др.]*. Минск: МГЛУ, 2017. С. 57–60.

41. Палатовская Е.В. Бессоюзные сложные предложения с позиции новейшего синтаксиса. *Матер. Міжнар. науково-практ. конф. “Ad orbem per linguas. До світу через мови”*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019. С. 235–237.

Апробація матеріалів дисертації

Основні положення роботи представлено у доповідях на 34 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях:

1. Міжнародна наукова конференція «The present and future of philology in the digitalized world» (Будапешт, 27–29 червня 2014 р.). Доповідь, публікація.

2. VIII Міжнародна конференція «Русский язык вне России: инновации и традиции в преподавании» (Харків, 20–21 грудня 2014 р.). Доповідь, публікація.

3. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 19–21 березня 2014 р.). Доповідь, публікація.

4. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальные вопросы русской филологии: теория, методика, перевод» (Київ, 10–11 квітня 2014 р.). Доповідь, публікація.

5. Всеукраїнська наукова конференція за участю молодих учених «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 10 квітня 2014 р.). Доповідь, публікація.

6. V Міжнародна наукова конференція «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 16 травня 2014 р.). Доповідь.

7. Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 9 жовтня 2014 р.). Доповідь, публікація.

8. Міжнародна наукова конференція «Концептосфера національної мови: когнітивний, історико-культурний та дискурсивний аспекти» (Харків, 6–7 жовтня 2014 р.). Доповідь, публікація.

9. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ, 14–15 листопада 2014 р.). Доповідь, публікація.

10. IX Міжнародна конференція «Иновации и традиции в преподавании русского языка в вузе и школе» (Харків, 17–18 грудня 2015 р.). Доповідь, публікація.

11. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 19–21 березня 2015 р.). Доповідь, публікація.

12. V Міжнародна наукова конференція молодих учених «Ідеї В. В. Виноградова в сучасній науці про мову й літературу (до 120-річчя від дня народження)» (Харків, 14–15 квітня 2015 р.). Доповідь, публікація.

13. XV міжнародна наукова конференція «Сущность и явление как методологические функции в научном и философском познании (к 200-летию Шарля Ренувье)» (Кам'янець-Подільський, 2–6 жовтня 2015 р.). Доповідь.

14. Всеукраїнська наукова конференція «Слово – текст – мовна картина світу», присвячена 180-річчю від дня народження О. О. Потебні (Харків, 5–6 листопада 2015 р.). Доповідь, публікація.

15. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 30 березня – 1 квітня 2016 р.). Доповідь, публікація.

16. XVI Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем лінгвістичних досліджень «Семантика мовних одиниць» (Харків, 14–15 квітня 2016 р.). Доповідь.

17. IX Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми термінології, перекладу і філології: виклики і перспективи» (Чернівці, 5–6 травня 2016 р.). Доповідь, публікація.

18. XXV Міжнародна наукова конференція ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (Київ, 20–23 червня 2016 р.). Доповідь, публікація.

19. Міжнародна наукова конференція «Когнітивна лінгвістика у міждисциплінарному контексті: теорія і практика» (Черкаси, 8–10 жовтня 2016 р.). Доповідь, публікація.

20. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ, 10–11 листопада 2016 р.). Доповідь, публікація.
21. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 29–31 березня 2017 р.). Доповідь, публікація.
22. XXVI Міжнародна наукова конференція ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (Київ, 25–27 червня 2017 р.). Доповідь, публікація.
23. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 21–22 вересня 2017 р.). Доповідь.
24. VII Міжнародна наукова конференція «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 5–6 жовтня 2017 р.). Доповідь, публікація.
25. Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 19–20 жовтня 2017 р.). Доповідь, публікація.
26. Міжнародна наукова конференція «Коммуникативные стратегии – 9» (Мінськ, 23 листопада 2017 р.). Доповідь, публікація.
27. XVII Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст: лексика, граматики, стилістика» (Харків, 15–16 травня 2018 р.). Доповідь, публікація.
28. IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 18–20 жовтня 2018 р.). Доповідь, публікація.
29. IV Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція з міжнародною участю «Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 20 лютого 2019 р.). Доповідь, публікація.
30. Наукові читання, присвячені вшануванню пам'яті професора С. І. Дорошенка (Харків, 28 лютого 2019 р.). Доповідь.

31. Міжнародна науково-практична конференція «Ad orbem per linguas. До світу через мови» (Київ, 20–22 березня 2019 р.). Доповідь, публікація.

32. XVIII Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Мова – текст – дискурс: проблеми структури та семантики» (Харків, 15–16 травня 2019 р.). Доповідь.

33. Всеукраїнська науково-практична конференція до 125-річчя від дня народження М. Т. Рильського «Соціокомунікативний простір України: історія та сьогодення» (Київ, 20-21 лютого 2020 р.). Доповідь.

34. Читання пам'яті Л. П. Черкасової «Науково-методична спадщина Л. П. Черкасової: продовження традицій» (Харків, 21 травня 2020 р.). Доповідь, публікація.